

ISSN 1512-9195

Univerzitet u Zenici
Pedagoški fakultet
u Zenici

The University of Zenica
The Pedagogical Faculty,
Zenica

ZBORNIK RADOVA

PEDAGOŠKOG FAKULTETA U ZENICI

III / 2005.

*ZBORNIK RADOVA
PEDAGOŠKOG FAKULTETA U ZENICI*

**ZBORNİK RADOVA
PEDAGOŠKOG FAKULTETA U ZENICI**
Godište 3, br. 3, juni 2005.
Zbornik izlazi godišnje

Izdavač
Pedagoški fakultet u Zenici

Urednik
Doc. dr. Salih Jalimam

Recenzenti
Prof. dr. Refik Ćatić
Doc. dr. Salih Jalimam

Lektor i korektor
Muris Bajramović

Tehnički urednik
Izet Pehlić

Na osnovu mišljenja Federalnog ministarstva obrazovanja
i nauke broj: 04-15-3114/03 od 20.08.2003. godine,
Zbornik je oslobođen plaćanja poreza na promet
proizvoda i usluga.

UNIVERZITET U ZENICI
PEDAGOŠKI FAKULTET U ZENICI

ZBORNIK RADOVA

PEDAGOŠKOG FAKULTETA U ZENICI

Zenica, juni 2005.

UVODNA RIJEČ

Zbornik Pedagoškog fakulteta Univerziteta u Zenici trećim brojem pojavljuje se u vrijeme brojnih i burnih promjena u akademskoj zajednici najmlađeg Univerziteta u Bosni i Hercegovini. Usvajanjem Zakona o visokom obrazovanju Zeničko-dobojskog kantona i Zakona o Univerzitetu stvorene su realne i jake osnove da se nastavno-naučni i istraživački proces usmjerava prema svim pozitivnim okvirima koje definiraju evropski standardi. Prije svega, nastavni proces postavlja se u novi odnos, kreditni sistem (ECTS) postaje realnost i praksa na Univerzitetu u Zenici i na svim njegovim članicama.

Potreba za daljim profilima i novim studijskim usmjerenjima i novim fakultetima (Pravni, Ekonomski, Zdravstveni) je nužnost i zahtjev vremena. Posebno se to osjeća na studijskim smjerovima društveno-humanističke provenijencije i to je najava jednog novog zamaha koji već sa narednom školskom godinom počinje da se ostvaruje i na zeničkom univerzitetu. U svim tim procesima ravnopravno učestvuju studenti i nastavnici, posebno i zbog toga što se time želja i jednih i drugih prepoznaje kroz nastavni proces koji se mora osloboditi formalizma, te usmjeriti prema svemu onome što se može i treba očekivati od vremena u kojem se živi i započetih promjena u visokom školstvu.

Nastavnici i saradnici Pedagoškog fakulteta Univerziteta u Zenici jedan od svojih doprinosa strukturalnim reformskim zahtjevima vide i kroz učešće u javnoj komunikaciji sa problemima, ali i kroz permanentni naučno-istraživački rad. Naučni doprinos ovom priglikom stavljen je u Zbornik radova nastavnika i saradnika Pedagoškog fakulteta u Zenici, koji se već prepoznaje po svojoj unutrašnjoj strukturi, ali i nastavno-naučnoj orijentaciji: prije svega objavljuje stručne i naučne radove

nastavnika aktivno uključenih u nastavne procese fakulteta, ali i saradnika. Na ovaj način povezuju se sve bitni elementi koji čine strukturu Pedagoškog fakulteta: nastavni i naučni sadržaji, kao i dva nosioca strukture: nastavnici i saradnici. Svjesni brojnih izazova, promjena u odnosu prema svemu onome što se može i treba smatrati doprinosom boljem i sigurnijem životu Zbornik objavljuje cijelu paletu mišljenja o svemu onome što je intrigantno, ali ne isključuje i tradicionalni pristup određenim pitanjima i problemima.

Pred svima nama su novi izazovi, novi zahtjevi, a nastavnici i saradnici Pedagoškog fakulteta Univerziteta u Zenici ponuđenim studijama, raspravama, priložima i prikazima relevantnih knjiga prate smjer ka boljem integriranom sistemu visokog obrazovanja.

Treba ponoviti da su tekstovi koji slijede rezultat najmanje jednogodišnjeg rada nastavnika i saradnika Pedagoškog fakulteta Univerziteta u Zenici, nastali su kao rezultat naučno-istraživačkih napora prema metodološkim postulatima koji se primjenjuju u sličnim publikacijama. Svi naučni radovi su isključivo istraživački, sa mnogim, novim doprinosima humanističkim naukama, sa svim onim pretpostavkama koje su primjenjuju u ovim oblicima.

Doc. dr. Salih Jalimam

Radovi nastavnika i saradnika Fakulteta

Mujo Slatina

IGRA I SLOBODNO VRIJEME U KONFLUENTNOM OBRAZOVANJU

Abstract

Iako filozofija igru smatra jednim od pet osnovnih fenomena ljudske egzistencije, ona se još uvijek tretira kao nešto posve suprotno učenju, posebice školskom učenju. Ovo promatranje igre proizašlo je iz gledišta koje (obraz)ovanje poistovjećuje sa školovanjem, koje nije ili ne mora biti radi čovjeka samog. Škola je institucija u kojoj se potencira odgoj kao društvena potreba, institucija koja stremi stručnom i/ili profesionalnom razvoju individuum. U njoj odgoj, kao ljudska potreba malo i teško nalazi mjesto. Škola nije mjesto gdje svako dijete može da uči na svoj način. U njoj se, uglavnom, dijete ne može baviti onim što ga interesira. A ukoliko se to desi, dijete ne može ostati onoliko vremena koliko njegova interesovanja i znatiželja traže. U školi su potpuno otvoreni putevi samo za školsko učenje. Ovo učenje ne omogućava da obrazovanje bude (i) oslobađajući doživljaj u kome dijete istražuje i kreira, u kojem se služi svojom inicijativom i vlastitim rasuđivanjem da bi na taj način slobodno i potpuno potvrđivalo i razvijalo svoje individualne životne snage. Ljudska kreativnost proističe iz nepotčinjenih i nereguliranih odnosa, iz strogo nestrukturiranog vremena koje je oslobođeno od grubog spoljnog nametanja. Ovim radom želi se ukazati na potrebu razvijanja okoline koja će stimulirati različite oblike učenja, posebice, samousmjeraavajućeg (uzgrednog) učenja koje lahko zapažamo u igri i ponašanju djece u slobodnom vremenu. Zato se autor zalaže za uspostavu mreže učenja (društvom organiziranog učenja) u kojem dijete može nesmetano razvijati svoje duševne, duhovne i djelatne sposobnosti.

Ključne riječi: igra, slobodno vrijeme, konfluentno obrazovanje, radoznalost, mreža učenja, kreativnost.

Umjesto uvoda

U svakodnevnom govornom jeziku čujemo riječ »igra«. Igra nam je posve prisna i izgleda samorazumljiva. Svako poznaje igru. Međutim, upravo ono što izgleda samorazumljivo često se otima spoznaji. Za igru može da važi Hegelov stav da poznato još nije spoznato. "Doduše, uviđa se učestalost igre, veliko interesovanje čovjeka za igru, intenzitet kojim je upražnjavana, rastuće osobito poštovanje igre u sklopu s rastućim slobodnim vremenom u jednom tehniziranom društvu, ali igra se obično posmatra prije svega kao »odmor«, kao »opuštanje«, kao razonoda i vedro dokoličenje, kao dobrodošla »pauza« koja prekida radni dan ili je zanimanje u slobodne dane" (Fink, E. 1984:294).¹ Ipak, »homo ludens« nije odvojen od »homo fabera« i upravo zato svaki čovjek poznaje igru iz sopstvenog života. Iz sopstvenog iskustva svaki čovjek o njoj može govoriti. Međutim, prosječnu sociopsihopedagošku svijest karakterizira to što igru poima kao »marginalni fenomen« u konfluentnom obrazovanju. Njenu pedagošku težinu ne vide i mnogi obrazovani ljudi. Tačnije, igra se tumači kao nešto posve suprotno učenju, posebice školskom učenju. Ona je nešto neozbiljno, neobavezujuće, samovoljno i proizvoljno. Igra karakterizira samo »čisto djetinjstvo«. U ranoj dobi djetetu je dozvoljeno da živi u igri, da u vedroj bezbrižnosti proćarda vrijeme. Ova dječija sreća kratko traje. Dakako da je ovo veoma površno poimanje igre. Ako antropologija mora prekoračiti empirijsko poimanje igre, to isto mora učiniti i pedagogija, dakako u svojoj mjeri. Mnogi motivi se iz same igre ulijevaju u čovjekovo učenje i njegov rad. Zato uz smrt, rad, vladavinu i ljubav, Fink igru imenuje kao *peti* osnovni fenomen ljudske egzistencije. Iako igru navodi kao poslednji/peti osnovni fenomen ljudske egzistencije, Fink je ne smatra manje važnom i manje značajnom. Igra je isto tako iskonska kao i ostala četiri fenomena, smatra ovaj filozof.

Funkcije igre i igranja

Kada bismo pokušali odrediti na šta se zapravo misli kad se upotrijebi riječ »igra«, naišli bismo na niz problemima i nejasnoća. Neupućeni promatrač igre i igranja, kako kod čovjeka

¹ Fink, E. (1984), *Osnovni fenomeni ljudskog postojanja*, Beograd, »Nolit«

tako i kod životinje, redovito primjećuje da se u igri radnje i operacije izvode iz čiste “zabave” ili čistog “zanimanja”. Za mnoge slučajeve igre i igranja ovo zapažanje je tačno, ali za poimanje suštine igre (igra uopće) nije istinito.

Igranje nije unaprijed vezano za neke svrhe. U igri nije ništa čvrsto osim *pravila*.² Tamo gdje se individua razvija iz osobnih unutarnjih pobuda, bez spoljne prisile i nametanja, tamo gdje se bez izvanjskog cilja potvrđuje i manifestira, učvršćuje i razvija ličnost tu imamo posla s pravim počecima pojave igre i igranja.

U igri i igranju snažno sudjeluje tzv. autonomna motivacija.³ U njima se, dakle, pojavljuje niz različitih nagonskih kretnji koje potječu iz različitih sistema ponašanja. Kretnje, radnje i operacije koje se pojavljuju u igranju imaju poseban motivacijski izvor. Zbog toga i sam vegetativni živčani sistem ne sudjeluje na isti način u igri i u “ozbiljnom ponašanju”. Ovom nas lijepo poučava igra životinja. U ozbiljnim situacijama nagonске kretnje životinje praćene su jakim kostriješenjem dlaka, i to na tačno određenim mjestima tijela. Igra ne traži ispoljavanje ovakve funkcije živčanog sustava. Čak i u tzv. borbenim igrama ili igrama proganjanja, aktiviraju se potpuno različiti pokreti od onih koji se javljaju u “ozbiljnom ponašanju”. U borbenim igrama životinja, recimo iz roda mačaka, uvijek drži uvućene nokte kako ne bi ostavila trag na koži drugom učesniku igranja. Dakle, životinja u igri manifestira tzv. “socijalne kočnice upotrebljavanja oružja” (pandži, zuba), a što u “ozbiljnim situacijama” ne čini. Ili, primjerice, razigrani psi veoma često u borbenim igrama pokazuju rećanje, lajanje itd., slično kao i u pravoј borbi, ali spomenute “socijalne kočnice” uvijek odvajaju njihovu igru proganjanja od njihovog ponašanja u “ozbiljnim situacijama”.⁴ Nema sumnje, čovjek (dijete) ima živu **potrebu za aktivitetom**, a posebno za onim aktivnostima koje se mogu ispoljiti u igri i igranju. *Pokretanje razlićitih nagonskih aktivnosti koje potjeću iz razlićitih sistema ponašanja, pokretanje posebnog prirodnog motivacijskog izvora prva je funkcija čovjekove (djećije) igre.* Ovim

² Svaka igra ima svoja pravila. Njima se sućava samovolja igrača. Upravo iz samih pravila proizilazi smislenost igre i igranja.

³ Uporedi: Bunćić, K. i dr. (1995) *Igrom do sebe*, Zagreb, »Alinea«; Seitz, M. (1997); *Montessori ili Waldorf*, Zagreb, »Educa«

⁴ Vidi npr. Lorenz, K. (1986), *Temelji etologije*, Zagreb, »Globus«

pokretanjem nije samo omogućen proces samosavlađivanja nego se uspostavlja i proces žprirodnog' transformiranja nagonskog bića u ličnost. Igra i igranje, dakle, omogućuju obrazovanje borilačkih, a ne samo odbrambenih psiholoških mehanizama. Ovo je samo početna, ne i jedina funkcija igre i igranja.

Slika 1. U igri se najlakše zadovoljava djetetova poreba za aktivitetom

Razvoj i održavanje prirodne radoznalosti

Druga funkcija igre očituje se u održavanju i razvoju dječije prirodne **radoznalosti**. Razvoj radoznalog ponašanja, te čudesne ljudske motivacije, važna je zadaća konfluentnog obrazovanja. Teško je pouzdano staviti granicu između radoznalog ponašanja i igranja. I jedno i drugo mogu se zbivati samo u "polju opuštenosti". U radoznom ponašanju djeluje posebna, autonomna motivacija koja aktivira posebni akcijski potencijal individue. Kako je već rečeno, ovo isto važi i za igru i igranje. Onog momenta kada se pojavi neka motivacija koja je u stanju aktivirati jedan od načina ponašanja koji sudjeluje u ozbiljnoj situaciji, igra se gasi. Funkcija dječije radoznalosti očituje se u upoznavanju sredine u kojoj se dijete kreće i živi.

Slika 2. Gdje je granica između radoznalog ponašanja i igranja?⁵

Funkcija igre je u tijesnoj svezi s vježbanjem upoznatih (otkrivenih) pokreta, radnji, operacija. Igranjem se razvija posebno svrhovito (teleonomno) dostignuće s najmanjim mogućim utroškom energije. Ta posebna svrhovitost iskazuje se upravo u činjenici da se do novog otkrića dolazi u “polju opuštenosti”. Školski primjer za to je Köhlerov eksperiment sa šimpanzom Sultanom. Majmunu je data zadaća da sa dva štapa, koja se mogu utaknuti jedan u drugi, dohvati bananu koja se nalazila ispred kafeza. Dokle god je Sultan bio *skoncentriran na bananu kao na svoj cilj*, nije bio u stanju riješiti problem. On je stalno nastojao dosegnuti plod pomoću dužeg štapa. Tek kad se oslobodio fiksacije prema plodu, tj. kada se počeo besciljno igrati s oba štapa uspjelo mu je da utakne jedan u drugi štap. Odmah mu je postalo jasno da sada posjeduje oruđe za dohvat banane.

Manifestirano ponašanje šimpanze Sultana, koje je Köhler jasno opisao, svojevrsan je obrazac (paradigma) ne samo učenju putem otkrića i problemskom učenju već i samom naučnom istraživanju. Nesvrhovito, specifičnim vanjskim ciljem

⁵ <http://www.amazon.com/exec/obidos/tg/stores/detail/-/baby/B00005BYL0/pictures/14/102-3675139-9416130>.

nemotivirano ljudsko »igranje«, dovodi do novog otkrića. Njegovu praktičku primjenjivost tek naknadno otkrivamo. Čovjekova radoznalost, njegova glad za spoznajom, njegovo istraživanje, mogu se dovesti do kraja ukoliko i sami postanu igrom. O ovoj pojavi, u svom poznatom predavanju na Austrijskoj akademiji znanosti, Alfred Kühn je rekao slijedeće: "Ne postoji primijenjena prirodna znanost, već samo primjena njezinih rezultata, a od njih živi čovječanstvo. Znanost ponekad urađa zlatnim plodovima, ali samo za onoga koji je kultivira isključivo za volju njezina cvjetanja". Prema tome, do pune ljudske radoznalosti, do punog dometa spoznaje, do punog čovjekovog korištenja tzv. "polja opuštenosti" izgleda nije moguće doći bez igranja.

Buđenje osjećanja za ljepotu

Spomenute funkcije igre začuđujuće pobuđuju čovjekov *osjećaj za ljepotu*. Veličanstvene letačke igre ptica ili elegantne figure koje izvode delfini i morski lavovi na valovima su umijeća koja podsjećaju na čovjekovo umijeće - ples. U igri i igranju djeluju procesi koji imaju ili daju forme umjetničkog. Hotimične kretnje, radnje i operacije u igri i igranju vode onom što se može označiti pojmom »umjetničko«. Umjetnost i igranje imaju dosta jednoznačja. U ovo nas uvjerava svakodnevni izrazi: balerina "igra" svoju ulogu, glumac "igra" svoju ulogu i sl. Za jedno umjetničko djelo nije dovoljno htijenje. Da je dovoljno samo htijenje, umjetnost bi se zvala hotjetnost, kako reče Clemens Holzmeister. Igra i igranje imaju funkciju **pobuđivanja osjećaja za ljepotu**.

Slika 3. U igri iz hotimičnih kretnji i radnji izrasta i ono što se može označiti pojmom "umjetničko".

Pokretanje posebnog prirodnog motivacijskog izvora, održavnje i razvoj radoznalosti i pobuđivanje osjećaja za ljepotu su funkcije koje čine da igra bude u velikoj mjeri motivirana radošću i veseljem. "Radost igre nije samo radost *u* igranju nego radost *radi* igre, radost radi čudnovate mješavine stvarnosti i nestvarnosti"(Fink, 1984:298). Naročito u tzv. simboličkim igrama pojavljuju se dva svijeta – obična realnost i irealna, imaginarna sfera čovjekovog života. Sve pomenute funkcije igre pomažu razvoju radoznalosti, pobuđuju tragalački i umjetnički duh djeteta te koriste djetinjem vegetativnom živčanom sistemu i njegovom fizičkom zdravlju. Funkcije igre i igranja same ukazuju na opasnosti od neuvažavanja dječije igre, pogotovo od njenog sputavanja. Igranje je izuzetno važan dio dječijeg životnog ponašanja.

Igranje je životna potreba djeteta.⁶ Igra je podstrek duhu, fantaziji i dječijoj okretnosti. Ona je poluga cjelokupnog dječijeg rasta i razvoja. Igrom dijete najprirodnije i najslobodnije zadovoljava svoje potrebe za kretanjem i djelatnošću. Njome dijete vježba i razvija svoje fizičke i psihičke snage i sposobnosti, stiče najraznovrsnije spoznaje, širi svoj emocionalni život, razvija i formira svoju volju, bogati rječnik, izgrađuje svoj govor, razvija kreativne snage. Igrajući se, a kako to već pokazuju mnoga istraživanja, dijete uvježbava svoje mišiće i živčani sistem, stječe razne vještine i samo upoznaje vlastite sposobnosti. Igrom dijete upoznaje i svoju fizičku okolinu i zakonitosti koje u njoj vladaju. Igrom se dijete vježba uspostavljanju socijalnog kontakta, prilagodbi drugim ljudima, uči se razrješavanju različitih konflikata i sukoba.⁷ Igra pomaže da dijete lakše upozna vrijednost raznih moralnih normi. U kontaktu s drugom djecom razvija saznanje o značenju poštenja, istinoljubivosti i hrabrosti. Igranjem se dijete uči da bude uporno, strpljivo, obazrivo, da surađuje, da se druži itd. Najzad, igra i igranje i odgajatelju omogućuju da i sami lakše i bolje upoznaju svoje dijete, njegov osjećaj za zajednicu, njegove prirodne i socijalne snage.⁸

⁶ Više u: Duran, M. (2001), *Dijete i igra*, »Naklada Slap«, Zagreb;

⁷ Uporedi: Katz, L. (1999), *Poticanje razvoja dječje socijalne kompetencije*, Zagreb, »Educa«

⁸ Uporedi: Filipović, I. (1994), *Kako biti bolji roditelj*, Zagreb, »Alinea«;

Slika 4. Igrom se dijete vježba uspostavljanju socijalnog kontakta⁹

Igra je *najbolje pomagalo* u konfluentnom obrazovanju jer ima mnogostruko značenje za rast i razvoj djeteta. U igri, kao i u konfluentnom obrazovanju, individua istodobno potvrđuje i razvija svoje individualne životne snage. Igra kao i konfluentno obrazovanje omogućava da biološki individuum u svojoj totalnosti izrasta iz unutarnjeg toka formiranja/obrazovanja u jedno zdravo jedinstveno duševno, duhovno i djelatno ljudsko biće.¹⁰ U igri kao i u konfluentnom obrazovanju funkcionira učenje i podučavanje kao proces u kojem se dijelom potvrđuju i dijelom obrazuju/formiraju individualne ljudske životne snage. U igri kao i u konfluentnom obrazovanju formiraju se i fizička i duhovna »čula«. Igranje kao i konfluentno obrazovanje čine da biološko oko postane socijalno oko. I igra i konfluentno obrazovanje omogućuju različite oblike metamorfoze, tj. kvalitativnog preobražaja jednog u neki drugi oblik životne snage. Zato nas raduje što iz neposredne prakse stižu svojevrsne podrške teoriji konfluentnog obrazovanja u kojoj se igra tretira kao čovjekova životna potreba. (vidi *Prilog 1*).

⁹ <http://www.rice.edu/projects/topics/edition11/page11.htm>

¹⁰ Konfluentno obrazovanje je društvom organizirani proces učenja i podučavanja u kojem biološki individuum i/ili jedno individualno nagonsko biće, pomoću obrazovnih dobara, (samo)aktiviteta i unapređujućeg poticanja i djelovanja, u svojoj totalnosti izrasta iz unutarnjeg toka formiranja/obrazovanja u jedno zdravo jedinstveno duševno, duhovno i djelatno ljudsko biće.

Prilog 1

Dijete i igra - viđenje jedne pedagogice

ŠTO JE IGRA?

Igra je slobodna, spontana aktivnost koja proizilazi iz unutrašnje djetetove potrebe.

Igra je prerađena stvarnost u skladu s dječjim doživljajem.

Igra je stvaralačka aktivnost, svaki put drukčija, neponovljiva, koja najviše odgovara djetetovoj prirodi, zakonitostima njegova razvoja i omogućava mu da se razvija i odrasta u jedinstvu i skladu tjelesnog, intelektualnog, socijalnog i emocionalnog.

Igra je aktivnost kroz koju se dijete izražava i potvrđuje što je snaga koja upućuje na nove aktivnosti pomoću kojih razvija sve svoje mogućnosti.

ŠTO IGRA ZNAČI ZA DIJETE?

KROZ IGRU dijete uči:

Predmetni svijet, tj. okolinu (upoznaje, istražuje, rukuje stvarima, neposredno provjerava)

Svijet ljudi i njihove odnose (misaono ispituje, uživljava se, zamišlja "kao da...", "kad bi...").

KROZ IGRU dijete rješava.

Najjednostavnije i najlakše sukobe

Svoje strahove, svoje teškoće (u igri je ono vuk, liječnik, mrak... ono plasi druge oko sebe, tjera vuka, tjera mrak, operira lutku - suočava se, prerađuje i polako nadvladava strah i nelagodu).

KROZ IGRU dijete iskazuje:

Sve ono što mu se u stvarnom životu ne dopušta iskazati (ljuti se na drugu djecu, na odrasle, više, iskazuje agresiju na predmetima...)

U igri se dijete oslobađa napetosti, postaje smireno, opušteno, jer je u igri gotovo sve dopušteno

KROZ IGRU dijete stječe samopouzdanje:

čini što želi

gospodar je situacije

ima onu ulogu koju odrasli imaju u stvarnom životu (dijete je policajac, vojnik, majka, glumac, pilot. .)

KAKO RODITELJ MOŽE POMOĆI DIJETETU DA SE IGRA?

OSIGURATI osjećaj prijateljstva topline, opuštenosti, sigurnosti, iskazivati ljubav (riječima ili pokretom).

GLEDATI na dječiju igru kao na najvažniji posao odrasloga.

DATI potporu, pohvaliti.

OSIGURATI stalan prostor za igru (veličina je nevažna), nesmetano vrijeme u kojem će dijete samo odlučiti kad će početi igru, što će se igrati, kako, koliko dugo. Ostaviti djetetu da uredi igrajući prostor - otpiti u tom prostoru 'neurednost' (prema poimanju odraslih) - za dijete je to red.

OMOGUĆITI djetetu da samo istražuje igračku i igra se njome (savjetovanje - 'upali ovdje', 'složi tu,... smeta dijete i govori mu 'ti to ne znaš', 'ja nisam zadovoljan tobom' - čini dijete nesretnim).

OMOGUĆITI djetetu da nesmetano, samo, igrajući se, svladava probleme, bez uplitanja sa stajališta odrasloga.

POMOĆI, ako dijete traži pomoć ali tako da dijete i dalje ostane "gospodar situacije".

ODREDITI, DOGOVORITI neko vrijeme za određenu aktivnost s djetetom (dovoljno je nekoliko minuta) - pročitati priču, razgovarati, našaliti se, pogledati zajedno TV - emisiju, prošetati...)

DIJETE - IGRA - IGRA - DIJETE

Kroz igru dijete uči o sebi, svijetu i drugima.

Kroz igru prerađuje sve svoje doživljaje - lijepe i ružne (na sebi prihvatljiv način).

Kroz igru se izražava.

Kroz igru se priprema za buduće događaje.

Igra je potrebna svakom djetetu i potrebne su različite igračke (i djevojčicama i dječacima). Oni će sami odabrati što im treba.

Igra je 'ogledalo' u kojem se odražava što dijete misli, doživljava, osjeća, želi - sve ono što dijete ne može izraziti riječima izražava kroz igru.

RODITELJI - ODRASLI

Sjetite se kako ste ljuti kada vas netko prekine u poslu. Isto tako je ljuto i dijete, ako mu prekinete igru, JER ONA JE ZA DIJETE NAJVAŽNIJI POSAO.

Priredila Ljiljana Šarić, pedagogica

I igra i konfluentno obrazovanje mogu se shvatiti kao **lanac preobražaja** potencijal u actus.¹¹ Ove preobražaje možemo usporediti, recimo s prijelazom puzanja na uspravan hod. Ono što *ostaje nakon zaboravljanja*, ono što se *manifestira u vidu neke životne ljudske snage* mi nazivamo **konfluentnim obrazovanjem**. U ovoj tvorbi igra i igranje imaju nezamjenjivu funkciju. I igra i konfluentno obrazovanje su radi čovjeka samog. Njihove svrhe su zajedničke: kvalitativne promjene u djelatnom, kognitivnom, afektivnom, voljno-motivacijskom području čovjekova života. Igra kao i konfluentno obrazovanje omogućuju da vidimo treba li i koliko može školovanje istodobno biti i ljudska i dušvena potreba.¹²

¹¹ Uporedi. Kreso–Pašalić (1999), *Roditelji prvi učitelji – rani odgoj*, Sarajevo, »Centar za obuku i obrazovne inicijative – Step by Step«

¹² Historija ne poznaje škole koje bi se mogle nazvati »schools of humanity«. Ne treba da nas zabrinjava što ovakve škole ne postoje, ali nas treba brinuti što se obrazovanje izjednačava sa školovanjem, sa svođenjem znanja na informaciju. Svođenje znanja na informaciju nije znanje koje bi promijenilo osobu, nije znanje koja predstavlja cjelinu. Ovim svođenjem ne bi učeniku pružili znanje koje ukida ne-znanje. To je zbog toga što vrijednosti školovanja mogu imati različit smisao od vrijednosti obrazovanja. U najboljem slučaju vrijednosti školovanja mogu snažno da djeluju samo na izvjesnu djelatnu tj. stručnu ili profesionalnu sposobnost koja čak i ne mora da se nalazi u službi uzdizanja čovjeka do humaniteta. S druge strane, ukoliko se školovanjem pruža vrijeme i sadržaji za obrazovanje samo nekih svojstava, samo jedne ili samo nekih snaga ličnosti, onda se reducira moguća konfluentnost. Moramo znati da karakter svojstva koje je privilegirano razvojem zavisi od načina njegovog razvoja, a način na koji se to povlašteno svojstvo razvija ovisi, ne samo o raznolikosti i bogatstvu oblika djelatnosti nego i sadržaju i karakteru školovanja kao i o stupnju i formi potlačenosti ostalih svojstava individue. Iz ugla teorije konfluentnog obrazovanja jednom svojstvu ne smiju biti potlačena druga svojstva ličnosti. Ova teorija ne tolerira ni »pedagoške sitnice« (npr. neko uzgredno pretvaranje nastavnog sata likovne kulture u sat matematike) a pogotovo ne trpi razjedinjena, rascjepkana i usitnjena znanja. Ova teorija itekako je osjetljiva na prisustvo transdisciplinarnog obrazovanja (general education, fundamental education) u školskom i studijskom sistemu obrazovanja. Logikom međusobno nepovezanih disciplina mi se ne možemo odlijepti od klasičnih tehnologija, a kamoli na akceleraciju nauke visokih tehnologija odgovoriti školskom i studijskom akceleracijom. Iz polja vanbračnog života naučnih disciplina mi ne možemo ući u polje naučne akceleracije. Umjesto nauke o ranom odgojno-obrazovnom razvoju djeteta, npr. mi imamo sijaset razjedinjenih, rascjepkanih i usitnjenih znanja koja svojataju različite naučne discipline. Umjesto brige kako da ovaj razvoj unaprijedimo, mi trošimo energiju na uvlačenje pripadajućeg znanja u

Sama činjenica da igranje ne nalazimo kod nižih sisavaca, čovjeka upućuje na značaj igre. Tako, naprimjer, kod kukcoždera, krtica, ili ježeva, recimo, igranje nije poznato. Ovaj govor prirode svojevrsna je poruka i pouka za odgajatelje (roditelje, učitelje). Po K. Grosu "biološki zadatak igre je da bude škola prirodnog samoodgoja, samorazvijanja i treninga prirodnih sklonosti djeteta. Igra je najbolja priprema za budući život, u igri dijete uvježbava i razvija one sposobnosti koje će mu kasnije biti potrebne..."¹³

Igranje kao životna potreba djeteta sastavni je dio duševnog, duhovnog i djelatnog razvitka djeteta. Igranje je korisno gubljenje vremena, kako za dijete tako i za roditelja. Nažalost, još uvijek se suočavamo sa bajatom pedagoškom

pripadajuće krugove, pišući naljepnicu: „Gledajte, ali duhom ne kušajte ova znanja, jer pripadaju samo meni.“ Pamet nekih "uča" drži se polja koje ne smije imati ni najmanju zajedničku varijansu s poljem neke druge naučne discipline. Kao što se pijan čovjek drži plotu, tako se ove "uče" drže svojih sklepanih udžbenika. Oni kao da nisu čuli informaciju koju i mas-mediji, skoro svakodnevno, promiču: ukoliko bi donosili sud na osnovu sadašnje stope proizvodnje znanja i umnožavanja naučnih otkrića onda bi on mogao glasiti ovako: ukupna suma znanja kojom će raspolagati čovječanstvo povećat će se za četiri puta od momenta kada se dijete rodi do završavanja fakulteta. Kad to isto dijete bude imalo 50 godina života, ukupna suma znanja uvećat će se 62 puta, a 97 posto znanja u tom trenutku bit će otkriveno poslije njegovog rođenja. Ovakva i slična predviđanja nude nam istraživanja UNESCO-a. Ako današnji čovjek dva milijuna puta bolje vidi zahvaljujući elektronskim mikroskopu, ako danas vidi što ranije nikad nije mogao vidjeti zahvaljujući ultrazvuku i CT-u, ako je kadar da rješava pet milijardi najsloženijih matematskih operacija u jednoj sekundi, ako pomoću znanja u genetici prilagođava živu i neživu prirodu svojim potrebama, onda nauka o odgoju ne treba samo da registrira ove i slične informacije, već mora adekvatno reagirati na iste. Pedagogija koja ovo uvažava tako što na loš udžbenik reagira još lošijim udžbenikom, koja gura studenta udžbeniku a ne knjigama, što je već bespredmetno i na srednjoškolskoj razini, onda će se ona morati nazvati pravim imenom »petljagogija«. Ukoliko se spomenutoj potlačenosti doda žalosna pojava VIP-a (veza i poznanstvo) i NAVIP-a (naročita veza i poznanstvo) tj. kvaliteta i moralnost onih koji odgajaju odgajatelje, onda postaje sasvim jasno zašto se školovanje mora razlikovati od obrazovanja. Zato je učiteljovanje izuzetno složen i nadasve odgovoran posao. Kada bi odgoj bio isto što i uvježbavanje intelekta, isto što i sticanje znanja, kada bi obrazovanje bilo isto što i školovanje, tada bi učiteljovati bilo lakše nego riješiti neki obični algebarski izraz.

¹³ Prema: Vigotski, S. L. (1996), *Sabrana djela*, tom IV: *Dječja psihologija*, Beograd, Zavod za udžbenike i nastavna sredstva, str. 31.

sviješću, koja nije kadra da dokuči pedagoški značaj igre i igranja. Ta svijest ne može da pojmi igru kao životnu potrebu djeteta/čovjeka. "Upravo u pedagogiji nalazi se mnoštvo teorema koje ljudsku igru unizuju u privremenu probu za budući ozbiljan slučaj i za manevarsko polje egzistencijalnih pokušaja. Zastupa se shvatanje da je korisno i zdravo da se u vođenoj dječijoj igri anticipira budući život odraslih i da se odgajanci tiho i zakumflirani u maske igre prevedu u jedno vrijeme koje više nema suvišnog vremena od silnih zadataka, dužnosti, bremenâ i časti. Ostavljamo neriješeno pitanje da li se takvim shvatanjem iscrpljuje pedagoški značaj ljudske igre, čak da li se uopće i približno shvata. Mi smo skeptični prema široko rasprostranjenom shvatanju da igra pripada isključivo dobi djetinjstva. Sigurno je da se dijete igra otvorenije, nepatvorenije i manje maskirano nego odrasli - ali igra nije samo mogućnost djeteta nego naprosto čovjeka" (Fink, 1984:298).

Zbog velike raznolikosti i mnogostruke složenosti dječijih igara, veoma ih je teško klasificirati.¹⁴ Uz to, svi roditelji znaju koliko ih vlastito dijete zna iznenaditi svojom maštom i kreativnošću koje manifestira u svom igranju. To se najbolje vidi u izboru igračaka. Ipak, nije teško raspoznati slobodnu ili spontanu igru, imitativnu igru ili igru "tobože" i konstruktivnu igru. Lahko je uočljiva i simbolička igra ili igra uloge. Komad papira lahko postane muzički instrument, plahta, krov kuće i slično. U ovoj igri dijete uzima njemu dostupne predmete koji mu služe kao zamjena za prave predmete. Te predmete naziva imenima realnih predmeta. Simbolička igra izuzetno pomaže razvoju apstraktnog mišljenja.

Sadržaj igre mijenja se sa uzrastom, i t o sa izvjesnom pravilnošću. U razvoju igranja postoji neka zakonitost. Što je dijete mlađe, to se *kraće zadržava* na istoj vrsti igre. Na mlađem uzrastu nalazimo veći broj različitih igara kojima se dijete bavi. Starije dijete duže se zadržava na istoj igri. Starije dijete se ograničava na određene igre. Ono je izbirljivije i traži više uvjeta da bi bilo zadovoljno igrom. Dakle, ono ovdje sužava svoje interesovanje. Nije li ovo svojevrsna prirodna regulacija čovjekovog rasta i razvoja!?

¹⁴ Više u: Duran, M. (2001).

Slika 5. Nije lahko klasificirati igre¹⁵

Magični karakter igračke

Spoljašnji oslonac igri su igračke. Osim što su sredstvo igre, igračke ujedno određuju i njen sadržaj i često su partner u toj igri. U strogom smislu riječi, nije svako sredstvo za igranje igračka. Ukoliko je neka stvar pogodna za primjenu u nekoj igri zna se nazivati igračkom. S druge strane, poznato nam je da se za igru posebno izrađuju odgovarajuće igračke. Ipak, antropološki i pedagoški gledano igračka ne nastaje u procesu rada. Ona nastaje u igri, i iz igranja. Komad papira za čas postaje posteljina u kojoj spava beba (lutka). Igračka ima magični karakter.¹⁶ Ovaj karakter igračke vidimo iz primjera da za neku djevojčicu list postaje »posteljina«, lutka »beba« a sama djevojčica »mama«.

Igračke imaju ogromnu ulogu u razvoju i formiranju cjelokupne ličnosti djeteta. Zahtjevi koje igračke trebaju zadovoljiti da bi odgovarale svojoj namjeni i zadacima su higijenskog i pedagoškog karaktera. Pod prvim se podrazumijeva da je igračka slobodna od svega onog što bi eventualno moglo ugroziti život ili zdravlje djeteta, da se lahko čisti i dezinficira. U dojenačkom uzrastu, primjera radi, dijete stavlja sve usta. Zbog toga igračke trebaju biti od materijala koji se lahko pere i koji je

¹⁵

http://www.amazon.com_407468_playground300/exec/obidos/subst/home/home.html/102-3675139-9416130

¹⁶ Uporedi: Bastašić, Z.(1988), *Lutka ima srce i pamet*, Zagreb, »Školska knjiga«; Seitz, M. (1997).

pogodan za stavljanje u usta. Boja, oblik i veličina igračke trebaju biti u cijelosti usklađena sa mogućnostima djeteta. Pedagoški zahtjevi podrazumijevaju da igračka odgovara dobnim i individualnim osobinama djeteta. Sama igračka treba djetetu postavljati psihičke i fizičke zahtjeve i probleme koje je ono u stanju savladati. Djetetu valja omogućiti da slobodno postupi sa svojim igračkama, da se u prostoru za igru osjeća slobodnim. Njegovo dohvatanje i smještanje, zavirivanje i traganje, bacanje i kidanje, rastavljanje i sklapanje, otvaranje i zatvaranje nisu znaci hirovitosti, objesti, prkosa, ili, pak, destruktivnosti već manifestacije dječije (ljudske) prirode (radoznalosti, znatiželje, aktiviteta).

Slobodno vrijeme i razvoj ličnosti

U školi su *potpuno* otvoreni putevi *samo* za školsko učenje. Po svojoj prirodi ona, i izvan naše volje, guši kreativnost i maštu, a nameće konformizam. S druge strane, iskustva nam pokazuju da je učinkovitost neinstitucionaliziranih oblika učenja primjetno veća od institucionaliziranih. Uspješnost neinstitucionaliziranog učenja, npr. najbolje se pokazuje u onom što se zbiva sa djetetom koje uči da govori. Ovo, inače teško intelektualno dostignuće, nije moguće realizirati bez potvrde svih individualnih ljudskih snaga i osjetila (gledanja, slušanja, mirisanja, osjećanja, mišljenja, maštanja, voljenja, htijenja). Mi još ne znamo kako se ovo potvrđivanje odvija i što se sve događa u procesu konfluentnog obrazovanja i učenja u kojem se dijelom potvrđuju i dijelom razvijaju individualne životne snage djeteta. Nažalost, školsko učenje ne vuče u ovom smjeru. I najbolja nastavnikova pedagoška umijeća i njegova najsnažnija htijenja ne mogu pobrisati samu prirodu školskog učenja. Školsko učenje dovoljno ne omogućava da obrazovanje bude (i) oslobađajući doživljaj u kome dijete istražuje i kreira, u kojem se služi svojom inicijativom i vlastitim rasuđivanjem, da bi na taj način slobodno i potpuno potvrđivalo i razvijalo svoje individualne životne snage.¹⁷ Društvom

¹⁷ Uporedi: Suillo, R. (1995), *Učite ih da budu sretni*, Zagreb, »Alinea«

organizirano učenje u slobodnom vremenu daje bogatstvo sadržaja za ovaj oslobađajući doživljaj.¹⁸

Slobodno vrijeme treba da bude vrijeme slobodnog životnog aktiviteta i unapređivanja duševnog života djeteta. Odmor, razonoda i razvoj ličnosti osnovne su funkcije slobodnog vremena. Otuda jedna od prvih zadaća odraslih i jeste *razvijanje okoline* koja će stimulirati različite oblike učenja, posebice **uzgredno učenje**, kako bi se sve individualne snage djeteta istodobno i potvrđivale i razvijale.

Uzgredno učenje

Djeca žele i hoće da saznaju mnoge stvari. Ona imaju potrebu da gledaju i slušaju, da mirišu i osjećaju, da govore i misle, da žele i vole. Ona vole prirodno učenje. Moglo bi se čak reći da škola isključuje prirodno učenje i da potiskuje tzv. uzgredno učenje. Upravo zbog toga u školi i ne mogu individualnost i kreativnost djeteta doći do svog punog iskaza.

Konfluentno obrazovanje je (i) oslobađajući doživljaj u kome dijete istražuje i kreira, u kojem se služi svojom inicijativom i vlastitim rasuđivanjem i na taj način slobodno i potpuno razvija svoje sposobnosti. *Škola nije mjesto gdje svako dijete može da uči na svoj način.* U njoj se, uglavnom, dijete ne može baviti onim što ga interesira. A ukoliko se to desi, dijete ne može ostati onoliko vremena koliko njegovo interesovanja i znatiželja traže. Uzgredno (prirodno) učenje pruža šansu za inicijative i kreativnost, samopotvrđivanje i socijalizaciju. Ono probuđuje i pobuđuje različita interesovanja, budi dječiju žeđ za saznavanjem, otkrivanjem, istraživanjem raznolikih područja i raznih aspekata društvenog življenja. Otuda je neophodno djeci **ponuditi** što više izbora kako bi ih doveli u situaciju da samostalno odlučuju i prirodno kušaju svoje mogućnosti. A to znači pružiti mogućnosti za razvijanje vlastitih kreativnih sposobnosti. Slobodno vrijeme je vrijeme u kojem se može dati bogatstvo sadržaja za uzgredno učenje. Za djecu ovo vrijeme bi moglo i trebalo da bude vrijeme za prirodno učenje i slobodno izražavanje radosti življenja. Postoji opća suglasnost o tome da

¹⁸ Uporedi: Bašić, J. i dr. (1994), *Integralna metoda u radu s predškolskom djecom i njihovim roditeljima*, Zagreb, »Alinea«; Stol, L. i Fink, D. (2000), *Mijenjajmo naše škole*, Zagreb, »Educa«

kreativnost *proističe* iz nepotčinjenog i neregiranog, iz strogo nestrukturiranog vremena koje je oslobođeno od grubog spoljnog nametanja. Duboka uvučenost u probleme koje valja riješiti, pitanja na koja treba dati odgovor ili situacije u kojima volja jača i u kojima se bogatstvo emocija budi i razvija nemaju veze sa neposrednim oholim nametanjima i presijama. Slobodno dječije postupanje sa stvarima ili idejama, tj. uočavanje novih kombinacija između stvari ili osjećanje novih odnosa između ideja, traži atmosferu opuštenosti i slobodno vrijeme. Slobodno vrijeme treba da bude vrijeme slobodnog životnog aktiviteta i unapređivanja duševnog života djeteta.

Mreža učenja

Vrijeme se stiče, troši, štedi, rasipa. Društvom organizirano učenje u slobodnom vremenu omogućava da se napravi **mreža** prirodnih i uzgrednih oblika učenja kako se vrijeme ne bi rasipalo nego racionalno i svrhovito trošilo. S druge strane, ovako organizirano učenje najbrže ulazi u trag dječije individualnosti. Mrežom učenja omogućavamo izravno slobodno sudjelovanje u svakom dijelu procesa učenja. Uspostavljena mreža učenja omogućava djetetu da slobodno bira aktivnosti. Izbor i prihvatanje radnih, obrazovnih i kreativnih aktivnosti u mreži učenja valja povezivati sa školskim učenjem. Time bi se, ne samo potiskivao represivni karakter školskog učenja, nego bi se značajno skratilo vrijeme za obrazovanje. Po nekim istraživanjima ovo skraćivanje bi dosezalo i 40% uštede u vremenu. Ova mreža trebalo bi da omogući najmanje tri funkcije učenja: (1) odmor, (2) razonodu; i (3) razvitak ličnosti.

Razvijajmo kulturu odmaranja

U slobodnom vremenu, prije svega, valja omogućiti prirodan tok bioloških ritmova dječijeg organizma. To se postiže odmaranjem i kretanjem koji služe **obnovi** fizičke snage djece kao i uspostavi njihove duhovne ravnoteže. Ovom posebno doprinose šetnje, izleti, obilasci muzeja, botaničkih vrtova, mezarja, spomen obilježja, parkova, ribolov i sl. Na ovaj način, a pomoću stečenog školskog znanja, dijete zaviruje u sukladnost života, u vezu između prirode i čovječijeg života, u odnose između sadašnjosti i prošlosti. Šetnje, izleti i obilasci obuhvaćaju **obilje** života, pružaju

razna iskustva i tako djetetu omogućuju da jasnije vidi i vatrenije osjeća. Nije važno da li se ovo iskustvo stiče, recimo, pored vatre na ognjištu, na livadi ili šumi, pored riječne ili morske obale i slično. Dakle, u slobodnom vremenu valja omogućiti i uspostaviti **kulturu odmaranja**. Njome se obogaćuju i snaže fizičke snage i ljudska osjetila ali i uspostavlja psihološki ritam i režim dječijeg životnog aktiviteta. **Odmor** je prva funkcija slobodnog vremena.

Slika 6. Odmor, razonoda i razvoj ličnosti, osnovne su funkcije slobodnog vremena

Razonoda

Iz potrebe za odmorom izvire zadovoljstvo opuštanja i rekreiranja. Rekreacija, pak, budi i umnožava mnoge druge potrebe. Iz nje najlakše i najbže niče potreba za razonodom, zabavom. U odnosu na odmaranje, ali i u odnosu na školsko učenje, moglo bi se reći, da je razonoda kontrast, a ne njihova suprotnost. Svojom spontanošću razonoda omogućava *smjenu* osjeta, utisaka, izmjenu dječijih predstava kao i snažnu motivaciju za aktivitetom. Učenje u slobodnom vremenu pruža mogućnosti za razonodu koja je djeci najdraža - igru. Igra je najefektnija forma razonode. Ona ima kompenzatorsku funkciju jer animira individualna osjetila koja su bila zapostavljena u školskom učenju. Ona objedinjuje aktivnosti koje su bile razdvojene u nastavnom radu. Prema tome, druga funkcija učenja u slobodnom vremenu treba biti **razonoda**.

Kreativnost - najvrijednija aktivnost

Treći vid funkcije učenja u slobodnom vremenu pripada procesu **razvoja ličnosti**. (više u: Dizdarević, 2002:205-259). On se realizira uključivanjem djece u kulturni i društveni život. Ovo uključivanje je, dakle, u službi slobodnog razvoja razuma i razvijanja duhovnih sposobnosti i samosvijesti kod djece. Različite forme ovog uključivanja postižu se transformiranjem kulturnog u obrazovno dobro. Kulturno dobro postaje obrazovnim dobrom onog momenta kada dijete počinje da doživljava to dobro i da iskazuje svoju potrebu za kreativnošću. Kreativnost je oblik slobodne životne aktivnosti koja odgovara dubokoj dječjoj potrebi za samorealizacijom. Ovo je najvrijedniji i najslobodniji vid aktivnosti. Njome se objedinjava biološko, socijalno i kulturno-duhovno biće djeteta. U odnosu na okolinu čovjek je predodređen da se ponaša kreativno i aktivno. Dijete daje otpor monotoniji. Ono potrebuje novostvenost. Novost pobuđuje njegovu pažnju. Lahko je uočiti da dijete reagira življe na promjene. Ono voli da otkriva nove odnose i relacije. Zato želi i traži da se »odlijepi« od uobičajenog, od dostatnog ponavljanja. Ove dječije dispozicije primjećujemo od njihove najranije dobi. Zbog toga treba da poboljšamo uvjete i prilike za odgoj naše djece. Omogućimo im da se odmaraju i igraju. Angažirajmo ih da sudjeluju u rješavanju potreba društvene sredine kroz njima primjerene aktivnosti. Pokrenimo aktivnosti, recimo, pod nazivom **'dječja ulica'** ili **'kvart djece'** (estetsko uređenje pojedinih prostorija, dijelova dvorišta, mezarlika, njegovanje cvijeća, briga o travnjacima i zelenilu, opremanje izložbi, izrada i izložba albuma iz njihovog života i rada u vrijeme rata i sl.). Pružimo mogućnost da nam djeca imaju **'svoje'** historijske spomenike, spomen ploče, kvartove, parkove, ulice o kojima će se brinuti. Dovoljne su male dječije nagrade i radosti za održavanje njihove motivacije u ovim i sličnim aktivnostima. Ukoliko djeca imaju prilike da preuzimaju različite zadatke i obaveze, a uz podršku i pomoć odraslih, djeca neće izbjegavati ove, i slične zadaće.

Dijete odraslo u slobodi, okruženo plemenitim ljudskim odnosima i odnošenjima, okruženo lijepim predmetima i primjerima ljudskog ponašanja nikako ne mogu posrnuti u svom odgojnom razvoju. Ukoliko učitelji nauče djecu onom što najprije moraju da znaju, kako bi brže i lakše shvatili sve drugo, neće biti

nikakvih problema sa njihovim ponašanjem. Ako su dječiji prvi postupci vođeni tako da osjete i sudjeluju u ostvarivanju svega što je dobro i plemenito onda se nećemo brinuti za otklon neželjenog ponašanja i za odvikavanje djece od ružnih navika. Ovako vođeno dijete živjet će čistijim, sretnijim i potpunijim životom od djeteta koje je bilo prisiljeno da svoje prve mladalačke snage troši na otporu, koji smo sami pritiskom i prisilom proizveli.

Organizirajmo im razgovore sa sportašima, novinarima, umjetnicima, pjesnicima, naučnim radnicima. Dajmo im podsticaja za aktivnosti humanitarnog karaktera (briga o drugu, susjedu, invalidima, starim i bolesnim osobama.). Pokažimo im sve to i živom riječju i djelom. I TV i radio pripadaju djeci. Samo uz podršku i pomoć odraslih djeca stižu i formiraju adekvatno društveno ponašanje, pozitivan odnos prema radu, ovladavaju korisnim umijećima i navikama, razvijaju određene obrasce kulturnog ponašanja, zadovoljavaju potrebu za aktivitetom i kreacijom, prihvataju elementarne kulturne norme. U slobodnom vremenu kreativna moć djece ne bi smjela da slabi, pogotovo da presahne. Naprotiv, ona mora da jača i da se u djetetu razvija. Ne zaboravimo da se vrijeme stiče, troši, štedi i rasipa.

Zaključak

Igra je životna potreba djeteta. Ona je poluga razvoja dječije ličnosti. U igri dijete vježba i razvija svoje fizičke i psihičke snage i sposobnosti, stiče najraznovrsnije spoznaje, širi svoj emocionalni život, razvija i formira svoju volju, bogati rječnik, izgrađuje svoj govor, razvija kreativne snage. Igra djetetu pomaže da lakše i brže uspostavlja socijalni kontak i razrješava različite konflikte. Igra istodobno gradi dječiju upornost, strpljivost, obazrivost i suradnju.

Tamo gdje se individua razvija iz sopstvenih unutarnjih pobuda, bez spoljašnje prisile i nametanja, tamo gdje se bez spoljašnjeg cilja potvrđuju i manifestiraju, učvršćuju i razvijaju duševne, duhovne i djelatne snage individue, tu imamo posla s pravim počecima pojave igre i igranja.

Spoljašnji oslonac igri su igračke. Osim što su sredstvo, igre igračke ujedno određuju i njen sadržaj i vrlo često su partner u toj igri. U strogom smislu riječi, nije svako sredstvo za igranje

igračka. Antropološki i pedagoški gledano istinska igračka ne nastaje u procesu rada. Ona nastaje u igri i iz igranja. U igranju komad papira za čas postaje posteljina u kojoj spava beba (lutka). Zato igračka ima magični karakter. Za neku djevojčicu list papira postaje »posteljina«, lutka »beba« a sama djevojčica »mama«.

Sadržaj igre mijenja se sa uzrastom, i to sa izvjesnom pravilnošću. U razvoju igranja postoji neka zakonitost. Što je dijete mlađe, to se kraće zadržava na istoj vrsti igre. Na mlađem uzrastu nalazimo veći broj različitih igara kojima se dijete bavi. Starije dijete duže se zadržava na istoj igri. Starije dijete se ograničava na određene igre. Ono je izbirljivije i traži više uvjeta da bi bilo zadovoljno igrom. Dakle, ono ovdje sužava svoje interesovanje. Nije li ovo svojevrsna prirodna regulacija čovjekovog rasta i razvoja!?

Igra i slobodno vrijeme su tijesno povezani. Odmor, razonoda i razvoj ličnosti osnovne su funkcije slobodnog vremena. Prije svega, u slobodnom vremenu valja omogućiti prirodan rad za biološke ritmove dječijeg organizma. To se postiže odmaranjem i kretanjem koji služe obnovi fizičke snage djece, kao i uspostavi njihove duhovne ravnoteže. Iz potrebe za odmorom izvire zadovoljstvo opuštanja i rekreiranja. Rekreacija, pak, budi i umnožava mnoge druge potrebe. Najlakše i najbrže iz nje niče potreba za razonodom, zabavom. Svojom spontanošću razonoda omogućava smjenu osjeta, utisaka, izmjenu dječijih predstava kao i snažnu motivaciju za aktivitetom. Učenje u slobodnom vremenu pruža mogućnosti za razonodu koja je djeci najdraža - igru. Igra je najefektnija forma razonode. Ona ima kompenzatorsku funkciju, jer animira individualna osjetila koja su bila zapostavljena u školskom učenju. Treći vid funkcije učenja u slobodnom vremenu pripada procesu razvoja ličnosti. On se realizira uključivanjem djece u kulturni i društveni život.

Društvom organizirano učenje u slobodnom vremenu omogućava da se napravi mreža prirodnih i uzgrednih oblika učenja kako se vrijeme ne bi rasipalo nego racionalno i svrhovito trošilo. Ovako organizirano učenje najbrže ulazi u trag dječije individualnosti i, dakako, onemogućuje pojavu tzv. zastrašujuće statistike koja se onosi na maloljetnike.¹⁹ Mrežom učenja

¹⁹ Zadnjih dvadeset ili deset godina broj nasilja, teških zločina, ubistava i samoubistava, silovanja i porođaja djevojčica između deset i četrnaest godina,

omogućavamo izravno slobodno sudjelovanje u svakom dijelu procesa učenja. Uspostavljena mreža učenja omogućava djetetu da slobodno bira aktivnosti. Izbor i prihvatanje radnih, obrazovnih i kreativnih aktivnosti u mreži učenja valja povezivati. Škola nije mjesto gdje bi svako dijete moglo učiti na svoj način. U njoj se dijete ne može baviti onim što ga interesira niti može, ukoliko se to desi, dovoljno dugo ostati nad tim što ga interesira. U školi su potpuno otvoreni putevi samo za školsko učenje, ali ne i za uzgredno učenje. Uzgredno (prirodno) učenje pruža šansu za inicijative i kreativnost, samopotvrđivanje i socijalizaciju. Otuda je neophodno djeci **ponuditi** što više izbora kako bismo ih doveli u situaciju da samostalno odlučuju i prirodno kušaju svoje mogućnosti. A to znači pružiti mogućnosti za razvijanje vlastitih kreativnih sposobnosti. Postoji opća suglasnost o tome da kreativnost proističe iz nepotčinjenog i neregiranog, iz strogo nestrukturiranog vremena koje je oslobođeno od grubog spoljnog nametanja.

Literatura

- Bašić, J. i dr. (1994), *Integralna metoda u radu s predškolskom djecom i njihovim roditeljima*, Zagreb, »Alinea«
- Bastašić, Z.(1988), *Lutka ima srce i pamet*, Zagreb, »Školska knjiga«
- Bunčić, K. i dr. (1995) *Igrom do sebe*, Zagreb, »Alinea«
- Duran, M. (2001), *Dijete i igra*, Zagreb, »Naklada Slap«
- Filipović, I. (1994), *Kako biti bolji roditelj*, Zagreb, »Alinea«

broj maloljetnika koji upotrebljavaju heroin i kokain itd. uvećavan je od 2-13 puta. Ova zabrinjavajuća statistika koja se odnosi na maloljetnike primorala je mnoge da se bave pitanjima kao što su: odgoj za mir i slobodu, odgoj za toleranciju, obrazovanje osjećaja i smisla za pravednost, poučavanje nenasilju, vježbanje samoslavađivanja i samokontrole itd. Ideja o poučavanju nenasilju je vrijedna hvale, kaže Delors. Ako se obrazovanjem može smanjiti nasilje onda treba reći da je i samo sudjelovalo u tvorbi toga nasilja. Ono što se njime nije tvorilo, ne može se njime ni otkloniti. Ali kakvo je to obrazovanje (čita se školovanje) koje sudjeluje u tvorbi ovakvih pojava? Zašto je došlo do ovoga? Šta se to sve *slilo* u »ljudsku prirodu« da danas imamo ono što nismo ni sanjali a kamoli htjeli? Ovakva pitanja dovela su nas do pojma »konfluentno obrazovanje« (lat. confluere - konfluencija: 1. stjecanje, stjecište, sjedinjenje, spajanje, spoj; 2. utok ušće, sliv).

Fink, E. (1984), *Osnovni fenomeni ljudskog postojanja*, Beograd, »Nolit«

Katz, L. (1999), *Poticanje razvoja dječje socijalne kompetencije*, Zagreb, »Educa«

Kreso-Pašalić (1999), *Roditelji prvi učitelji – rani odgoj*, Sarajevo, »Centar za obuku i obrazovne inicijative – Step by Step«

Lorenz, K. (1986), *Temelji etologije*, Zagreb, »Globus«

Seitz, M. (1997); *Montessori ili Waldorf*, Zagreb, »Educa«

Stol, L. i Fink, D. (2000), *Mijenjajmo naše škole*, Zagreb, »Educa«

Suillo, R. (1995), *Učite ih da budu sretni*, Zagreb, »Alinea«

Vigotski, S. L. (1996), *Sabrana djela*, tom IV: *Dječja psihologija*, Beograd, Zavod za udžbenike i nastavna sredstva

<http://www.amazon.com/exec/obidos/tg/stores/detail/-/baby/B00005BYL0/pictures/14/102-3675139-9416130>.

http://www.amazon.com_407468_playground300/exec/obidos/subst/home/home.html/102-3675139-9416130

<http://www.rice.edu/projects/topics/edition11/page11.htm>

PLAY AND FREE TIME IN CONFLUENT EDUCATION

Summary

Though Philosophy considers play as one of five essential phenomena of human existence, play is still treated as an opposition to learning, particularly scholar learning.

This attitude to play derives from an opinion that education may be identified with school education that is not or does not have to be human oriented. The school is an institution for social oriented education, an institution that develops professional and/or expert skills of every particular individual. Education as an immanent human need is poorly represented or ignored in the school. Every child cannot learn individually in the school. The child mostly cannot preoccupy itself with its interests within the school. Even if it happens, the child cannot stay in school according to its interests and wishes. In the school, only scholastic learning is planned. This form of education does not make possible for education to become reluctant experience while the child investigate and create, use its own initiative and common sense in order to freely and entirely confirm and develop its own life forces. Human creativity comes out from unsubmitted and uncontrolled relations, from strictly non-structured time free of brutal external intrusion. This work should point out the need for the development of such an environment that will stimulate various forms of learning, particularly self-directed, side learning easily identified during the play and free time of children. That's the reason for author's plead for establishment of learning network (association of organized learning) that will enable undisturbed development of individual emotional, spiritual and working activities of every child.

Key words: play, free time, confluent education, curiosity, learning network, creativity.

Željko Škuljević

GRČKA I POČECI RENESANSE

(Ne)skriveni aristotelizam platonizma

*Anime belle e di virtute amiche
Terrano il mondo: e poi vedrem lui fars
i Aureo tutto e pieu de l'opre untiche.*

F. Petrarca

Abstract

Povijest filozofije renesanse, po Windelbandu, sastoji se, uglavnom, od postepenog izgrađivanja prirodnoznanstvenog pogleda na svijet iz humanističkog obnavljanja grčke znanosti.

Dakle, željno je bilo prihvaćeno znanje stare filozofije izneseno od humanističkog pokreta, međutim, ne u pukom podražavalačkom i prepisivalačkom smislu. Istina, postojale su i takve tendencije kojima je mit o antičkom predstavljao neku vrst sistematskog oponašanja. Na taj način povratak antičkom, po Eugeniu Garenu, postaje stvaranje lažnog antičkog. Ovo vraćanje ka starom dobu pokazuje se «u općem toku povijesti samo kao instinktivna priprema za vlastiti rad modernog duha», te, potičući (na)vlastitu stvaralačku aktivnost, postaje svojevrsno nadmetanje, agonistika, sa klasičnim autorima.

Knjige su pune riječi mudraca, primjera antičkih o običajima, zakonima, religiji. Žive, raspravljaju, govore sa nama, poučavaju nas, upućuju nas, tješe nas, čine nas prisutnim, stavljajući nam pred oči stvari veoma udaljene od pamćenja - čitamo u, sada već čuvenom, pismu koje je kardinal Visarion 31. maja 1468. uputio duždu Kristoforu Moru da bi Veneziji poklonio svoju biblioteku koja je sadržavala 482 grčke i 264 latinske knjige. Toliko je veliko njihovo dostojanstvo, njihova veličanstvenost, i, najzad, njihova svetost, stoji daljnje u pismu, da bismo, kada ne

bi bilo knjiga, svi bili sirovi i ignoranti, bez ikakvog spomena na prošlost, bez ikakvog primjera...

Sem što je poklon ove vrijedne biblioteke predstavljao, u to vrijeme, uzbudljiv simbol definitivnog prelaska helenskog znanja i Italiju, on će naznačiti i neke vrlo praktične stvari po renesansu. Naime, izučavanje grčkog jezika i grčkog svijeta smatralo se suštinski važnim i odlučujućim u to vrijeme, izbijajući krunski argument onima koji su to osporavali ili, pak, nekritički veličali *autochthonus* rimskog duha.²⁰ Dakle, zajedno sa izučavanjem grčkog, sticalo se osjećanje za (h)istorijsku dimenziju grčkog svijeta, što je, također, suštinski aspekt renesanse, ali, istovremeno, i pristup velikoj biblioteci na svakom polju ljudskog znanja, do tog trenutka samo djelomično i nedovoljno poznatoj. Nema sumnje da su se filozofske i naučne tekovine antike, u toku srednjega vijeka, sporadično otvarale latinskom Zapadu: prvi put, sve do XII vijeka, pretežno preko arabljansko-latinskih prevoda,²¹ a od XII vijeka nadalje, i preko novih grčko - latinskih prevoda. Nije to bilo nedovoljno samo zbog njenog prolaženja «kroz mnoge ruke»,²² posredovanja, jednostranosti (filozofiju je, primjerice, predstavljao Aristotel, (a) ne Platon ili Plotin, Epikur ili Sext Empirik), nego i zbog odsustva književnih, (h)istorijskih i fundamentalnih naučnih tekstova, od geografskih do matematičkih. Za tadašnju Evropu između kraja trecenta i

²⁰ Nije istina, izjavljivali su, da su Bizantinci, dajući zapadnjacima grčke klasike, izazvali renesansu. Model renesansi nije pružila Atena, već Rim, reći će Pasquali. Štoviše, prema ovim (h)istoričarima, ne samo da je mali broj humanista znao grčki, ili ga uopšte nije znao, već nije mali broj ni onih koji su se protivili učenju jezika, pa čak i prevođenju. Polovinom quartocenta, na dvoru Sigismunda Malateste, Tommaaso Seneca da Camerino i Porcelio borili su se protiv grčkog. Seneka, a ne Sofokle; Plaut i Terencije, ne Aristofan; Virgilije. ne Homer; Livije, ne Herodot i Tukudid: Ciceron više nego Platon, bili su vodiči renesanse po njima, ne samo italijanske, već i evropske.

²¹ Evropski srednji vijek posjedovao je minimum tekstova iz grčke filozofije. Boetiev latinski prevod spisa o kategorijama s Porfirijevim *Uvodom* (osnova za spor oko univerzalija) te *O tumačenju* (*De interpretatione*), zatim Pseudo-Dionizija u prijevodu Eriugene. *Timeja* u prijevodu Cicerona (Halcidija?), *Pseudotheologia Aristotelica* i pseudo-Proklov *Liber de causis*. To bi bilo uglavnom sve do sredine XII vijeka. M. Cipra *Put grčke filozofije od Edese (484) do Toleda (1150)*, GPF 4 (4), 46-47 (1986).

²² Što je, napokon, to autentično, pita se Cipra, što mi posjedujemo od grčke filozofije nakon svih njenih peripetija preko bizantskih, sirijskih, perzijskih, arapskih i latinskih prijevoda i prepisa? *Ibid*, 48.

cinquecenta te knjige su predstavljale čudesnu zbirku onog najboljeg što je postojalo na terenu prirodnih i matematičkih nauka. U veoma kratkom vremenskom periodu, skromne priručnike, sirove kompendijume, elementarne rasprave, te dragocjene, ali ipak, oštećene fragmente, zamijenili su i postali svima dostupni u školama i akademijama Euklid i Arhimed, Apolonije iz Pergama i Papos, Strabon i Ptolomej. U tom su trenutku, doista, ušli u opticaj knjige i tekstovi od kojih su pošli utemeljivači modernog svijeta: Kopernik započinje pozivajući se na Aristarha; Galilej izjavljuje da polazi od Arhimeda i naziva ga učiteljem; Newton, na početku predgovora za djelo *Philosophie naturalis principia mathematica* izlazi sa čuvenim, koliko i lapidarnim, tvrđenjem: »antički učenjaci, kako kaže Papos, vodili su u istraživanju prirode najviše računa o mehanici; moderni, pošto su napuštene suštinske forme i okultna svojstva, nastojali su da fenomene svedu na matematičke zakone.»²³

Povijest filozofije renesanse, po Windelbandu, sastoji se, uglavnom, od postepenog izgrađivanja prirodnoznastvenog pogleda na svijet iz humanističkog obnavljanja grčke znanosti. Taj *preporod Čisto teoretskog duha* i jeste pravi smisao znanstvene renesanse i njena kongenijalnost sa grčkim mišljenjem:

«Podređenost pod svrhom praktičnog, etičkog i religioznog života, koja je prevladavala u cjelokupnoj filozofiji helenističko-rimskog vremena i srednjeg vijeka, sve je više i više prestajala, te se početkom novog vremena pojavila spoznaja zbilje kao samosvrha znanstvenog istraživanja. Upravo kao i u počecima grčkog mišljenja, ovaj se teoretski poriv upravio bitno na prirodnu znanost.»²⁴ Dakle, željno je bilo prihvaćeno znanje stare filozofije izneseno od humanističkog pokreta, međutim, ne u pukom podražavalačkom i prepisivalačkom smislu. Istina, postojale su i takve tendencije kojima je mit o antičkom predstavljao neku vrst sistematskog oponašanja. Na taj način povratak antičkom, po Eugeniu Garenu, postaje stvaranje lažnog antičkog. Ovo vraćanje ka starom dobu pokazuje se «u općem toku povijesti samo kao instinktivna priprema za vlastiti rad

²³ E. Garen: *Kultura renesanse*, Nolit, Beograd, 1982., 43-44.

²⁴ W. Windelband, H. Heimsoeth: *Povijest filozofije*, Naprijed, Zagreb, 1973., 400.

modernog duha»,²⁵ te, potičući (na)vlastitu stvaralačku aktivnost, postaje svojevršno nadmetanje, agonistika, sa klasičnim autorima. Tendencija da se privileguju *Studia humanitatis*, književnost (*lettere*), jeste ono što pojačava vrijednost prirode i stvari, nauke i tehnike.²⁶

Facat da se u opreci spram skolastičkog tradicionalizma formirala kultura renesanse²⁷ već predstavlja opšte mjesto u literaturi, bez obzira da li se to događalo u formi platonizma ili aristotelizma. Tako Burchkhardt u svojoj *Kulturi Renesanse u Italiji* izričito kaže da je taj «rimsko-grčki stari svijet postao oslonac i vrelo kulture, kao cilj i ideja života, a djelomično i kao svjesna nova suprotnost» (102). I tako se duh Renesanse počinje očitavati kao duh antiteze, ne samo dva nego više autoriteta, «jer se antika nije više doživljavala kao jedinstvo pogleda, nego u njemu prevladava čas platonizam, čas aristotelizam, a onda i ostali smjerovi stare grčke filozofije sve do Lukrecijeva materijalizma.»²⁸

Ako je platonizam i bio opoziciona nauka protiv službenog aristotelizma, oni, ipak, predstavljaju samo različita stajališta, no s istim ciljem. Međutim, Eckhard Kessler u tekstu *Oblici transformacije aristotelizma u renesansi* ide i korak dalje. Za njega aristotelizam, uz humanizam i platonizam, nije samo jedno od triju najvažnijih filozofskih struja renesanse, nego se «filozofija renesanse može generalno sagledati u kontekstu neprekidnosti aristotelovske tradicije...» Sama činjenica da je između 1500. i 1650. godine napisano više komentara o Aristotelu nego u prethodnih hiljadu godina, da u XV vijeku Aristotel s 552 tiskopisa prednjači pred svim klasičnim autorima i daje u XVI

²⁵ *Ibidem*

²⁶ E. Garen, cit. izd., 49.

²⁷ Izraz *kultura renesanse* ušao je u upotrebu zahvaljujući Jacobu Burchkardtu u djelu *Die Kultur der Renaissance in Italien*, objavljenom 1860. Riječ je, ipak, o izrazu koji može da prouzrokuje nedoumice i da izazove nesporazume. Termin *rinascimento* (*Rinascita*, u italijanskim tekstovima XVI vijeka; *Renaissance* u Francuskoj), iako je odavno bio u opticaju da bi označio jedan trenutak italijanske kulturne (h)istorije, afirmisao se tek polovinom XIX vijeka. Deveti tom *Histoire de France* Julesa Micheleta, čiji je naslov, upravo, bio *La Renaissance* iz 1855., ili kao monografija Georgea Voigta iz 1859, *Die Wiederbelebung des klassischen Altertums* učinila su taj termin posvećenim, definitivno njime zamjenjujući naziv *Risorgimento* koji su često upotrebljavali stariji italijanski istraživači.

²⁸ V. Filipović *Filozofija renesanse*, Matica Hrvatska, Zagreb, 1983., 33.

vijeku objavljeno deset puta više aristotelovskih nego platonovskih djela, pokazuje da aristotelovska tradicija u renesansi nikako nije zapala u jalovost, nego da je doživjela živ i plodan vrhunac, i da se srednjovjekovna transformacija Aristotela, koja nalazi izraz u komentaru i kvestiji, nije na prijelazu u renesansu ukrutila u neko čvrsto razumijevanje Aristotela, nego naprotiv ubrzala dala mjesto mnoštvu aristotelizama.²⁹

Bez obzira na načelnu odjelitost aristotelizma i platonizma u renesansi, nije bilo neobično da se neki autori, kao na svoje izvore, pozivaju i na Aristotela i na Platona *resp.* Plotina. Tako to, primjerice, čini Girolamo Cardano,³⁰ ali i Pico della Mirandola (1463-1494) koji ne ostaje samo na tome. Naime, želeći (iz)naći jedinstvo ljudskog mišljenja on poseže za djelima Arapa, Židova, antike i skolastičke filozofije, htijući pokazati razvoj i dijalektiku ljudske misli kod svih naroda i na svim znanstvenim područjima. Njegovo djelo strukturirano u 900 teza nosi naslov *Conclusiones philosophicae* i, ne bez razloga, započinje sa *De dignitate hominis*. S onu stranu tzv. Radikalnog aristotelizma (doslovno držanje Averroesa i drugih komentatora), zatim pokušaja integrisanja aristotelovske filozofije prirode u novoplatonski kosmos kao što su to činili Nicoletto Vernia i njegov učenik Agostini Nifo, Kessler u svom tekstu pokušava nešto drugačije i intrigantnije. Neće, kao većina drugih, renesansnom platonizmu po svaku cijenu suprotstaviti aristotelizam, nego će pokazati i «niz usporednosti i zajedničkih osobina koje ta dva pokreta znatno približuju jedan drugomu.»³¹ Ne čudi što je za to izabrao najznačajnijeg i najgorljivijeg predstavnika platonskog pokreta u Renesansi Marsiliusa Ficinusa (1433-1499), predsjednika platonske akademije u Firenzi, prevodioca Platona i Plotina. Upravo je njegovo glavno djelo *Platonovska teologija o besmrtnosti duša* posvećena središnjem problemu savremenog aristotelizma. Dugo ga je mučio problem razlike između Platonova i Aristotelova

²⁹ E. Kessler *Oblici transformacije aristotelizma u renesansi*, GPF 5 (5) 7-8 (1987);, poziva se, također, i na Charles B. Schmitt *Andreas Camutius on the concord of Plato and Aristotle with Scripture* - u: *Neoplatonism and Cristian Thought* (ed. D.J. O' Meara), Albany, 1982, 178-184; 282-286.

³⁰ G. Cardano *De vita propria XVIII* - u: *Opera omnia*, Lyon, 1662 (reprint: New York/London, 1967), sv. 1; preuzeto iz E. Kessler *Transformacija aristotelizma...*, 14).

³¹ E. Kessler, cit. izd., 12.

nauka o duši, dok napokon nije od Temistija i Priscijana Lida naučio da su te razlike verbalne, a ne stvarne. Govorio je da pravi Aristotel nije ni Averroesov ni Aleksandra iz Afrodizijade, nego samo onaj koji se slaže s Platonom i platonovskom tradicijom.³² Njegovim integrisanjem kao *physicusa* u staru teologiju (*priscae theologiae*), a sve na tragu Platona, Ficino se ne smatra protuaristotelovcem, nego braniteljem pravog Aristotela.³³ Iz takvog držanja osnivača renesansnog platonizma, Kassler vidi dva puta za reinterpretaciju Aristotela. Prvi, koji se oslanja na čistu verbalnost razlika između platonskoga i aristotelovskog nauka kojim polazi Giovanni Pico della Mirandola sa svojim sinkretičkim programom.³⁴

Drugi put transformacije aristotelizma u renesansnom platonizmu polazi od Ficinove definicije Aristotela kao *physicusa*, filozofa prirode, «koja doduše i dalje prihvaća Aristotela kao autoritet filozofiranja na osnovi sjetilnog opažanja, ali mu odriče kompetenciju u metafizičkim pitanjima.» Tražeći da se Aristotelov fizikalni kosmos potčini metafizičkom kosmosu novoplatonizma (nužnost njegovog legitimiranja pred njim), platonovci dolaze u blizak dodir sa kršćanskom filozofijom druge skolastike.³⁵

I humanisti, kada je u pitanju Aristotel, slijede u osnovi jednu ficinovsku liniju razumijevanja i interpretiranja. Premda su više pažnje posvećivali filološkim nego filozofskim pitanjima, u principu traže da se Aristotel ne shvaća kao spekulativan, nego kao empirijski filozof. Oni time anticipiraju ovaj pojam o Aristotelu empiriku, koji je podlogom kršćanske filozofije i novoplatonizma u XVI vijeku, a Aristotela shvaćaju kao *physicusa*. Taj pojam ostao je u načelnom sučeljavanju platonovske i aristotelovske tradicije, do danas, Aristotelovim zaštitnim znakom.³⁶

³² M. Ficino *Opera omnia*, 2 sv., Basel, 1576 (reprint: Torino, 1956/60), 1537.

³³ *Ibidem*

³⁴ Ficino više puta hvali Pica, kaže Kessler, kao jedinog kompetentnog tumača Aristotela u njegovo doba. Taj put, s mnoštvoim početaka ostvarivanja Picova programa, naposljetku dovodi do koncepta *philosophiae perennis* u Agostina Steuca i taj će koncept živjeti sve do Leibniza i nakon Leibniza.

³⁵ *Ibid*, 13: «Crisostomo Javelli, koji ju je formulirao za kršćansku stranu, vrlo je svjestan te blizine, pa se stoga nastoji ograditi od novoplatonizma prigovarajući Platonu da se kao filozof provaljuje u domenu teologije.»

³⁶ *Ibid*, 16-17.

Premda se ne može porediti sa interesom koje je novo doba, odnosno Renesansa iskazivala prema Aristotelu i Platonu,³⁷ istraživački postaju zanimljivi i drugi veliki umovi antike. Razvitak prirodnih nauka tražio je filozofsku orijentaciju među grčkim atomistima i materijalistima, dok se novi društveni poredak okretao filozofima ljudske prakse, poglavito stoicima i epikurejcima. Među zastupnike stoicizma, uglavnom u XVI i na početku XVII vijeka, spomenimo Justusa Lipsiusa (1547-1606), Thomasa Gatakera (1574-1654) i druge, dok se među najmarkantnije epikurejce ima smatrati Laurentius Valla (1407-1457). Najznačajnija mu je rasprava *De voluptate*, u kojoj brani epikurejsku etiku i njihov materijalizam. Smatrajući kao i Epikur, da je težnja za zadovoljstvom prirodna ljudska težnja, i da se u njoj ostvaruje smisao života, on govori o ugodu, i to individualnoj ugodu kao najvišem dobru.

Kada je 1535. godine u Rimu umro posljednji od velikih grčkih učitelja Janos Laskaris, poznavanje grčkog se raširilo po čitavoj Evropi; i zajedno sa jezikom, ranije skoro potpuno nepoznatim, ponovo je, u «originalima», osvojen kompletan *corpus* jedne od najvećih literatura koje su ikad postojale. Iz italijanskih centara, Firenze i Venezije, Rima i Milana, helenska mudrost se razvila posvuda.³⁸

Želje i nade Visarionove postale su stvarnost. Poraz i pad Bizanta 1453. godine značili su, na jedan paradoksalan način, jedinstveno buđenje i snažno ponovno oživljavanje helenske mudrosti. Grčka je postajala učiteljica moderne Evrope.

Literatura

Cardano, G.: *De vita propria XVIII - u: Opera omnia*, Lyon, 1662 (reprint: New York/London, 1967), sv. 1

Cipra, M.: *Put grčke filozofije od Edese (484) do Toleda (1150)*, GPF 4 (4), 46-47 (1986)

Fabricii, A.: *Notitia literaria de Platone*, ex Biblioth. Graeca Hamburgi 1712, 4, edita Lib. III, cap. I p. 1-41.

³⁷ Usp. A. Fabricii: *Notitia literaria de Platone*, ex Biblioth. Graeca Hamburgi 1712, 4, edita Lib. III, cap. I p. 1-41.

³⁸ Usp. B. Petronijević: *Filozofija i nauka renesanse*, 28-29 (u *Istorija novije filozofije*, Izd. Knjiž. Napredak, Beograd, 1922).

- Ficino, M.: *Opera omnia*, 2 sv., Basel, 1576 (reprint: Torino, 1956/60), 1537.
- Filipović, V.: *Filozofija renesanse*, Matica Hrvatska, Zagreb, 1983., 33.
- Garen, E.: *Kultura renesanse*, Nolit, Beograd, 1982., 43-44.
- Kessler, E.: *Oblici transformacije aristotelizma u renesansi*, GPF 5 (5) 7-8 (1987)
- Petronijević, B.: *Filozofija i nauka renesanse*, 28-29 (u *Istorija novije filozofije*, Izd. Knjiž. Napredak, Beograd, 1922).
- Schmitt, Charles B.: *Andreas Camutius on the concord of Plato and Aristotle with Scripture - u: Neoplatonism and Cristian Thought* (ed. D. J. O' Meara), Albany, 1982.
- Windelband, W. – Heimsoeth, H.: *Povijest filozofije*, Naprijed, Zagreb, 1973.

GREECE AND BEGGININGS OF THE RENAISSANCE (Un)hidden Aristotelism of Platonism

Summary

According to Windelband, the history of Renaissance philosophy consists out of, mostly, gradual building up of scientific vision of the world through humanistic recovery of Greek science.

In other words, the knowledge of Ancient Philosophy taken from Humanistic Movement was very welcomed but not through simple imitations or transcriptions. It is truth that existed certain tendencies to represent Myth about Antiquity through systematic imitations. Following such tendencies, according to Eugenio Garen, would represent creation of false Antiquity. This return to Ancient times finally becomes “in general stream of history only instinctive preparation for original activity of modern spirit” and, stimulating original creative activity, becomes certain competition, agonistic with classical authors.

Dževad Zečić

FILOZOFIJA MATEMATIKE I PRIRODNIH ZNANOSTI U NASTAVI TEHNIČKIH I PRIRODNO - MATEMATIČKIH FAKULTETA

Abstract

Metafiziku, fiziku i matematiku Aristotel je, u odnosu na trodjelnu podjelu znanosti, svrstao u teoretske znanosti. Fizici i matematičari ne pripada "ono vječno, nepokretno i samostalno" pa time one ne mogu preuzeti ulogu prve filozofije. Znanost ne može izaći iz sebe same da bi mogla pronaći svoje uporište. Zbog toga znanost treba filozofiju. Dakle, može se govoriti o filozofiji matematike i filozofiji prirodnih znanosti. Tehnički i prirodno-matematički fakulteti na različite načine izučavaju matematiku i prirodne znanosti i to u okviru samih tih znanosti. Mišljenje o tim znanostima zahtijeva odmak iz njih i kritičko promišljanje znanosti, odnosno kritičko promišljanje zasnovanosti znanosti. Time se pravi distinkcija između znanstvenog i filozofskog mišljenja. Ta dva mišljenja su komplementarna i zajedno omogućavaju cjelovito razumijevanje znanosti. Potpuno razumijevanje matematike i prirodnih znanosti traži i filozofsko promišljanje o tim znanostima. Zato je neophodno na institucijama gdje se izučavaju ove znanosti uvesti predmet Filozofija matematike i prirodnih znanosti, a što bi omogućilo cjelovitu naobrazbu onih koji izučavaju te znanosti, a što ih određuje za stvaralačko znanstveno djelovanje.

1. Uvod

Moderne prirodne znanosti su se oblikovale kao bitno kvantitativno i eksperimentalno nastrojene znanosti, čiji je stav potpuno novi naspram prirode i naspram čovjeka, a koji je potpuno različit od stava antike ili srednjeg vijeka. Filozofija znanosti, shvaćena u njenom disciplinarnom smislu, već duže

vrijeme zaokuplja u svim aspektima područja suvremene filozofije. Prožimanje filozofije i znanosti u disciplinama, kao što su filozofija matematike i logika, filozofija fizike i biologije, i sl., je prisutno u različitim vidovima promišljanja i diskusijama, a što je aktuelizirano posebno zadnjih decenija. Znanost ne može pitati o temeljima znanosti iz aspekta same znanosti. Propitivanje samih temelja znanosti može biti pitano od strane filozofije znanosti. Na tehničkim i prirodno-matematičkim fakultetima se izučavaju egzaktne i prirodne znanosti i to iz aspekta samih znanosti. Filozofsko promišljanje znanosti je komplementarno promišljanju znanosti iz aspekta same znanosti a koji zajedno omogućavaju cjelovito znanje. Time je inicirana potreba uvođenja predmeta Filozofija matematike i prirodnih znanosti na tehničke i prirodno-matematičke fakulteta.

2. Matematika i izvjesnost

Po Aristotelu spoznaja onog «vječnog, nepokretnog i samostalnog» ne pripada ni fizici ni matematici. Prema tome, filozofije matematika i fizika ne mogu preuzeti ulogu prve filozofije kao spoznaje prvih uzroka i prapočela. Fizika to ne može biti zbog toga jer se bavi pokretnim i nesamostalnim bićima koji su «spojeni s tvari». S obzirom da su brojevi u krajnjem slučaju utemeljeni u prirodnome, matematika može još manje nego fizika preuzeti ulogu prve filozofije. Matematika promatra na bićima nešto što je nepokretno, ali kao predmet matematike nije samostalno. Zbog toga se samo čini da brojevi postoje samostalno bez tvari, odnosno bez brojanja i njihove fundiranosti u prirodi. Metafiziku, fiziku i matematiku Aristotel je, u odnosu na trodjelnu podjelu znanosti, svrstao u teoretske znanosti. Odatle je veza između filozofije i matematike s jedne strane, i filozofije i fizike sa druge strane. Put matematike ka filozofiji, odnosno problematiziranje osnova matematike što predstavlja filozofiju matematike, može se prikazati kroz odgovore na nekoliko osnovnih pitanja.

Prvo, kakvi su sudovi matematički sudovi, a zatim pitanje o deduciranim sustavima u matematici? Važno pitanje u matematici je da li je matematičko znanje apriorno ili aposteriorno, odnosno da li je to znanje “zasnovano na iskustvu” ili je “dostižno prije iskustva”. Znanosti kao što je fizika, koje se

prevashodno bave empirijskim znanjem, moraju počivati na promatranju kako bi ustvrdili svoj zaključak. Znanost, kao što je logika, nasuprot tome, bavi se samo apriornim znanjem. Naime, logika traži apriorno znanje o pravilima koja određuju ispravnost argumentacije. Postavlja se pitanje da li je matematika u ovom smislu slična fizici ili je slična logici? Time se nameće i drugo pitanje, a koje glasi: “Kako se stječe apriorno znanje?”. Matematičko znanje je apriorno i to je deduktivno rasuđivanje u kojem možemo a priori znati da zaključak mora biti istinit ako nije učinjena nikakva logička grješka i ako su premise istinite. Razliku između analitičkog i sintetičkog znanja uveo je Imanuel Kant. Po Kantu jedan sud je analitički ako i samo ako ništa osim razmišljanja o pojmovima u sudu i o načinu na koji su oni povezani nije potrebno da bi neko mogao znati da je taj sud istinit. Jedan sud je sintetički, ako i samo ako čisto razmišljanje o pojmovima u sudu i načinu njihove povezanosti nije dovoljno da omogući znanje o istinitosti suda; da bi se to znalo, potrebno je pozvati se na nešto drugo. Po Kantu ako postoji neko znanje koje je i a priori, dakle nije opravdano čulnim iskustvom, i sintetičko, dakle nije opravdano samo unutarnjim vezama između pojmova, onda je to sintetičko apriorno znanje. Kant je mislio da matematika pruža najjasnije primjere takvog sintetičkog apriornog znanja.

Matematika, u području apstraktnog, kao svog predmeta, utemeljena je kao znanost. To se posebno odnosi na broj, kao predmet njenog matematičkog izučavanja. Konstituirala se kao znanost o čistim formama/idejama i utemeljila se kao izvjesna spoznaja. S obzirom na svoju specifičnost ostala je kao paradigmatički primjer izvjesne spoznaje. Još od vremena Euklida, u njegovim Elementima, geometrija se prikazivala u obliku aksiomatiziranog/deduciranog sustava. Međutim, matematika brojeva nije tradicionalno bila organizirana u aksiomatiziranom obliku. Aritmetika, školska algebra i predmeti oblika diferencijalnog i integralnog računa (Analiza) obično su se prikazivali kao mnoštvo pravila za računanje, a ne u obliku aksiomatiziranih sustava zakona. S obzirom na te činjenice, desilo se da dok se geometrija kroz srednjovjekovlje i rana moderna vremena prenosila u aksiomatiziranom obliku koji joj je dao Euklid, matematika broja je prolazila kao skup relativno nepovezanih zakona i pravila računanja. Međutim, odlika

matematike 20. stoljeća bila je mnogo češće korištenje aksiomatskog pristupa u matematičkim proučavanjima, izvan geometrije.

Primjer čini Hilbertova zamisao cjelokupne formalizacije matematike i Gödelov dokaz o neostvarivosti takve ideje.

Von Neumann je Kurta Gödela (1906.-1978.) smatrao "najvećim logičarem od pojave Aristotela"¹. Na početku njegovog rada najveći utjecaj je ostvarila Hilbert-Ackermannova monografija *Grundzüge der theoretischen logik* iz 1928. godine. U ovoj monografiji je postavljeno kao otvoreno pitanje da li je određen sistem aksioma predikatne logike prvog reda potpun. To znači da li taj sistem omogućava izvođenje svih logičkih istinitih tvrdnji. Gödel je svoju istraživačku karijeru započeo rješavanjem tog otvorenog problema i taj rad je bio Gödelova doktorska teza. Razdoblje od 1929. do 1939. godine je vrijeme intenzivnog rada u matematičkoj logici, a koji rezultira njegovim glavnim doprinosom. Počeo je (finitnim sredstvima) raditi na provođenju Hilbertovog programa koji se odnosio na utvrđivanje konzistentnosti aksiomatskih sistema matematike. Hilbertov program se sastojao u konstruiranju čistog logičkog formalizma unutar kojeg bi se mogla iskazati cjelokupna građa matematike sa jasnim kriterijem valjanosti dokaza. Zatim bi trebalo definirati formalne teorije matematike i dokazati njihovu konzistentnost, utemeljenost i potpunost a što bi značilo formalizaciju cjelokupne matematike. Poznato je, da je teorija konzistentna ako unutar teorije nije moguće dokazati iskaz i negaciju tog iskaza. Formalna teorija je potpuna ukoliko je svaki iskaz, koji je istinit pod svakom interpretacijom, moguće dokazati unutar teorije. Ili jednostavnije rečeno, teorija je potpuna ukoliko je moguće dokazati sve teoreme te teorije. Gödel je pokazao da je svaki formalni sistem S u kojem je moguće razviti određeni elementarni dio aritmetike i koji zadovoljava minimalne zahtjeve konzistentnosti, nužno nepotpun. Ovo znači da se u tom formalnom sistemu može konstruirati tvrdnja G , takva da ni G ni njezina negacija – $\neg G$ nisu dokazive u S . Drugim riječima, Gödel je pokazao da svaki, koliko god obuhvatni, konzistentni sistem sadrži istinitu tvrdnju koju sam ne može dokazati. Ovaj rezultat

¹ Z. Šikić, Kako je stvarana novovjekovna matematika, Školska knjiga, Zagreb, 1989, 163.

se obično naziva prvim Gödelovim teoremom o nepotpunosti. On je izvorno izumio preslikavanje koje aritmetizira formalne teorije, i ta tehnika je nazvana gedelizacija. Svakom simbolu, iskazu i nizu iskaza formalne teorije pridružen je jedinstven prirodan broj. Gödel će pokazati da sve ono što je moguće iskazati u Elementarnoj teoriji brojeva (formalna teorija brojeva), može se preslikati na skup pozitivnih cijelih brojeva..

Različiti simboli imaju različite Gödelove brojeve i svaki Gödelov broj za simbol je neparan broj.

Zbog jedinstvenosti prim faktorizacije prirodnih brojeva različiti iskazi imaju različite Gödelove brojeve. Isto tako, iskazi i simboli imaju različite Gödelove brojeve jer su jedni parni a drugi neparni. Treba naglasiti da i simbol shvaćen kao iskaz ima različit Gödelov broj od samog broja simbola.

Na osnovu prim faktorizacije slijedi da i različiti nizovi imaju različite Gödelove brojeve i da se Gödelovi brojevi niza iskaza razlikuju od Gödelovih brojeva simbola i iskaza. Kako dokazi u formalnim teorijama su konačni nizovi iskaza, to i svaki dokaz ima jedinstven Gödelov broj. Na ovaj način Gödel je simbolima, iskazima, nizu iskaza i posljednjem iskazu u nizu koji je teorema dodijelio tačno jedan broj koji ima određena numerička svojstva i svi brojevi su međusobno različiti a zovu se Gödelovi brojevi odgovarajućeg entiteta. Na kraju je definirano numeričko svojstvo koje jedan broj mora imati da bi se zvao Gödelov broj formule koja nije teorema. Na taj način je izvršeno injektivno preslikavanje određenih entiteta na skup N . Drugim riječima, izvršena je aritmetizacija Elementarnog skupa brojeva (formalna teorija brojeva). Ove definicije su konstruirane tako da tvrđenja o Gödelovim brojevima budu istinita samo u slučaju da su istinita metamatematička tvrđenja, koja su s njima povezana. Dakle, tvrđenja o Gödelovim brojevima su sa svoje strane u korelaciji sa formulama sistema. Sada se može promatrati formula koja je u korelaciji sa tvrđenjem da određeni prirodni broj ima ona numerička svojstva koja ga čine Gödelovim brojem jedne formule koja nije teorem. Pretpostavi se da je numeral u toj formuli onaj isti numeral koji odgovara Gödelovom broju same formule. Gödel je pokazao kako se može konstruirati takva formula. Ova posebna gedelovska formula izražava istinit iskaz o prirodnim brojevima samo u slučaju da je istinito metamatematičko tvrđenje sa kojim je u korelaciji. To tvrđenje je

tvrđenje da sama ta formula nije teorema. Na taj način se dobija jedna formula koja nije teorem ako izražava neku istinu o prirodnim brojevima. Dakle tvrdnja G je konstruirana tako da je istinita i da izražava svoju vlastitu nedokazivost. Na taj način, Gödel je pokazao da je svaki formalni sistem S u kojem je moguće razviti određeni elementarni dio aritmetike i koji zadovoljava minimalne zahtjeve konzistentnosti nužno nepotpun. Ovo znači da u tom sistemu možemo konstruirati tvrdnju G takvu da ni G ni njezina negacija $\neg G$ nisu dokazive u S . Time je Gödel svojim prvim teoremom dokazao da je matematičku teoriju nemoguće potpuno formalizirati ako ona obuhvaća elementarnu matematiku. Svaka formalizacija takve matematičke teorije sadrži formalni iskaz koji u tom formalno-logičkom sistemu nije ni dokaziv ni oboriv, iako formalizira istinitu matematičku tvrdnju. Iz prvog teorema slijedi drugi, kojim je dokazano da konzistentnost takve formalizacije nije dokaziva u tom formalno-logičkom sistemu. Prema tome, Hilbertovim programom se ne može opravdati cjelokupna matematika, jer se ona prema Gödelovu teoremu ne može čitava formalizirati a što je trebao biti prvi korak Hilbertovog programa. Teoremi o nepotpunosti su objavljeni 1931. godine i učinili su Gödela, koji je tada imao 25 godina, vodećim misliocem u tom području. Prema tome, sistem može biti konzistentan uz uvjet da je nepotpun i može biti potpun uz uvjet da je nekonzistentan. Ovo znači da nijedna konzistentna aksiomatizacija teorije prirodnih brojeva nikada ne može da obuhvati kao teoreme sve istine o prirodnim brojevima. Na taj način, ovaj rezultat je opovrgao ideju da se matematička istina može izjednačiti sa izvodljivošću iz aksioma.

2. Matematika i filozofija matematike

Razumijevanje Gödelovih teorema će inicirati različita promišljanja o osnovama matematike, a koja će se naći u sferi filozofije matematike. Naime, Gödelovi teoremi omogućavaju, između ostaloga, razumijevanje Hilbertovog programa i većinu suvremenih filozofskih promišljanja osnova matematike. Matematičko mišljenje polazi od prećutnih pretpostavki. Misliti u skladu s tim pretpostavkama i u njihovom okviru znači misliti matematički, misliti u okviru u kojem se zbiva sama matematika. U tom smislu matematika je izvjesna znanost. Može se misliti i o

matematici, a što znači istupiti iz okvira matematičkog mišljenja i kritički ga istražiti. Tada matematika traži put ka filozofiji. Prema tome filozofija matematike jest filozofsko problematiziranje matematike. Filozofija matematike kritičkom analizom stava da su matematičke istine apsolutne i vječne može potvrditi ili opovrgnuti status matematike kao izvjesne spoznaje. Misлити matematički i moći istupiti iz tog okvira i misлити o matematici znači misлити cjelovito o matematici, filozofirati o matematici.

Filozofija matematike dovodi u pitanje sigurnost apstraktne matematike. Odgovori se pokušavaju dati kroz tri osnovna filozofska pravca u matematici: nominalizam, konceptualizam i realizam. Sva tri shvatanja postavljaju pitanje doslovne interpretacije brojeva u kojoj će njene aksiome biti istinite. Nominalisti smatraju da brojevi nisu apstraktni entiteti i da, ako postoji neki način da se interpretira teorija brojeva tako da bude istinita, onda se to mora učiniti pozivanjem na konkretne objekte. Konceptualisti smatraju da postoje brojevi i da su to apstraktni entiteti, ali da su to tvorevine duha. Realisti smatraju da brojevi kao apstraktni entiteti postoje u doslovnom smislu te riječi, nezavisno od našeg mišljenja.

Na tehničkim i prirodno-matematičkim fakultetima matematika se izučava promišljanjem unutar same matematike, bez izlaženja iz okvira matematičkog mišljenja. Za cjelovito znanje je neophodno i drugačije promišljanje, promišljanje o matematici i tu matematika nalazi put ka filozofiji. Taj način promišljanja je omogućen onima koji poznaju dovoljno matematiku i istovremeno poznaju dovoljno filozofiju, a mogu izaći iz okvira matematičkog mišljenja.

3. Znanje i prirodne znanosti

Fizika se bavi empirijskim znanjem i njen put ka filozofiji može se pokazati u njenom povijesnom razvoju kroz osnovne postavke i principe. Kroz povijesni razvoj fizike, promjenama njenih osnova i principa, dolazi se do graničnih situacija, koje sama fizika ne može riješiti. Tada fizika traži vezu sa filozofijom.

Fizika starog vijeka razumije prirodu kao physis, samoniklo nicanje i rast, pokretljivost u najširem smislu. Kretanje je način obraćanja mogućeg bića u zbiljsko, pa prema tome ponajprije nastajanje i nestajanje, pretvorba, povećanje i

smanjivanje, a tek na kraju promjena mjesta. Taj je model potpuno orijentiran spram fenomena “organskog” života, dok “anorgansko” je marginalno.

Novovjekovna fizika taj odnos obrće. Model prirode se nabacuje kao mehaničko kretanje mrtve tvari u praznom prostoru i kao zatvoren sistem sila materije, što se mogu unaprijed proračunati i matematički opisati. Strogost tog tipa znanosti postalo je idealom spoznaje u nadi da će se principima klasične fizike moći razjasniti sva područja zbiljnosti, života i duha. Svijest o sveopćoj povezanosti prirodnih pojava i jedinstvu materijalnog svijeta sama stavlja u pitanje analitičko-kauzalnu metodologiju, koja se svodi na izolaciju posmatranog predmeta radi njegovog spoznavanja.

Sve više naučnika, koji se bave i teorijom, počinje uviđati da podaci dobijeni takvom metodikom imaju sasvim ograničenu spoznajnu vrijednost, a to uviđanje postepeno izrasta u skepticizam prema svakoj informaciji koja pretenduje ka apsolutnom važenju. Karakter nauke XIX stoljeća upravo se sastojao u uvjerenju da realne pojave imaju konačnu količinu direktnih uzročnika, te da se mogu do kraja razjasniti upoznavanjem svakog od njih. Filozofija je prva ukazala na neodrživost takvog shvatanja stvari.

Međutim u subatomarnim istraživanjima nije moguće iz samog događanja isključiti promatrača pa W. Heisenberg zaključuje da “klasična fizika ima svoju granicu baš na onom mjestu gdje se više ne može zanemariti utjecaj opažanja na događaje”.² Time, model prirode današnje fizike više nije objektivno zbivanje prirode po sebi nezavisno od motrenja, budući da metoda eksperimentiranja uključuje u tok zbivanja i motritelja, bez obzira je li to čovjek ili složeni aparat kojim se on služi da bi iskusio mikroskopsku materiju, nedostupnu našim osjetilima.

Tu leži granica primjene pojmova klasične fizike koji su primjerni samo zbivanju u makrosvijetu omeđenog mogućnostima naše osjetilne tjelesnosti.

“Promjene prirodnoznanstvenih temelja na koje nas je prisilila priroda u atomarnim pojavama ostavila je, doduše,

² W.Heisenberg, Slika svijeta suvremene fizike, , Zagreb 1959., str.40.

klasičnu fiziku nedinutom; ali ona je pokazala da prirodnoznanstveni sistem - kao npr. klasična mehanika ili drugi dijelovi klasične fizike - moraju uvijek biti u sebi nezaključeni da bi bili ispravni.”³

Time, moderna fizika napušta osjetilno iskustvo i njezin jezik postaje još više racionalan i matematički. Veličine s kojima ona radi beskonačno su velike i beskonačno male. Prostor, vrijeme i kretanje izmiču svakom osjetilnom zamjećivanju i zornim predodžbama. Predmet istraživanja posredovan je veoma složenim i tehnički savršenim aparatima. Iskusiti se nešto može samo pomoću matematičke uobrazilje. Moderna znanost pristupa principijelno drugačijim pitanjima, drugačijim ne samo po tome što se odnose na minuciozna mikroskopska i submikroskopska zbivanja nego i što šire zahvataju dijelove stvarnog svijeta, pa su zato nesvodiva na zakone mehanicističko-kauzalnog tipa.

Znanost time napušta iluzije “objektivnog motritelja” i postaje sebe svjesna kao dijela međuigre čovjeka i prirode. Sagledano iz spoznajnog aspekta moderna prirodna znanost se svodi, ne na sliku prirode nego na “sliku naših odnosa prema prirodi”⁴.

Prema tome, u prirodnoj znanosti, predmet istraživanja više nije priroda po sebi, nego priroda izložena ljudskom postavljanju pitanja, i utoliko čovjek susreće i ovdje samog sebe.

Time se središnji pojmovi klasične fizike “ukidaju” na taj način što se relativiraju na “poseban način” u novi pojamovni sistem moderne fizike. Einsteinova teorija relativnosti govori da vremensko trajanje i prostorne razdaljine u fizikalnom sistemu nisu apsolutne veličine. One su relativne spram referentnog sistema mjerenja. Time je srušena ideja apsolutne istodobnosti dva događaja. Jer što je za jednog motritelja istodobno, za drugog, koji se spram prvog sistema kreće, bit će uzastopno. Pri tome se pretpostavlja da je brzina svjetlosti konačna, a ne beskonačno velika kao u klasičnoj mehanici i odatle proizilazi niz posljedica za pojmove mase i energije. Suštinu ajnštajnovskog relativizma čini jednostavan opći zaključak da prostor i vrijeme, kao dimenzije kretanja, nemaju nikakvog apsolutnog značenja, pošto i njihove mjere ovise od kretanja promatrača. Ajnštajnova

³ Ibid., str. 58.

⁴ Ibid., str. 20.

teorija relativiteta je u osnovi poljuljala temelje njutnovske (klasične) fizike, tj. postulat o prostoru i vremenu kao apsolutnim kategorijama.

Svojim radovima Ajnštajn je ubjedljivo pokazao da ne postoji univerzalno "sada", nego samo "sada i ovdje" za svakog pojedinog promatrača. Prostor i vrijeme nisu odvojeni apsoluti, nego aspekti iste nedjeljive stvarnosti.

Razvoj atomske i kvantne fizike tokom prvih decenija ovog vijeka bio je praćen stalnim uviđanjem istraživača da osobine i ponašanje subatomarnih čestica izmiču egzaktnoj deskripciji uzroka i posljedice.

Ove linije naučnih aktivnosti krajem dvadesetih godina rezultiraju još jednom krupnom teorijskom generalizacijom, koja je imala snažan opći efekat na formiranje slike svijeta suvremene nauke.

Planckovo otkriće kvanta energije je dovelo do uvida u diskontinuitet atomskih procesa, a daljnja istraživanja zračenja svjetlosti otkrila su njenu dvostruku prirodu a to je da se javlja kao korpuskula i kao val.

Tim je pogođen najopćenitiji pojam prirodne znanosti, a to je kauzalnost i pojam prirodnog zakona koji znače da se na temelju tačnog poznavanja sadašnjosti nekog fizikalnog sistema sa apsolutnom izvjesnošću može predodrediti njegova budućnost.

Kvantna teorija reducira tu vrstu determinizma prirodnog zbivanja na granični slučaj i umjesto mehaničkog pojma kauzalnosti uvodi pojam statističke zakonitosti. Prema toj zakonitosti se u nepotpuno poznatom sistemu samo djelimično može odrediti ponašanje elementarnih čestica. Time dolazi do novog pojma znanstvene istine, koji dobiva svoje obrazloženje u tzv.kopenhagenskom tumačenju kvantne teorije, što su dali W.Heisenberg i N.Bohr. U tom su tumačenju nerazdvojno povezani elementi znanstvene teorije i filozofije. Tu su tri središnja motiva a koja igraju ulogu načela. Bohrov princip korespodencije između klasične i kvantne mehanike govori da zakoni mikrosvijeta nisu identični, nego su slični ili analogni zakonima makrosvijeta. Time klasična fizika tvori samo granični, idealiziran slučaj kvantne fizike. Tako je stvoren model atoma, u kojem, analogno Sunčevu sistemu, oko jezgra kruže elektroni po kvantnim stazama i, preskačući kvantnim skokom s više staze na

nižu emitiraju energiju. Drugo Bohrovo načelo je princip komplementarnosti koji govori da su dvije fizičke veličine komplementarne ako se mjerenjem jedne skriva druga. Na primjer, valna su svojstva komplementarna korpuskularnim ; ako mjerimo valnu dužinu, gubimo korpuskularni karakter. Te dvije slike međusobno protuslove, ali svaka za sebe upotrijebljena na pravom mjestu pokazuje se ispravnom, jedna drugu dopunjuju, i one su komplementarne.

Heisenberg je otišao korak dalje i postavio svoju čuvenu relaciju neoštine ili neodređenosti. Utvrdilo se da nije moguće istodobno navesti mjesto i brzinu neke atomske čestice. Može se veoma tačno mjeriti mjesto, ali tim zahvatom instrumenta motrenja do stanovitog stupnja brišemo poznavanje brzine. Obratno, tačnim mjerenjem brzine briše se poznavanje mjesta.

Bohrov princip komplementarnosti i Heisenbergov princip neodređenosti otada čine jedinstvo kao zajedničko polazište moderne fizike. Otuda, također, nije ostvarivo apsolutno pouzdano predviđanje budućeg stanja mikroskopskih sistema, pošto se posve preciznom procjenom ne mogu obuhvatiti svi pokazatelji njihovog sadašnjeg stanja.

Predviđanje, kao jedna od ključnih zadaća nauke, na nivou mikro-kosmičkih kretanja mora sebi dozvoliti izvjesnu dozu nepouzdanosti, koja se manifestira i u statističkom načinu iskazivanja fizikalnih zakona.

Sve to, međutim, nipošto ne znači da su mikro-kosmičke pojave totalno neodređene, one se samo dešavaju unutar određenog raspona dopuštenih stanja, od kojih su neka manje vjerojatna, a neka više vjerojatna. Zakonitosti ovakvih zbivanja se zato moraju izricati u terminima računa vjerojatnoće i imaju esencijalno statistički karakter.

Hajzenberg je svojim poimanjem neodređenosti bitno doprinio definitivnoj stabilizaciji ideje slučajnosti u središtu slike svijeta savremenih prirodnih znanosti.

Suštinsko jedinstvo predmeta svih prirodnih znanosti, dobija svoj poseban izraz i u rastu interdisciplinarnih istraživanja, te u rađanju mnogih "graničnih" disciplina među klasičnim prirodnim znanostima, disciplina sa dobro poznatim "hibridnim" imenima (biofizika, fizikalna hemija, biohemija, ...).

I time se, nasuprot izvjesnom naglašavanju partikularističkih tendencija u znanosti prethodnog stoljeća,

manifestira pobjeda shvatanja da znanost, zalazeći u uska i duboka područja posebnih istraživačkih problema, ne smije gubiti sa svojih vidika globalna pitanja spoznaje stvarnosti.

Uspješno nadvladavanje parcijalnog prilaska prirodnim pojavama može zahvaliti trima bitnim novostima u znanosti: nadvladavanju klasične fizike, razvitku molekularne biologije i nastanku kibernetike.

4. Intuitivne i znanstvene istine/W. Heisenberg i Abdus Selam

Drugu veliku temu Heisenbergove fizike čini jedinstvena teorija polja, što je dobila svoj završni izraz u jednačini materije ili formuli svijeta. Ispostavilo se da su hemijski atomi sastavljeni samo od tri najelementarnije čestice ili temeljna kamena - protona, neutrona i elektrona, te da se u svim elementarnim procesima javljaju samo tri najuniverzalnije prirodne konstante - brzina svjetlosti, Planckov kvant energije i jedna univerzalna veličina. Time su dobijeni potrebni elementi za matematičku formulaciju temeljnog zakona materije, za jednačinu ili formulu svijeta što obuhvata sve fizikalne fenomene kao jedinstveno zbivanje u jednom iskazu koje se temelji na ideji simetrije, praslike, koja je uzor cijelog kosmosa.

Ideja simetrije ujedinjuje dvije glavne prirodne znanosti u cjelini, a slično bi se moglo reći i za ostale prirodne znanosti.

Ustvari, ta najjednostavnija matematička struktura je filozofska ideja, čime se fizika i filozofija nalaze na starom zadatku, da kao cjelinu razumiju odnos čovjeka i prirode. "Matematička simetrija što igra tako središnju ulogu pri pravilnim tijelima platonske filozofije tvori i pravo jezgro one temeljne jednadžbe. Jednadžba je u osnovu samo matematički prikaz cijeloga niza simetrijskih svojstava, što zacijelo nisu tako zorna kao ona platonskih tijela. U današnjoj se fizici radi o simetričnim svojstvima što se na jednak način odnose na prostor i vrijeme, i koja svoj matematički izraz nalaze u grupnoteoretskoj strukturi temeljne jednadžbe."⁵

Heisenbergov glavni sugovornik u filozofskom promišljanju je Platon i njegovo razjašnjenje materije u dijalogu Timej. U Timeju Platon opisuje kako božanski demiurg uređuje (haotično) prastanje svijeta simetrijama, apsolutno u skladu s idejnim

⁵ W.Heisenberg - Fizika i metafizika, Beograd, 1972, str.42.

zakonima kosmičkog uređenja svijeta, u kojem sudjeluju fenomeni spoznatljivog svijeta. Heisenberg, koji je već u školi na nastavi grčkog proučavao tekst Timeja, iznova pronalazi ovu Platonovu odrednicu u modernoj fizici.

Motiviran Platonovom filozofijom, Heisenberg interpretira kvantnu teoriju na sljedeći način: prapočelo svijeta nisu najmanje čestice (elementarne čestice), niti energija, niti forme iskustvene stvarnosti, nego ontološki shvaćena simetrija, simetrija kao pravi vid prirode, simetrija kao božanski princip uređenja svijeta. Pozadina Heisenbergove stvarne formulacije svijeta jeste: “Na početku bijaše simetrija”.

Platon nam npr. u Phaidonu i Menonu predočava učenje o ponovljenom sjećanju duše, koja se sjeća ideja, koje je vidjela prije zemaljskog tubitka. Platon kaže: “Budući da je sve u prirodi međusobno srodno, a duša svime vlada, nema zapreke da onaj koji se sjeti jednog jedinog, što se kod ljudi zove učenje, sve ostalo iznađe sam, ukoliko je hrabar i ukoliko se ne umori pri traženju. Traženje i učenje je shodno tomu sasvim i po svemu sjećanje”. (Menon 81c9-d6)

Heisenberg to formulira na ovaj način: “Iste su sile određena, koje su oblikovale prirodu u svim njenim oblicima i koje su odgovorne za strukture naše duše, dakle i za naš potencijal mišljenja”. Heisenberg je apriornost spoznaje, danas objašnjivu interdisciplinarnošću znanosti, proširio interpretacijom u smislu Platonovog učenja o ponovljenom sjećanju duše, koja se sjeća ideja božanskog poretka svijeta, koji je vidjela prije rađanja. Ova apriornost spoznaje je ono svima zajedničko, ono invarijabilno, to je simetrija.

Time je, u Heisenbergovom platonskom shvaćanju svijeta u velikoj mjeri naznačen moderni pandan antičke nepodijeljene racionalnosti. U ovom slučaju Platonova filozofija nije problematizirana u odnosu na opravdanost kao fundament samog svjetonazora, nego je na temelju empiriskih argumenata i na pozadini karaktera objašnjenja filozofsko - znanstvenih iskaza 20. stoljeća pronađen sugovornik u filozofskom promišljanju u kojem se pronalaze neke odrednice moderne fizike.

Abdus Salam, pakistanski fizičar, dobitnik je Nobelove nagrade 1979. godine i poznat je po svom doprinosu u razumijevanju međusobnog djelovanja elementarnih čestica. Ostajući čvrsto oslonjen na sopstvene duhovne temelje, on je

uspio plodotvorno preuzimati moderne znanstvene spoznaje u svjetlu sopstvenog intelektualnog naslijeđa, gdje se sufizam pokazuje jednim od oblika u kojem je moguća takva komunikacija. On, otkrivanjem duhovnih iskustava sufija iz prošlosti, nalazi i spoznaje začuđujuće podudarnosti sa spoznajama u subatomarnom svijetu i uspjeva potvrditi hipotezu o elektromagnetnim i slabim utjecajima između atomskih čestica.

U slavnoj mističnoj persijskoj pjesmi *Simbol zrcala*, autora *Mahmuda Šabestaria* (umro 1320. godine u Iranu), nalazimo nevjerovatno poklapanje Šabestarijeve misli/pjesničke intuicije sa nekim aktualnim znanstvenim teorijama strukture Svemira i subatomarnog svijeta.

*Znaj da je cijeli svijet zrcalo,
U svakom atomu nalazi se stotinu gorućih Sunca.
Zaparaš li srce jednom jedinom kapi vode,
Iz njega izbija stotinu čistih oceana.
Ispitaš li svako zrno prašine,
Tisuće Adama možeš otkriti...
Svemir je cijeli skriven u zrnu prosa;
Sve je skupljeno u točki sadašnjosti...
Iz svake točke tog kruga,
Izvučeno je tisuću oblika.
Svaka točka, u svojoj vrtnji u krugu
Čas je krug, a čas obodnica što se vrti.*

*(Antologija sufijskih tekstova, Eva de Vitray Meyarovitch,
Naprijed, Zagreb, 1988., str. 278)*

Time temeljni prirodnoznanstveni pojmovi tvore ishodište znanstvenog mišljenja i istraživanja, dakle razumijevanja prirode u znanosti i nastali su stalnom filozofskom razgovoru sadašnjosti i prošlosti, čime filozofija i fizika kao cjelina razumiju odnos čovjeka i prirode. Na taj način fizika i filozofija postaju komplementarni.

4. Zaključna razmatranja

Znanost je u krizi, u odnosu na svoje metafizičke temelje, ako se nađe suočena sa jednostranošću i jednostrukošću. Njome se ne može dohvatiti istina kao cjelina. U tom slučaju je vid istine

iscrpljen i traži svoju preobrazbu i obnovu. Time se priroda čovjeku i njegovu tehničkom zahvatu objavljuje a isto tako se susteže i prikriva. Prirodna znanost, shvatanjem dvostruke biti prirode, prestaje biti samo prirodna znanost. Rješavanje graničnih problema fizike mogu se tražiti u duhovnoj znanosti što nadolazi iz budućnosti. Odatle potreba uvođenja predmeta Filozofija matematike i prirodnih znanosti na sve fakultete gdje se izučavaju matematika i prirodne znanosti. Takvo obrazovanje je put do rješavanja graničnih problema znanosti, put do uspostavljanja veze između filozofije i znanosti i put cjelovitog razumjevanja istine. Time će znanost, u cjelovitom sagledavanju, prestati biti jednostrana i jednostruka i biti spremna za dohvatanje istine kao cjeline. Iz tih razloga, u suvremenom obrazovnom sustavu, neophodan je ovakav pristup a koji bi bio omogućen uvođenjem predmeta Filozofija matematike i prirodnih znanosti na onim fakultetima gdje se izučavaju te znanosti. Na Univerzitetu u Sarajevu već je uveden taj predmet a koji se predaje na Elektrotehničkom i Prirodno-matematičkom fakultetu. Problem sa kojim se susreću profesori koji predaju Filozofiju matematike i prirodnih nauka na tim fakultetima je taj što je taj predmet uveden za prve godine studija. Dakle, za studente koji još nisu dovoljno izučili niti matematiku, niti prirodne znanosti. Drugo, postavlja se pitanje tko može predavati taj premet? Da li filozofi ili matematičari i prirodnjaci? Ili pak matematičari i prirodnjaci a koji poznaju dovoljno filozofiju? Vjerovatno filozofi koji poznaju dovoljno matematiku i prirodne znanosti ili pak matematičari i prirodnjaci a koji poznaju dovoljno filozofiju.

Literatura

Šikić, Z.: *Kako je stvarana novovjekovna matematika*, Školska knjiga, Zagreb, 1989.

Heisenberg, W.: *Slika svijeta suvremene fizike*, Zagreb 1959.

Heisenberg, W.: *Fizika i metafizika*, Beograd, 1972.

THE PHILOSOPHY OF MATHEMATICS AND NATURAL SCIENCES AT EDUCATION OF TECHNICAL FACULTIES AND FACULTIES OF NATURAL SCIENCES AND MATHEMATICS

Summary

Regarding three-part classification of science, Aristotel put metaphysics, physics and mathematics in theoretical sciences. “The eternal, unmoveable and independent” does not belong to physics and mathematics, so by that they can’t take role of first philosophy. Science can’t go out from itself trying to find its base. Because of that science needs philosophy. So we can talk about a philosophy of mathematics and philosophy of natural sciences. Technical faculties and natural sciences and mathematics faculties are teaching mathematics and natural sciences in different ways, staying in frames of those sciences. The opinion about those sciences demands making from themselves, and critical thinking about science, that is about founding of science. It is made distinction by that between scientific and philosophical opinion. Those opinions are complementary and together make possible complete understanding of science. Complete understanding of mathematics and natural sciences needs philosophical thinking too. That is the reason why it is necessary to have a subject Philosophy of mathematics and natural sciences in faculties of mathematics and natural sciences. This would enable complete education for those who are learning mathematics and natural sciences, which determines their creative scientific work.

Salih Jalimam

DJELATNOST TOMA TOMASINIJA U SREDNJOVJEKOVNOJ BOSNI

Abstract

U raspravi: Djelatnost Toma Tomasinija u srednjovjekovnoj Bosni, riječ je o jednoj od najzanimljivijih ličnosti koja je djelovala u srednjovjekovnoj Bosni u XV vijeku, a koja je ostavila duboke tragove na mnogim poljima djelovanja. Rasprava je pisana prema rezultatima arhivskih istraživanja iz brojnih arhiva (Dubrovnik, Zadar, Venecija, Hvar) i uz neophodnu konfrontaciju s mišljenjima u historijskoj literaturi i od pomoći je za razumijevanje brojnih nedoumica u historiji srednjovjekovne bosanske države XV vijeka. Pozornost se stavlja na vjersku i diplomatsku aktivnost, i na doprinosu Tome Tomasinija razrješanju sporova srednjovjekovne Bosne i Dubrovačke republike, kao i međucrkvenim raspravama (heretici, franjevci i dominikanci), kao i općoj situaciji u srednjovjekovnom društvu.

Ključne riječi: dominikanci, heretici, franjevci, diplomatija, rat, mir, poslanik

Fra Toma Tomasini, dominikanac, hvarski biskup, najzanimljivija je ličnost koja je djelovala u srednjovjekovnoj Bosni u XV vijeku. Historiografski i najpotpunija, ali u historijskoj literaturi i nepotpuno obrađena. Najnovija arhivska istraživanja (Dubrovnik, Zadar, Venecija, Hvar) pokazuju mnoge mogućnosti da se to i historijski dokumentuje. Treba spomenuti da se Toma Tomasini, svojom posebnom djelatnošću potpuno izdvaja, kao i vremenom koje je proveo u srednjovjekovnoj Bosni ili djelovao u vezi sa nekim važnim pitanjima neposredno ili posredno vezanim za ovu državu. U starijoj literaturi tvrdilo se da je Toma Tomasini,

po porijeklu Venecijanac.¹ Kao član dominikanskog reda stekao je doktorat iz teologije i već tada se isticao učenošću, razboritošću i pastoralnim radom. To je bilo razlogom da mu je 23. decembra 1429. godine bila povjerena uprava hvarskom biskupijom. Na toj dužnosti proveo je 32 godine dok njegovo prisustvo u srednjovjekovnoj Bosni historijski izvori potvrđuju od 1439. do 1461. godine. U izvorima moguće je pratiti živo interesovanje ovog poslanika kao i učestvovanje na nekoliko polja djelovanja, počevši od crkvenih, političkih i diplomatskih pitanja, kao i drugih tema i to ne samo u srednjovjekovnoj Bosni nego i mnogo šire. Brojnim raspravama i člancima u historijskoj literaturi pokušalo se razjasniti mnogo toga u životu i djelu Tomasinija, neki njegovi potezi su bili od izuzetnog značaja, tako npr. skoro "mitsko" učestvovanje u promjeni crkvene orijentacije kralja Stjepana Tomaša preko mnogih diplomatskih akcija, pa sve do pokušaja da dođe do izmirenja u sporu između bosanske vikarije i dubrovačke kustodije, što je započeto neposredno pred samu smrt Tomasinija. Iz već spomenutih i ovlaš nabačenih primjera jasno se ukazuje vrlo širok krug djelatnosti biskupa Tome Tomasinija, počevši od uređenja poljuljanih crkvenih odnosa, preko diplomatije pa sve do aktivnog učešća u društveno-političkom životu u nekoliko srednjovjekovnih država. Vrijedno pažnje je spomenuti i to da je jedno vrijeme bio i komendator opatije sv. Ivana u Povljima na ostrvu Braču i to u vremenu od 1439. do 1448. godine. Pored toga bio je i administrator crkve sv. Nikole na ostrvu Visu od 1445. do 1455. godine. Zanimljivo je spomenuti i to da je papa Eugenije IV rado prihvatio sugestiju biskupa Tome Tomasinija u pogledu uprave i namjene prihoda povaljske opatije i to da se prihodi koriste kao pomoć za obnovu svećeničkog podmlatka hvarske biskupije, čiji je nominalni upravitelj bio fra Toma.²

Tomasini je naimenovan za stalnog papinog poslanika u srednjovjekovnoj Bosni, u skoro neprekidnom trajanju od 1439. do 1461. godine. U tom periodu stizalo je od njega ili se uz njegovu djelatnost vezivao veliki broj izvještaja i pisama iz kojih

¹ *Schematismus cleri dioecesis Pharensis pro anno 1912, Tridenti 1912, 12.* Stjepan Krasić, *Dominikanci u srednjovjekovnoj Bosni*, Đakovo, 1996, 97.

² Salih Jalimam: *Odnos franjevac i dominikanaca u srednjovjekovnoj Bosni*.-Bosna franciscana, V, 8, Sarajevo 1998, 79.

je moguće naći dovoljno podataka za razumijevanje mnogih detalja iz najburnijih godina u historiji srednjovjekovne Bosne. Jedan dio tih izvještaja odnosi se direktno i na vladarsku porodicu a posebno na kralja Stjepana Tomaša, njegov odnos prema bosanskim hereticima, ali i odnos ostalih bosanskih velikaša prema mnogim pitanjima iz života srednjovjekovne Bosne. Uglavnom, riječ je o mjerama koje je trebalo preduzeti ili su se preduzimale da se učvrsti i osnaži katolička crkva a bosanski dualisti unište. Na osnovu Tomasinijevih izvještaja pape su u ovom dugom vremenskom periodu napisale više desetina pisama bosanskim kraljevima i velikašima u kojim se kao glavni problem nametao zahtjev o jačanju položaja katoličke crkve.³ Na osnovu brojnih izvora moguće je barem donekle utvrditi smjer kretanja poslanika Sv. Stolice, Tomasinija u skoro cijelom periodu u čemu su od posebne pomoći Papina pisma, ali i dubrovački arhivski podaci. Sigurno, historijski je ustanovljeno da je Tomasini imenovan za poslanika u srednjovjekovnoj Bosni pismom pape Eugena IV 12. septembra 1439. godine, “ u Bosni, Humu i Hrvatskoj i to za poslanika istine i mira onih stranah”. Na ovu odluku pape Eugena IV sigurno da je uticala činjenica da se Toma Tomasini pokazao dosta vješt i okretnim na crkvenom saboru u Firenci, gdje je učestvovao u raspravama oko razriješenja određenih crkvenih problema. Tu se pregovaralo i sa vizantijskim carem Ivanom VIII Paleologom i najvišim predstavnicima pravoslavne crkve o crkvenom jedinstvu. Sigurno da je jedan od razloga bio i poznavanje narodnog jezika kao i činjenica da je dosta dobro obavljao dužnost biskupa na Hvaru.⁴

U historijskoj literaturi ostalo je zabilježeno da se “papa, kako su pokazali kasniji događaji-u njegovu izboru zaista nije prevario”.⁵ Da bi mu odmah na početku pribavio što veći ugled dao mu je široke ovlasti, što se saznaje prema podacima iz tri pisma od 19. septembra 1439. godine. Prvim ga je ovlastio da trojici za katoličku stvar uglednih Bošnjana može udijeliti naslov viteza.⁶ Drugim je dopustio da može odriješiti od crkvenih cenzura sve one koje bude smatrao dostojnim te da, zbog

³ Dominik Mandić, *Franjevačka Bosna, Rim, 1968, 68.*

⁴ Salih Jalimam, *Djelatnost dominikanaca u srednjovjekovnoj Bosni, Tuzla, 1999, 84-85.*

⁵ S. Jalimam, *isto, 28.*

⁶ S. Jalimam, *isto, 121.*

obavljanja dušebrižničke službe, može dijeliti svećenički red prikladnim ljudima. Trećim pismom mu je dao pravo da odriješava od crkvenih kazni sve osobe u Hrvatskoj i Bosni za koje je to smatrao potrebnim.⁷

O nekoj konkretnoj djelatnosti biskupa Tome Tomasinija u prvim godinama po naimenovanju za poslanika teško da se može nešto određeno govoriti, sigurno da je glavni problem bio vezan za prelazak bosanskog kralja Stjepana Tomaša na katoličku vjeru, te se sam čin može razložno posmatrati s više aspekata. Zbog nedostatka historijskih izvora o samom činu teško da se može nešto sigurno potvrditi. Tu postoji više dilema od kojih je prva vezana za vrijeme kada se to desilo, da li se to odigralo tako brzo kako je to u historijskoj literaturi počesto predstavljeno, zatim kako je tekao sam čin primanja katoličke vjere. Važno je identifikovati i prave razloge koji su uticali da kralj Stjepan Tomaš primi novu vjeru.

Kada se počne historijski i hronološki razlagati način primanja katoličanstva, onda je tu prije svega primarno pismo pape Eugena IV od 3. novembra 1445. godine, kojim je naložio svom poslaniku da ispita pravovjernost kralja Stjepana Tomaša, te ako je spomenuti kralj doista katolik, da mu se vrati sve ono što zasluđuje i što ga čini kraljem jedne države, a ako nije da se preduzmu koraci na njegovom povratku katoličkoj vjeri. Prema historijskim izvorima moguće je zaključiti da prelazak nije tekao tako brzo i jednostavno, niti se izvodio prema željama pape Eugena IV. Treba napomenuti da se sve to odvijalo u dosta složenoj političkoj situaciji u srednjovjekovnoj Bosni i oko nje. Sve je to potpomognuto vrlo snažnom aktivnošću pape Eugena IV kao i njegovog nasljednika Nikole V, a to se sve uklapalo u koncept uništenja pristalica bosanskih heretika i povratak uticaja katoličke crkve.

Potrebno je posebno naglasiti da položaj i status katoličke crkve u srednjovjekovnoj Bosni bio dosta složen, nedostajalo je svećenika. U tom cilju jedan od prvih dogovora biskupa i kralja, na samom početku vladavine 1444. godine bio da u svom kraljevstvu osnuju dvije, ili više katoličkih biskupija. Papa je na te položaje želio postaviti dvojicu svećenika: Stjepana i Antuna o

⁷Augustin Theiner, *Vetera monumenta historica Hungariam sacram illustrantia*, I, Romae, 1859, 388.

kojima se u historijskim izvorima ništa ne zna. Kralj Stjepan Tomaš je to odbio, s obrazloženjem da bi time navukao gnjev Osmanlija. O teškoćama ali i nekim pretpostavkama za konačan uspjeh papa je pismom od 17. aprila 1444. godine najprije obavijestio Andriju, upravitelja župe u Gdanskome u Pruskoj, a zatim je 29. maja 1445. godine pohvalio samoga kralja Stjepana Tomaša što je "priznao rimskog biskupa za nesumljivog Isusovog namjesnika i sv. Petra jedinog nasljednika". Zanimljivo je spomenuti i to da je istim pismom od 29. maja 1445. godine, uz značajnu pomoć poslanika Tome Tomasinija, papa Eugen IV ozakonio rođenje kralja Stjepana Tomaša kao i njegov izbor za kralja. Na preporuku Tome Tomasinija papa je proglasio nevaljalim Tomaševu ženidbu s Vojačom, "ženom niskog roda" i sklopljenog braka po principu "si erris mihi bona".⁸ Prelazak kralja Tomaša na katoličanstvo tekao je nekim svojim posebnim tokom pa se prema nekim uvjetnim pretpostavkama i prema rasuđenim historijskim izvorima saznaje da su se vodili mnogi i dugi razgovori "post multos diversosque tractatus diu habitos cum ven. fr. nostro episcopo Farenisi".⁹

Da bi se odredile osnovne vremenske konture oko ovog problema vrijedan pažnje je podatak od 20. jula 1446. godine iz Zadarskog arhiva u kojem je spomenuto da se u trezorima katedralne crkve sv. Duje u Splitu čuvala kruna bosanskog kralja, koju je trebao da podigne "fratar Thomas Dei et apostolice sedis gratia episcopus Farrensis delegatus apostolicus in partibus Bosna".¹⁰ Historijski je dokazano da se između pisma pape Eugena IV od 3. novembra 1445. godine i pisma od 20. jula 1446. godine treba tražiti vremenski okvir u kojem se desio prelazak bosanskog kralja Stjepana Tomaša na katoličku vjeru. U historijskoj literaturi ovo se na različite načine tumači, napominju se evidentne zasluge Tomasinija, ali počesto se javlja i mišljenje da je dio toga učinio i protovestijar Restoje Mirohna, koji se

⁸ Franjo Šanjek, *Bosansko-humski krstjani u povijesnim vrelima*, Zagreb, 2003, 55-56.

⁹ *Riječ je o podatku od 5. juna 1444. godine*. Državni arhiv u Dubrovniku (dalje: DAD) *Diversa Notariae* (U daljnjem dijelu teksta: *Div. Not.*), sv. XXVII, fol. 152 Vidi i kod: dr. Pavo Živković, *Ekonomsko-socijalne promjene u bosanskom društvu u XIV i XV stoljeću*, Tuzla 1986, 175.

¹⁰ Državni arhiv u Zadru (dalje: DAZ,) *Stari splitski arhiv*, sv. XXIII, fol. 436: Ludvig Thalloczy, *Povijest (banovine, grada i varoši) Jajca 1450-1527.*- Zagreb 1916, 48.

spominje kao važna ličnost na dvoru bosanskog kralja i koji se potpisuje kao “dominis Restoe protovestiario et ambaxieator serenissimi domini Thomas regis Bosne”.¹¹ Svemu ovome treba pridodati činjenicu da je papa Eugen IV u znak zahvalnosti za učinjene usluge i pomoć koju je pružio katoličkoj crkvi tražio da se spomenutom Restoje Mirohni dodijeli potpuna oproštajnica.¹²

Nakon što je potvrdio sve ono što je uradio biskup Toma Tomasini, papa Eugen IV pismom od 30. jula 1446. godine preporučio je kralja Stjepana Tomaša mađarskim crkvenim dostojanstvenicima, velikašima i narodu da mu pruže svu moguću pomoć u borbi protiv Osmanlija.¹³ Aktivnosti oko prelaska na katoličku vjeru imale su i dosta pozitivnih odjeka, hvarski biskup je bio važan činilac u obraćanju mnogih velikaša koji su se kolebali između bosanskih heretika ili katoličanstva. Tako je vojvoda Ivaniš početkom 1446. godine prihvatio katoličku vjeru “,ali je kasnije dva puta od nje otpadao”.¹⁴ Prema nekim pretpostavkama i najmoćniji vojvoda Stjepan Vukčić-Kosača zamolio je papu Eugena IV da ga ima u milosti “ jer se želi krstiti i biti dobar kršćanin”, nakon čega ga je papa primio, podijelio razne milosti i povlastice.¹⁵ Hvarski biskup Toma Tomasini odigrao je značajnu ulogu i u povratku bosanskog velikaša Petra Vojsalića u katoličku vjeru. Ovaj velikaš se spominje kao gospodar Visokog i vojvoda Donji Kraji.¹⁶ Prema raspoloživim izvorima to se odigralo 11. maja 1445. godine a papa je pismom od 29. maja 1445. godine sve to potvrdio. Tomasini je vojvodu Petra Vojsalića stavio pod okrilje Sv. Stolice i sa svim njegovim zemljama, tvrđavama i imanjima.¹⁷

Sljedeći historijski izvor u kojem se spominje biskup Toma Tomasini je pismo pape Nikole V od 18. juna 1447. godine kojim

¹¹ A. Theiner, *Mon. Slav. I*, 389-390. Franjo Rački, *Bogomili i patareni*, Zagreb, 2003, 164.

¹² Salih Jalimam, *Izvori za historiju srednjovjekovne bosanske države*. Tuzla, 1997, 85 Pavo Živković, *isto*, 175.

¹³ A. Theiner, *isto*, I, 395-396.

¹⁴ S. Jalimam, *isto*, 49.

¹⁵ DAD, *Lett. di Lev. sv. XIV*, vol. 88. Sima M. Ćirković, *Herceg Stefan Vukčić Kosača i njegovo doba*, Beograd, 1964, 108, bilješka 57, Ćir.

¹⁶ Julijan Jelenić, *Kraljevsko Visoko i samostan sv. Nikole*.- Sarajevo 1906, 42-43.

¹⁷ “Jedini katolički knez u ovim krajevima”.- A. Theiner, *Mon. Slav. I*, 395-389, 390. Daniel Farlati, *isto*, IV, 70. Dragoljub Dragojlović, *Krstjani i jerećka Crkva bosanska*, Beograd, 1987, 41, Ćir.

je imenovan za poslanika u srednjovjekovnoj Bosni. Samo dva dana kasnije 20. juna 1447. godine papa je preporučio svog poslanika za materijalnu i moralnu pomoć te mu je dodijelio sve povlastice koje je uživao od ranije i koje mu je dao papa Eugen IV. Ovo je već klasičan način potvrda poslije smrti pojedinog pape. To je isto učinio i papa Nikola V.¹⁸ Iz jednog nešto kasnijeg pisma pape Nikole V od 21. septembra 1447. godine saznaje se da je poslanik Toma Tomasini “ imao nekog posla” u Splitu. Pismom, papa je preporučio poslanika splitskom nadbiskupu kao i kaptolu splitske crkve. U ovom zahtjevu, koji je istovremeno i molba, papa Nikola V je tražio da se Tomasiniju omogući nesmetan boravak u Splitu, gdje mu je potrebno bilo ustupiti i obezbijediti neki stan za vrijeme boravka. Prema raspoloživim izvorima teško da se bilo šta može saznati o vrsti posla koji je imao da obavi poslanik u Splitu, moguće je samo pretpostaviti da se to ne odnosi na deponovanu krunu bosanskog kralja Stjepana Tomaša, koja se još uvijek nalazila u crkvi sv. Duje u Splitu. O tome ne postoji nikakav dokaz niti potvrda u historijskim izvorima. Nešto kasnije, papa Nikola V pozvao je poslanika u Rim kod njega na konsultacije. Iz istog pisma moguće je saznati da je poslanik imao nekog posla i u humskim zemljama ali te poslove nije obavio sve do kraja 1447. godine. Prema raspoloživim izvorima moguće je saznati da je poslanik na konsultacijama ostao sve do 24. oktobra 1447. godine kada ga papa Nikola V pismom koje nosi taj datum ponovo šalje kao svog poslanika u srednjovjekovnu Bosnu.

Postoje neki nagovještaji da je Tomasini u srednjovjekovnu Bosnu došao s nešto strožijim uputstvima, naročito vezanim za borbu protiv bosanskih heretika, kao i da riješi određene neprilike koje su se pojavile. Pismom od 1. februara 1448. godine papa je naložio Tomasiniju da pokuša kod hercega Stjepana Vukčića- Kosače, te vojvode Ivaniša Pavlovića, kao i kod starješina bosanskih heretika “da se vrate u katoličku vjeru.” Ako poslanik u tome ne uspije da sve navedene anatemiše, njihovu zemlju i gradove ustupi pravovjernim kao i “da obustavi svaki trgovački promet koji se odnosio na njih”.¹⁹ Kako je već

¹⁸ A. Theiner, *Mon. Hung. II*, 235. F. Rački, *isto*, 165.

¹⁹ Sima Ćirković, *Istorija srednjovekovne bosanske države*, Beograd 1964, 287, *ćir*.

ranije napisano, izgleda da je jedino od svih njih vojvoda Ivaniš Pavlović, prihvatio katoličku vjeru.²⁰

Široka djelatnost Tome Tomasinija, ali i isto tako velika teritorija koju je pokrивao bili su ne mala smetnja da poslanik ostvari sve ono što je od njega zahtijevala rimska kurija. To se uglavnom odnosilo na borbu protiv suprotnih mišljenja, protiv heretika i bosanskih "krstjana", te se u toj i takvoj aktivnosti počesto dese i neuspjesi, evidentni i primjetljivi u svakom pogledu. Jedan od takvih neuspjeha je djelatnost poslanika u humskim zemljama, jer su svi izgledi da je veliki vojvoda i herceg od Svetog Save Stjepan Vukčić Kosača promijenio mišljenje "i ranije što je tražio od pape sada zanijekao". Izgleda da tu neku posebnu pomoć nisu imala ni zastrašivanja, te se tako i akcija poslanika slabo mogla osjetiti i nikako nije mogla realizovati. Poslanik je dio aktivnosti prenio na sjevernije i središnje dijelove srednjovjekovne Bosne. Na osnovu raspoložive historijske građe moguće je konstatovati da u djelatnosti Tome Tomasinija postoji pauza od skoro tri godine (1447.-1450. godina) u njegovim kontaktima sa srednjovjekovnom Bosnom. Skoro nikako se ne može ustanoviti ni arhivski provjeriti gdje je u to vrijeme boravio Toma Tomasini. Tomasini je spomenut 1449. godine i to kada je bio obavezan da putuje u Rim, da o prilikama u srednjovjekovnoj Bosni obavijesti papu Nikolu V i da se dogovore o daljnim koracima za suzbijanje hereze i otklanjanja osmanske opasnosti. U literaturi je prisutna pretpostavka da je tada poslanik izložio uvjerenje da se teško može osloboditi bosanskih heretika bez upotrebe oružane sile.²¹

Pismom od 26. januara 1450. godine papa Nikola V pozvao je sve bosanske velikaše da priteknu u pomoć ako ih bude pozvao njegov izaslanik, hvarski biskup Toma Tomasini. Prema navodima iz ovog pisma uz usporedbu s raspoloživim historijskim izvorima moguće je pretpostaviti da se pripremao neki veći savez protiv bosanskih "krstjana". Zanimljivo je spomenuti i to da je inicijator ovog saveza bio sam bosanski kralj Stjepan Tomaš, a sve je to potvrđeno i prisegnuto "prid ocem ligatom biškupom hvarskim (Toma Tomasini) i prid ocem kuštodom i kapelanom

²⁰ S. Ćirković, Isto, 287.

²¹ S. Jalimam, isto, 121.

Marinom”.²² Također, u ovaj savez bili su predviđeni i uključeni: humski vojvoda Ivaniš Pavlović, knez Pavao Petrović ali i sin hercega Stjepana Vukčića Kosače, knez Vladislav.²³

Zanimljiva je još jedna činjenica koju spominje papa Nikola V u pismu od 26. januara 1450. godine. Naime, povjerio je propovijedanje katoličke vjere u srednjovjekovnoj Bosni dubrovačkim dominikancima.²⁴ Sigurno da se ova vijest treba povezati i staviti u kontekst ranije iskazanih težnji jednog broja dubrovačkih dominikanaca, na čijem je čelu bio fra Ivan Uljarević, nastaloj u skoro identičnom vremenu da se nastavi s pastoralno-apostolskim radom dominikanaca u srednjovjekovnoj Bosni. Teško se mogu identifikovati neki posebni rezultati ovih novih težnji i aktivnosti dominikanaca kao organizovane cjeline.

U jednom pismu od 13. jula 1450. godine papa Nikola V je fra Ivana Kapistrana obavijestio kako je njegov poslanik Toma Tomasini “pobrao obilne plodove sjemena koje je zasijao u svom prvom poslanstvu u Bosni”.²⁵ Iz skoro istog vremenskog perioda, dok su se još uvijek vršile pripreme za borbu protiv bosanskih dualista, postoji još jedno pismo upućeno apostolskom vikaru fra Ivanu Kapistranu. Pismo je uputio fra Toma Tomasini sa Hvara 19. februara 1451. godine i u njemu je napisano da u srednjovjekovnoj Bosni “heretici izčezavaju kao vosak na suncu”. Između ove dvojice znamenitih katoličkih propovjednika došlo je do spora a razlog mu leži oko različitih mišljenja kako da se postavi katolička crkva prema konvertitima u gradu Jajce s kojima su franjevci bili u kontaktu. Kontakti su bili uzajamni, međusobno su se posjećivali franjevci i konvertiti, a ostarjeli fratri su se povlačili u dalmatinske samostane. Fra Ivan Kapistran je insistirao na tome da dođe do podjele među konvertitima i to da se podijele na bosanske i dalmatinske čemu se suprostavio Toma Tomasini obrazlažući to “jer neće da na te slabe klice padne

²² Franjo Miklošič, *Monumenta Serbica*, Wien, 1858, 451. F. Rački, *isto*, 164.

²³ Dragoljub Dragojlović, *isto*, 106, *ćir*.

²⁴ “Papa Nikola V, kao što nam svjedoči njegovo pismo kod Farlatija, *Illyr. sacr. IV*, 71, od 26. siječnja 1451. izašao u Bosnu Franju de Lara, redovnika sv. Augustina: a mletačku i dubrovačku vladu pozva da budu bosanskomu biskupu u pomoć, kada god je on zaprosi. Osim toga povjeri papa dubrovačkim dominikancima propovijedanje u Bosni.” F. Rački, *isto*, 169.

²⁵ S. Jalimam, *isto*, 113.

mraz, dok je na polju obraćanja pokazan veliki uspjeh, pak je već kralj i znatan dio odličnika prešao na pravu vjeru”.²⁶

U ovom pregledu djelatnosti Tome Tomasinija u srednjovjekovnoj Bosni, vrijedna pažnje je još jedna njegova inicijativa, naime zajedno s kustudom bosanskih franjevaca fra Marinom uspio je izmiriti dvojicu uglednih bosanskih velikaša Petra Vojsalića i Vladislava Klešića sa bosanskim kraljem Stjepanom Tomašem. Ovaj uspjeh pozdravio je i potvrdio i papa Nikola V, pismom od 1.jula 1452. godine, a kasnije i svojom posebnom poslanicom. Sve se ovo desilo na Duvanjskom polju, kako se to može zaključiti prema izvještajima dubrovačkih poklisara.²⁷ Posebno važnu i dosta zanimljivu djelatnost obavljao je poslanik Toma Tomasini nakon što je 1450. godine zbog neriješenih pograničnih i trgovinskih sporova, izbio otvoreni rat između Dubrovačke republike i hercega Stjepana Vukčića-Kosače koji je trajao od 1451. do 1452. godine.²⁸ U klasičnoj historijskoj literaturi već je obrađen razlog kao i sam tok ratovanja. Svi su izgledi da se u predstojećem sukobu pokazivala mogućnost da se poremete i interesi katoličke crkve, te je to uticalo da se i sam papa Nikola V angažuje na zaštiti tih interesa. Na tome su insistirali i Dubrovčani poznajući osjetljivost pape “na čistotu katoličke vjere” te su sebe prikazivali kao borce za pravovjernost, a hercega kao patarena. Prebacivši tako težište “borbe s političkog na vjersko područje, oni su zatražili od pape da zabrani katoličkim vladarima pružati bilo kakvu pomoć njihovu protivniku”.²⁹

Papa Nikola V na jedan posredan način se uključio da zaštititi interesa katoličke crkve i dao podršku Dubrovačkoj republici. Uticao je i na Mletačku republiku i aragonskog kralja Alfonsa da pomognu Republici i istovremeno uputio je Mletačkoj i Dubrovačkoj republici svoje “breve” s bulom kojoj se opozivaju sve crkvene povlastice darovane hercegu Stjepanu Vukčiću – Kosači, kojeg je njegov prethodnik papa Eugen IV obilato nagradio.³⁰ Ujedno je posebnom bulom preko poslanika Tome

²⁶ L. Thalloczy, *Povijest Jajca*, 39.

²⁷ Vjekoslav Klaić, *Duvanjsko polje.- Hrvatsko kolo, knjiga III, Zagreb 1907*, 81

²⁸ O razlozima sukoba vidi kod: Sima M. Ćirković, *Herceg Stefan Vukčić Kosača i njegovo doba, 147-199, Ćir.*

²⁹ S. Krasić, *isto*, 49.

³⁰ A. Theiner, *Mon. Slav. I*, 408.

Tomasinija 1451.godine obavijestio da će kazniti crkvenim izopćenjem svakog katoličkog vladara koji hercegu Stjepanu Vukčiću- Kosači bude pomogao u njegovom napadu prema Dubrovniku.³¹

Sve se spomenuto nalazilo kod poslanika Tome Tomasinija, koji je poštujući molbu bosanskog kralja Stjepana Tomaša nije objavio spomenutu bulu, jer se kralj plašio da bi se herceg mogao potužiti Osmanlijama i tako njihovu vojsku dovesti u srednjovjekovnu Bosnu da je pustoše. Nešto kasnije, Dubrovčani su 18. avgusta 1451. godine tražili od biskupa Tome da ipak objavi spomenutu bulu, jer nema više bojazni za kralja Stjepana Tomaša, pošto je, pomirivši se s despotom, sredio i svoje stvari na Porti.³² Prema njima, objavljivanje bule u tom momentu i nije moglo da ima veći efekat, pogotovu ako se poštuju mnoge spoljnopoličke okolnosti. Na spoljnjem planu desilo se mnogo toga novog. Naime, Mletačka republika proglasila je strogu neutralnost u ovom sporu što je posebno pogodilo Dubrovčane, jer zabranjujući sukobe na moru kao i držanje ratnih brodova podjednako za obje strane koje su bile u sporu, Mletačka republika je nanosila štetu Dubrovčanima, pošto je herceg bio bez ikakvih posebnih i značajnih vojnih snaga.³³ Prema jednoj vijesti koja je došla do Dubrovčana već 22. juna 1452. godine aragonski kralj Alfonso i pored tijesnih veza s hercegom Stjepanom Vukčićem- Kosačom, u posljednje vrijeme zabranio je svako vrbovanje najamnika u svojim zemljama.³⁴ U cilju posredovanja u ratu fra Toma Tomasini pridobio je hercega za pregovore s Dubrovnikom, i otputovao u ljeto 1451. godine kod njega. Njegovo posredovanje otežano je činjenicom da je herceg upravo u to vrijeme Dubrovačkoj republici nanio težak vojni poraz.³⁵

Sve ovo nije obeshrabilo Tomasinija, naprotiv, u daljnjem toku zbivanja nastavio je diplomatsku aktivnost, pogotovu kada je bilo jasno da je Ivaniš Vlatković, nezavisno od hercegovog sina Vladislava stupio u pregovore s dubrovačkim poslanikom

³¹ D. Farlati, *isto*, sv. IV, 259-260.

³² DAD, Lett. di Lev. sv. XIV, fol. 88. S. M. Ćirković, *isto*, 162, *ćir*.

³³ Šime Ljubić, *Listine o odnošajah između Južnoga Slavenstva i Mletačke Republike*. Sv. IX, Zagreb 1890, 404.

³⁴ *Pismo od 22. juna 1451. godine vidi: DAD, Lett. di Lev. sv. XV, fol. 161*

³⁵ S. Jalimam, *isto*, 94.

urđevićem, i to još prvih dana jula 1451. godine. U literaturi se pretpostavlja da je primarno bilo to što je kod Ivaniša Vlatkovića prevladao osjećaj ubjeđenog katolika. Isti osjećaj uticao je i na fra Tomu Tomasinija da je to i njegova dužnost da na bilo koji način pomogne Dubrovčanima. Stupio je u posredničke odnose s Dubrovčanima i preporučio je humskog vojvodu Ivaniša Vlatkovića. Kao odgovor Republika je 18. avgusta 1451. godine savjetovala biskupa Tomu da tajno javi vojvodi “da slobodno pošalje neke povjerljivo lice u Dubrovnik gdje bi se dogovorili o svemu tome”.³⁶ Iz raspoloživih izvora teško da se mogu dokučiti svi elementi iz kojih se razaznaje uloga Tomasinija u sklapanju prvog primirja u ratu hercega i Dubrovnika (juli-avgust 1451. godine). Vlastela iz okoline hercega tvrdila je da je Republika sklopila primirje s utvrđenim rokom do 1. oktobra 1451. godine da bi se moglo prikupiti ljetina, a uz nju i svi ostali prihodi. Prema odluci od 8. avgusta 1451. godine Dubrovačka republika je tražila da primirje potraje i malo duže, sve dok se ne povрати poslanstvo koje je boravilo na Porti.³⁷

Sa uslovima hercega kao i zahtjevima Dubrovačke Republike fra Toma Tomasini je u jesen 1451. godine otputovao u Rim da o svemu upozna papu Nikolu V. Potrebno je ovdje spomenuti i to da je prije njegova polaska na put Dubrovački senat odmah poslao za njim na Hvar dominikanca Vlahu Kostadina sa molbom da se prilikom puta za Rim navрати u Veneciju te utiče na Mletačku vladu da ne podržava hercega.³⁸ Prema izvorima nije moguće dokučiti kakve je upute i prijedloge Tomasini dobio u Rimu ali je sasvim sigurno da je nakon toga herceg bio prisiljen da popušta.³⁹ Dokaz tome je podatak da je sam herceg poslao u Rim posebno poslanstvo obećavši papi da ne samo da će obustaviti ratne akcije protiv Dubrovnika, već se odreći i vlastite hereze “te poraditi na njenom istrebljenju iz vlastite zemlje”⁴⁰.

Za jednu posebnu analizu je mjesto i uloga Tomasinija u sklapanju mira između zaraćenih strana. Mnogobrojne okolnosti kao i stanje na ratištu uticalo je na popuštanje hercega, koji je

³⁶ *DAD, Lett. di Lev. sv. XIV, fol. 88.*

³⁷ *S. M. Ćirković, isto, 164, ċir.*

³⁸ *DAD, Cons. Rog. sv. XII, fol. 134; Lett. di Lev. sv. XIV, fol. 93, 95, 113’*

³⁹ *S. Krasić, isto, 38.*

⁴⁰ *S. Jalimam, isto, 189.*

tražio od samog pape Nikole V da posreduje prilikom sklapanja mira s Dubrovnikom. Papa je prihvatio molbu, kao svog zastupnika i kao posrednika odredio je Tomasinija. Dubrovačka republika je odlukom od 12. aprila 1452. godine pristala na to da se vode pregovori za mir, a samo nekoliko dana kasnije ili tačnije 1. maja 1452. godine stigao je u Dubrovnik i Pavle Gazula s porukom biskupa Tomasinija.⁴¹

U pregovorima oko sklapanja mira trebali su svakako da učestvuju i hercegovci poslanici, koji su zajedno s papinim posrednikom Tomasinijem trebali da stignu u Dubrovnik. Za papu Nikolu V i to je bilo velika stvar, te je u pismu od 1. jula 1452. godine odao priznanje Tomasiniju za uspjeh i za njegov neumoran rad na ponovnom uspostavljanju mira u srednjovjekovnoj Bosni i Humu.⁴² Teško da se može prema raspoloživim dokumentima razaznati na koji su način tekli pregovori i šta se dešavalo sve do avgusta 1452. godine, kada se u izvorima spominje nova djelatnosti Tome Tomasinija. Naime, Dubrovčani su biskupu uputili pismo 5. avgusta 1452. godine, u kojem je bio i poziv da obavezno prvo dođe u Dubrovnik, pa tek onda ide kod hercega.⁴³ Postoji samo jedna vijest da je vijeće umoljenih raspravljalo o svemu tome na sjednici 19. septembra 1452. godine.⁴⁴ Papin poslanik ipak je prvo otišao u posjetu kod hercega i u njegovoj okolini boravio sve do sredine septembra 1452. godine. Uglavnom, to vrijeme provodio je u pregovorima u kojima je zanimljiv stav istakao herceg a to da je rat oko kojeg se vode pregovori vođen po naređenju Osmanlija”, ali herceg želi ipak da sklopi častan mir”. O ovome je poslanik izvijestio Dubrovačku republiku kao i vijeće umoljenih 23. septembra 1452. godine.⁴⁵ Šta se sve pod tim podrazumijevalo i kako je herceg to vidio teško da se može i pretpostaviti, kao što je teško saznati sadržaj odgovora koji je Dubrovačka republika poslala hercegu preko Tomasinija.⁴⁶

Poslije završenih pregovora, poslanik je Dubrovčanima donio spisak već odavno poznatih hercegovih žalbi. Među njima

⁴¹ DAD, Cons. Rog. sv. XIII, fol. 2’

⁴² D. Farlati, *isto*, IV, 259-260.

⁴³ DAD, Cons. Rog. sv. XIII, fol. 64’

⁴⁴ DAD, Cons. Rog. sv. XIII, fol. 64’

⁴⁵ DAD, Cons. Rog. sv. XIII, fol. 86 .

⁴⁶ DAD, Cons. Rog. sv. XIII, fol. 86 .

herceg se tuži da Dubrovčani naseljavaju njegove ljude na svojoj teritoriji, nanoseći mu tako veliku štetu, te da mu zatvaraju i muče podanike. Dok je jedno vrijeme boravio u Zeti, Dubrovčani su pustili glas da je herceg potučen i zauzeli su njegovo zemljište na granicama te da ga sramote na mnogim mjestima. Ovdje je spomenuta i suma koju je potrošio na Porti da bi se oslobodio Dubrovnik opasnosti u vrijeme kada se u gradu bio sklonio despot urađ Branković. Radilo se o sumi od 30.000 dukata.⁴⁷ Prilikom boravka u Dubrovniku, biskup Toma Tomasini primio je pismeni odgovor na svaku tačku optužbe koju je uputio herceg. Dubrovčani su odgovorili da povelja Sandalja Hranića i njegove braće opravdavaju naseljavanje ono malo ljudi što su došli na teritorij Dubrovačke republike, a zabranjeno je samo da se primaju ljudi iz Dračevica i Vrsinja. Treba spomenuti i to da su Dubrovčani u svojoj odbrani zaboravili da su još 1445. godine sami jednom poveljom proširili ovu zabranu i na Trebinjane.⁴⁸

U pogledu zarobljenika, Dubrovčani se uopšte nisu branili, potvrdili su Tomasiniju da je herceg za 800 dukata pustio 180 ljudi, a da je 136 zarobljenika poslao na dar sultanu Mehmed II El Fatihu ta će biti u "vječnom ropstvu kod nevjernika". Uz pobijanje optužbi hercega, posebno su istaknuta sva dobročinstva koja je grad Dubrovnik učinio za hercega, časti koje mu je ukazivao kao i za nečuvenu nezahvalnost kojom je gradu uzvratio. U već spomenutom odgovoru od 23. septembra 1452. godine Dubrovčani su posebno pobrojali sve poznate žalbe protiv hercega.⁴⁹ Dubrovačka vlada izjavila je, da isto tako želi mir i podsjetila je da je herceg tražio od Porte odobrenje da napadne grad te je dao 5.000 dukata za Konavle. Istovremeno, obećao je prisiliti grad da plaća harač a da budući mir mora da sačuva i njegovu čast.

Prilikom pregovora u Dubrovniku zanimljivo je spomenuti i to da Tomasini nije dobio nikakve uslove budućeg mira nego je traženo od njega da herceg saopšti uslove mira i pod kakvim uslovima bi se takav mir mogao da postigne. Dok je boravio u Dubrovniku, poslanik Tomasini je krajem septembra 1452. godine podnio zahtjev Vijeću umoljenih da se pusti iz zatvora jedan

⁴⁷ S. M. Ćirković, *isto*, 188, *ćir.*

⁴⁸ S. M. Ćirković, *isto*, 188, *ćir.*

⁴⁹ *Pismo od 23. septembra 1452. godine DAD, Lett. di Lev. sv. XV, fol. 77-80*

čovjek Vukašina Grgurevića, ali i pored takvog posredovanja, Vijeće je odlukom od 23. septembra 1452. godine odbilo ovaj zahtjev biskupa.⁵⁰ Skoro u isto vrijeme, 26 i 28. septembra 1452. godine Vijeće umoljenih obratilo se hercegu i kao i Vukašinu Grgureviću.⁵¹

Poslije ovih nekoliko diplomatskih pokušaja u toku septembra 1452.godine Tomasini izgleda da se vratio u svoju matičnu, hvarsku biskupiju te je odatle nastavio započetu prepisku sa hercegom, ali i sa Dubrovčanima. Jedno od pisama iz te prepiske sačuvano je, tako Dubrovčani pišu biskupu 18.novembra 1452. godine da ponovo dođe u Dubrovnik, te da tamo izloži svoje namjere i da ponovo pokrene pregovore, koji su, prema nekim indicijama, bili na samom početku. Već ranije je konstatovano da su obje strane stajale pred velikim i važnim pregovorima, koji su opet, prema obostranim željama imali da dovedu do sklapanja mira. Na zgodan način spojila su se dva pravca u pregovorima, direktni između Vladislava i hercega Stjepana Vukčića Kosače, ali i drugi koji su išli posretstvom biskupa Tomasinija.⁵²

Spoljnopolitičke okolnosti su uticale da Dubrovčani insistiraju na pregovorima, 28.decembra 1452. godine stavili su na raspolaganje Tomasiniju i brod kako bi iz Hvara mogao doći u Dubrovnik i nastaviti tamo gdje se stalo.⁵³ Kod Dubrovčana postojala je bojazan da promjene koje su se desile od septembra 1452.godine pa nadalje, kao i promjene orijentacije na Porti, zatim sve ono što se dešavalo u Mađarskoj (oslobođenje mađarskog kralja Ladislava iz ruku Fridriha kao i njegov dolazak na mađarski prijesto) i sve to će narušiti mađarsko-turske odnose i izazvati neke poremećaje od kojih bi štetu pretrpjeli i Dubrovčani. Tu bojazan saopćio je Dubrovčanima Paskoje Sorkočević, koji je nešto ranije boravio na Porti, te je savjetovao svoju vladu da se što prije nagode s Turcima "ono što je moglo postići jednim haračem neće se moći docnije ni sa dva" javljao je u pismu ovaj poslanik.⁵⁴ Kod istog poslanika Dubrovčani su se

⁵⁰ Odluka Vijeća umoljenih od 23. septembra 1452. godine vidi: DAD, Cons. Rog. sv. XIII, fol. 86.

⁵¹ DAD, Cons. Rog. sv. XIII, fol. 86, 87.

⁵² S. M. Ćirković, isto, 190. Ćir.

⁵³ DAD, Cons. Rog. sv. XIII, vol. 127, 128.

⁵⁴ S. M. Ćirković, , isto, 190, Ćir. DAD, Cons. Rog. sv. XIII, fol. 86,

odmah raspitivali da li se i uz koliki trošak mogu urediti svoje odnose s Turcima uz odricanje bilo kakve dobiti od strane hercega.⁵⁵

Dubrovčane je pored pobrojanih razloga nagonilo na zalaganje za mir i to da je, zbog čestih pokreta vojske stanovništvo dubrovačkog teritorija bilo u velikom strahu, tako da se njihov položaj jedva razlikovao od onog koji su imala u ratu "jadali su se Dubrovčani u jednom pismu Hunjadiju".⁵⁶ Historijski izvori prate daljnji smjer kretanja Tomasinija, te tako unatoč zimi, krajem i posljednjih dana 1452. boravio je u Dubrovniku noseći sa sobom prijedloge hercegova sina Vladislava i vojvode Ivaniša Vlatkovića s kojima je bio u stalnoj vezi.⁵⁷ U Dubrovniku je dočekan s posebnim zadovoljstvom, gdje će ostati cijelo zimu i proljeće 1453. godine.⁵⁸ Izvori spominju da je 11. januara 1453. godine boravio u Dubrovniku.⁵⁹ Vijeće umoljenih je na sjednici 27. januara 1453. godine odlučilo da se biskupu Tomi Tomasiniju isplati za troškove 100 dukata i da se stavi kurir kao i poseban brod na raspolaganje s mornarima za njegove potrebe.⁶⁰

Postojao je i zahtjev da poseban kurir otputuje do hercega i da javi hercegu o dolasku Tomasinija i da zatraži odgovor. Moguće je pretpostaviti da su neke okolnosti ukazivale da je postojalo raspoloženje kod poslanika da odmah otputuje kod hercega na pregovore, ali ga je Republika zadržala sve dok se ne čuje odgovor hercega, ali i da bi mu se za to vrijeme objasnilo kako stvari stoje s njim, Vladislavom i Ivanišem.⁶¹ Vrijedna pažnje je i opaska iz literature "kada su jednom iskreno prihvatili legatovo posredovanje, Dubrovčani su se od odmah starali i da obezbede svoj puni uticaj na njih".⁶² U vrijeme boravka u Dubrovniku Tomasini je zajedno s dubrovačkom vladom pripremio i diplomatsku aktivnost oko razrješenja svih sukoba i

⁵⁵ DAD, Lett. di Lev. sv. XIV, fol. 113.

⁵⁶ Josip Gelcich-Ludvig Thalloczy, *Diplomatarium relationum reipublicae Ragusionum cum regno Hungariae.*- Budapest 1887, str. 531.

⁵⁷ DAD, Cons. Rog. sv. XIII, fol. 131', 132', 133-133', 135, 156, 203'

⁵⁸ DAD, Cons. Rog. sv. XIII, fol. 131', 132' 138, 139' 141.

⁵⁹ DAD, Cons. Rog. sv. XIII, vol. 147.

⁶⁰ DAD, Cons. Rog. sv. XIII, fol. 133' 138, 139' 203' Poslanik Toma Tomasini pisao je 15. marta 1439. godine papi Nikoli V iz Dubrovnika zbog nekog spora Dubrovačkog senata s franjevcima. DAD, Cons. Rog. sv. XIII, fol. 194.

⁶¹ S. M. Ćirković, isto, 191, 192, ċir.

⁶² S. M. Ćirković, isto, 191, 192, ċir.

sporova s hercegom. Prema raspoloživim dokumentima moguće je zaključiti da se poslanik nije mnogo protivio zahtjevima koje su Dubrovčani postavljali. Jedna od njih bio je da članovi Vijeća umoljenih napišu pismo koje će biskup uputiti hercegu. Odluka je usvojena 12. januara 1453. godine,⁶³ dok je pismo nosilo datum 13. januara 1453. godine.⁶⁴ U obraćanju hercega, poslanik je želio da se čuju i njegove daljnje namjere u pogledu postizanja mira s Dubrovčanima i da herceg konačno odredi mjesto budućeg sastanka.⁶⁵

Poslanik Toma Tomasini je 20. januara 1453. godine izrazio želju da krene na put, što se nije ostvarilo nego je ostao i saslušao namjere i planove Dubrovčana u vezi sa mirom. Dubrovčani su u pregovorima insistirali na dvjema važnim činjenicama, kao prvi uslov koji se treba ispuniti u pregovorima za mir je istovremeno sklapanje mira s Vladislavom i Ivanišem, ali i sa bosanskim kraljem Stjepanom Tomašem, dok je drugo bilo pitanje ratne odštete. O sklapanju nekog separatnog mira nisu htjeli ni da čuju, jer su se sa svojim saveznicima obavezali da će se zajednički boriti, ali i zajednički sklopiti mir. Određeni nesporazumi postojali su oko iznosa ratne štete, jedan je još iz vremena kada je u Dubrovniku boravio sultanov sklav. Tada je herceg pokazivao spremnost da plati ratnu štetu Dubrovčanima ali štetu koja je učinjena poslije januara 1452. godine kada je herceg dobio naređenje od sultana Mehmeda II El Fatiha da prestane napadati Dubrovčane. Saveznici i hercegovci protivnici zahtijevali su da se plati ratna šteta od mađarsko-turskog mira, odnosno od 24. novembra 1451. godine.⁶⁶ Svi izneseni argumenti ukazivali su da će biti velikih nesporazuma oko ratne štete te je po ovom pitanju formirana jedna komisija 22. januara 1453. godine od tri vijećnika. Komisija je imala za zadatak da izradi neku vrstu memoranduma o dubrovačkom stavu, kao i njihovim uslovima za potpisivanje mira. U arhivskoj građi sačuvan je koncept ovog memoranduma, i kao takav potvrđen je u Vijeću umoljenih već 26. januara 1453. godine.⁶⁷

⁶³ DAD, Cons. Rog. sv. XIII, fol. 132'

⁶⁴ DAD, Lett. di Lev. sv. XV, fol. 62.

⁶⁵ S. M. Ćirković, *isto*, 192, ċir.

⁶⁶ DAD, Cons. Rog. sv. XIII, fol. 139'

⁶⁷ DAD, Cons. Rog. sv. XIII, fol. 139'

Komisija je ustanovila da su Dubrovčani pretrpjeli veliku štetu od rata s hercegom, te prema njihovom taksativom nabranju to je pričinjeno paljenjem, pustošenjem, uništenjem drveća i vinograda, kuća, oduzimanjem prihoda, zatim u zarobljenim i mrtvima. Dubrovčani su jednom svojom odlukom od 26. januara 1453. godine predložili hercegu, po prvi put, da ratnu štetu može isplatiti ustupanjem nekih sela u okolini Dubrovnika.⁶⁸ To je bio maksimalni zahtjev Dubrovničana, ali je njihova želja da se dođe do mira bila, poslije svih teškoća i problema koji su nastali u koaliciji, tolika da sada nisu pravili nikakav problem oko toga da li da se ratna šteta računa od novembra 1451. godine, ili od januara 1452. godine. Bili su spremni da ako se u svemu ostalom slože, prepuste pitanje ratne štete Tomasiniju, kao sudiji koji je o tome mogao donijeti odluku. Uz zahtjev iz 26. januara 1453. godine Dubrovčani su tražili od Tomasinija da obavijesti srpskog despota o svemu prije nego li se potpiše mir, te su ponudili poslije svega jedno njihovo poslanstvo da posreduje između despota i hercega u duhu ranije izražene želje hercega, iako je poznato da se još ranije separatno pokušavalo da izmiri s despotom.⁶⁹ Historijska literatura je već ocijenila da su uslovi koje su postavili Dubrovčani bili više nego umjereni, u krajnjoj liniji tražili su samo mir i obnovu svih onih povelja koje su postajale između obje strane, te nisu htjeli da napuštaju svoje saveznike.⁷⁰

Dalji slijed zbivanja obrađen je u literaturi gdje se s pravom misli da je herceg najviše insistirao na potpisivanju mira s Dubrovčanima, kao i na tome da posrednik u svemu tome bude Tomasini kao ličnost koja posjeduje sve pozitivne osobine potrebne za to. Prije nego što je i došlo do bilo kakvih kontakata i uspostavljanja veza između zaraćenih strana, vođeni su intenzivni i živi razgovori između Vladislava i Dubrovčana, isto tako oko pitanja budućeg rata. U tim razgovorima javila se i ideja i prijedlog da u Dubrovnik dođe Ivaniš i Sladoje Semković, ali se od toga kasnije odustalo. U toku boravka u Dubrovniku poslanika Tomu posjetio je 9. februara 1453. godine Pavle Gazul, poslanik

⁶⁸ DAD, *Lett. di Lev. sv. XV, fol. 21-23.*

⁶⁹ J. Gelcich-L. Thalloczy, *Diplomatarium relationum reipublicae Ragusinae cum regno Hungariae*, 532. S. M. Ćirković, *isto*, 193, bilješka 85.

⁷⁰ *Uporedi podatak od 12. marta 1453. godine.* DAD, *Cons. Rog. sv. XIII, fol. 158'-164.* DAD, *Lett. di Lev. sv. XIV, fol. 114'-115'.* S. M. Ćirković, *isto*, 194, ċir.

vojvode Vladislava zbog važnih političkih pregovora.⁷¹ Istovremeno, poslanik je čekao odgovor vojvode do 20. februara 1453. godine kada je namjeravao otputovati iz Dubrovnika, ali je na molbu Senata republike produžio svoj boravak.⁷² U pregovorima s Vladislavom i Ivanišem, Dubrovčani su postigli određene uspjehe a kao posrednici u ovom spomenuti su Andrija Bobaljević dok je Vladislava zastupao nepoznati Vukas Vačić. Uputstva za oba poslanika i posrednika pročitana su u strogoj tajnosti pred Vijećem umoljenih kao i pred Vladislavom i Ivanišem i što je zanimljivo svemu tome prisustvovao je i Tomasini. Čitava procedura oko prihvatanja ovih uputstava u Vijeću umoljenih trajala je dugo, od 28. februara pa sve do 11. marta 1453. godine. Potrebno je spomenuti i to da ova uputstva ne sadrže ništa osobito i vrijedno što bi se moglo ticati daljih odnosa između hercega i Dubrovčana. U njima je ponuđen i prepričan historijat sukoba, istaknuto i posebno naglašeno je da je Republika napadnuta od strane hercega, da nije kriva za ratno stanje, da je bila prisiljena da traži saveznike po strani, koje sada iz raznoraznih razloga nije u mogućnosti da napusti. U pogledu ratne odštete koju je zahtijevala Republika, u uputstvima se predviđela i ta mogućnost da će se herceg protiviti visini, a ostavljena je ponovo mogućnost da se konačna odluka prepušta Tomasiniju, ako se sve drugo bude dobro završilo.⁷³

Nešto kasnije, jednom drugom odlukom 20. marta 1453. godine Dubrovčani su zamolili Tomasinija da predoči hercegu da je ovaj poslanik već više puta ulagao napor da se ispuni želja pape i da se potpiše mir među zaraćenim stranama, ali ako se i ovaj put mir ne potpiše, moraće da izvijesti papu kako stvari stoje i ko stvara "teškoće zbog kojih nije moglo doći do sporazuma".⁷⁴ U proljeće 1453. godine izvori bilježe još jedan pokušaj sporazuma, jer je potvrđeno da se Tomasini trebao vratiti, što je i potvrđeno u Vijeću umoljenih 25. marta 1453. godine. Još se čulo da herceg namjerava napustiti Dračevicu, pa se predviđao i povratak poslanika. Istovremeno, tokom ovog sastanka saopćeno je i to da će gost Radin doći u Župu, te bi, kako je odlučeno, u tom slučaju

⁷¹ DAD, *Cons. Rog. sv. XIII, vol. 147.*

⁷² DAD, *Cons. Rog. sv. XIII, fol. 156.*

⁷³ DAD, *Cons. Rog. sv. XIII, fol. 158'-164.*

⁷⁴ DAD, *Lett. di Lev. sv. XV, fol. 25-25'S. M. Ćirković, isto, 195, ćir.*

dobio poziv da posjeti i Dubrovnik. Historijski izvori bilježe još jedan napor Tomasinija da posjeti hercega ali u toku spremanja iznenada su došli u Dubrovnik poslanici hercega i tražili od Dubrovačke vlade da se njihovom gospodaru vrate dohoci i posjedi koje je imao u Dubrovniku.⁷⁵

Samo mjesec dana kasnije, u toku aprila 1453. godine ponovo je došlo do obnavljanja pregovora za mir između hercega i Dubrovnika. U Dubrovniku za poslanika koji je u svemu tome trebao da učestvuje izabran je Vuk Bobaljević, koji je zajedno s papinim poslanikom Tomom Tomasinijem otišao u Hum kod Vladislava, gdje im se pridružio i poslanik Vladislav pa su svi zajedno otišli kod hercega Stjepana Vukčića Kosače. Prema arhivskim podacima moguće je ustanoviti da su pregovori oko mira vođeni dosta povoljno i to za jednu i drugu stranu.⁷⁶ U toku pregovora, iz nepoznatih razloga poslanik se vratio u Dubrovnik gdje ga je dubrovačka vlada zamolila da u gradu sačeka dalji razvoj događaja i ishod pregovora. Prema jednoj odluci Vijeća umoljenih od 15. maja 1453. godine moguće je nazresti rezultat pregovora, naime tom odlukom odobren je prolaz trgovcima sa ograničenom količinom tkanina kroz zemlju hercega.⁷⁷

Tokom sljedećih dana nastavila se prepiska između hercega, Dubrovnika i poslanika, da bi se već u drugoj polovini maja 1453. godine pojavili u Dubrovniku sultanov sklav Branislav, poslanik Esebega i jedan hercegov poslanik o čemu je iscrpno obaviješteno i Vijeće umoljenih, i to na sjednici od 23. maja 1453. godine.⁷⁸ U toku mjeseca jula 1453. godine poslanik je još jednom putovao u Hum⁷⁹ da bi se vratio 20. avgusta 1453. godine u Dubrovnik sa novim hercegovim prijedlozima i uslovima za uspostavljanje mira.⁸⁰ Nakon razmatranja cjelokupne situacije s dubrovačkom vladom u prvoj polovini septembra 1453. godine otputovao je poslanik u Rim lađom koju mu je u tu svrhu obezbijedila Dubrovačka vlada. U zapisu od 5. septembra 1453. godine tvrdi se da je Tomasini otputovao u Rim kod pape Nikole

⁷⁵ DAD, Cons Rog. sv. XIII, fol. 169-169'

⁷⁶ O samom toku pregovora među zaračenim stranama vidi opširnije kod: S. M. Ćirković, isto, 195- 197, Ćir.

⁷⁷ DAD, Cons. Rog. sv. XIII, fol. 193.

⁷⁸ DAD, Cons. Rog. sv. XIII, fol. 195.

⁷⁹ DAD, Cons. Rog. sv. XIV, fol. 205: 210', 219', 222'

⁸⁰ DAD, Cons. Rog. sv. XIV, fol. 229.

V preko Albanije, gdje je također trebao obaviti neke važne poslove.⁸¹ Napori koji su se odvijali skoro tri godine urodili su plodom, pa je herceg tokom 1454. godine pristao i na formalnu obustavu neprijateljstva koje je stvarno već davno prestalo.⁸² Teško je prema raspoloživim izvorima ustanoviti puni doprinos Tomasinija u ovom sporu i ratu kao i njegovom konačnom razriješenju, ali je evidentan napor i nikako nije zanemariv niti se može zanemariti. Zbog nedostatka izvora teško se može izreći konačna ocjena o doprinosu potpisivanju konačnog mira, ali mjesto ovog dominikanca nikako se ne može istisnuti iz diplomatske aktivnosti uz uslov da se vodi računa i o tome koliko su mu okolnosti ali i sposobnosti to dozvoljavale.

U ovom dijelu ponuđen je samo jedan od mnogih aspekta djelatnosti biskupa i poslanika u samo nekoliko godina djelatnosti u srednjovjekovnoj Bosni ili oko nje. Mnogo toga je ostala nejasno i nerazjašnjeno, nepoznato i nemoguće da se postavi i predstavi u onom pravom i potpunom historijskom svjetlu, tim prije što je Toma Tomasini jedna od rijetkih ličnosti s takvim pretpostavkama dugo i djelovala u srednjovjekovnoj Bosni i koja se angažovala na više polja djelatnosti. Postizanjem mira između hercega i Dubrovnika nije se završio angažman Tome Tomasinija, već naprotiv poslije kraće pauze ponovo je evidentan njegov doprinos mnogim procesima u srednjovjekovnoj Bosni. Prvi sljedeći spomen vezan je za obnovu imenovanja papinim poslanikom od strane novoimenovanog pape Kalisa III.⁸³ Tu se govori o nekim vrlo važnim poslovima u Bosni i Hrvatskoj, a historijski izvori nisu u mogućnosti da potvrde o kakvoj se vrsti poslova radi, da li je to neko uobičajeno pismo kojim se upućuje poslanik, ili je riječ o nekoj konkretnoj djelatnosti. Moguće je pretpostaviti da se gore spomenuto djelomično odnosilo i na zahtjev pape Kalista III od 14. jula 1456. godine kojim je povjerio rješenje "spora koji je izbilo između splitskog kanonika Ivana Nikolina (Ioanenes Nikolai), Nikole Garsilicha i Mateja Nicovilicha zbog crkvene dadžbine sv. Petra i Andrije u Trogiru".⁸⁴ Pismo pape zateklo je poslanika Tomu Tomasinija u Hvaru.

⁸¹ DAD, *Cons. Rog. sv. XIII, fol. 234-236.*

⁸² S.Jalimam, *isto*, 93.

⁸³ D.Farlati, *isto*, sv. IV, 261.

⁸⁴ S.Jalimam, *isto*, 121, bilješka 205.

Dominikanac Toma Tomasini učestvovao je i u mnogim drugim sporovima, često u kojima je bilo riječi i o franjevcima srednjovjekovne Bosne. Jedan od takvih sporova evidentan je 1444. godine a tiče se spora između mađarskih i hrvatskih članova bosanske franjevačke vikarije. Razlog spora je bio što su mađarski franjevci, nakon što su preuzeli vođstvo Vikarije počeli posvećivati veću pažnju misijama u Moldaviji, Besarabiji i Erdelju nego li u samoj Bosni.⁸⁵ “Bojeći se odveć velikog utjecaja mađarskih misionara, a vjerovatno i iz još nekih drugih razloga, pobunili su se fratri Vrbaske kustodije”.⁸⁶ Tražili su i dobili od pape Eugena IV 15. oktobra 1446. godine da budu izuzetni ispod vlasti dotadašnjeg vikara i stavljeni pod neposrednu upravu hvarskog biskupa.⁸⁷ “ Od tog vremena sve do svoje smrti dominikanac Tomasini je bio pravni i stvarni poglavar bosanskih franjevaca. On je kako se čini, od pape Nikole V hrvatskim franjevcima uspio isposlovati bulu Cupintes od 14. svibnja 1447. kojom je određeno da se Bosanska vikarija ima protezati ne samo na cijelo bosansko kraljevstvo nego i na sve okolne krajeve od rijeke Drave do Jadranskog mora, te da samo ona ima pravo na povlastice koje su joj bili podijelili prijašnje pape”.⁸⁸

Zanimljiva aktivnost se desila 1446. godine kada je generalni vikar hrvatskih franjevaca u Dalmatinskoj provinciji sv. Jeromina osnovao novu opservantsku vikariju, kojoj je dodijelio pet dalmatinskih samostana iz sastava Bosanske vikarije. Tome su se suprotstavili bosanski franjevci smatrajući odluku nepravednom i štetnom, pa su zatražili pomoć od pape Nikole V. Papa je 5. decembra 1447. godine povjerio Tomasiniju da ispita čitav slučaj i da donese pravednu odluku.⁸⁹ Međutim, papa je 12. januara 1448. godine, vjerovatno na traženje dalmatinskih franjevaca, promijenio svoju odluku, povjerivši čitav slučaj generalnom vikaru Jakovu Primardizziju⁹⁰, koji je ne samo presudio spor u korist Dalmatinske vikarije nego i premjestio iz Bosanske vikarije u Dalmatinsku više vrsnih

⁸⁵ S. Jalimam, isto, 121.

⁸⁶ S. Jalimam, isto, 122.

⁸⁷ A. Theiner, *Mon. Hung. sv. II*, 231, D. Mandić, *Franjevačka Bosna*, 113-114, S. Krasić, isto, 81.

⁸⁸ S. Krasić, isto, 79.

⁸⁹ S. Krasić, isto, . 82.

⁹⁰ A. Theiner, *Mon. Slav. sv. I*. 402.

misionara.⁹¹ Normalno, odluka je izazvala još žešći spor, bosanski fratri su optužili vikara za mnoge štete, među kojima se ističe da je teško oštetio oduzevši joj u Apuliji više samostana koji su joj bili od velike pomoći. U sve ovo umiješao se i Tomasini koji je preporučio molbu bosanskih fratara papi Nikoli V, u kojoj su tražili da im se dozvoli izabrati novog vikara, koji bi bio odgovoran samo vrhovnom starješini reda u Rimu. Papa je bulom "Ad Romani Pontificis" od 24. oktobra 1448. godine rješenje čitavog spora povjerio Tomasiniju, koji je bez mnogo razmišljanja udovoljio molbi bosanskih franjevac.⁹²

Tomasini je zatražio, i 9. jula 1451. godine isposlovao od pape da bosanski vikar može trajno zaposjesti samostan sv. Marije u Poljudu kod Splita, kao i druga tri dalmatinska samostana uključiti u sastav svoje vikarije te da, u slučaju nedostatka misionara u srednjovjekovnoj Bosni, može primiti i zaposliti svakog franjevca koji bude voljan raditi u vikariji.⁹³

Jedan dio svoje aktivnosti fra Toma Tomasini posvetio je i borbi protiv Turaka, ali i bosanskih bogomila jer je postojala ozbiljna opasnost da se oni međusobno udruže".⁹⁴ Opasnost je bila velika, pogotovu što su čak i neki benediktivci i članovi svjetskog klera počeli prelaziti na tursku stranu tražeći pomoć od sultana Murata II za postizanje nekih crkvenih dobara. S tim u vezi papa je pismom od 11. maja 1453. godine tražio da Tomasini to spriječi milom ili silom. U literaturi postoji niz dilema oko svega toga, prije svega nije jasna u kojem se to kraju desilo zatim pod kojim okolnostima sve se to dešava kao i posljedice akcije papina poslanika. Postoji indicija da se to prije svega odnosi na Albaniju, budući da je Toma Tomasini u jednom periodu bio papin legat ne samo za Bosnu i Hrvatsku nego i za Albaniju.⁹⁵ Da se ovakvo nešto ne bi osjetilo i u srednjovjekovnoj Bosni, gdje su bili poljuljani odnosi strahom od Turaka, papa je naredio svom poslaniku da bdije nad uslovima mira između Petra Vojsalića i kralja Stjepana Tomaša. U duhu te politike, legat Tomasini je mnogo ranije 1446. godine po naređenju pape Eugena IV

⁹¹ D. Mandić, *Franjevačka Bosna*, 116.

⁹² S. Jalimam, *isto*, 121.

⁹³ D. Mandić, *isto*, 120.

⁹⁴ S. Krasić, *isto*, 83.

⁹⁵ D. Farlati, *isto*, sv. IV, 261-261. *Da je poslanik bio ne samo za srednjovjekovnu Bosnu nego i Albaniju uporedi: DAD, Cons. Rog. sv. XIII, fol. 234.*

odriješio kneza Petra Vojsalića crkvenog izopćenja, kojim ga je na tužbu kninskih kanonika da im brani ubiranje crkvene desetine na nekim imanjima pod njegovom upravom bio udario šibenski biskup Juraj Šižgorić.⁹⁶

U nekim delikatnijim sporovima učestvovali su mnogi znameniti ljudi toga vremena među koje treba ubrojati i Tomasinija, koji je nekom posebnom diplomatskom vještinom uspijevaio riješiti dosta toga. Jedan poseban i dugogodišnji spor, sukob između bosanske franjevačke vikarije i dubrovačke kustodije izbio je i u njemu je dao i iskazao svoju već poznatu diplomatsku vještinu i pokazao stanovito iskustvo i umijeće, iako na osnovu historijskih izvora treba naglasiti da nije od samog početka učestvovao u sporu⁹⁷ niti će u njemu učestvovati sve do njegovog kraja, pošto će spor trajati još dugo poslije njegove smrti.

U historijskoj literaturi nije zabilježena niti jedna studija koja raspravlja o uzrocima i tokovima ovog spora, a same razloge vrlo teško je identifikovati, uglavnom se nalaze kao marginalno pitanje u nekim zahvatima iz historije franjevac. Među razloge spora treba istaknuti i to da je to proizvod višeslojnosti odnosa među franjevcima, niz kontraverznih i dijametralno suprotnih mogućnosti kroz koje se opet iskazuju i prepliću vjersko-dogmatski, materijalno-finansijski kao i društveno-politički razlozi. Iz raspoloživih historijskih izvora teško se može ustanoviti kada se Tomasini uključio u spor između bosanske vikarije i dubrovačke kustodije. Sigurno je, da je njegovo široko postavljeno polje djelovanje u srednjovjekovnoj Bosni, o čemu je ranije bilo više riječi, bili dovoljni argumenti da se uključi u ovaj spor.

U jednom ranijem pismu, papa Nikola V naredio je Tomasiniju da uopšte ne prima niti saslušava, kao niti rješava sporove između bosanskih i dubrovačkih franjevac, bez njegovih

⁹⁶ A. Theiner, *Mon. Hung.* sv. II, 230-231.

⁹⁷ Sukob između bosanske franjevačke vikarije i dubrovačke kustodije dugo se pripremao kao i tinjao, buknuo je svom žestinom 1436. godine kada su se Dubrovčani obratili fra Jakovu Markijskom da im dozvoli gradnju samostana u Konavlima koji bi bio pod njihovom jurisdikcijom a ulazio je u sustav bosanske franjevačke vikarije. Uporedi prepisku oko svega toga: DAD, Lett. di Lev. sv. XII, fol. 29-30. od 3. juna 1436. godine.

novih naloga.⁹⁸ Takvo izričito naređenje pape nije ipak moglo isključiti ovog uglednika iz spora. Jedan od prvih podataka koji je vezan za ovaj slučaj je što su posredovanjem fra Tome Tomasinija 19. jula 1453.godine ujedinjeni su s Bosanskom vikarijom franjevački samostani u Dubrovniku i na ostrvu Daksi.⁹⁹ Samo dvije godine kasnije, poslanik je učinio isto, živo se angažovao 1455. godine da ne dođe do otcijepljenja dalmatinskih franjevačkih samostana od bosanske vikarije, te prema raspoloživim historijskim izvorima to mu je pošlo za rukom.¹⁰⁰ Ovo su i jedini podaci do kojih se uspjelo doći, a koji spominju učešće dominikanca fra Tome Tomasinija u ovom sporu. Sigurno da je mnogo toga ostalo nerazriješeno u sporu bosanske vikarije i dubrovačke kustodije, mnogo toga je u domenu pretpostavki, ali je evidentan još jedan od pokušaja Tomasinija da se diplomatskim, a ne crkvenim sredstvima riješi spor. Na političkom planu zanimljiva je uloga Tomasinija u pripremanju borbe protiv Turaka, tako je papa Kalist III, da bi više zaštitio bosansko kraljevstvo od napada sa strane 1456. godine uzeo pod posebnu zaštitu Sv. Stolicu.¹⁰¹ Toma Tomasini se založio za uspostavljanje što trajnijeg unutrašnjeg mira, kako bi se ono moglo što uspješnije suprotstaviti Turcima, pa je svoj uticaj na kralja Stjepana Tomaša naročito pojačao nakon turskog poraza pod Beogradom 1456.godine. Na njegov nagovor kralj je prekinuo podaničke odnose prema Turcima i počeo oslobađati one dijelove zemlje koje su dotle oni držali pod svojom vlašću.

Na samom početku papa Pijo II, poštujući zasluge Tomasinija u srednjovjekovnoj Bosni dao mu je još veće ovlasti nego njegovi prethodnici, ali splet različitih političkih i vojnih događaja uticali su da poslanik vrlo malo ima koristi od tog. Pojavile su se i sumnje da bosanski kralj Stjepan Tomaš ima nekih kontakata s Turcima, te je papa Pijo II, naredio Tomasiniju da ispita istinitost tih sumnji i 18. januara 1461. godine naredio da udari interdikt bosanskom kralju i njegovom kraljevstvu ako se nađe da su sumnje osnovane.¹⁰¹ Poslije nešto kraće pauze, 12.

⁹⁸ A. Theiner, *Mon. Hung. sv. I*, 402.

⁹⁹ DAD, *Cons. Rog. sv. XIII, fol. 239', 250', 252.*

¹⁰⁰ Luka Waddingus, *Annales Minorum seu trium Ordinus, Tomus XII, Roma 1932, 347.*

¹⁰¹ A. Theiner, *Mon. Hung. sv. II*, 272.

¹⁰¹ D. Farlati, *isto, sv. V*, 262-263.

marta 1460. godine ponovo je spomenut Tomasini i to je izgleda posljednji put u vezi sa srednjovjekovnom Bosnom. Naime, poslanik je trebao po nalogu pape Pija II uključiti se u jedan novi spor koji je izbio između kralja Stjepana Tomaša i hercega Stjepana Vukčića Kosača. Zahtijevalo se od biskupa da razvidi krivicu u ovim sporu te da ustanovi da je kralj pogriješio da ga izopći kao i sve ostale u sporu i da po potrebi udari interdikt na srednjovjekovnu Bosnu.¹⁰²

U historijskim izvorima i literaturi moguće je naći još mnogo toga zanimljivog za rad Tome Tomasinija. Osnovao je u gradu Hvaru kaptolsku knjižnicu kojoj je testamentom zavještovao veliki broj zanimljivih knjiga i rukopisa.¹⁰³ Za vrijeme njegove uprave hvarskom biskupijom osnovan je 1461. godine i samostan reformiranih franjevaca u gradu Hvaru.¹⁰⁴ Zatim, kako je spomenuto u literaturi, u biskupskom muzeju u Hvaru čuvaju jedan lijepo izrađeni gotički kalež i pokaznice s urezanim grbom kralja Stjepana Tomaša, dar biskupu Tomi Tomasiniju, koji je s njim bio u veoma dobrim odnosima.¹⁰⁵

Posljednja vijest u kojoj je spomenut papin poslanik i hvarski biskup Toma Tomasini, dominikanac vezana je za proglašenje njegovog testamenta 1461. godine. Kao svjedok javlja se Toma Risković a sve se desilo u gradu Hvaru a kao čovjek koji je proglasio testament spomenut je: "Jacobus de Martinus. capituli cancellarius iuratis".¹⁰⁶ Postoje izvjesne dileme oko godine smrti Tomasinija, tako da su u opticaju dvije godine 1461. i 1463.¹⁰⁷ Najvjerovatnije da je umro prije 29. augusta 1461. godine.

¹⁰² A. Theiner, *Mon. Hung. I*, 358-359.

¹⁰³ Maja Novak-Vukelić, *Kaptolska knjižnica u Hvaru.- Anali Historijskog instituta u Dubrovniku, Dubrovnik 1952*, 343-358.

¹⁰⁴ D. Farlati, *sv. V*, 263.

¹⁰⁵ S. Krasić, *isto*, 56.

¹⁰⁶ Testament hvarskog biskupa Tome Tomasinija vidi kod: Šime Ljubić, *Listine odnošajah između Južnoga Slavenstva i Mletačke republike*, sv. X, 182-187. Isto tako i kod: Ivan Ostojić, *Metropolitanski kaptol u Splitu. - Zagreb 1975*, 178. Rukopis se nalazi u DAZ, Ostavština Šime Ljubića, kutija 2 sveska V, broj 19, str. 40-46 (Datto nel anno 1461. augusta 29)

¹⁰⁷ S. Krasić, *isto*, 74, bilješka 221. tvrdi da je Tomasini umro u Hvaru 1463. godine.

Izvori

a). Neobjavljeni izvori

Državni arhiv u Dubrovniku (DAD)
Acti Consilii Rogatorum (Cons. Rog.)
Distributiones Testamentorum (Distr. Test.)
Diversa Notariae (Div. Not.)
Lamenta de Foris (Lam. De Foris)
Lettere di Levante (Lett. Di Lev.)
Državni arhiv u Zadru (DAZ)
Ostavština Šime Ljubića
Stari splitski arhiv

b). Objavljeni izvori

Daniel Farlati, *Illyricum sacrum*, sv. IV, V, Venetiis 1759.
Josip Gelcich-Ludvig Thalloczy, *Diplomatarium relationum reipublicae Ragusionum cum regno Hungariae*.-Budapest, 1887
Salih Jalimam, *Izvori za historiju srednjovjekovne bosanske države*.-Tuzla 1997.
Nada Klaić, *Izvori za hrvatsku povijest*.-Zagreb, 1958.
Šime Ljubić, *Listine o odnošajah između Južnoga Slavenstva i Mletačke Republike*.-sv.IX, X, Zagreb 1890, 1891
Frano Miklošič, *Monumenta serbica*.-Wien 1858.
Schematismus cleri dioecesis Pharensis pro anno 1912.-Tridenti, 1912
Franjo Šanjek, *Bosansko-humski krstjani u povijesnim vrelima*.-Zagreb 2003
Augustin Theiner, *Vetera monumenta Slavorum meridionalium historiam illustrantia*.-sv.I, Roma, 1863
Augustin Theiner, *Vetera monumenta Hungariam sacram illustrantia*.-sv.I, Roma 1859
Luka Waddingus, *Annales minorum seu trium Ordinus*.Tomus XIII, Roma, 1932.

Literatura

Anto Babić, *Bosanski heretici*.-Sarajevo, 1963.
Sima Ćirković, *Herceg Stefan Vukčić-Kosača i njegovo doba*.-Beograd 1964.

Sima Ćirković, Istorija srednjevekovne bosanske države.- Beograd, 1964

Vladimir Ćorović, Historija Bosne.-Beograd, 1940

Dragoljub Dragojlović, Krstjani i jeretička crkva bosanska.- Beograd, 1987

Salih Jalimam, Djelatnost dominikanaca u srednjovjekovnoj Bosni.-Tuzla, 1999

Salih Jalimam, Odnos franjevaca i dominikanaca u srednjovjekovnoj Bosni.-Bosna franciscana, V, 8, Sarajevo, 1998

Julijan Jelenić, Kraljevsko Visoko i samostan sv. Nikole.- Sarajevo, 1906

Vjekoslav Klaić, Duvanjsko polje.-Hrvatsko kolo, knj.111, Zagreb, 1907

Stjepan Krasić, Dominikanci u srednjovjekovnoj Bosni.- akovo 1996

Dominik Mandić, Bogomilska crkva bosanskih krstjana.- Chicago, 1962

Dominik Mandić, Franjevačka Bosna.-Roma, 1968

Maja Novak-Vukelić, Kaptolska knjižnica u Hvaru.-Anali Histijskog instituta u Dubrovniku, Dubrovnik, 1952

Ivan Ostojić, Metropolitanski kaptol u Splitu.-Zagreb, 1975

Franjo Rački, Bogomili i patareni.- Zagreb, 2003

Tomislav Raukar, Hrvatsko srednjovjekovlje:prostor, ljudi, ideje.-Zagreb, 1997

Aleksandar Solovjev, Nestanak bogomilstva i islamizacija Bosne.-Godišnjak Istorijskog društva, I, Sarajevo, 1949, 42-79

Franjo Šanjek, Podrijetlo i povijesni razvoj crkve bosansko-humskih krstjana.-U knjizi:Bosansko-humski krstjani u povijesnim vrelima.-Zagreb, 2003, 1-66

Jaroslav Šidak, Studije o "Crkvi bosanskoj"i bogomilstvu.- Zagreb, 1975

Ludvig Thalloczy, Povijest (banovine, grada i varoši) Jajca 1450-1527.-Zagreb, 1916

Ćiro Truhelka, Testament gosta Radina.-Glasnik Zemaljskog muzeja, 23/Sarajevo 1911, 363-375

Pavo Živković, Ekonomsko-socijalne promjene u bosanskom društvu u XIV i XV stoljeću.- Tuzla, 1986

ACTIVITY TOMA TOMASINI IN MEDIEVAL BOSNIA

Summary

On study: Activity Toma Tomasini in medieval Bosnia, historian scientists make an effort to on the basis of all data, Available and relevant Historical facts, until now if we take the floor unknown fact from Historical Archive in Dubrovnik as a many opinions Historical literary to define value activity envoy of the pope Tome Tomasini, and to bring together until now unknown detail Historical medieval Bosnia on epoch 1439 to 1461 year.

Research are direct toward posture of Historical literary which give description Toma Tomasini as a very Activity on many field of science Medieval Bosnia (diplomacy, church questions, pastoral activity, political and society manifestation and so on) Toma Tomasini involvement is on similar with strong confirmation various aspect society, political, religions and church way of life medieval Bosnian country but on historical literary we can't find a lot of note.

If we look back his life work and his Contribution on medieval Bosnia, we are with reliable decide that he was important diplomat who has a strong Authority in medieval Bosnia and neighboring countries. A great respect and sympathize give to him Bosnian heretic, Catholic church, as a Franciscans.

ZENICA UOČI 1900. GODINE

(prilozi za historiju zavičaja)

Zenica je grad nastao na viševjekovnim tokovima različitih civilizacija, i kultura koji su ostavili različite tragove. Mnogi svjedoci toga su nestali, što iznemoglošću, ponekad željom i snagom jačeg ili prodiranjem novog, ali se ipak nešto od svega toga zadržalo u legendi, historijskim izvorima ili u spomenicima kulture. Pod današnjim svojim imenom Zenica živi već skoro šest vijekova (po spomenu i zapisima od 20 marta, 1436. godine).

Arheološki nalazi potvrđuju znakove života u zeničkom kraju iz vremena mlađeg kamenog doba-neolita, između 3.000 i 2.000 godine p. n e. Raznovrsni nalazi, posebno oruđe i oružje potvrđuju postojanje ljudskih naselja na lokalitetima Drivuša i Gradišće. Najzanimljiviji arheološki nalazi su iz gradinskog naselja Kopilo (period između 900. i 800. godine p.n.e.) gdje su otkopani vrlo različiti keramički materijali, ugljenisana cerealija i žrnjevi za žito. To potvrđuje pretpostavku o zemljoradničkim djelatnostima, dok krupni grumenovi željezne troske ukazuju na pokušaje obrade i korištenja ruda i metala. Pojedini toponimi ukazuju na prisutnost ilirskih plemena, koji su nosioci halštatske kulture. Tako je riječ gradina (utvrđeno ilirsko naselje) prisutna u nazivima pojedinih zeničkih naselja (Gradac, Gradišće, Gračanica). Rimljani su u zeničkom kraju uspostavili svoju vlast početkom nove ere, pa se i po istraženosti, ali i značaju iz ovog vremena mnogo toga zna. Najznačajniji lokalitet je dvostruka kasnoantička bazilika na Bilmišću, koja pripada tipu bazilica gemina tj. bazilika bliznakinja, a vremenski pripada IV-V vijeku. Pronađeni arheološki materijal na Bilmišću ukazuje da se tu nalazi značajan rimski centar koji je saobraćajno bio povezan sa ostalim dijelovima Dalmacije. Ranije¹ se pretpostavljalo da se radi o municipijalnom sjedištu Bistua

Novae, no naknadnim arheološkim istraživanjima ova pretpostavka dovedena je u sumnju.

Sistematska istraživanja, posebno u Putovićima i Tišini, pojačavaju argumentaciju o posebnosti zeničkog kraja u rimsko doba. Pronađeno je nekoliko zanimljivih epigrafskih natpisa sa ostacima kaldrme. Pronađena je, zatim, jedna dragma i nekoliko komada rimskog novca iz III i IV vijeka. Otkopan je čitav kompleks rimskog naselja sa villom rusticom, termom, hramom i drugim pratećim objektima, i vrlo bogat arheološki materijal odlomci kamene plastike sa reljefom Silvana i Dijane, ornamentirana tranzena, kapiteli, tri vrlo interesantna mozaika, ukrasni predmeti od metala, stakla i kosti, keramike, sistem parnog grijanja, kanalizacija.

Identifikovan je i putni pravac dolinom rijeke Lašve preko prevoja Vjetrenice, koji se spuštao u zenički kraj. Cijelom dužinom sačuvao je elemente rimskog načina građenja puta (tzv. *via munita*), kolskog profila. Prema svemu pronađenom i identifikovanom moguće je pretpostaviti da je zenički kraj u antičko doba imao i igrao značajnu ulogu, kao jedno od karakterističnih mjesta Rimske imperije.

Iz perioda samostalne bosanske srednjovjekovne države ovaj kraj je poznat pod imenom Brod, sa zanimljivim toponimom Bilino Polje, gdje je bosanski ban Kulin potpisao Bilinopoljsku izjavu 8. aprila 1203 godine. U dokumentu je to naznačeno kao: «.. *acta apud Bosnum iuxta flumen loce, qui vocatur Boline Poile...*», a radi se o gotovo najznačajnijem političko-diplomatsko-vjerskom dokumentu, svjedočanstvu bosanske samostalnosti. U uskoj vezi sa ovim je i čuvena ali nedovoljno istražena ploča velikog sudije Građeše, iz kraja XII vijeka, koja je prvo i najznačajnije svjedočanstvo postojanja državnopravnih elemenata u bosanskoj banovini. Prema podacima koji se nalaze na ploči, u Bosni *su* egzistirale sljedeće institucije: veliki ban, veliki sudija, arhitekta i graditelj i pisar. Ona *se* s pravom, smatra autentičnim spomenikom bosanske nezavisnosti.

Isključivo zbog neistraženosti, vrijeme razvijenog srednjeg vijeka u zeničkom kraju je potpuno nepoznato, ali činjenica da se u neposrednoj blizini nalazi nekoliko kraljevskih gradova (Vranduk, Kraljeva Sutjeska, Bobovac) može da bude podatak na koji bi se trebalo osloniti. Treba napomenuti da je okolina Zenice bogata i stećcima. Evidentirane su skupine stećaka u Pojskama,

Kozarcima, Vjetrenicama, Janjićima, Putovićima, Puhovcu i Seocu. Pronađeni stećci svojom arhitekturom, likovnim i tekstualnim porukama dočaravaju savršen mir dobrih Bošnjana. Najznamenitiji stećak je onaj iz Puhovca, gosta Mišljena iz XV vijeka, koji približava mistični čar srednjovjekovne Bosne. Od prvog spomena imena Zenica u dubrovačkoj arhivskoj građi, 1436. godine prati se historija grada pod tim imenom.

Tursko-osmanlijska vojska osvojila je Zenicu već 1463. godine, te je uključila u sastav vilajeta i kadiluka Brod, prema nazivu za istoimenu srednjovjekovnu župu. Turci su sa sobom donijeli svoje običaje, navike, kulturu, vjeru, državnu i društvenu organizaciju, arhitekturu i mnogo toga uspjeli su da uklope u temelje bosanske posebnosti. O životu u samom gradu ili kasabi, do velikog pomora koji je počinila vojska princa Eugena Savojskog 1697. godine, može se samo ponešto pretpostaviti. Vjerovatno da se radi o tipično bosanskoj kasabi sa nekoliko mahala (prema izvještaju biskupa fra Marijana Maravića iz 1655. godine bile su četiri mahale).

Prema predanju, koje je opet oslonjeno na neke autentične podatke 1697. godine, Zenica je do temelja porušena. Ostale su sačuvane samo tri zgrade a svi stanovnici su pobijeni ili protjerani, o čemu svjedoče (dva crteža. Zenica 20. oktobra 1697. godine i nekoliko dana kasnije, spaljena). Oporavak zeničke kasabe tekao je dosta sporo i teško, posebno zbog toga što je to vrijeme unutrašnjih razmirica u tursko-osmanlijskom carstvu, uz istovremeno insistiranje na bosanskoj posebnosti, koja ima solidan podložak, vrijedne osnove i argumente.

U samom gradu se već početkom XVIII vijeka oblikuju dijelovi o kojima vrijedi posebno govoriti. Prije svega tu je čaršija, kao zanatsko-poslovni dio, zaseban stambeni dio koji je okruživao čaršiju i zatim treći, vjersko-prosvjetni. O privredi, zanatstvu i trgovini u zeničkom kraju vrlo je malo primarnih podataka. Od ranije je poznato da u ovom kraju dominira zemljoradnja (pšenica, ječam, zob, ali i šljiva) , trgovina je uglavnom na principu razmjene, a prisutni su i gotovo svi zanati koji bi trebalo da zadovolje lokalne potrebe. Asocijacije na prethodni srednjovjekovni period bude i mnogobrojni nišani, karakterističnog oblika i lika, s mnogo ornamenata, neobičnih i lijepih, pa se prema relevantnoj literaturi pretpostavlja da imaju iste ili slične korijene iz klesarskih škola u Mošćanici. Takvih

nišana ima u Klopču, Janjićima, Mošćanici, Musalli i još kojekuda, razbacanih i neproučenih, pa se možda i tu krije dio nepoznate prošlosti zeničkog kraja.

Zenica je dobijala i obličja duhovnog. Tako je, prema podacima iz 1574. godine, poznat i jedan prepisivač sa arapskog jezika iz ovih krajeva. Radi se o Hasanu, sinu Jusufa Sarajlije iz Zenice, koji je prepisao "Muhtasar-al-Quduri". Promjene smjera tursko-osmanlijskih osvajanja, gubici na ratištima kao i izmjena smjera glavnog drumca su razlozi da se u toku XVII vijeka mnogo toga mijenja u cijeloj Carevini, što se primjećuje i u Zenici. Ovaj grad će u naredni, XVIII vijek, ipak ući sa kompleksima perifernosti i niže vrijednosti. Sve će to biti pojačano pošastima, kao što su kuga i kolera. Historijski izvori bilježe po zlu čuvene 1742., 1762., i 1783. godinu. Učestale bune i ustanke, i pojava anarhije su temeljnice života grada. U to vrijeme grad preživljava jednu od jačih i većih kriza prouzrokovanih nenavikavanjem na upotrebu unutrašnjih snaga i okretanje Zenice samoj sebi. U tom vremenu, predanje spominje jednog vezira rodom iz Zenice, po zlu čuvenog Deftedariju.

Pored krvoločnosti i genocidnosti kojom se princ Eugen Savojski odnosi prema Zenici, jedan od njegovih pratilaca opisuje dolinu rijeke Bosne kao nešto nevjerovatno, što se može samo uporediti sa deltom rijeke Nila. Da nije riječ o grješki potvrđuje i zapis fra Mate Delivića, nastao pedeset godina kasnije u kojem se kaže da je "Zenica mjesto u središtu Bosne, izvrsna svojom ljepotom i plodnošću zemlje".

Od druge polovine XVIII vijeka tursko-osmanlijsko carstvo i njegov feudalno-timarski sistem ušli su u akutnu krizu. Historijski izvori bilježe pobunu protiv serdengedžijskog age, koja je izbila 1751.godine. Zeničko stanovništvo je odbilo da daje "kršle" tadašnjem paši. Postojanost anarhične situacije uticalo je, te bila jedan od vjerovatnih razloga da su Zeničani krajem XVIII vijeka bili obavezni da daju kolektivni ćelifemu (jamstvo).

Duhovni život u Zenici u XVIII vijeku je mnogo intenzivniji, te se primjećuju mnogo promjene, čemu doprinosi i činjenica da je identifikovan i prvi domaći pjesnik alhamijado književnosti. Riječ je o imamu zeničke jalijske džamije koji se potpisivao kao Edhem ćatib. Imam Edhem Jalimam poznat je po pjesmi: "Savjet ženama". Iz XVIII vijeka poznata su i tri prepisivača iz Zenice. To su Muhamed bin Ahmed, zvani kadija, rođen u Zenici, također

kadija Muhamed bin Fadlulah Mufti-Balta koji je prepisao četiri rukopisa sa arapskog jezika, i treći je Derviš bih Hasan, Zeničanin, zvani Mulla, koji je na svoj rukopis ostavio i datum: 26.novembar 1783. godina. Prema nekim pretpostavkama, ovom periodu pripadaju i tri prepisivača čiji rukopisi nisu decidno datirani . Radi se o Ali bin Ishaku iz sela Putiš kod Zenice, Muhamedu Bosnevi Zeničavi i Muhamedu. Nešto podataka o životu, ljudima, promjenama, svakodnevnim temama mnogo čemu još nalazi se u jednom od tri sačuvana sidžila zeničkog naiba koji je vođen u vremenskom intervalu 1170.-1173. godina po Hidžri (ili 1757.-1760. godina). Među dragocjenim podacima u ovom sidžilu se spominju i tri zenička naiba: Omer-efendija i Omer-efendija Behram. Od ličnosti iz upravnog aparata vlasti u Zenici vrijedno pažnje je spomenuti ime kadije Halim efendije Šerifovića, rodom iz Sarajeva, koji je zenički kadiluk dobio 1771. godine.

Već je napomenuto da je stravičan genocid koji je prouzrokovala vojska princa Eugena Savojskog 1697. godine ukinuo sve tokove života i u pravom smislu riječi umrtvilo Zenicu, ali se tokom XVIII vijeka život polagano obnavlja, posebno vitalne funkcije i objekti, poslovnog, trgovačkog, vjerskog i prosvjetnog karaktera. Uglavnom, tradicija prenosi dio obnovljenih ili nanovo izgrađenih objekata koji, uglavnom, ponovo dočaravaju konture grada i gradskog u ovom kraju. U periodu koji je već obrađen, skoro uvijek se uz Zenicu stavljao epitet «kasaba», kao da se time umanjuje sve ono važno i vrijedno što je ovaj grad bio i značio u društveno-ekonomskom životu ili političkim relacijama, mada treba voditi računa i o tome, da u izvornom značenju riječ kasaba označava manji grad, što je Zenica u to vrijeme i bila. Zahvaljujući razvoju trgovine i zanatstva, relativno brzo se razvijala.

Zenički kraj je već u XVII i XVIII vijeka posebno apostrofirao po razvoju nekih specifičnih zanata, i to u mnogo širim relacijama. Nadaleko su bili poznati majdani kamena iz Mošćanice, posebno po izradi nišana, zatim Brnjic po pravljenju brda, naselja Janjići i Vranduk po ćilimarstvu. Na rijekama Bosni i Kočevi bile su postavljene tabhane. Višak proizvoda izlagao se na tradicionalnim vašarima i sajmovima. Trgovalo se poljoprivrednim proizvodima.

Osmanlije su postigli poseban uticaj u oblasti graditeljstva, gdje je stvoren jedan poseban bosansko-muslimanski stil u gradnji sakralnih objekata(džamija, mesdžid, mekteb, medresa),

ali i mnogih drugih zanimljivih profanih građevina (hanovi , karavansaraj i musafirhane) koje nastaju obnovom ili izgradnjom drumskih pravaca. Zenica dobiva i prve javne česme, vodovod, administrativno-upravne zgrade i mnogo toga, što će se posebno obraditi. Uglavnom, gotovo sve građeno je i izdržavano kao vakuf, zadužbina koju *su* obezbjeđivali ne samo nosioci vladajuće feudalne klase i državne vlasti nego i predstavnici nižih društvenih slojeva, trgovci i zanatlije, što je opet, jedna interesantna karakteristika bosansko-muslimanske kulture.

Novonastala kultura imala je znatan uticaj na razvoj nekih elemenata unutrašnje arhitekture (doksat, divanhana, sendžer, minder), po čemu se i Zenica može prepoznati, zatim pojavom zanata, naročito onih koji se bave obradom drveta, metala i kože, na odjevne predmete različito oruđe i oružje. Kao i u cijelom bosanskom ejaletu i u Zenici zanatlije *su* bile povezane u esnafe, cehovske organizacije.

S kraja XVIII i početkom XIX vijeka izvori bilježe mnoge promjene u životu i biću samog grada, čije stanovništvo gotovo i ne oscilira u brojčanom pogledu (u prosjeku tu se uvijek govori o 300 kuća i oko 2.000 žitelja muslimanske, katoličke i pravoslavne vjere) pa jedan od putopisaca spominje i "otvorenost kasabe i to, da je bez utvrde". Jedan broj zanimljivih vijesti moguće je naći i u druga dva sidžila zeničkog naiba: prvi od 1244.-1254. godine po Hidžri (ili 1829.-1839. godine), a drugi 1278.-1280. godine po Hidžri (ili 1862. 1870. godine) Među podacima preovladavaju oni koji često ukazuju na privredne i trgovačke veze samog grada, ali moguće je naći i sijaset sitnih vijesti iz domena društvenih odnosa.

Agonija i anarhija u tursko-osmanlijskoj državi naročito se osjetila u toku XIX vijeka. Povećani ratni naponi doveli su do toga da je poreski pritisak otežavao položaj potlačenog stanovništva (raje). Javljaju se odmetnici od zvanične vlasti. Poneki među njima pokazuju i živi interes za Zenicu. Sredinom XIX vijeka došlo je do teritorijalno-političkih promjena po kojima je Zenica, reformama seraskera Omer-paše Latasa (1850.-1852.) postala sjedište mudirluka (sreza) a u sastavu travničkog kajmakaluka, da bi novim reformama organizacije vlasti iz 1865. godine postala nahija u sastavu travničke kaze.

Iz ovog vremena postoji zanimljiv i dragocjen zapis fra Ivana Franje Jukića, najinteresantnije pojave u modernoj historiji

Bosne i Hercegovine, koji je 1843. godine prošao ovim krajem, te za položaj i izgled napisao da je "ljepotom neizpisan". U drugoj polovini XIX vijeka započela je i izgradnja modernog, za to vrijeme, putnog pravca Sarajevo-Bosanski Brod, koji je u Zenici skretao na prijevod Vjetrenice. Drum je izgrađen 1864. godine, pa se time otvaraju novi privredni tokovi i vidici dolinom rijeke Bosne. U promet je puštena i relacija lokalnog puta Zenica-Busovača, a u isto vrijeme pravili su se planovi o izgradnji željezničke pruge dolinom rijeke Bosne.

Uz sve evidentne promjene, neophodno je napomenuti da ostaje ipak činjenica da se gotovo sva privreda zeničkog kraja oslanjala na zemljoradnju, uz jedan broj zanatskih radionica koje su svojim proizvodima zadovoljavale interese vojnika i domaćeg stanovništva. Jedan podatak iz 1249. godine po Hidžri (ili 1834. godine) navodi da je u zeničkoj čaršiji evidentirano šest mesara, pet pekara i tri proizvođača svijeća. Nešto kasnije prema podacima iz 1859. godine poznato je da u širem zeničkom kraju ima evidentiranih 70 zanatskih radnji. U arhitektonskom pogledu, Zenica je sredinom XIX vijeka dobila obilježje pravog bosanskog grada, u kojem dominiraju građevine, koje u potpunosti održavaju takav način gradnje, te se ističe svojom posebnosti. U takvom maniru je sagrađeno i nekoliko vrijednih sakralnih i profanih objekata, koji su i danas slike tog vremena.

Na duhovnom planu u toku XIX vijeka pojavljuju se, opet, prepisivači od kojih treba spomenuti Muhameda Esada (Ishakefendi-zade), kadiju iz Zenice koji je prepisao dva rukopisa na arapskom jeziku, prvi 1800. godine a drugi 1816. godine. Isto tako, treba spomenuti anonimnog muderisa koji je početkom XIX vijeka prepisao: "Nenafi en-nas", djelo što ga je pjesnik Nidai posvetio sultanu Selimu. Zatim, Husein bin Salih iz Zenice prepisao je 1848. godine Gazalijevo djelo: o ljudskim saznanjima «Ayuha i walad» koje raspravlja o ljudskim saznanjima i važnosti duhovne čistoće i lijepog morala. Zanimljiva ličnost zeničkog političkog, ali i društvenog i kulturnog života je Mehmed Čohadžić-Džudi, koji je početkom XIX vijeka bio naib u zeničkom kadiluku, ali je ostao zapamćen kao pjesnik i epigrafičar o čemu se vrlo malo zna. U drugoj polovini XIX vijeka došlo je do otvaranja novih škola, proširivanjem mreže objekata, koji su isključivo konfesionalnog karaktera.

U gotovo potpunom mrtvilu znanja o prošlosti ovog grada u periodu XIX vijeka svako saznanje je dragocjeno. Naročito su zanimljivi podaci kojima se definiše neki od aspekata života ovog grada. Tako jedan podatak govori da je bosanski vezir Salih Vedžibi -paša pismom od 13. juna 1839. godine javio zeničkom mudiru da mu je poslao novac potreban za popravku džamije medrese i javnih česama u Zenici. Trebalo bi da se ovim donatorstvom pojača uticaj vakufa u Zenici, pa se ovom prigodom spominje jedan od velikih legatora. Naime, Travničanin Hadži Alibeg Hasanpašić, sin Muhamedbega 1.1.1291. godine po Hidžri (ili 18.2.1874. godine) pored ostalog sagradio je mekteb u kasabi Zenica kod Segban-agine džamije u istoimenoj mahali, a za čije je uzdržavanje ostavio više objekata (magaza s odajom na spratu i dva podruma, pred njom kućom u čaršiji). Kupio ju je od Drine Saliha i suvlasnika, a graniči s jedne strane magazom i sa tri strane javnim putem. Tri dućana što ih je sagradio legator kraj svoga mekteba, kod potoka graniče sa tri strane potokom, a s četvrtе javnim putem. Ovo je samo jedan od refleksa koji približava neke aspekte zeničke prošlosti modernim trendovima, ali i važna mjera stvari o kojima se mora voditi računa.

Sačuvano je nešto dokumenata koji govore o nekim aspektima života ovog grada, posebno u onim područjima koja se mogu mjeriti terminom svakodnevnog života (podaci o poplavama, poharama, skupocini, ali i ženidbama, trgovačkim vezama), pa se sve to može nekako povezati kao dio još neistražene zeničke prošlosti. Tako je prema jednom podatku iz 1802. godine zenički naib zatočio u vrandučki zatvor mahalbašu Mahmuta iz sela Gračanica, jer je podsticao narod na pobunu, dok drugi podatak iz 1810. godine govori o tome da je vrandučki dizdar dobio naređenje za smještaj dva zatvorenika iz Zenice.

Dolazak austrougarske vlasti u Bosnu i Hercegovinu značio je jedno novo, dosta snažno iskustvo, ali i obavezu, što će se na primjeru Zenice i pokazati. Zabilježen je snažan urbani i privredni razvoj, evidentan je dalji proces u stvaranju građanske svijesti. U prvih nekoliko godina nova vlast je mnogo uložila u snažan proces industrijalizacije ovog grada otvaranjem do 1892. godine nekoliko kapitalnih objekata: rudnika uglja, Željezare, Tvornice papira, Kaznionice, uvođenje željezničke pruge što će se odraziti na sve aspekte života ovog grada.

Do kraja XIX vijeka bilježi se nagli priliv stanovništva, Zenica je, po prvi put u svojoj prošlosti, postala pravo središte regije u kojoj su se bez posebne naglašenosti smjenjivali grad i industrijsko naselje, te je postepeno poprimala osobine modernog grada u najljepšem značenju te riječi, čemu su svoj ne mali doprinos dali i doseljenici iz mnogih evropskih gradova, privučeni službom u pojedinim privrednim objektima. Zadržane su, obnovljene ili na novim osnovama postavljene mnoge institucije političkog, društvenog i kulturnog karaktera, stvorene su nove organizacije, ali je došlo i do polagane političke polarizacije i nacionalnog buđenja triju naroda na ovim prostorima.

Do kraja ovog vijeka isprofilisaće se i prvi zenički intelektualac modernog senzibiliteta Muhamed Seid efendija Serdarević, koji je svojim grandioznim djelom udario temelje jednom novom odnosu prema svim poljima duhovnog u ovom gradu i mnogo šire. Djelujući u Sultan Ahmedovoj medresi udahnuo joj je novi, reformatorski duh, promijenio mnogo toga i učinio da se ova institucija predstavi kao važan činilac u samom gradu i regiji. Na kraju, da se naglasi, poseban smještaj, bogatstvo raznih prirodnih dobara (ugalj, željezna rudača, drvo), zanimljiv geografski položaj, blizina rijeke Bosne i što je najvažnije: želja i htijenje građana ovog grada da se otrgnu sveprisutnoj letargiji uticali su da se u nizu momenata, prošlost ovog grada otkine od ustaljenog, te da se mnogim novijim aktivnostima utiče na promjene i tako pokaže samosvijest, koja zapisana postoji u historijskim dokumentima.

Stanovništvo

Prvi podaci u kojima se decidno spominje broj stanovnika potiču iz XV vijeka (1489. godina) u kojem je zapisano da trg Bazanica ima 86 kuća, šest neoženjenih, jedna baština, isto toliko udovica, Muslimana 4, neoženjenih tri i benneka 1. Jedna vijesti iz sedme decenije XVI vijeka spominje da je grad Zenica imao 330 kuća, što približno podrazumijeva oko 2.000 stanovnika. Slično brojčano stanje potvrdio je i vizitator, bosanski biskup fra Marijan Maravić koji je između 1646. i 1650. godine obilazio Bosnu i ostavio zapis "da Zenica ima 300 turskih kuća".

Prema navodima u historijskoj literaturi radi se uglavnom o muslimanskom stanovništvu, jer je biskup fra Mate Delivić 1736. godine napisao da u "Zenici nema kršćana". Austrijski špijun Božić u svom vojno-geografskom opisu Bosne i Hercegovine napisao je da "Zenica ima 200 turskih kuća", a radi se o njegovom putovanju iz 1785. godine. Suhoparni izvori potvrđuju tek da se u XIX vijeku može govoriti o prisutnosti pravoslavnog i katoličkog stanovništva u Zenici, i to isključivo naseljenih u okolini grada. Tek je fra Ivan Franjo Jukić 1842.- 1843. godine zabilježio da u Zenici ima 1.200 stanovnika "koji su turci, ristjani i malo krstjana" a bilo je 215 kuća.

Jedan drugi istraživač bosanske prošlosti Gustav Thommel, šezdesetih godina XIX vijeka napisao je da Zenica ima približno 2.200 stanovnika. Već u to vrijeme izvori će potvrditi prisutnost i jevrejskog življa, kao i tzv. bijelih cigana islamske vjeroispovijesti. Nekoliko putopisaca (Abdel Lukšić, Vjekoslav Klaić i Tomo Kovačević) i prije zvaničnog popisa stanovništva kojeg je obavila Austro-Ugarska monarhija 1879. godine, spominju da je ovaj grad brojao oko dvije hiljade stanovnika.

Prvi zvanični popis stanovništva u Bosni i Hercegovini obavljen je 3. juna 1879. godine prema propisima koji su tada vrijedili u carevini, uz niz manjkavosti, te se smatra nepotpunim. Prema rezultatima, Zenica je imala 438 kuća i 426 stanova, muških stanovnika 1.135, dok je ženskih bilo 966, što je ukupno 2.101 žitelja. Od ukupnog broja stanovnika, muslimanskih žitelja je 1.718, pravoslavnih je 207, katoličkih 128, jevrejskih 48, dok ostalih nije bilo. Sljedeći popis stanovništva u Bosni i Hercegovini desio se šest godina poslije, 19. juna 1885. Rezultati su slijedeći: kuća ima 581 a stanova 699, muškog stanovništva je 1.652. dok je ženskog 1.421 što je ukupno 3.073 stanovnika. Od njih, muslimanskog je 2.146, katoličkog 461, pravoslavnog 338, jevrejskog 120, a ostalih 8. Neoženjenih je bilo 1.627 a oženjenih 1.264, obudovjelih 182, a razvjenčanih nije bilo. Sveštenika je bilo devet, državnih činovnika 18, opštinskih i drugih činovnika dva učitelja, jedan zdravstveni radnik i dva vlastelina. Ovaj popis je i jedinstvena socijalna karta stanovništva Zenice. Slobodnih težaka bilo je 339, jedan kmet, posjednika kuća i rente 20, tvornica, trgovina i obrta 1256, pomoćnih radnika i sluga 359, ostalog muškog stanovništva preko 16 godina bilo je 83. Drugih žena i djece bilo je 2.110, austrougarskih državljana bilo je 302, a

ostalnih stranaca ukupno četiri. Treći zvanični popis žiteljstva u Bosni i Hercegovini obavljen je 22. aprila 1895. godine. Prema njegovim rezultatima stanje u Zenici je slijedeće: ukupno kuća je 765, od čega nastanjenih 681, a nenastanjenih 84, dok je stanara ukupno 834, Broj popisnog stanovništva je 4.222, među kojima su 172 aktivna vojnika. Muškaraca je 2.381 a žena 1.845 . Po vjeroispovijesti: muslimanskog stanovništava je 2.440, katoličkog 1.016, pravoslavnog 587, jevrejskog 176, 7 evangelista.

Socijalna struktura izgleda ovako: vlasnika, glavara porodice 16, srodnika 10, slobodnih zemljodjelaca (glavari porodica) 219, a srodnika 630. Kmetova (glavara porodice) je 169, a srodnika 32, slobodnih zemljodjelaca, koji su i kmetovi (glavari porodice) je 9. Od ostalih osoba koje se bave poljodjelstvom, glavari porodice su 68, a srodnici 183. Ukupan broj osoba koje se bave poljodjelstvom je 1.344. Broj ostalog civilnog stanovništva je 2.882. Ovdje je potrebno napomenuti da su pripadnici zemalja carevinskog vijeća najbrojniji-360, zatim zemalja mađarske krune je 314 i stranih državljana je 17 U ovom popisu nalazi se i spisak svega onoga što se podrazumijeva pod gradom : Zenica, Briznik, Carina, Čuprija, Čaršija, Čelebija, Džamišće, Gajce, Gornje Polje, Gradac, Greblje, Jalija, Kadijina voda, Kamenita čuprija, Kasapnica, Kočeva, Krč, Krivače, Kučukovići, Kulovica voda, Londža, Mejdanžik, Mokošnica donja, Mokošnica gornja, Odmut, Pazina voda, Podbrježje, Potok, Sejmen, Tabačka mahala, Trgovišće, Vinograd, Vučjak, Zamahala i Zukića mahala.

Spomenuti su i javni zavodi i uredi u Zenici na dan popisa 22. aprila 1895. godine Tu se spominje: Kotarski ured, sud i poreski ured, zatim zapovjedništvo kotarske postaje i zapovjedništvo postaje, Zemaljska centralna kaznionica, carinski i finansijski odjeli i rudarska uprava. Tu je postajao vojnički poštanski ured i kombinovani vojnički i brzojavni uredi. Samo poređenja radi, Zenica je u prvih dvanaest godina austrougarske uprave (do 1899. godine) povećala broj stanovnika za više od dva puta. Samo mehaničko upoređivanje sa ranijim režimom to zorno potvrđuje, a objašnjenje leži u činjenici da, nova vlast dovodi veliki broj stranaca, činovnika, željezničara, trgovaca, žandarma, ali i radnika. Useljavanje stranaca pojačano je devedesetih godina XIX vijeka.

Uprava

Nedostatak primarnih izvora onemogućava da se u potpunosti stekne slika o teritorijalno-političkoj upravi u Zenici od srednjeg vijeka do 1899. godine. U historijskoj literaturi prisutno je mišljenje da je Zenica bila u sastavu srednjovjekovne župe Brod, što će i osmanlijska vlast 1463. godine primiti i tako nazvati cijeli ovaj kraj. Prema podacima iz popisnih deftera iz XV vijeka /1468.-1469., 1485. i 1489. godine) Zenica je bila maleni trg u sastavu kadiluka i nahije Brod. U svakom pogledu radi se o naseljenom mjestu čiju je unutrašnju organizaciju teško proučiti. U toku XVI vijeka moguće je naslutiti da je Zenica bila sjedište brodskog kadiluka, pa se i njen status donekle promijenio. Postala je nahija u kojoj se spominje naib kao i janjičarski serdar i to je bilo sve do 1557. godine kada je došlo do preseljenja kadije u Travnik.

Teritorijalna jedinica mahala mogla je da pravno egzistira ako postoji tu džamija. Pošto podaci spominju da se u Zenici početkom XVI vijeka govori o sejmenskoj džamiji (1506. godina) kao i džamiji sultana Sulejmana II Veličanstvenog (1520.-1566. godine) pretpostavlja se da je i Zenica dobila svoje mahale, kao niži upravni oblik vlasti. Da su te pretpostavke realne ukazuje i već dosta puta iskorišten podatak iz 1557. godine o gradnji mesdžida i mekteba u sejmenskoj mahali. Popisni defter iz 1604. godine spominje kasabu Zenica, koja pripada brodskoj nahiji. Imala je pet mahala. Biskup fra Marijan Maravić 1655. godine posjetio je i Zenicu. Spomenuo četiri džamije: Sejmenska, Kočevska, Čaršijska i Potočka. One su bile istovremeno i sjedišta mahala. Nešto kasnije će biti spomenuta i peta mahala i džamija na Jaliji. Pored prosvjetno-vjerske funkcije, u okolini pojedinih mahala nastaju prava stambena naselja (Londža, Odmu, Trgoviše, Carina, Malta), koja se u administrativno-upravno-teritorijalnoj upravi, razmještaju i dijele na mahale i sokake u Zenici. Nešto podataka moguće je naći i u sidžilima zeničkih naiba, prije svega u onom iz 1170.-1173. godine po Hidžri (ili 1757.-1760. godine).

Spominje se i mahala Gučevo, s pravom se pretpostavlja da je mahali Kočevo. Tu je i neka neidentifikovana mahala Oprtanj, mahala Tugna. U nepoznatoj mahali Vrtelica u gradnji je Sibjan-mekteb. U sidžilu ima podataka o mahali Ormar kao i o Lukovini i Mokošnici, zatim, kao mahala se spominju i

Kamberovići. U jednom popisu, o doprinosu za menzihanu iz 1792. godine, pored ostalog, navedeno je da kasaba Zenice ima slijedeće dijelove: mahalul Odmul kao i džemate Osman Čelebi, Kočevu, Čaršu (Čaršija) i Babino. U ćelifemi (jamstvu) od 6. novembra 1793. godine spomenuli su samo džemati: Baba-da i Sekban (Sejmen).

Nedostatak izvora onemogućava bilo kakvo hipotetičko mišljenje o mnogim mijenama u Zenici oko organizacije vlasti od kraja XVIII do sredine XIX vijeka, te se posrednim putem pokušava nešto razriješiti. Tako tradicija spominje postojanje institucije kajmekama (zastupnika vezira ili valije). U Zenici, kadija i naibu su bili legitimni predstavnici tursko-osmanlijske vlasti. U organizaciji vlasti, administrativnoj podjeli i upravi u Zenici ili šire u Bosni i Hercegovini, nema nikakvih podataka, sve do reformi seraskera Omer-paše Latasa (1850.-1852.) godine. Zenica je postala sjedište mudirluka (sreza) koji se nalazio u sastavu travničkog kajmekamluka (okrugula). Novom teritorijalnom reorganizacijom i podjelom 1865. godine, Zenica se više ne spominje kao sjedište mudirluka (sreza) nego kao ispostava travničke kaze (područje jednog kadije) . Ovakav status Zenica je zadržala do dolaska austrougarske monarhije.

Prema svim pokazateljima, austrougarska vlast je zadržala teritorijalno-upravnu podređenost Zenice prema Travniku, te je ovaj grad postao opština sa svim atributima vlasti koju je ona nosila. U samom gradu kao jedan od aspekata promjena, pojavljuju se ulica kao element polagane urbanizacije, ali je i identifikaciji svega ostalog ostala mahala i sokak no oni izgleda, nemaju administrativno značenje. Mahala Čaršija nastala je na najboljem topografskom i geografskom položaju u gradskom jezgru, na mjestu gdje se sastaju brojni lokalni putevi, kuda prolazi glavni drum. Nalazila se na dužini od 250 metara između rijeke Kočeve i Bosne (Čaršija-trgovačka četvrt grada, tržište, trg). Mahala Jalija (obala uz rijeku) ima džamiju s drvenom munarom, groblje i sva stalna izvora - Hadžinicu i Kadinicu a bilo je i Saćakova ćikma. Mahala Kočeva (nepoznat termin) imala je najviše kuća i najgušće je izgrađena. Kuće su bile okupljene na pet grupa. Postojala je i Kočevska javna ćesma i Studenac u sokaku Pišće. Od javnih objekata identifikovana je menzilhana i tabhana. Uz džamiju je bio mekbet. Mahala Sejmen (stražar, pandur), tipski primjer, po položaju, izgledu i funkciji mahala u bosanskoj kasabi.

Uz džamiju je izgrađen mekteb, šadrvan i česma koja je obnovljena 1855. godine. Nešto niže u ovoj mahali je sokak Londža (skupština, vijeće, sjednica).

Mahala Potok (prema Vražalskom potoku) je stambenog karaktera. Pored džamije imala je i ženski mekteb. Postojala su još tri toponima koja u sebi imaju riječ mahala: Tabačka Mahala, Zamahala i Zukića Mahala. U popisnim dokumentima od 22. aprila 1895. godine spomenuti su slijedeći dijelovi grada Zenice: 1. Barake, 2. Briznik, 3. Carina, 4. Čuprija, 5. Čaršija 6. Čelebija 7. Džamišće 8. Gojce 9. Gornje Polje 10. Gradac, 11. Greblje 12. Jalija 13. Kadijina Voda 14. Kamenita 19. Kučukovići 20. Kulovica voda 21. Londža, 22. Mejdandžik 23. Mokošnica Donja 24. Mokošnica Gornja 25. Odmut 26. Pazina Voda 27. Podborje 28. Otok 29. Sejmen 30. Stana 31. Tabačka Mahala 32. Trgovišće 33. Urije 34. Vinograd 35. Vučijak 36. Zamahala 37. Zukića Mahala.

Zanati

O privrednim prilikama u Zenici do 1899. godine može se, prema raspoloživim izvorima, samo fragmentarno govoriti i to kao o jednoj od poluga društveno-ekonomskog razvoja, da bi se ovom zgodom istaklo zanatstvo, kao specifična kategorija. U izvorima teško je naći podatak koji se odnosi na razvoj zanatstva za stariji period (XV-XVIII vijek) Samo jedan dokument iz 1493. godine spominje Vuška Radienčića iz Zenice koji polaže zakletvu i daje garanciju imanjem da će platiti podstrigaču sukna (trgovcu tekstila) osam zlatnih dukata. Zanimljivo je spomenuti da i u toponomastici zeničkog kraja vrlo malo ima karakterističnih naziva mahala, sokaka i drugih naziva koji asociraju na neki zanat. Ipak, toponimi: Carina, Zacarina, Malta, Tabhana, Londža jasno ukazuju da se ipak nešto može naći.

Literatura bilježi da je privredna aktivnost u zeničkom kraju isključivo naturalnog karaktera, u kojoj dominiraju zemljoradnja i stočarstvo. Prema podacima iz zeničkih sidžila, najraspostranjeniji zanati su oni tradicionalni: kovački, nalbantski (potkivači konja), berberski (suknari), ekmeščijski (pekari). Podaci ukazuju da se u Zenici naročito razvijalo konjogojstvo. Tako, 1758. godine, travnički kadija traži da mu se obezbijedi stotinu konja za prenos stvari. Nešto kasnije će opet tražiti da mu iz Zenice obezbijede još tri stotine konja. Treba napomenuti da je

za održavanje ovolikog broja konja bilo neophodno niz različitih zanata.

Razvijen je bio i kasapski zanat, te se tako porez plaćao u bravljem mesu. Poseban porez "tevzi-haneleri" iznosio je u Zenici 1.500 oka bravljeg mesa. Uz ovaj zanat razvio se i katlakčijski (pravljenje prostog, odnosno drvenog sedla). Pored toga, postoje i podaci koji ukazuju da su se u Zenici razvijali i sljedeći zanati: kujundžijski (zlatarski), sahadžijski, kalajdžijski, kantardžijski, kaldrmdžijski, buzandžijski, tutundžijski, mumdžijski (svijećarski), samardžijski, tufegdžijski (puškarski). Jedan broj zanata razvio se i u pojedinim okolnim selima. Tako su se u Brnjicu pravila "brda" za tkačke stanove. Drivuša je poznata po proizvodnji mutapa (pokrovaca), Mošćanica po proizvodima nišana, a Janjići i Gornja Zenica po ćilimarstvu.

Prema izvorima u Zenici je do 1818. godine evidentirano šest mesara, pet pekara i trojica proizvođača svijeća. Istovremeno, na rijekama Bosni i Kočevi bile su sagrađene tabhane, mlinovi za mljevenje žita. U gradu su se razvijali i tzv. specijalni zanati, kao što su čerahorski (popravljanje zgrada i mostova), duvardžijski (zidari), dundžerski (starinski stolari). Prema katastarskoj karti iz 1882. godine u Zenici je bilo pedesetak zanatskih objekata. Prema specifikaciji, to izgleda ovako: dućani raznih vrsta (15); bakalske radnje (23); ugostiteljski objekti (28); pekarske radnje (1); terzijske radnje (6); kovačke radnje (5); sarači i sl. (5); berberi (4); kasapske radnje (3); i ostali objekti (3). Struktura kazuje da je primarna trgovačka funkcija, jer na nju otpada 61 % svih objekata. Prema ovom popisu bilo je 30 zanatskih radnji. Zanimljivo je spomenuti i to da se muslimansko stanovništvo u većini bavi zanatskom proizvodnjom, dok su pravoslavci uglavnom trgovci. Na osnovu podataka koji su prikupljeni do kraja XIX vijeka u Zenici je bilo 31 zanatska radnja. Vlasnika po vjeroispovijesti bilo je 24 muslimana, 7 jevreja, 1 pravoslavac i 1 vlasnik katolik, dok su 4 bile nepoznato vlasništvo. Istraživanja privrednih tokova u zeničkom kraju do 1899. godine ukazuju na to da je došlo do potiskivanja naturalnih oblika razmjene i proizvodnje, čime se stvaraju mogućnosti proširivanja unutrašnjeg tržišta, posebno procesom industrijalizacije. Sve je to bilo pod uticajem ekonomske politike kakvu je vodila Austro-Ugarska monarhija na ovim prostorima. Privredna osnovica zeničkog kraja, kao i samog grada do 1899.

godine bila je i ostala zemljoradnja. Tome su pogodovali prirodni uslovi: plodna dolina rijeke Bosne i šumovit kraj. U zeničkom kraju se razvilo i voćarstvo (šljiva, jabuka, kruška,) stočarstvo i proizvodi (mlijeko, sir maslo, meso) dok, u ratarstvu dominiraju kulture kukuruza, pšenice ječma i zobi.

Znamenite građevine

1. KONAK – upravna zgrada prema zapisima iz XVIII vijeka u njemu je bila kancelarija kadije i kajmekama. Adaptirana je i proširena 1891. godine, pa je bila sjedište zeničke opštine u austrougarsko doba;
2. HUČUMET – /sudnica zeničkog naiba/ prema zapisima iz XVIII vijeka nalazila se u mahalama Jalija i Sačakova čikma. Kamena magaza služila je kao pritvor.
3. MEHKEMA – (kadijska kuća sa kancelarijom) nepoznato kada je građena kao i sama lokacija;
4. KARAULA – (stražarnica) prema zapisima iz druge polovine XVIII vijeka sagrađena je u odbrambene svrhe;
5. HADŽI MAZIĆA KUĆA – prema pretpostavkama građena 1835. godine. Primjer bosansko-muslimanske stambene arhitektu Prema kazivanjima u njoj je austrijski general Josip Filipović avgusta 1878. godine odsjeo i primio bosansku delegaciju na čelu sa Hafiz pašom;
6. KAMENITI (KAMENI) MOST – na rijeci Kočevi prema zapisima sagrađen je u XVI vijeku, spominje ga zastavnik Božić 1785. godine. Srušen 1945. godine i ponovo obnovljen;
7. DRVENI MOST – na rijeci Bosni prema putopiscu Dragutinu Franiću sagrađio ga princ Eugen Savojski 1697. godine u vojničke svrhe. Historijski je dokazano da ga je srušio serasker Omer-paša Latas 1850.godine;
8. MENZILHANA – (odmaralište za tatara-poštara, za smještaj konja-nepoznato vrijeme gradnje, tursko doba, mahala Kočeva, između Carine i Zacarine;
9. MENZILHANA, tursko doba, negdje uz konak;
10. KIRAETHANA – (čitaonica) nepoznato vrijeme gradnje, pretpostavlja se da je iz druge polovine XIX vijeka, preko puta Konaka;
11. MERHEMIĆA MUHAREMAGE HAN – prema pretpostavkama Hamdije Kreševljakovića, pred kraj XVIII vijeka, neposredno uz

Čaršijsku džamiju, imao je i dvije magaze. Naziva se i Sajdov han, porušen 1925. godine;

12. TAHMIŠĆIJIN HAN – prema pretpostavkama Hamdije Kreševljakovića građen je u XVIII vijeku, zidan od kamena i čerpića s velikim vratima na svod. Imao je i tahmis, pržionicu kahve. Lociran je u čaršiji, a porušen je do početka Prvog svjetskog rata;

13. AHAR HAN – nepoznato vrijeme nestanka. U vrijeme prije dolaska Austro-Ugarske i poslije, služio je kao musafirhana, a stajao je uz Merhemića han. Prestao je raditi poslije Prvog svjetskog rata;

14. HERCEGOV HAN – nepoznato vrijeme gradnje. Podignut je od kamena i čerpića. Jedno vrijeme austrougarska vlast je u ovaj han smjestila komandu mjesta. Lociran je u samoj čaršiji. Srušen je 1927. godine;

15. SEJSENSKA JAVNA ČESMA – nepoznato vrijeme gradnje;

16. SUHA JAVNA ČESMA – nepoznato vrijeme podizanja, locirana u čaršiji;

17. KOČEVSKA JAVNA ČESMA – u blizini istoimene džamije;

18. SEMINA JAVNA ČESMA – pred dvorištem pravoslavne crkve;

19. ČAUSEVAC – bogato i studeno vrelo u neposrednoj blizini Čaršije;

20. KULOVICA – izvor u istoimenoj mahali;

21. GOSPAVINO VRELO – uz Kameniti most;

22. STUDENAC – u sokaku Pišće;

23. CRKVENA VODA – uz pravoslavnu crkvu;

24. HADŽINICA – sokak Londža;

26. JAVNI VODOVOD – sagrađen je 1898. godine. Trasa vodovoda i kanalizacije išla je od drvenog mosta do zgrade željezničke stanice;

27. NARODNA OSNOVNA ŠKOLA – sagrađena 1889. godine, a dograđena 1895. godine. Neposredno uz školsku zgradu prema željezničkoj stanici podignuta je štala, a sa desne strane pčelinjak.

28. KASINA I ČITAONICA – podignuta 1899. godine služila kao klupska prostorija za austrougarske činovnike i poslovne ljude

29. HOTEL "ORIJENT" – građen osamdesetih godina XIX vijeka, neposredno uz željezničku stanicu;

30. PRUGA I ŽELJEZNIČKA STANICA – završena gradnjom jula 1879. godine;

31. RUDNIK UGLJA – otvoren 5. maja 1880. godine;

32. ŽELJEZARA ZENICA – otvorena 1892. godine;
33. FABRIKA PAPIRA – otvorena 1885. godine;
34. ZEMALJSKA KAZNIONICA – građena 1886-1906. godine;
35. KAZNIONIČKA AMBULANTA – sa 50 kreveta, građena 1886. godine;
36. SRESKI SUD;
37. GRUNTOVNICA;
38. ŽANDARMERIJSKA STANICA;
39. BARAKE ZA VOJSKU;
40. SULTAN AHMEDOVA (ČARŠIJSKA) DŽAMIJA – prema tarihu, na ulazu u džamiju iz 1288. godine po Hidžri (ili 1871.-1872. godine) sultan Abdul-Aziz obnovio je džamiju svoga djeda sultana Ahmeda III /1703.-1730/. Postoji mišljenje da je ova džamija građena na starijim temeljima džamije koja je srušena u vrijeme pohoda princa Eugena Savojskog 1697. godine. Prilikom katastrofalne poplave 1872. godine srušena je i iste godine obnovljena. Locirana je u centralnom dijelu Čaršije;
41. SEJMENSKA DŽAMIJA – građena prije 1506. godine, prema godini sa kamena koji se nalazi u temelju džamije, a 912 godine po Hidžri. Nalazi se u mahali Sejmen;
42. KOČEVSKA DŽAMIJA – građena na temeljima džamije sultana Sulejmana II Veličanstvenog /1520.-1566) ;
43. POTOČKA ILI OSMAN ČELEBIJNA DŽAMIJA – spomenuta je u izvještaju biskupa fra Marijana Maravića 1655. godine
44. MESDŽID – građen poslije 1557. godine, negdje u zeničkoj čaršiji, vakuf Abdije, sina Hadži Memije;
45. MEKTEB – nalazio se uz svaku spomenutu džamiju. Vjerovatno su građeni kada i džamija. Najstariji mekteb datira se iz 1557. godine;
46. ŽENSKI MEKTEB – sagrađen u neposrednoj blizini Osman-Čelebijne džamije: Nepoznato vrijeme gradnje;
47. SULTAN-AHMEDOVA MEDRESA – po pretpostavkama, građena je u vrijeme vladavine sultana Ahmeda III /1703.-1730/. Najznačajnija vjerska i kulturna institucija zeničkog kraja;
48. RUŽDIJA – svjetovna osnovna muslimanska škola nepoznato vrijeme gradnje, negdje u čaršiji;
49. MUSALLA – groblje i turbe četvorice šehida porijeklom iz Sama (Sirija), koji su prije političkog sloma srednjovjekovne Bosne širili islam. Evidentirani su nišani iz 993. godine po Hidžri (ili 1585. godine) ;

50. HAREM SULTAN AHMEDOVE DŽAMIJE – najstariji nišan iz 1675. godine;
51. HAREM POTOČKE DŽAMIJE – najstariji nišan iz 1086. godine po Hidžri ili 1675-1676. godine;
52. KATOLIČKA CRKVA SV. JOSIPA – iz 1868. godine podno Gornje Zenice. U početku pod upravom franjevaca, srušena i ponovo sagrađena 1934.godine;
53. STARO KATOLIČKO GROBLJE – u blizini Nove željezničke stanice, ekshuminirano 1954. godine;
54. OSNOVNA KATOLIČKA ŠKOLA – otvorena prije 1871. godine u župskom stanu u crkvi sv. Josipa;
55. KLOSTER po upravom sestara reda sv. Vinka, žensko odjeljenje;
56. STARA PRAVOSLAVNA CRKVA – u mahali Kulovica, sagrađena 1857. godine a sredina 1910. godine. Uz crkvu bio je stan za popa;
57. NOVA PRAVOSLAVNA CRKVA – posvećena 1885. godine;
58. PRAVOSLAVNO GROBLJE – iznad mahale Kočeva, ekshuminirano i izmješteno u Crkvice;
59. PRAVOSLAVNA OSNOVNA Škola u mahali Kulovica, građena 1857. godine Kasnije 1885. godine, preseljena uz novu crkvu;
60. SINAGOGA, HAVRA, TEMPL – Gradnja završena 1903. godine, pseudomaurski stil;
61. JEVREJSKO GROBLJE – locirano u Raspotočju kraj XIX vijeka;

Literatura

- Bjelovitić, Miloš: *Zenica i njena okolina - Ekonomskogeografska studija*, Sarajevo, 1968.
- Hrelja, Kemal: *Zenica i njena okolina*, Sarajevo, 1957.
- Jalimam, Salih: *Prošlost Zenice do 1941. godine*, Zenica, 1996.
- Jalimam, Salih: *Putopisne bilješke i zapisi o zeničkom kraju*, Zenica, 1991.
- Jalimam, Salih: *Vranduk*, Zenica, 2004.

SUMMARY

There are many reasons for such a methodical approach, where travelogue literature, jottings and descriptions of the town of Zenica (1900.) ed as a civilization phenomenon functioning as the interpretation of a historical period (ac 1900.) as a source of information about life and movemnts in almost overall historical developoment.

The manuscript has been imagined as a sentimental journey thorough cultural inheritance, monuments and the past of the region of Zenica, but also through some actual events which, along with all relevant facts about cultural inheritance gathered together, would help to find and learn something new, to put the interesting and valuable issues on such a level which could inspire anyone who desires to understand them.

Seaking of written monuments in the past is in a way our civilization debit towards those who almost anonymousle made huge efforts to give the right picture of the town which helps us to remember the characters and appearance of old-time Zenica once for all.

Šefket Goletić

ISTRAŽIVANJE JAVNOG MNIJENJA O OKOLIŠU

Abstract

Ekološkom anketom građana na području općine Zenica konstatovano je da obrazovanje o ekologiji, okolišu i održivom razvoju treba unaprijediti i uvesti u sve oblike obrazovnog sistema. Sadašnje obrazovanje u ovoj oblasti nije zadovoljavajuće i ne omogućava sticanje potrebnog znanja i razvoja ekološke svijesti za aktivno uključivanje pojedinaca u rješavanje okolinskih problema.

Ključne riječi: obrazovanje, okoliš, ekologija, istraživanje javnosti o okolišu.

Uvod

Početkom sedamdesetih godina dolazi do naglog porasta interesovanja teoretičara svih profila za ekološke probleme savremenog društva, zbog sve prisutnijeg ugrožavanja okoliša i pojave ekoloških posljedica na regionalnom i globalnom planu. Ugrožavanje okoliša je stalno raslo, a ekološke posljedice su bile sve izraženije. Zbog toga se danas čovječanstvo susreće sa krupnim ekološkim problemima, kao što su: globalne klimatske promjene, smanjenje ozonskog sloja u stratosferi, zagađivanje vode i zraka, nestašica pitke vode, degradacija i destrukcija tla, deforestacija, sve veća produkcija otpada i njegovo neadekvatno zbrinjavanje itd. Mnogi eksperti za okoliš smatraju da posljedice mogu biti nesagledive, ako se negativni i destruktivni uticaji na okoliš ne ograniče i ako se ne budu kontrolisali.

Činjenica je da je čovjek presudan za stanje koje danas ocjenjujemo kao stanje "ekološke krize". On kao pojedinac, ili u zajednici sve više ugrožava okoliš i time dovodi u pitanje njegov kvalitet, svoje blagostanje i zdravlje. Zato mu se kao temeljni zadatak nameće obuzdavanje razarajućih strasti i interesa u

okolišu i prirodi uopće, kako bi prirodni ekosistemi održali sposobnost samoreprodukcije i regeneracije od kojih čovjek direktno ovisi. Dakle, čovjek se u ovom trenutku mora odrediti i postaviti odgovorno prema okolišu i prirodi objedinjujući svoj prirodni i kulturni nivo svog bića. Rješenje okolinskih problema nalazi u čovjeku i njegovoj svijesti i odgovornosti. To nužno nameće potrebu formiranja ekološkog načina mišljenja i ponašanja, uspostavljanje ekološke svijesti i bioetike. Tek ekološki obrazovani i svjesni pojedinci u stanju su da sačuvaju okoliš, živi svijet i svoje zdravlje i egzistenciju. U tome je i najveći značaj ekologije za moderno ljudsko društvo. Naime, poznavanje ekoloških zakonitosti i pojava u okolišu obogaćuje čovjeka novim karakternim osobinama, ekološkim načinom mišljenja i ponašanja (Stevanović & Radović, 2003).

Obrazovanje i informisanje o okolišu je veoma značajno zbog sticanja i izgradnje ekološke svijesti i kulture kao osnovnih postulata za izgradnju pravilnog odnosa prema okolišu. To je u direktnoj vezi sa očuvanjem kvaliteta okoliša i zaštite zdravlja ljudi, kao i sa izgradnjom harmoničnih odnosa ljudskih populacija sa okolišem od kojeg direktno ovise. Potpuno je jasno da sve dok svaki pojedinac ne bude dobro upoznat sa tim kako do zagađenja i ugrožavanja okoliša dolazi, koje se ekološke posljedice javljaju i kakve akcije mora preduzeti u svom mjestu boravka, na radnom mjestu i u svojoj zajednici, ne može se očekivati da aktivno doprinosi opštim nastojanjima na očuvanju okoliša. Poznavanje ekoloških zakonitosti i pojava u prirodi i okolišu, educiranost i informisanost o okolišu omogućava razvoj ekološke kulture, svijesti i ekološkog ponašanja pojedinaca. Obrazovan i informisan pojedinac o okolinskim problemima i aktivnostima treba da bude u stanju da pruži lični doprinos u rješavanju različitih okolinskih problema i aktivnosti. U ovoj djelatnosti izuzetnu ulogu imaju obrazovne ustanove i mediji (Cifrić, 1993; Goletić, 2004a, 2004b, 2004c).

U ovom radu predstavljeni su rezultati ekološke ankete provedene na području općine Zenica s ciljem sagledavanja poznavanja osnovnih ekoloških i okolinskih aspekata, zastupljenosti ekoloških i okolišnih segmenata u obrazovnom sistemu, kao i informisanja javnosti o okolinskim problemima i aktivnostima i spremnosti pojedinaca da se aktivno uključe u

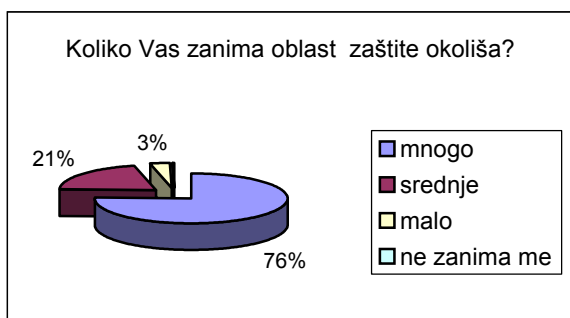
rješavanje okolinskih problema. Anketa je provedena za vrijeme realizacije projekta ekološke edukacije javnosti u Zenici.

Rezultati ekološke ankete

Centar za ekološki inženjering Mašinskog fakulteta u Zenici je nedavno proveo ekološku anketu, kojom je obuhvaćeno 558 ispitanika na području općine Zenica starosne dobi 14-72 godine, različitog stepena obrazovanja i mjesta stanovanja (urbano i ruralno područje). Najveći broj ispitanika je bio u uzrasnom stupnju 14-30 godina (oko 50%), zatim 31-50 godina (oko 35%) i preko 50 godina (oko 15%). Među anketiranim dominirala su licima sa srednjom stručnom spremom (42%), zatim sa višom stručnom spremom (26%) i visokom stručnom spremom (21%), itd.

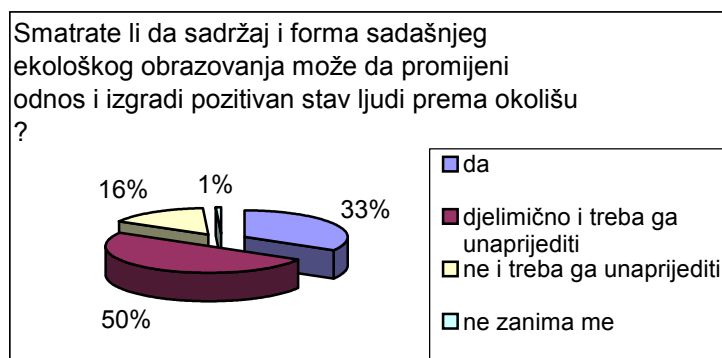
Ukupni rezultati sprovedene ekološke ankete na uzorku od 558 ispitanika upućuju na slijedeće konstatacije:

1. Rezultati provedene ekološke ankete pokazuju da je javnost veoma zainteresovana za oblast zaštite i unapređenja okoliša, jer je 76% ispitanika odgovorilo da ih zaštita okoliša mnogo zanima. Stanovništvo u zeničkoj regiji je desetljećima trpilo izražene i složene ekološke posljedice koje su rezultat intenzivnog industrijskog i društvenog razvoja bez istovremene primjene adekvatnih okolinskih mjera. Zbog toga je i zainteresovano da se dalji ekonomski i društveni razvoj uskladi sa očuvanjem okoliša koji omogućava zdrav život i održivi razvoj. Izražavaju svoju spremnost da aktivno učestvuju u rješavanju okolinskih problema i donošenju okolinskih odluka, što je u skladu sa odredbama Zakona o zaštiti okoliša i drugim okolinskim propisima.

2. Za aktivno učestvovanje u rješavanju okolinskih problema neophodno je obezbijediti kvalitetno ekološko obrazovanje i dodatnu edukaciju po principima permanentnog, postupnog, progresivnog i cjeloživotnog obrazovanja (Goletić, 2004b).

Rezultati sprovedene ankete pokazuju da trećina ispitanika smatra da sadašnje ekološko obrazovanje može promijeniti odnos i izgraditi pozitivan stav ljudi prema okolišu. Međutim, najveći broj ispitanika smatra da ovo obrazovanje treba unaprijediti i osavremeniti kako bi se promijenio odnos i izgradio pozitivan stav prema okolišu, čime se obezbjeđuje usklađivanje odnosa sa okolišem. Smatra se da je kvalitetno ekološko obrazovanje temelj za uspostavljanje pozitivnih i održivih odnosa prema okolišu.

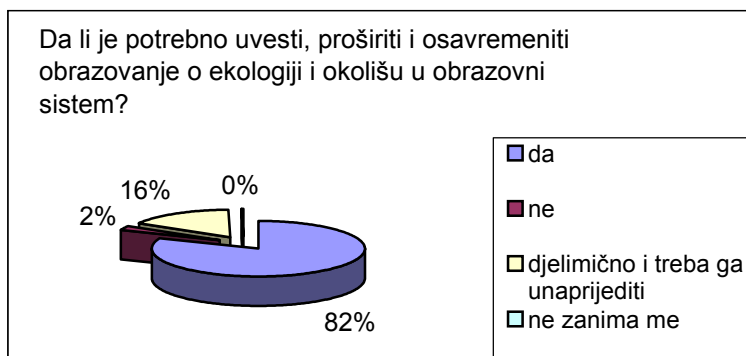

Ekologija nam pruža informacije koje omogućavaju bolje razumijevanje svijeta oko nas, a poznavanje osnovnih ekoloških principa pomaže nam u očuvanju i poboljšanju okoliša, pravilnom upravljanju prirodnim resursima i održivim korištenjem okoliša.

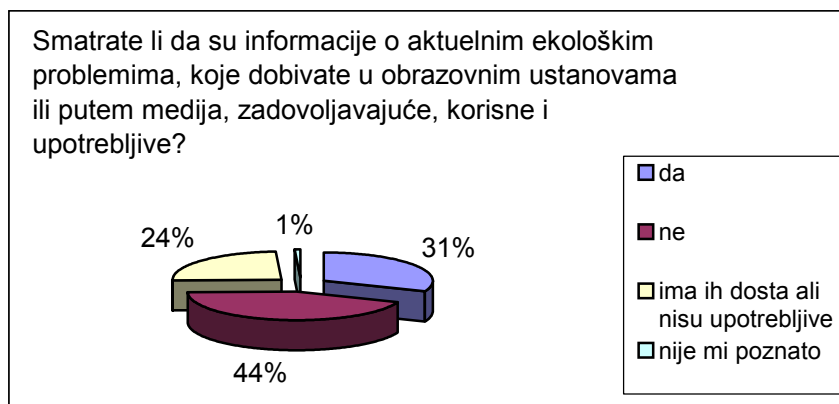
3. Najveći broj ispitanika smatra da je potrebno uvesti, proširiti i osavremeniti obrazovanje o ekologiji i okolišu, jer sadašnje obrazovanje i dodatna edukacija u ovoj oblasti nije zadovoljavajuće (82%). Ekološko obrazovanje treba započeti još u obdaništima i implementirati ga u nastavne planove i programe na svim obrazovnim nivoima (Goletić, 2004a).

Osnovni cilj ekološkog obrazovanja jeste da svaki pojedinac shvati sopstvenu zavisnost i odgovornost u odnosu na okoliš i prirodne resurse i da se trudi da ih ličnim angažovanjem

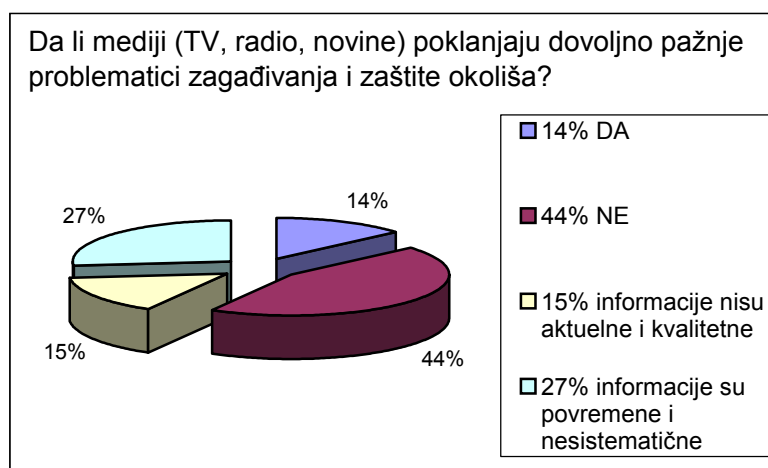
zaštiti i očuva za buduće generacije. Znanje koje se stiče kroz ekološko obrazovanje i dodatnu edukaciju je izuzetno značajno za shvatanje neophodnosti zaštite okoliša i izgradnje ekološke svijesti i kulture. Zato ekološko obrazovanje treba da postane obavezna komponenta sveobuhvatnog sistema obrazovanja, od predškolskog preko obaveznog i srednjeg do univerzitetskog.

4. Većina ispitanika (44%) smatra da informacije o aktuelnim ekološkim problemima, koje dobivaju u obrazovnim ustanovama ili putem medija, nisu zadovoljavajuće po obimu i kvalitetu i zbog toga nisu upotrebljive i korisne. Zato je potrebno da se u nastavne planove i programe uključe, pored ostalog, i aktuelni okolinski problemi specifični za određeno područje, te da istim lokalni mediji posvećuju veću pažnju. Na taj način se pojedinci kvalitetnije osposobljavaju za aktivno uključivanje u rješavanje različitih okolinskih problema u svojoj sredini.

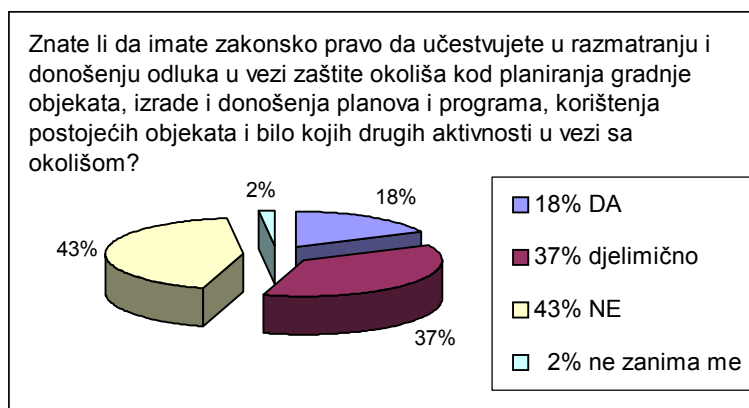
5. Prema rezultatima sprovedene ankete konstatovano je da lokalni mediji (printani i elektronski) ne poklanjaju dovoljno pažnje problematici zagađivanja i zaštite okoliša (49%). Činjenica je da neki zenički mediji (list "Naša riječ" i RTV Zenica) poklanjaju veću pažnju informisanju javnosti o aktuelnim okolinskim problemima i aktivnostima od mnogih drugih medija u BiH, ali je to nedovoljno, neplanski i nesistematično (Goletić, 2004c).

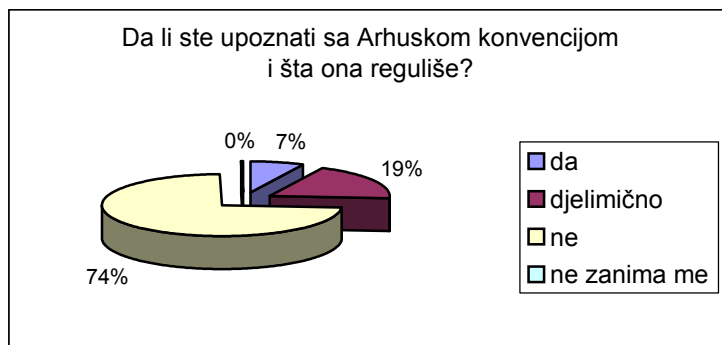
Informisanje javnosti o okolinskim problemima i aktivnostima nesumnjivo je jedan od najsnažnijih faktora razvoja ekološke svijesti i kulture, kao i zbog aktivnog uključivanja u rješavanje okolinskih pitanja. Mediji imaju izuzetnu ulogu u prenošenju informacija i poruka radi čega imaju snažan uticaj na formiranje javnog mnijenja i opće društvene svijesti. Zbog toga se često smatraju "paralelnom školom". Zbog toga medije treba koristiti kao koristan i značajan proces za sticanje znanja i informisanje o različitim okolinskim pitanjima.

6. Većina anketiranih lica (43%) ne znaju da imaju zakonsko pravo na informisanje o okolišu i da učestvuju u razmatranju i donošenju odluka u vezi sa zaštitom okoliša kod planiranja gradnje objekata, izrade i donošenja planova i programa i bilo kojih drugih aktivnosti u vezi sa okolišom (nisu informisani). 34% ispitanika to zna djelimično, a svega 18% ima o tome potrebne informacije. Ovo pravo je regulisano konvencijom o pristupu informacijama, sudjelovanju javnosti o odlučivanju o okolišu i pristupu pravosuđu po pitanju okoliša (Arhuska

konvencija), koja je ugrađena u domaće zakonodavstvo, a posebno u Zakon o zaštiti okoliša.

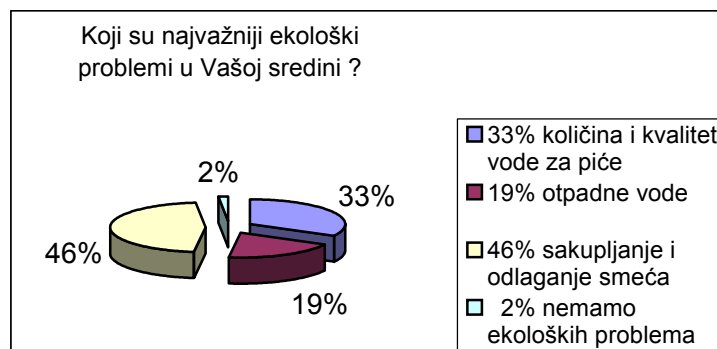

7. Najveći broj ispitanika je odgovorio da nisu upoznati sa Arhuskom konvencijom i šta ona reguliše (74%), a samo 7% je upoznata da je ta konvencija donesena i šta je njome uređeno.

Arhuska konvencija reguliše pravo slobodnog pristupa informacijama, sudjelovanje javnosti u donošenju odluka o okolišu i pristup pravosuđu po pitanjima okoliša, a inkorporirana je u naše okolinsko zakonodavstvo. Prema ovoj Konvenciji i Rio deklaraciji o održivom razvoju i okolišu pitanja zaštite okoliša se mogu najbolje rješavati uz učešće svih građana kojih se ona tiče. Vlasti na svim nivoima trebaju da omoguće da informacija o okolišu bude dostupna javnosti i da obezbijede aktivno učešće javnosti u rješavanju okolinskih pitanja i donošenju odluka iz ove oblasti.

8. Prema rezultatima ankete, najveći ekološki problemi na području zeničke općine su sakupljanje i odlaganje smeća (46%), količina i kvalitet vode za piće (33%), zbrinjavanje otpadnih voda (19%) itd.

Navedeni ekološki problemi izazivaju najveće ekološke posljedice (zagađivanje zraka, vode, tla, pojava epidemija zaraznih bolesti itd.). To pokazuje da ove ekološke probleme treba prioritetno rješavati. Međutim, u Zenici su prisutni i drugi ekološki problemi i treba ih rješavati. U tom smislu je neophodno što prije izraditi i donijeti ekološku strategiju, odnosno Lokalni akcioni ekološki plan (LEAP), kojim treba definisati stanje kvaliteta i održivosti okoliša, ciljeve koje treba postići kroz realizaciju akcionog plana i prioritete aktivnosti na poboljšanju i očuvanju okoliša. To je obaveza po međunarodnim i domaćim okolinskim propisima i mnoge općine u BiH su započele aktivnosti na izradi LEAP-a kao strateškog dokumenta za utvrđivanje okolinske politike.

Zaključak

Ekološka anketa građana na području općine Zenica je pokazala da obrazovanje o ekologiji, okolišu i održivom razvoju treba unaprijediti, osavremeniti i uvesti u sve oblike obrazovnog sistema. Sadašnje obrazovanje u ovoj oblasti nije zadovoljavajuće i ne omogućava sticanje potrebnog znanja i razvoja ekološke svijesti za aktivno uključivanje pojedinaca u rješavanje okolinskih problema.

Ekološko obrazovanje i dodatna edukacija o okolišu je izuzetno značajna za shvatanje neophodnosti zaštite okoliša i

formiranje ekološke svijesti i kulture radi obezbjeđenja ljudskog blagostanja i društvenog napretka. Svaki pojedinac može, pa makar i malim doprinosom, mnogostruko doprinijeti ljepšem, čistijem i zdravijem okolišu.

Mediji ne poklanjaju dovoljno pažnje okolinskim problemima i aktivnostima i javnost o tome nije dovoljno informisana, iako na to ima pravo po okolinskim propisima. Potrebno je obezbijediti redovno i kvalitetno informisanje javnosti o okolišu radi razvijanja ekološke svijesti i kulture i prihvatanja ekološkog ponašanja pojedinaca i zajednice u cjelini.

S obzirom na stanje okoliša u zeničkom regionu i okolinske propise, neophodno je što prije izraditi i donijeti ekološku strategiju, kojom treba definisati stanje kvaliteta i osjetljivosti okoliša i okolinsku politiku i prioritetne aktivnosti u ovoj oblasti.

Literatura

Cifrić, I. (1993): *Ekološka edukacija i moderno društvo*, *Socijalna ekologija*, 2 (2): 235-248.

Goletić, Š. (2004a): *Principi i ciljevi ekološkog obrazovanja*, Didaktički putokazi. Pedagoški zavod i Pedagoški fakultet u Zenici, 31 (10): 53-55.

Goletić, Š. (2004b): *Značaj obrazovanja o okolišu*, Zbornik radova, Pedagoški fakultet Univerziteta u Zenici, 2 (2): 87-94.

Goletić, Š. (2004c): *Značaj medija u zaštiti okoliša*, List «Naša riječ» Zenica od 13.01.2004. godine.

Stevanović, B., Radović, I. (2003): *Suština i značaj ekoloških postavki kao polazišta u vaspitanju i ukupnom obrazovanju – tradicija i perspektive*, Zbornik radova: Obrazovanje o životnoj sredini u reformisanoj školi i društvu, Ed. Ecolibri, Beograd, pp 44-54.

RESEARCH ON PUBLIC OPINION ABOUT ENVIRONMENTAL ISSUES

Abstract

Research on public opinion about environmental issues in the area of Zenica municipality showed that education for environment, ecology and sustainable development should be improved and introduced into all forms of educational system. Current education in this area is not adequate, and it does not enable acquiring of neither necessary knowledge nor development of environmental awareness in order to provide active individual participation in solving environmental problems.

Key words: education, environment, ecology, research on public opinion about environmental

Damir Kukić

VIRTUALNE UTOPIJE

Abstract

Televizijske sapunice i kviz takmičenja su veoma privlačan dio televizijskog programa za većinu gledalaca. Ove komponente televizijskog programa proizvode specijalan, virtualan svijet svaki dan. Virtualni svijet, zasnovan na modernoj elektronskoj tehnologiji i televizijskim znakovima, stvara slike i ispunjava našu stvarnost. Privlačnost virtualnih slika i televizijskog jezika mogu uticati na model čovjekovog razumijevanja stvarnog svijeta i njegovih problema.

Ključne riječi: mediji, stereotip, virtualnost, sapunice, kviz

Moderni društveni kontekst ne može se zamisliti bez televizije. Televizija je tokom druge polovine XX vijeka postala najvažniji i najpopularniji medij. Ona je postala sveprisutna i kao takva potpuno se ukopila u **videosferu**, hronološki nastalu nakon logosfere i grafosfere, u kojoj je uobičajeno sredstvo djelovanja – *pojava*, a mit za identifikaciju – *zvijezda*. Danas se masovna komunikacija ne može zamisliti bez postojanja televizije i njenog drugačijeg poimanja vremena i prostora.

Televizijske kamere se mogu uključiti na bilo kojem dijelu svijeta i s tog prostora ostatku «globalnog sela» prenijeti poruku za nekoliko sekundi – danas gledaoci mogu *pratiti* televizijske prenose bombardovanja ciljeva iz avionskih kabina istovremeno kada to gledaju i sami piloti bombardera. Vremenska i prostorna distanca između događaja i trenutka objavljivanja izvještaja o tim događajima se izbrisala tako da savremenom televizijskom recipijentu *realnost* izgleda kao nešto što on neposredno vidi i osjeća.

Televizija danas učestvuje u stvaranju elektronskog megapolisa, pri čemu virtualna tehnologija (tu je važna uloga i

Interneta) dovodi do pomaka od modernističke kulture proračunavanja k postmodernističkoj kulturi simuliranja. Ova promjena se odvija pod uplivom "AAA paradigme" : bilo šta (anything), u bilo koje vrijeme (anytime) i na bilo kojem mjestu (anywhere)". Mediji, posebno televizija, izvještavajući o trenutnim dešavanjima, naime, već najavljuju i naredne događaje, tako da oni informišu o budućnosti, pa čak i kreiraju njen izgled.

Internetska tehnologija nije uništila televiziju, naprotiv, Internet koji predstavlja kombinaciju televizije i štampe (može uključiti i radio, ali i druge medije) i koji koristi najveću bazu podataka na svijetu, integrisao se s televizijom. Na taj način on-line komunikacija, usluge i različiti informativno-ekonomski procesi postaju jeftiniji i efikasniji. To je i razlog zašto je James Fletcher, direktor Asocijacije za vasionu NASA iz SAD, rekao kako je samo pitanje vremena kada će se neki novinar javiti s Mjeseca ili Marsa.¹

Podaci prema kojima prosječni Britanci provode preko 25 sati sedmično gledajući televiziju, ili prema kojima u SAD prosječan gledalac provede više od pet sati dnevno pred televizorom,² dovoljno ukazuju na njenu prisutnost u svakidašnjem životu. Ovo potvrđuju i podaci o gledanosti modernih sportskih događaja kao što su Ljetne olimpijske igre u Atini 2004. godine i Evropsko prvenstvo u nogometu u Portugalu 2004. godine. Sve to samo je potvrdilo predviđanja da se budućnost čovječanstva neće moći zamisliti bez djelovanja savremenih masovnih medija, među kojima televizija zauzima vrlo bitnu poziciju.

Podaci o gledanosti televizije, njenom širenju i povećanju prodanih aparata u nerazvijenim zemljama, te podaci koji govore o širenju satelitske i kablovske televizije u razvijenim zemljama, ukazuju na činjenicu da televizija ima važnu ulogu u procesu protoka informacija i izvještavanja javnosti.³ Ovo se posebno odnosi na zabavne sadržaje i zabavnu funkciju koju ima televizija u modernom društvu. Velike medijske transnacionalne kompanije

¹ BOYD, ANDREW : *Novinarstvo u elektronskim medijima*. Beograd : CLIO.; str. 564.; Dr. Džems Flečer je direktor Asocijacije za vasionu NASA, SAD.

² McQUEEN, DAVID(2000) : *Televizija*. Beograd : CLIO, str. 14.

³ O ovim podacima vidjeti : O'SHAUGHNESSY, NICHOLAS (1990) : *The Phenomenon of Political Marketing*, London: The MacMillan Press, Ltd.

imaju najbitniji uticaj u protoku informacija na svijetu jer raspolazu najjačom tehnološkom i kadrovskom strukturom, ali i najvećim bazama podataka, kao i različitim medijima (unutar tih kompanija funkcionišu i televizijski, radio i filmski studiji, izdavačke i propagandne kuće) što omogućava sinhronizovanu aktivnost i lakše osvajanje tržišta.

Osim ovih velikih kompanija i «male» televizijske kuće nastoje ostvariti uticaj na "industriju zabave", jer na taj način ne samo da stvaraju najviše televizijskog sadržaja u svom i globalnom okruženju, nego i modeliraju trendove, te proizvode moderne heroje i ikone u svijetu zabave. U okviru ove televizijske funkcije, ističe se proizvodnja televizijskih sapunica (soap opera) koje donose ogromnu popularnost televizijskim stanicama, veliku gledanost, pa tako i enormne profite, kao i proizvodnja televizijskih kvizova prepoznatljivih po neposrednom kontaktu i emotivnom dijalogu.

Televizijske sapunice

U posljednjih nekoliko godina i na području BiH došlo je do ogromnog povećanja interesa gledalaca za televizijske serije, popularno nazvane «sapunice». Brojne televizijske stanice, čiji se programi mogu pratiti na području BiH, u okviru ponude kablovskih operatera, emituju sadržaje prepune sapunskih opera. Period s kraja devedesetih godina prošlog milenija, kada su gledaoci na ovim prostorima bili opčinjeni serijom «Esmeralda», davno su iza nas. Naime, sada sličnih produkcija ima toliko da ih je teško i nabrojati – samo neke od njih su «Skrivene strasti», «Korak naprijed», «Afrika», «Zabranjena ljubav», «Vila Marija», «Zatvorenica», «Viza za budućnost», a kamoli sve pratiti i analizirati.

«Sapunska opera» je izraz koji je prvi put upotrijebljen u SAD. To je bilo ime za radijske reklame, snimane tridesetih godina XX vijeka, koje su plaćali proizvođači sapuna i praškova za pranje, od kojih se isticala firma "Proctor and Gamble". Emitovanje ovih radio-reklama odvijalo se u serijama od petnaestak minuta, a u njima su dramatizovani problemi s kojima su se, uglavnom, susretale žene – tako se pretpostavljalo da će ovi plaćeni oglasi uticati da domaćice izdvoje novac za kupovinu sapuna i praška za pranje (McQueen, 2000, 47).

Zanimljivo je da je popularnost ovih serija potrajala do pedesetih godina prošlog vijeka kada ih počinje koristiti i televizija.

Tako je serija "Svjetionik" (The Guiding Light), koja se počela emitovati u SAD 1937. godine, prva takva sapunica koja je iz radio produkcije prenijeta na televiziju i to 1952. godine. Sapunska opera postaje svjetski fenomen kada globalnu gledanost i popularnost stižu američke serije "Dallas" i "Dinasty", koje su se mogle pratiti i na prostorima bivše SFRJ. Emitovanjem ovih serija, prema pojedinim autorima, otpočeo je proces globalizacije u okviru masovno-komunikacijskih prostora (Lorimer, 1994), a danas smo svjedoci kako televizijske sapunice predstavljaju značajnu komponentu programa i komercijalnih i javnih televizija, kako u razvijenim i bogatim zemljama, tako i u onima nerazvijenim.

Kada se govori o analizi televizijskih sapunica, kao i o analizi bilo kojeg drugog televizijskog sadržaja, neophodno je dati nekoliko napomena vezanih za način funkcionisanja slikovnog znaka u televizijskoj slici. Upotreba slikovnih znakova najčešće ima za posljedicu formiranje visokomotivisanog odnosa između označitelja i označenog, te stvaranja ikoničkog znaka. Televizijska slika, međutim, sadrži znakove koji, u početku, egzistiraju kao proizvoljni, te onda, tokom vremena, postaju etablirani i uobičajeni.

To znači da pojedini televizijski znakovi, koji egzistiraju kao motivisani, realni i prirodni znakovi, sadrže i proizvoljnu, konvencionalnu komponentu. Neki od proizvoljnih televizijskih znakova koji se koriste u sapunicama (kao što su zamagljenje ili usporavanje) mogu predstavljati prisjećanje i prekid radnje koja će se nastaviti (zamazgljenje), ili, ako je riječ o slow-motion i repetitio tehnici, određenu dramatiku u reklami, televizijskom filmu, sportskom prenosu, sapunici, odnosno nekom drugom televizijskom sadržaju.

Naravno, ova proizvoljnost, nakon stalne upotrebe određenih znakova, postaje *prirodan* televizijski izraz, kao što i određeni motivisani, realni znakovi sadrže dimenziju običaja i proizvoljnosti: tako snimak iz podnožja neke zgrade, ili snimak koji je usmjeren prema nekoj zgradi, označava da će se slijedeći kadar/scena odigrati u unutrašnjosti te zgrade. Na osnovu ovih elemenata moguće je preciznije analizirati strukturu i efekte televizijske slike.

Naime, poznavanje ovih postavki stvara preduslove za razmatranje načina kako televizijski znak prenosi značenja, te okvir za objašnjenje višeslojnosti tih značenja. Spomenuta višeslojnost značenja u televizijskom izrazu prezentuje se tako da:

prvi red ili nivo značenja sadrži sam znak na faktografski način (fotografija/slika žene predstavlja upravo osobu ženskog spola, ili fotografija/slika automobila predstavlja upravo oblik određenog prevoznog sredstva);

na drugom nivou ta slika može predstavljati pojmove ljepote, energije, nade (kada je riječ o slici žene), odnosno pojmove snage, prestiža, uspješnosti (kada je riječ o fotografiji/slici automobila);

na trećem nivou, slika žene može upućivati na širi kulturološki kontekst i komercijalizaciju društva, seksualnu estradu, ili dominaciju patrijarhalnih vrijednosti u društvu, dok slika automobila može predstavljati simbol za jedan generalni model identifikacije (mercedes, rools royce ili peugeot su postali simbolom za čitave države – Njemačku, V. Britaniju i Francusku).

Televizijski izraz, dakle, može operacionalizovati sva tri reda/nivoa značenja; prvi jeste denotativan i u svom poimanju je jednostavan, bez obzira da li je riječ o motivisanom ili proizvoljnom znaku. Ali, drugi i treći red značenja već predstavljaju povezivanje datih znakova sa kulturološkom matricom unutar koje postoje, pa tako i slika određenog vojnika ne predstavlja samo tog vojnika nego vojsku samu (*našu* ili *njihovu*, *pobjedničku* ili *poraženu*) i sve ono što takva konotacija može proizvesti-sigurnost, odbojnost, patriotizam, agresivnost, ili strah.

Televizija je medij koji predstavlja stvarnost i stvarne procese pojednostavljeno upotrebom prepoznatljivih kodova. Korištenje prihvaćenih znakova i elemenata televizijskog jezika omogućavaju da ovaj medij stvori atmosferu ozbiljne informativno-političke emisije, ležernost zabavno-muzičkog i sportskog programa, odnosno napetost i dramatiku sukoba u nekoj policijskoj seriji. Na osnovu ove konvencionalnosti razlikujemo pojedine televizijske žanrove, te identifikujemo

stereotipe koji služe kao modeli za prikazivanje pojedinih grupa populacije.

Stereotipi nisu sami po sebi negativni, ali je činjenica da oni, dajući pojednostavljenu prezentaciju društvenih odnosa i procesa, upravo odgovaraju jednostavnoj *ogoljenoj* televizijskoj slici. Stereotipi, i na njima zasnovani mitovi, sažimaju čitave procese i događaje u dramatične, arhetipske kontekste, nudeći, također, simplificirane predstave i jednostavna rješenja. Unutar televizijskih kodova i televizijskog jezika, stvaranje virtualne stvarnosti i svojevrsne elektronske utopije, omogućava i funkciju *bezazlenog duha*, te reduciranje naše kritičke uloge. U tom kontekstu moguće je lagodnije i ležernije prepuštanje gledalaca uticaju i dražima televizijskih sadržaja, pri čemu posebnu ulogu imaju *sapunice*.

U televizijskim sapunicama gore navedene konvencije podrazumijevaju, između ostalog, poseban model prikazivanja realnosti i upotrebe krupnog plana. Naime, krupnim planom se ističu crte lica čime se stvara osjećaj da gledalac *učestvuje* u emotivnom životu likova; kadrovi otkrivaju emotivna stanja junaka serija, a kamera se dugo zadržava na njihovim licima (*extreme close-up*), tako da gledalac može pratiti ta emotivna stanja. Ova tehnika omogućava da gledalac pomno prati emotivna stanja likova u sapunici, što produkuje intimniji odnos između gledalaca i aktera serije i svojevrsno stapanje pažnje gledalaca i oka kamere čime recipijent postaje *dijelom* same radnje.

Vrlo zanimljiv stereotip o sapunicama jeste da su one namijenjene prevashodno ženskoj populaciji. Takav koncept povezan je sa samom strukturom sapunica gdje većina epizoda ima kraj kojim se radnja ne završava, što nalikuje životu žena u kojem stvari i poslovi nisu nikad dovršeni (svakodnevni poslovi u kući) i u kojem nema mjesta za prevelika uživanja i zadovoljstva. Žene su u sapunicama često junakinje čija je sudbina vezana za (ne)ostvarenu ljubav, procese i odnose u porodici, te sva dešavanja u kući, a neprestano nove epizode iste serije, ili jednostavno nove serije, pružaju mogućnost da se stalno dograđuje i uljepšava vlastita stvarnost putem virtualnih poruka ili televizijskih utopija.

Televizijske sapunice su serijske drame sa pričama koje se u kontinuitetu prikazuju u trajanju od nekoliko mjeseci, pa čak i nekoliko godina. Tematika tih priča povezana je, uglavnom, sa

porodičnim problemima, ali se mogu fokusirati i na događaje u drugim sredinama (bolnice, škole, advokatske agencije, sudovi, restorani, plesni klubovi). Sapunske opere se odlikuju time što imaju ograničen broj stalnih likova i otvoren kraj, što podrazumijeva da se u brojnim epizodama prepliće nekoliko priča.

U televizijskim sapunicama nijedna epizoda ne predstavlja samostalnu cjelinu, jer ne postoje trenuci kada se razrješavaju sve priče i sve dileme. U drugim televizijskim žanrovima koji imaju veliki broj nastavaka, kao što su policijske serije i sitkomi, u svakoj epizodi postoji početak priče, središnji dio sa zapletom, te završnica u kojoj se rješavaju problemi i konflikti i to najčešće u formi happy end-a.

Sapunske opere završavaju bez rješenja problema tako da ostaje i traje dramatika jednog ili više nedovršenih događaja – takav dramatičan događaj (*cliffhanger*) ostavlja radnju nedovršenom. To izaziva neizvjesnost kod gledalaca i direktno utiče na potrebu da se gledaju naredne epizode u kojima će se *otkriti* i *razriješiti* dilema i dramatičan zaplet. U sapunskim operama može da uporedo traje nekoliko priča s određenim brojem stalnih likova, čije su sudbine na različite načine isprepletene.

Analiza televizijskih sapunica ukazuje na jednu veoma zanimljivu stvar. Naime, tema ovih serijala jesu, najčešće, događaji unutar porodičnog ambijenta, a gledaoci i posmatrači ovih događaja su, s druge strane ekrana pripadnici, također, porodičnih zajednica. Tako se, posredstvom televizijskog medija i njegovih priča, uspostavlja simbioza između porodica na ekranu i porodica koje gledaju program. Članovi porodice kao gledaoci razmjenjuju mišljenja i utiske, zauzimaju stav spram likova s ekrana – na taj način televizijske sapunice izazivaju reakciju publike, pa se može govoriti o tome kako sapunice, kao medijski i socijalni fenomen, nisu namijenjene za pojedinačno gledanje već za grupna tumačenja i komentare.

Vrlo bitan elemenat u televizijskim sapunicama jeste način kako se aktuelna radnja odnosi prema prošlosti. Veliki broj sapunica traje po nekoliko stotina epizoda, a postoje i slučajevi gdje se trajanje sapunica mjeri godinama, pa čak i decenijama. Za takvu narativnu strukturu, prezentovanu televizijskim jezikom, značajno je uspostaviti kontinuitet radnje, ali i kontinuitet

pojavljivanja likova. Događaji iz prošlosti su, ne rijetko, osnovni pokretači dramatičnih zbivanja u sadašnjosti, što veoma često koriste producenti i scenaristi sapunica. Pojedini likovi iz prošlosti su, ponekad, jednostavno izmišljeni kako bi se stvorio novi zaplet i veća dramatičnost – tako taj lik iz prošlosti može biti član porodice za kojeg se nije znalo da postoji, koji je preživio neku nesreću, ili koji je rođen u vanbračnoj vezi.

Jedna od značajnih karakteristika sapunica, po čemu se one razlikuju od ostalih televizijskih žanrova, jeste činjenica da one mogu donijeti značajan prihod. Kao prvo, njihova produkcija je veoma jeftina (ne treba ulagati posebna sredstva u dekor, kostime, putovanja) tako da se može obezbijediti veliki obim produkcije, a kao drugo, zbog njihove gledanosti veoma su interesantne za različite oglašivače i reklamne agencije. Ove prednosti koriste i *male* televizijske kuće, ali na osnovu produkcije sapunica i takve kuće mogu ostvariti ogroman profit.⁴

Velika gledanost televizijskih sapunica omogućava da producenti po visokim cijenama prodaju vrijeme za oglašavanje tokom emitovanja serijala. Tako televizijske sapunice pružaju televizijskim kućama veliku zaradu putem oglašavanja, te niskim troškovima proizvodnje koja se veoma brzo i efikasno realizuje bez dodatnih ulaganja. U tom kontekstu sapunice se ne mogu više vezati samo za komercijalne televizije nego i za javne televizije, pa čak i za tako ugledne javne servise kakav je BBC.⁵

Serijali podrazumijevaju svoju neprekidnu prisutnost na TV ekranima i u kućama gledalaca. To znači, kao prvo, da se prikazuju u određeno vrijeme u skladu s programskom šemom, te, kao drugo, da su ovi termini emitovanja tačno određeni tako da se i publika pridržava te satnice i prilagođava svoje dnevne aktivnosti vremenu emitovanja (i u BiH je postala svakodnevna

⁴ Primjeri za to su brazilski TV Globo i Televisa Mexico. TV Globo je izvozeći svoj program (*telenovelas*, *teletemas* ili *casos verdade*) 1985. godine zaradio 20 miliona američkih dolara. I Televisa Mexico funkcioniše kao privatni medijski konglomerat kontrolišući 70 procenata ukupne propagandne aktivnosti u Meksiku, a 60 procenata programa proizvođači u svojoj režiji. Veliki dio ovog programa Televisa Mexico izvozi, posebno na špansko govorno područje – o ovome vidjeti LORIMER, ROWLAND (1994) : *Mass Communications*. Manchester & New York: Manchester University Press.; str. 261.

⁵ O tome kako je popularnost sapunice "Eastenders" spasila BBC od privatizacije vidjeti McQueen, David (2000) : *Televizija, medijski priručnik*. Beograd: CLIO.; str. 53.

pojava da se kućne obaveze i društveni rituali podređuju vremenu emitovanja neke od brojnih televizijskih sapunica).

U sadržajnom smislu sapunice predstavljaju dio programa sa lako razumljivim porukama, jednostavnim, emotivnim i čak, predvidljivim zapletima i raspletima. Njihova atraktivnost i popularnost kod publike upravo i počivaju na toj jednostavnosti i produkciji kič-emocija čije praćenje ne zahtijeva veliki napor. To su sadržaji koji nude zabavu i rekreaciju, a pružaju publici mogućnost, nakratko, da napusti svoj realan život i identifikuje se s likovima iz virtualnog svijeta.

Kvizovi – takmičenje i zabava

Osim televizijskih sapunica i televizijski kvizovi su omiljeni među današnjim gledaocima u BiH, ali i širom svijeta. Kviz, kao oblik takmičenja i zabave za publiku, u okviru televizijskog programa se počeo emitovati još 1938. godine iz studija BBC (kviz se zvao «Kako se piše» - «Spelling Bee»). Ovaj kviz nije privukao pažnju gledalaca, ali je strategija, prema kojoj kviz treba da na zabavan način prikaže neku popularnu društvenu igru, uskoro rezultirala velikom gledanošću ovog televizijskog žanra.

To se posebno odnosi na kviz takmičenja s kraja pedesetih godina u SAD kada su dominirali kvizovi CBS-ov «Pitanje od 64.000 dolara» («The \$64.000 Question») i NBC-jev «Dvadeset jedan» («Twenty one»)⁶. Tako je 1957. godine u SAD zabilježeno da od deset najgledanijih programa čak pet pripada kviz takmičenjima. Sedamdesetih godina u kvizovima postaje veoma bitna uloga voditelja i publike, dok se osamdesetih više insistira na zabavi i učešću anonimnih ljudi koji se izlažu i podsmijehu publike (riječ je o kvizu «Sastanak na slijepo» čija intencija da se takmičari, na određen način, i ponižavaju odgovara današnjim kvizovima kakvi su HRT-ova «Najslabija karika» ili PINK-ov «Ruski rulet»).

Tokom devedesetih, kao i tokom prvih godina ovog milenijuma, kvizovi variraju od jednostavnih zabavnih igara za publiku, kombinirajući i različite igre na sreću, te kompeticije u znanju i vještinama. U ovom kontekstu se ističe britanski kviz Kanala 4. «Ne zaboravi četkicu za zube» (Don't Forget Your

⁶ Skandal s pobjednikom ovog kviza Van Doren, čije su pobjede namještene, bio je tema filma «Kviz» kojeg je 1995. godine režirao Robert Redford.

Toothbrush») koji je predstavljao parodiju na mnoge takmičarske emisije (McQueen, 2000), dok na prostorima bivše SFRJ veliku popularnost ima verzija kviza «Milijunaša» koju reprodukuje HRT («Tko želi biti milijunaš») i koja počiva na znanju takmičara, učešću publike, te posebnoj vještini voditelja da kviz učini i dramatičnim i zabavnim.

Televizijski kvizovi su ona vrsta žanra koju je relativno lako i jeftino producirati. Uz to, veoma su privlačni za gledaoce, a ujedno i za različite oglašivače tako da ne treba čuditi njihova popularnost. Atraktivnost kviz takmičenja počiva na činjenici da ono sadrži i prezentuje jednu vrstu rituala - na početku emisije se poklanja isto vrijeme svakom takmičaru; takmičenje se odvija u posebno određenom vremenu i prostoru; utvrđena su pravila igre; definisane su vrijednosti različitih predmeta, od stola/pulta voditelja i takmičara, pa do nagrada; način učešća publike (tišina, aplauz); proglašenje pobjednika koje se realizuje na posebnom mjestu i uz posebne zvučne i vizuelne efekte.

Osim toga, kviz emisije omogućavaju publici da se identifikuje s takmičarima, posebno s pobjednicima. Upravo je ovo razlog zašto brojne televizijske stanice insistiraju na *populističkim* kvizovima u kojima su glavni takmičari anonimni građani ili *obični* ljudi. Ali, publika ima mogućnost i da aktivno učestvuje u pojedinim kviz emisijama gdje pomaže takmičarima tako da se *osjeća* direktnim sudionikom kviza (primjer je uloga publike kao džokera u kvizu «Milijunaš»). S druge strane, kviz kao televizijski žanr potencira mit o društvenoj jednakosti kao što je jednakost takmičara na početku emisije.

Ta jednakost je uspostavljena bez obzira na nacionalnu, rasnu, ili vjersku pripadnost, odnosno spol i porijeklo, ali tokom emisije i samog takmičenja uspostavljaju se razlike koje za posljedicu imaju krajnje proglašenje «pobjednika» i «poraženih». U tom kontekstu se afirmiše stav prema kojem sve *zavisi* od nas samih i od naše vještine, znanja, koncentracije, ili sreće. Na toj osnovi se i kreira primamljivost kvizova, te njihova gledanost i uspješna *komunikacija* s brojnom publikom.

Svi ovi navedeni stavovi mogu ukazati na činjenicu da se današnji televizijski programi fokusiraju prema zabavnim sadržajima (entertainment) koji postaju sastavni dijelovi i marketinškog, kulturno-edukativnog, ali i informativnog programa. Potenciranje jednostavnih, kičastih i rekreativnih

sadržaja, koji plijene pažnju publike, mogu, također, ukazati na svojevrsnu uspostavu modernog potrošačko-materijalnog mentaliteta i miljea. U toj situaciji se (ne)namjerna depolitizacija televizijskog programa u korist zabavnih sadržaja javlja kao nova matrica za uživanje publike pri čemu je svejedno da li se ta publika identifikuje s *ljubavnicima* iz neke sapunice ili s *pobjednikom* nekog kviz takmičenja. U oba slučaja, naime, riječ je samo o primanju poruka iz svijeta gdje vladaju virtualne utopije.

Literatura

- Boyd, Andrew. *Novinarstvo u elektronskim medijima*. Beograd: CLIO.
- O'Shaughnessy, Nicholas. (1990): *The Phenomenon of Political Marketing*, London: The MacMillan Press, Ltd.
- McQueen, David. (2000): *Televizija*. Beograd: CLIO.
- Lorimer, Rowland. (1994): *Mass Communications*. Manchester & New York: Manchester University Press.
- Fiske, John & Hartley, John. (1992): *Čitanje televizije*. Zagreb: Barbat & Prova.
- Velikonja, Mitja. (1996): *Masade duha; razpotja sodobnih mitologij*. Ljubljana: Sophia.
- Girarset, Raoul. (2000): *Politički mitovi i mitologije*. Beograd: Biblioteka XX vek.

VIRTUAL PICTURES

Summary

Soap opera and games shows are very attractive part of television programm for most viewers. That components of TV programm produce special, virtual world every day. Virtual world, based on modern electronical technology and television codes, create pictures and fill up our reality. Attractiveness of the virtual pictures and television language can influence on human model of understanding the real world and its issues.

Key words: media, stereotype, virtuality, soap opera, game shows

RELIGIJA I LJUDSKA PRAVA

Abstract

Monoteističke religije na direktan ili indirektan način tretiraju pitanje ljudskih prava. U gledanju na razvoj ljudskih prava u religijama ima razlike. Izvori ljudskih prava mogu se naći u hinduizmu i budizmu, konfucijanizmu, te u svetim knjigama Bibliji i Kur'anu. Jevreji, kršćani i muslimani savremenog doba pokazali su zanimanje za ljudska prava. Muslimani su pokušali dokazati da su ljudska prava dospjela iz Kur'ana i učenja božijeg poslanika Muhammeda. Prema kršćanskom shvatanju, čovjek je izvor i cilj ljudskih prava, po njima se konkretno potvrđuje vrijednost i dostojanstvo čovjeka u društvu. Ko krši ljudska prava, čini zlo ne samo čovjeku nego griješi i prema Bogu. Ljudska prava su u islamu duboko ukorijenjena u shvatanje da je Bog, izvor svih ljudskih prava. S obzirom da im je podareno porijeklo u Božanskom, nijedan vođa, vlada, skupština niti bilo koji drugi autoritet, vlast ne smije ograničiti, poništiti ili narušiti prava dodijeljena od Boga. Među ovim religijama ima sličnosti ili dodirnih tačaka, pa se u judaizmu i islamu ubijanje ljudi stavlja na isti nivo kao i zločin protiv Boga.

Uvod

Ljudska prava¹ predstavljaju niz prava zasnovanih na dostojanstvu ljudske ličnosti, čije se poštivanje želi obezbijediti i unaprijediti u korist cjelokupnog čovječanstva. Ljudska prava i građanske slobode označavaju skup osnovnih prava pojedinaca (ličnih, političkih, ekonomskih, socijalnih i kulturnih) koja ljudi posebno ne stiču već ih posjeduju na osnovu samog svog postojanja kao ljudskog bića, nezavisno od bilo koga, da li je državljanin zemlje u kojoj živi ili nije, odnosno da li je lice bez

¹ U našoj terminologiji sve je više u upotrebi izraz "ljudska prava" umjesto ranije sintagme "prava čovjeka" kojim se označava isti pojam.

državljanstva ili izbjeglica. To su prava koja se ne duguju državi i njenoj volji, već ih ljudsko biće ima, nezavisno od države ili bez države. Po svom značenju i domašaju ona su sveopšta i kao takva su zajednička svim ljudima. Pod ljudskim pravima podrazumijevamo skup principa, standarda i normi koja za cilj imaju poštovanje i zaštitu čovjekove ličnosti, njegovog dostojanstva i obezbjeđenje takvih životnih uslova koji čovjeku omogućuju da zadovolji i razvije biološke i duhovne potrebe. To su prava koja ljudsko biće ne stiče već ih ima na osnovu samog svog postojanja. U tome se otišlo dalje, pa se govori o trećoj generaciji prava kao što je pravo na očuvanje čovjekove okoline.

Ljudska prava su osnova mirnog i tolerantnog života. Ona se tiču svakog pojedinca i zagarantovana su svakom građaninu. Ona su aktuelna i važna za savremeni svijet. Njihova problematika je problematika same vlasti. Dosadašnja iskustva kroz historiju pokazuju da ih je vlast više kršila nego što ih obezbjeđuje i štiti. U političkoj i pravnoj teoriji, nastanak ljudskih prava vezan je za nastanak moderne pravne države. Samo u okviru demokratske i pravne države u kojim je zakon jednak za sve, a niko nije iznad ili izvan zakona, mogu postojati ljudska prava. Sadržina ljudskih prava stalno se obogaćivala i dograđivala. Ona su dijelila sudbinu razvoja međunarodne zajednice.

Pitanje ljudskih prava nakon Drugog svjetskog rata, postavljeno je ozbiljnije i sistematičnije. Od tada je u pogledu internacionalizacije i standardizacije ljudskih prava najviše učinjeno. Velike države su shvatile da je za očuvanje mira potrebno reafirmisati vjeru u osnovna ljudska prava, dostojanstvo i vrijednosti ljudske ličnosti. Organizacija Ujedinjenih nacija je u San Francisku usvojila Povelju UN 26.juna 1945.godine, čiji je sadržaj prožet idejom zaštite i unaprijeđenja osnovnih ljudskih prava i sloboda, a nakon toga je donijela i brojne druge dokumente. Članice se obavezuju da će raditi na unaprijeđenju općeg poštovanja i uvažavanja ljudskih prava i osnovnih sloboda. Povelja UN je označila prvi korak ka integraciji pitanja ljudskih prava u međunarodno pravo, shvatajući to kao nezaobilazan činilac mira u svijetu.

U toku afirmacije međunarodnog prava Generalna skupština UN je 10.12.1948.godine proglasila Opću deklaraciju o pravima čovjeka, odnosno Univerzalnu deklaraciju o pravima čovjeka. Taj datum 10.decembar je Organizacija Ujedinjenih

nacija proglasila Međunarodnim danom ljudskih prava. Ova deklaracija je označila veliki korak u međunarodno-pravnom priznavanju ljudskih prava, tako što je na sintetičan i sistematičan način izložila najvažnija politička i socijalno-ekonomska prava savremenog čovjeka. Ona dalje razvija osnovnu ideju Povelje UN prema kojoj ljudska prava predstavljaju osnovu slobode, pravde i mira u svijetu. Tako ljudska prava prelaze iz nacionalne u internacionalnu sferu, a međunarodno pravo nije više samo međudržavno, jer tako dobija nove dimenzije i postaje pravo čovjeka-pojedinca.

Evropska konvencija o zaštiti ljudskih prava i temeljnih sloboda usvojena je u Rimu 4.11.1950.godine. Ona se upotpunosti oslanja na dostignuća Univerzalne deklaracije iz 1948.godine. Njeni autori željeli su uhvatiti korak sa razvojem ljudskih prava, koji je Univerzalnom deklaracijom globalno naznačila i tom procesu nastojala dati podsticaj i razvoj. Nastala je u povoljnoj klimi nakon Drugog svjetskog rata. Evropska konvencija za zaštitu ljudskih prava nastojala je odredbe Univerzalne deklaracije prilagoditi specifičnostima Evrope i ciljevima koje je postavio tada već formirani Savjet Evrope. Veliki značaj imali su procesi evropske integracije na ekonomskom i socijalnom planu. Cilj Evropske konvencije za zaštitu ljudskih prava je neodvojiv od cilja Savjeta Evrope da se ostvari veće jedinstvo među državama koje su ušle u sastav prve najšire evropske integracije. Osnovni cilj Savjeta Evrope je integracija evropskih država.² Isticanje ljudskih prava i sloboda bio je neophodan uslov za dosadašnje procese evropske integracije.

Ljudska prava nadgledaju Ujedinjene nacije (UN) i Internacionalne nevladine organizacije – International Non-Governmental Organizations (INGOs), koje se bave zaštitom ljudskih prava.

Kako su se razvila ljudska prava?

Ljudska prava su postala sastavni dio moderne civilizacije. Korijeni ideje o ljudskim pravima sežu u daleku prošlost. Najvažniji dokumenti o razvoju ljudskih prava su: “Magna Carta Libertatum” (1215.), “Habeas Corpus Amendment Act” (1679.),

² Ćazim Sadiković, *Evropsko pravo ljudskih prava*, “Magistrat”, Sarajevo, 2001., str.21-23.

“Zakon o pravima” (1689.), „Virginia Bill of Rights” (1776.), Američko proglašenje nezavisnosti, odnosno Deklaracija o nezavisnosti (1776.), „Deklaracija prava čovjeka i građanina” u toku Francuske revolucije (1789.) i naravno UN-ova “Opća povelja o ljudskim pravima” (od 10.12.1948.), te Evropska konvencija za zaštitu ljudskih prava i osnovnih sloboda donesena u Rimu 04.11.1950.godine.

Još tri dokumenta zaslužuju da budu spomenuta, a to su:

Medinska povelja iz 623. godine, koja je vezana historijski za islamski kulturno-civilizacijski krug i zbog toga nije doživjela punu afirmaciju unutar evropskog, odnosno, zapadnog razumijevanja historije ljudskih prava,

Deklaracija prava naroda Rusije iz 1917. godine i

Deklaracija prava radnog i eksploatiranog naroda iz 1918. godine, a imale su ambiciju da budu pandan velikim poveljama i deklaracijama o ljudskim pravima, uz afirmaciju revolucionarnog komunističkog shvatanja ljudskih prava.

Rijetko se kad govorilo o ljudskim pravima i o pravima vjerskih manjina kao u naše vrijeme. Neki smatraju da se toliko govori o ljudskim pravima i pitaju se je li to “neka nova religija”. Mnogi govore o ljudskim pravima, religijskim pravima, slobodi svjetonazora, a mnogi ih krše, naročito prava manjine. Kao da se sve svelo na teorijsko priznanje ljudskih prava i sloboda, ali to nije dovoljno. Međutim problem ljudskih prava nije samo problem države i njenih organa već se tiče i religijskih zajednica naročito kad je riječ o religijskim pravima i slobodama. Ima autora koji smatraju da sve žive religije zagovaraju ista osnovna ljudska prava. Skoro sve nude neko univerzalno načelo. Tako se u hinduizmu kaže “ne čini drugima ono što bi tebi prouzročilo bol”, a u konfucijanizmu “ne čini drugom ono što ne bi želio da on učini tebi”. Židovstvo, kršćanstvo i islam su dužnosti i obavezu prema Bogu uzdigli iznad svih drugih prava i dužnosti prema bilo kome drugom. Kao kriterij demokratičnosti, ustaljeno se navode aktivno ili pasivno izborno pravo za muškarce i žene, prava manjina, pa i religijskih manjina. Ima autora koji kažu da su religijske zajednice davale podršku različitim pokretima i režimima: borba za socijalnu pravdu, ukidanje ropstva pacifizam,

građanska prava, do podrške totalitarnim i desničarskim režimima. U borbi za mir religijske vođe su učestvovala u marševima za mir, molitvama za mir, borbi za ljudska prava kroz nevladine organizacije i organizacije za prava manjina.³

Ljudska prava su nasljedstvo svih civilizacija. Osim toga, sve velike svjetske religije poučavaju nas o zaštiti ljudskih prava i građanskih sloboda. Postoje značajne barijere u međucivilizacijskom razumijevanju ljudskih prava i međusobna osporavanja. Činjenica je da u svim civilizacijama i religijama postoji tretman ljudskih prava (u judaizmu, kršćanstvu, islamu, budizmu i hinduizmu), na direktan ili indirektan način. O susretu tih kultura izašle su knjige i časopisi koji govore o toleranciji i tradiciji u islamu, katoličanstvu, pravoslavlju i judaizmu.⁴ Medinska povelja (*Sahifetu Medine*) je dokument islamskog svijeta, donesena 623.godine i sadrži odredbe o određenim ljudskim pravima. Nastala je u prvoj organizovanoj muslimanskoj zajednici u Medini. Medinska povelja⁵ (eng. *Pact of Medinah*) predstavlja vojni i politički savez ljudi i zajednica različitih religija, savez zasnovan na toleranciji i uvažavanju (židova, muslimana, i kršćana).⁶ Neki autori ovaj dokument nazivaju prvim pisanim ustavom.⁷

³ Ivan Cvitković, *Sociologija religije*, DES - Sarajevo, Sarajevo, 2004., str.273-296

⁴ Tolerancija i tradicija, "Forum Bosnae", br.9-10, Sarajevo, 2000.

⁵ Medinska povelja, objavljena je u knjizi: Jasna Bakšić-Muftić, *Sistem ljudskih prava*, Fond otvoreno društvo, Pravni centar FOD BiH, Magistrat, Sarajevo, 2002., str.143-147. Ranije je objavljena u knizi: Muhamed Hamdullah: *Muhammed a.s. – Život*, Izd. Starješinstvo islamske zajednice Bosne i Hercegovine, Hrvatske i Slovenije, Sarajevo, 1989., str. 182-186.

⁶ Sevim Sali i Zlatan Terzić, *Međunarodni dokumenti o ljudskim pravima - Instrumenti Ustava Federacije Bosne i Hercegovine*, Pravni centar Fonda otvoreno društvo Bosne i Hercegovine, Sarajevo, 1996., str.28-29.

⁷ "Taj spis predstavlja ne samo ustav prve muslimanske države, već je i prvi pisani ustav bilo koje države na svijetu. Slični radovi iz pera Aristotela, Konfucija i Kautilje nisu zapravo ustavi koje je neki vladar obnarodovao, već su to upute pisane za vladare i one koji proučavaju političke znanosti. Čak i "Aristotelov ustav" predstavlja samo povijesni opis grada-države Atene". (Muhamed Hamdullah, *Muhammed a.s. – Život*, n.dj., str.175).

Dokumenti od posebne važnosti u toku historijskog razvoja ljudskih prava:

1.	Rimski car Konstantin je <i>Milanskim ediktom</i> (ukazom) 313.godine proglasio kršćanstvo ravnim ostalim religijama i dao mu slobodu, a 394. ga je car Teodosije proglasio državnom religijom
2.	Medinska povelja " <i>Sahifetu Medine</i> " (eng. Pact of Medinah) je dokument islamskog svijeta, a donesena je 623.godine i sadrži odredbe o određenim ljudskim pravima. Nastala je u prvoj organizovanoj muslimanskoj zajednici u Medini predstavlja prvi pisani ustav na svijetu.
3.	Velika povelja sloboda (" <i>Magna Charta Libertatum</i> ") iz 1215.godine
4.	"Peticija o pravima" (" <i>Petition of Rights</i> ") u Engleskoj iz 1628.
5.	Habeas-Corpus Amandment-Akte (Engleska) - Zakon za bolje osiguranje slobode podanika i za zabranu prekomorskog zatvora iz 26.5.1679.
7.	Zakon o pravima (" <i>Bill of Rights</i> ") u Engleskoj iz 1689.godine
8.	Zakon o pravima " <i>Bill of Rights</i> " iz 1791.godine koji sačinjava prvih deset amandmana na Ustav SAD iz 1787.godine, tj. <i>Povelja o pravima građana</i>
9.	<i>Zakon o pravima Virdžinije</i> „Virginia Bill of Rights" (1776.),
10.	Američko proglašenje nezavisnosti, odnosno Deklaracija o nezavisnosti (1776.),
11.	„Deklaracija prava čovjeka i građanina" u toku Francuske revolucije, koja je usvojena u francuskoj Ustavotvornoj skupštini 26.augusta 1789.godine
12.	Deklaracija prava naroda Rusije iz 1917.godine
13.	Deklaracija prava radnog i eksplotiranog naroda Rusije iz 1918.godine
14.	Povelja Ujedinjenih nacija, 26. juni 1945.
15.	Opća povelja o ljudskim pravima (Univerzalna povelja o ljudskim pravima 10.12.1948.)
16.	Evropska konvencija o ljudskim pravima i temeljnim slobodama, 04.11.1950.
17.	Internacionalni Pakt o ekonomskim, socijalnim i pravima na kulturu, 19.12.1966.
18.	Američka Konvencija o ljudskim pravima, 22. novembar 1969.
19.	KSZE-zaključni akt iz Helsinkija, 01. august 1975.
20.	Banjul povelja o ljudskim pravima i pravima naroda (Afrika), 27. juni 1981.
23.	Opća objava o ljudskim pravima u Islamu, 19. septembar 1981.
24.	Objava iz Rija o razvoju i zaštiti okoliša 14. juni 1992.
25.	Svjetska konferencija o ljudskim pravima (Beč), juni 1993.
26.	<i>Kairska deklaracija o ljudskim pravima u Islamu</i> koju je usvojila XIX islamska konferencija ministara i vanjskih poslova (zasjedanje o miru, međuzavisnosti i razvoju, Rezolucija br.49/19), održana u Kairu, Arapska Republika Egipat od 31.7. do 5.8. 1990.

Monoteizam je vjera u jednog Boga, a *politeizam* u više njih (mnogoboštvo). *Judeizam, kršćanstvo i islam su najuticajnije monoteističke religije* u svjetskoj historiji. Monoteističkim religijama je zajedničko porijeklo od Abrahama, odnosno Ibrahima. To su objavljene religije tzv. "religije Knjige". Sve su potekle s Bliskog istoka i imaju mnogo zajedničkih elemenata.⁸ Sve tragaju za smislom života. Politeistički *hinduizam* je možda najstarija velika svjetska religija, prisutan gotovo isključivo na Indijskom potkontinentu. *Hinduizam* dozvoljava svakom ponašanje u skladu s razumom sve dok nekom ne nanese zlo. Neke su religije posvećene postizanju moralne i duhovne izvrsnosti, pa se često nazivaju etičkim religijama. Takve su naprimjer, *budizam, konfucionizam i taoizam*. *Budizam* je usmjeren na spasenje kroz odricanje od želja i jačanje samodiscipline meditacijom, a odlika mu je jednakost svih ljudi i tolerancija. Ta je religija snažno prisutna u dalekoistočnim zemljama kao što su: Tajland, Burma, Šri Lanka, Kina, Japan i Koreja. Konfucionizam teži usklađivanju ljudskog života s unutrašnjim skladom prirode, naglašavajući poštivanje predaka, dok *taoizam* – polazeći od sličnih načela – naglašava meditaciju i nenasilje kao put do višeg života. Ove su religije još uvijek prisutne u kineskoj duhovnoj tradiciji, ali su mnogo izgubile na uticaju u Kini zbog suprotstavljanja komunističkih vlasti.

Muslimani zajednički namaz (džumu) imaju petkom, službu Božiju jevreji obavljaju subotom, a kršćani nedjeljom. Kršćani Isusa smatraju sinom Božijim i Spasiteljem. Muslimani slijede učenje Božijeg poslanika, Muhammeda. Židovi vjeruju u dolazak Mesije. Ove tri religije imaju mnogo sličnosti, jer su monoteističke – sljedbenici vjeruju samo u jednog Boga. Svaka od njih ima svete knjige (Stari zavjet, Bibliju, Kur'an), etički kodeks, hramove i sveštenike. *Hinduizam* poznaje mnogo božanstava – Hindusi poštuju bogove sela, kaste, žetve, rođenja i druge događaje u životu. *Budisti i taoisti* nemaju boga u našem smislu, nego traže da postignu unutrašnji sklad i teže osobnom savršenstvu putem duhovnih vježbi. Japanski *šintoisti* obožavaju pretke i razvijaju slijepu odanost državi. Konfucionizam, u kojem ne postoje ni bogovi, ni hramovi, niti sveštenici usmjeren je na

⁸ Ivan Cvitković, Religije suvremenog svijeta, (drugo izdanje), DES, Sarajevo, 2002., str.143.

postizanje moralne izvrsnosti, u skladu sa konfucijevim učenjem. Konfucionizam je prvenstveno usmjeren na prihvatanje prirodnog sklada svijeta.

a) Judaizam i ljudska prava

Židovska religija je prva ukazala na jednakost svih ljudi pred Bogom. Ljudska prava nisu centralna tema u Tori,⁹ a klasični hebrejski jezik ne poznaje sintagmu ljudska prava. Međutim, to ne znači da je čovjek u Tora-sistemu obespravljen. Ispunjavanjem obaveza čovjek stiče ostvarljiva prava, umjesto proklamovanih, a neprovodivih prava. Tora ne poznaje idealna, neotuđiva – prirodna prava. Sva su prava uslovna, stečena i sprovodiva – odnosno potraživa. Ona uvijek predstavljaju konkretnu obavezu nekog drugog subjekta prema nosiocu prava i zato se iskazuju kao obaveze. Tora s ciljem da poduči čovjeka skromnosti radije govori iz perspektive obaveze (pa tako i sam Bog preuzima na sebe obaveze) – prava pojedinca definisana su kao obaveze drugih (pojedinaica, institucija, nosioca funkcija, društva u cjelini i Samog Svetog) prema njemu. Gledano iz ovog civilizacijskog kruga, u cilju reprezentacije ljudskih prava po evropskom obrascu, neophodno je prethodno izvesti prava pojedinca iz obaveza drugih subjekata prema njemu, a zatim ih klasificirati i sistematizirati. Tora nudi dva paralelna i međusobno nezavisna sistema obaveza – jedan je za sinove Noahove (čovječanstvo uopšte). A drugi za sinove Saveza (Jevreje) – uzajamne obaveze (čitaj: prava) određene su i uslovljene pripadnošću jednom od ta dva sistema.¹⁰

U Starom zavjetu čovjek je jedino Božije stvorenje koje može postati njemu slično. “Na svoju sliku stvori Bog čovjeka” (Post, 1,27). Ta vjerna slika Boga nastaje korak po korak. Ona se razvija tokom života tako što čovjek “oponaša” Boga. Čovjek treba od početka svog života oponašati Boga “jer sam svet JA,

⁹ Starozavjetno Petoknjižje Jevreji nazivaju Mojsijevim petoknjižjem ili kraće i češće Torom, za koju kažu da je “srce židovstva”. Jevreji vjeruju da je u njoj zabilježen Božiji naum. Tora je dio *Tanaha*, a to je hebrejski naziv Starog zavjeta. Ona označava skup Pisama i Zakona. Drugi izvor židovstva, koji se odvojio od Starog zavjeta i bez koga se ne može primjenjivati Tora, naziva se *Talmud* (“Znanje stečeno učenjem”). To je zbirka komentara Tore.

¹⁰ Judeizam i ljudska prava, (priredio Elizar Papo), Pravni centar Fonda otvoreno društvo BiH, Sarajevo, 1998., str.55.

Jahve, Bog vaš” (Lev 19,2). Ali čovjek pri tome ne smije težiti da postane isti kao Bog. Čovjek ostaje pred Bogom nesavršen, nepotpuno stvorenje. Čovjek je biće kojeg je stvorio Bog i koje “oponaša” Boga. Dakle, čovjek je biće koje se prije svega ističe time, što tokom svog života uči, a ne samo biološki raste, razvija se, odrasta i ostari. Odrastanje nije samo tjelesni cilj. Ono je emocionalan, intelektualan i na kraju posebno i duhovni cilj. Bog se ostvaruje u samom čovjeku i u njegovom životu. Istovjetnost čovjekovog sa Božijim u judaizmu ima fundamentalno značenje za međusobni odnos ljudi: “*Kad ubiješ jednu osobu, računa ti se kao da si ubio cijeli svijet, a kad pomogneš jednoj osobi, kao da si pomogao svima.*” (M.Sanhedrin IV, 5). Slično se kaže i u Kur’anu: “*Zbog toga smo Mi propisali sinovima Israilovim: ako neko ubije nekoga koji nije ubio nikoga, ili onoga koji na Zemlji nered ne čine – kao da je sve ljude poubijao; a ako neko bude uzrok da se nečiji život sačuva, - kao da je svim ljudima život sačuvaao.*” (Kur’an: 5,32). Prema tome, u obje religije se ubijanje ljudi stavlja na isti nivo kao i zločin protiv Boga. U Bibliji je šesta zapovjed “ne ubij”.

U judaizmu ne postoji odvojenost tijela i duha kao ni tijela i duše. Čovjek se promatra kao cjelovito biće, gdje emocija, tijelo, intelekt i duh predstavljaju cjelinu. Pri tome duh izrasta iz činjenja, a činjenje se vrši u duhu Božijem. Ono, što se tokom razvoja ljudskog života prikazuje kao materijalistički sklad, koji polazi od tijela i koji u duhu dostiže najviši stupanj egzistencije, u stvari je oslikavanje sedam dana stvaranja – daleko od bilo kakvog vida materijalizma. Bog želi da ljudi spoznaju prvo svoje tijelo i da ga prihvate, zatim da istraže svoja osjećanja i na kraju, da razumom shvate Božije stvaranje, i da shvate što u tom stvaranju čovjek ustvari predstavlja. Odnos između Boga i čovjeka je horizontalan odnos. Bog je stvorio čovjeka sposobnog da misli i mašta, shvata, prihvata i odbacuje, uči i zaboravlja, pamti i mijenja. Pojam slobodne volje ne znači anarhiju, jer će pogrešan izbor biti na kraju kažnjen, a dobar nagrađen. Nalazeći se u horizontalnoj ravni naspram svog Svemogućeg Tvorca, čovjek smije da pita i traži. U tom odnosu se našao Abraham, koji je opazio svjetlost monoteizma.

Ljudska prava unutar jevrejskog sistema obuhvataju: pravo na život, pravo na slobodu, pravo na privatnost, pravo na slobodu

mišljenja i govora, pravo jednakosti, pravo na imovinu.¹¹ Hebrejska koncepcija smatra da cijelo čovječanstvo dijeli jedinstveno porijeklo i uzdiže čovjeka do nebeskih visina, izvodi ljudsku dušu iz Božijeg duha, pokretačkog vjetra koji puše nad površinom mora, te izvodi iz te duše i dušu zemlje.¹²

b) Kršćanstvo i ljudska prava

Pitanje ljudskih prava je pitanje istine i djelovanja čovjeka - šta je čovjek i kakvo treba biti njegovo djelo? U ljudskim se pravima izražava shvaćanje čovjeka i postavljaju zahtjevi kojima se potvrđuje i izgrađuje čovjek kao središnja vrijednost društva i svijeta. U ranom kršćanstvu i drugim religijama smatra se: Sve ljude Bog je stvorio jednakima i po uzoru na samog sebe.

Kršćanska slika čovjeka slična je jevrejskoj. U kršćanskom shvaćanju dostojanstvo čovjeka se zasniva na tome da je on vjerna slika Boga. Kršćanska vizija ima svoje ishodište i sadržaj u biblijskoj poruci, izraženu u slikama ili likovima prvoga i drugoga Adama. U poruci o prvom Adamu govori se o Božijem stvaranju čovjeka, i to o stvaranju čovjeka "na svoju sliku sebi slična" (Post 1-3). Međutim, u liku Isusa Krista kao drugog Adama iznosi se istina o stvaranju novog i savršenijeg čovjeka u viziji stvaranja novog neba i nove zemlje (Ef 4,13; Otk 21,1.5). Kršćanska slika čovjeka shvaća čovjeka kao cjelokupno biće. *Pavle* je pojmovima "tijelo" i "duša" dodao pojmove "svijest" i "razum", koji potiču iz grčke tradicije. Čovjek je kruna stvaranja. Bog je neposrednim i slobodnim činom stvorio čovjeka.

U najstarijem biblijskom zapisu o stvaranju Adama kaže se: "Jahve, Bog, napravi čovjeka od praha zemaljskog i u nosnice mu udahnu duh života. Tako postane čovjek živa duša." (Post 2,7). U drugom izvještaju se kaže o tome još bliže: "I reče Bog: Načinimo čovjeka na svoju sliku, sebi slična, da bude gospodar ribama morskim, pticama nebeskim i stoci – svoj zemlji - i svim gmizavcima što puze po zemlji!" (Post 1,26). Važno je istaći da Bog stvara čovjeka kao biće zajednice sa socijalnom naravi. Čovjek je "biće primjereno (slično) Bogu". On je posebno voljen od strane Boga (Mt 6,26-30; 10,29). Stvoren je da donosi plodove (Mt 7,17; Lk 13,6; 17,7). Čovjek zbog svog tvorca srca, ipak ne ispunjava

¹¹ Isto, str. 61-84.

¹² Isto, str.88.

Božiju volju (Mt 19,8), nego egoistički mijenja Božiji zakon (Mt 5,21; Mk 7,9). I time Bogu uskraćuje povjerenje (Mt 6, 25; Mk 4,40). Zbog toga je čovjek u opasnosti da izgubi svoj život (Mk 8,35-36; Lk 13,1). Zbog toga Isus od svih ljudi zahtijeva da se preobrate (Mk 1,15; 6,12; Lk 13,1; 15,11). Isus ovaj preobrat omogućava kroz svoju smrt (Rim 1,19; 1. Kor 1,21). Bog se objavljuje kao suverena, slobodna i razumska osoba, svemogući gospodar i stvoritelj cijelog svijeta i svih bića u njemu. Čovjek je njegovo stvorenje i njemu podložan, ali je slično tako "gospodar" u svijetu, njegov namjesnik i saradnik, slobodno i razumsko biće, odnosno osoba.

Prema kršćanskom shvatanju, čovjek je izvor i cilj ljudskih prava, po njima se konkretno potvrđuje vrijednost i dostojanstvo čovjeka u društvu na svim nivoima, od porodice do države i međunarodne zajednice naroda i država. Vrijednosti ljudskih prava su sastavni dio kršćanske vjere o stvaranju prvog čovjeka, Adama i novom stvaranju čovjeka u Isusu Hristu/Kristu, drugom i prvom Adamu. Na osnovu toga je razvijen crkveni nauk o vrijednosti čovjeka kao pojedinačne osobe i socijalnog bića. Ko poštuje ljudska prava, poštuje čovjeka kao "sliku Božiju", pa tako i samog Boga. Ko krši ljudska prava, čini zlo ne samo čovjeku nego griješi i prema Bogu, i uništava "sliku Božiju" u čovjeku, koja se izražava u ljudskim pravima kao Božijim darovima čovjeku. Zato ljudska prava probuđuju svijest o sebi kao biću darova, a čovjek ima zadaću da ih čuva i razvija.¹³

c) Islam i ljudska prava

Jevreji, kršćani i muslimani savremenog doba pokazali su zanimanje za ljudska prava. Muslimani su pokušali dokazati da izvorna matrica kulture koja se temelji na ljudskim pravima dopijeva iz Kur'ana i iz naučavanja Poslanika Muhammeda a.s. Poštovati ljudska prava jeste aspekt i osnovni uslov za poštivanje Božijih prava. Islam nije pravio razliku između ljudi na osnovu klase, kastinske ili rasne pripadnosti. On nosi *ideju jednakosti svih ljudi pred Bogom*. Jevrejska i kršćanska slika čovjeka oblikovana je

¹³ Ljudska prava i Katolička crkva: dostojanstvo osobe i temeljna ljudska prava u naučavanju Katoličke crkve, Zbornik radova znanstvenog skupa održanog u Sarajevu 27-29. travnja 2000. (priredio Velimir Blažević), Pravni centar, Sarajevo, 2000.

na prvom mjestu kao vjerna slika Boga, islam ne poznaje kategoriju “vjerne slike Boga”, jer niko i ništa ne liči Bogu. Islam obrazlaže dostojanstvo čovjeka zadatkom, koji on na Zemlji mora ispuniti i milošću koja mu je na osnovu toga zajamčena. Pračovjek je živio u potpunom skladu sa prirodom i zbog toga je njegova poslušnost Bogu bila potpuna. Ali, Bog je čovjeka izdigao iznad drugih stvorenja time što ga je postavio upraviteljem svega na Zemlji (halifa). Ovaj viši položaj je istovremeno bio i povezan sa rizikom slabosti i grješnosti u djelovanju. Sotona (šejtan ili đavo) ljude može voditi na krivi put. Kao *Halifa (namjesnik na Zemlji)* (38, 26) čovjek ima odgovornost prema onome što je stvorio Bog, iako je on slab po prirodi (Kur'an: 4,28), nedostaje mu odlučnost (Kur'an: 20,115). Njegovo povjerenje u Boga se mijenja, zavisno od situacije u kojoj se nalazi. Ako mu je dobro, raduje se; ako mu je loše u istom trenutku je i očajan (Kur'an: 30,36) i ostaje bez nade (Kur'an: 41,49). Njegova nestalnost ga čini nepouzdanim. On se u nevolji obraća Bogu, ali ga u istom trenutku i napušta kad je nevolja prošla (Kur'an: 16,53-54) i (39, 49). Čovjek je stvoren slabim. Ako ga pogodi loše, on je plašljiv (Kur'an: 70,19-20). Čovjek je nestrpljiv (Kur'an: 10,11; 21,37). Čovjek je neuk i sklon je nepravdi (Kur'an: 33,72), on je svadljiv (Kur'an: 16,4). Ljudi su neposlušni (Kur'an: 11,17; 12,106).

“Opskrbljen” dobrim osobinama, koje opravdavaju njegov status Halife, i opterećen navedenim slabostima, život čovjeka je, u stvari, osvjedočenje sposobnosti očuvanja stvorenog. “*Zar ste mislili da smo vas uzalud stvorili i da Nam se nećete povratiti?*” (Kur'an: 23,115). U najvažnije zadatke ove sposobnosti očuvanja spada i ispunjavanje moralnih obaveza (Kur'an: 16,92). – Sudbina čovjeka je u ruci Božijoj. Bog ga iskušava i on ga poziva na odgovornost. Čovjek mora sam pronaći istinu i ići pravim putem. “*O ljudi, Mi vas od jednog čovjeka i jedne žene stvaramo i na narode i plemena vas dijelimo da biste se upoznali.*” (Kur'an: 49, 13). Nijednom čovjeku nije dato da se Bogu obraća osim na tri načina: nadahnućem, ili iza zastora, ili da pošalje izaslanika koji njegovom voljom objavljuje ono što on želi. (Kur'an: 42, 51).

“*A tebi objavljujemo Knjigu, samu istinu, da potvrdi knjige prije objavljene i da nad njima bdi. ...*” A da je Alah htio, On bi vas sljedbenicima jedne vjere učinio, ali, On hoće da vas iskuşa u onome što vam propisuje, zato se natječite ko će više dobra učiniti...” (Kur'an: 5, 48). Pored toga u Kur'anu piše: “*Ako neko ubije nekoga koji nije ubio*

nikoga, ili onoga koji na Zemlji nered ne čini – kao da je sve ljude poubijao; a ako neko bude uzrok da se nečiji život sačuva, - kao da je svim ljudima život sačuvaao.” (Kur'an: 5, 32).

Islamsko mišljenje sadrži diskurs o Božijim pravima i čovjekovim pravima, stim da prvo ima prednost nad drugim. Zato tradicionalno mišljenje insistira na tome da svaki vjernik izvršava pet zakonskih obaveza: ispovjedanje vjere (*šehadet*), molitva (*namaz*), zekat, post uz mjesec ramazan, i hadž (*hodočašće u Mekku*).¹⁴ Islam je dao čovječanstvu idealni kod ljudskih prava prije hiljadu i četiristo godina. Svrha ovih prava jeste ukazivanje časti i digniteta čovječanstvu, te ukidanje eksploatacije, tlačenja i nepravde. Ljudska prava su u islamu duboko ukorijenjena u shvatanje da je Bog, jedino autor Zakona/Prava i da je On *izvor svih ljudskih prava*. Budući da im je podareno porijeklo u Božanskom, niti jedan vođa, niti jedna vlada, niti jedna skupština niti bilo koji drugi autoritet, vlast ne smije ograničiti, poništiti ili narušiti ni na koji način prava dodijeljena od Boga. U okviru islamskog svijeta donesena je *Univerzalna islamska deklaracija o ljudskim pravima* 19.septembra 1981.godine. Pored toga, donesena je i *Kairska deklaracija o ljudskim pravima u Islamu* koju je usvojila XIX islamska konferencija ministara i vanjskih poslova (zasjedanje o miru, međuzavisnosti i razvoju), održana u Kairu, Arapska Republika Egipat od 31.jula do 5.avgusta 1990.godine.

Prema islamskom učenju Bog stvara život i Bog određuje smrt. Nema života bez Božije volje i nema smrti bez Božijeg određenja. Čovjek živi život i kuša smrt. Život koji živimo i smrt koju ne volimo u Božijoj su milosti. Kaže se da Bog daje ljudima život i on ima jedini pravo da ga uzme.

Prema tome, sve religije nastoje smjestiti historijske novosti o ljudskim pravima u “svete knjige” kojim se to teološki pripisuje kao izvornoj ideji uopšte?

"Svjetski ethos" ili principi svjetskih religija

Trajne diskusije na pitanje da li je zahtjev ljudskih prava na univerzalnu važnost opravdan, dovelo je do pokreta koji je u dijalogu sa svim religijama i kulturama razradio zajedničke osnovne vrijednosti za sve ljude, jedan svjetski ethos. Putokaz

¹⁴ Enes Karić, *Ljudska prava u kontekstu islamsko-zapadne debate*, Pravni centar, Fond otvoreno društvo BiH, Sarajevo, 1995., str 162.

ovog razvoja bio je Parlament svjetskih religija koji je 1993.godine¹⁵ nakon dugih pregovora zasjedao u Čikagu i koji je donio "Povelju o svjetskom ethosu".¹⁶ Zasjedanje Parlamenta svjetskih religija bilo je i u decembru 1999.godine. Svijet prolazi kroz *fundamentalnu krizu*, krizu globalne ekonomije, globalne ekologije i globalne politike, a moglo bi se reći i globalne etike. Osjetio se nedostatak vizije, politička paraliza, brojni problemi, vođstvo bez dalekovidosti i pronicljivosti, osjećaja za opštu dobrobit, država, naroda i čovječanstva. To je navelo entuzijaste, vizionare da potraže odgovor na savremene izazove u svijetu. Etičko postoji u učenju religija o svijetu i ono može pobijediti globalnu nesreću. Ta etika ne obezbjeđuje rješenja za sve velike probleme u svijetu, ali pruža moralnu osnovu za bolji individualni i globalni poredak, koja može spasiti ljude od očaja, a društvo od haosa. To bi bila etika odgovornosti.

Osnovu ovih nastojanja za vrijednostima koje bi bile priznate od strane svih ljudi, nastoji da se svugdje na svijetu, u svim kulturama i religijama svih vremena treba naći jedna maksima koja čini srž svake etike, odnosno tzv. Zlatno pravilo. Na njemu se zasnivaju sve poznate etike i ono stvara osnovu za legitimno djelovanje pojedinaca, grupa, država i zajednica država. *Zlatno pravilo* kaže da se sa drugima treba susretati onako kako bi htjeli da se drugi susreću sa nama. Ili u riječima "Povelje o svjetskom ethosu" "Moramo se ponašati prema drugima onako kako bi htjeli da se drugi ponašaju prema nama." To je princip star hiljadama godina u mnogim religijama i etičkim tradicijama čovječanstva i glasi: *Što ne želiš činiti sebi, ne čini drugima!* Ili, rečeno u pozitivnom smislu: *Što želiš činiti sebi, čini i drugima!*¹⁷ To bi trebalo da znači neopozivu i bezuslovnu normu u svim oblastima života, u porodici, zajednici, rasama, nacijama i religijama.

¹⁵ Principi globalne etike, "Revija slobodne misli", KRUG 99, broj 37, Sarajevo, juli-septembar 2002., str.43-49.

¹⁶ Deklaracija je usvojena na II Parlamentu svjetskih religija, čiji je inicijator Hans Küng – Čikago, 04.09.1993. Izvještaj sa zasjedanja i detaljnije interesantne informacije mogu se naći na internetu pod: <http://www.cpwr.org>. Dalje interesantne informacije naći ćete na internet adresi: <http://www.uni-tuebingen.de/stiftung-weltethos>.

¹⁷ Principi globalne etike, n.dj., str.45.

Međutim, univerzalna vrijednost ljudskih prava stalno se osporava. Pod *globalnom etikom* ne misli se na globalnu ideologiju ili *jednu unificiranu religiju*, pored svih postojećih religija, ili dominaciju jedne nad drugim. Pod *globalnom etikom* podrazumijevamo *fundamentalni konsezus osnovnih vrijednosti, trajne standarde i lične stavove*. Bez takvog fundamentalnog konsenzusa o etici, prije ili kasnije došlo bi do haosa ili diktatura. S obzirom da stare i nove *etničke, nacionalne, društvene, ekonomske i religijske tenzije* prijete izgradnji mirnog, demokratskog svijeta, čovječanstvu je potrebna vizija ljudi koji žive zajedno u miru, etničkih i etičkih grupacija i religija koje dijele zajedničku odgovornost za brigu o planeti Zemlji. Ta vizija počiva na nadi, ciljevima, idealima, standardima. Fundamentalni principi globalne etike, za pojedince, zajednice, organizacije, države i same religije, nalaze se u religijama i tradicijama koje pružaju etiku koja je uvjerljiva i praktična za sve ljude koji su religiozni ili nisu. U većini religija svijeta nalazimo četiri, antičke upute za ljudsko ponašanje, a to su četiri neopozive direktive:

- zalaganje za kulturu nenasilja i poštovanje života;
- zalaganje za kulturu solidarnosti i pravednog demokratskog poretka;
- zalaganje za kulturu tolerancije i života i istinoljublja i
- zalaganje za kulturu jednakih prava i partnerstva između muškaraca i žena.¹⁸

Zaključak

Monoteističke religije na direktan ili indirektan način tretiraju pitanje ljudskih prava. U gledanju na razvoj ljudskih prava u religijama ima razlike. Izvori ljudskih prava mogu se naći u hinduizmu i budizmu, konfucijanizmu, te u svetim knjigama Bibliji i Kur'anu. Jevreji, kršćani i muslimani savremenog doba pokazali su zanimanje za ljudska prava. Muslimani su pokušali dokazati da su ljudska prava dospjela iz Kur'ana i učenja Božijeg poslanika Muhammeda. Prema kršćanskom shvatanju, čovjek je izvor i cilj ljudskih prava, po njima se konkretno potvrđuje vrijednost i dostojanstvo čovjeka u društvu. Ko krši ljudska prava, čini zlo ne samo čovjeku nego griješi i prema Bogu. Ljudska prava su u islamu duboko ukorijenjena u shvatanje da je Bog, *izvor svih*

¹⁸ Principi globalne etike, n.dj., str.44-49.

ljudskih prava. S obzirom da im je podareno porijeklo u Božanskom, nijedan vođa, vlada, skupština niti bilo koji drugi autoritet, vlast ne smije ograničiti, poništiti ili narušiti prava dodijeljena od Boga. Među ovim religijama ima sličnosti ili dodirnih tačaka, pa se u judaizmu i islamu ubijanje ljudi stavlja na isti nivo kao i zločin protiv Boga.

Svijet prolazi kroz globalnu krizu, odnosno krizu ekonomije, ekologije, politike, etike. Osjeća se nedostatak vizije. Pod globalnom etikom podrazumijevamo fundamentalni konsezus osnovnih vrijednosti, trajne standarde i lične stavove, a u okviru toga standardizirana ljudska prava rasterećena od ideologije i politike. Bez takvog fundamentalnog konsenzusa o etici, prije ili kasnije došlo bi do haosa ili diktatura. S obzirom na *etničke, nacionalne, društvene, ekonomske i religijske tenzije* prijete izgradnji mirnog, demokratskog svijeta, čovječanstvu je potrebna vizija ljudi koji žive zajedno u miru, naroda, nacija, etničkih manjina i religija koje dijele zajedničku odgovornost za brigu o našoj planeti. Ta vizija počiva na nadi, ciljevima, idealima, standardima. Fundamentalni principi globalne etike, za pojedince, zajednice, organizacije, države i same religije, nalaze se u religijama i tradicijama koje pružaju etiku koja je uvjerljiva i praktična za sve ljude koji su religiozni ili nisu.

Literatura

1. Cvitković Ivan, *Religije suvremenog svijeta*, (drugo izdanje), DES, Sarajevo, 2002.
2. Cvitković Ivan, *Sociologija religije*, DES - Sarajevo, Sarajevo, 2004.
3. Čitanka ljudskih prava, Centar za ljudska prava Univerziteta u Sarajevu, Sarajevo, 2001.
4. **Demokratija i ljudska prava**, Zbornik radova, Civitas BiH, Sarajevo, 2002.
5. **Enciklopedija živih religija**, NOLIT, Beograd, 1990.
6. **Hamdullah Muhammed: Muhammed a.s. – Život**, Izd. Starješinstvo islamske zajednice Bosne i Hercegovine, Hrvatske i Slovenije, Sarajevo, 1989.
7. **Judeizam i ljudska prava**, (priredio Elizar Papo), Pravni centar Fonda otvoreno društvo BiH, Sarajevo, 1998.

8. **Karić Enes, *Ljudska prava u kontekstu islamsko-zapadne debate***, Pravni centar, Fond otvoreno društvo BiH, Sarajevo, 1995.
9. **Ljudska prava i Katolička crkva: dostojanstvo osobe i temeljna ljudska prava u naučavanju Katoličke crkve** Zbornik radova znanstvenog skupa održanog u Sarajevu 27-29. travnja 2000. (priredio Velimir Blažević), Pravni centar, Sarajevo, 2000.
10. **Medinska povelja**, objavljena je u knjizi: **Jasna Bakšić-Muftić, *Sistem ljudskih prava***, Fond otvoreno društvo, Pravni centar FOD BiH, Magistrat, Sarajevo, 2002.
11. **Međunarodni dokumenti iz oblasti ljudskih prava, Dio 1 i 2., Helsinški komitet za ljudska prava u Bosni i Hercegovini**, Sarajevo, 1995.
12. **Opći religijski leksikon**, Leksikografski zavod "Miroslav Krleža", Zagreb, 2002.
13. **Principi globalne etike**, "Revija slobodne misli", KRUG 99, broj 37, Sarajevo, juli-septembar 2002.
14. **Sadiković, Ćazim, Evropsko pravo ljudskih prava**, "Magistrat", Sarajevo, 2001.
15. **Sevima Sali i Zlatan Terzić, *Međunarodni dokumenti o ljudskim pravima - Instrumenti Ustava Federacije Bosne i Hercegovine***, Pravni centar Fonda otvoreno društvo Bosne i Hercegovine, Sarajevo, 1996.
16. **Tolerancija i tradicija**, "Forum Bosne", br.9-10, Sarajevo, 2000.
17. **Temelji moderne demokratije - izbori deklaracija i povelja o ljudskim pravima (1215-1989)**, (priredio Dušan Mrđenović), "Nova knjiga", Beograd, 1989.

RELIGION AND HUMAN RIGHTS

Summary

Monotheistic religions, directly or indirectly, discuss the issue of human rights. The attitude to human rights is different in various religions. The roots of human rights may be identified in Hinduism and Buddhism, Confucianism and holy books of Bible and Koran. Jews, Christians and Muslims of our time expressed interest in human rights. Muslims tried to prove that the idea of human rights come from Koran and instructions of divine emissary Muhammad. According to Christian interpretation, the man is the source and the goal of human rights and through their realization human dignity in society is confirmed. The one who violate human rights make evil not only to man but commits sin against God. Human rights are deeply rooted in Islam through interpretation that God is the source of all human rights. Having in mind that human rights have divine origins, no leader, neither government, assembly or any other authority or power should limit, cancel or disturb the rights given by God. There are similarities or common points among these religions; moreover Judaism and Islam treat homicide the same way as a crime against God.

Dorđe Slavnić

PORATNI PERIOD ILI DOBA SOCIJALISTIČKOG REALIZMA (BOŠNJAČKA DRAMA 1945-1955)

Abstract

Veliki i odsudni događaji koji su se odigrali u drugoj Jugoslaviji, a ponajviše na tlu Bosne i Hercegovine u vremenu od 1941. pa sve do 1945. godine, ostavili su neizbrisive tragove na cjelokupnom duhovnom životu te zemlje pa stoga ni bošnjačka drama nije mogla ostati imuna na takve radikalne promjene u svim sferama života. Komunističko učenje koje se javlja kao dominantna, vladajuća državna i društvena ideologija na našim prostorima donosi sa sobom i jedan svoj, vrlo specifičan tretman pozorišta i drame. Naime, marksistički ideolozi (ili barem oni koji su se tako predstavljali) imali su krajnje pragmatičan pristup teatru kao fenomenu i smatrali su da je on samo sredstvo političke borbe i širenja "pravih" ideja u najširim narodnim masama. To, drugim riječima, znači, da je scena korištena kao jedno od najmoćnijih sredstava propagande, kao medij za, najprije neskriveno i grubo, a potom i profinjenije i ublaženije širenje "crvenih" ideja. U tom smislu drama i pozorište su shvatani i doživljavani kao didaktičko sredstvo za preodgajanje i usmjeravanje puka koji je posjećivao pozorište. Zato se može reći da je u tom periodu vladao "otvoreni utilitaristički i dogmatski odnos prema umjetnosti"¹ koji je podrazumijevao apsolutnu podređenost umjetnosti uopšte, a posebno drame, vladajućoj ideologiji koja je željela da putem teatra, sasvim jasno i nedvojbeno, gledaocu pokaže kakav treba da bude a kakav ne, da

¹ Josip Lešić, DRAMSKA KNJIŽEVNOST II, Institut za književnost, /Svjetlost, Sarajevo, 1991/, str.5.

mu obezbjedi "idejno oružje" u borbi za progresivne socijalističke ideale koji treba da budu ostvareni u bliskoj budućnosti.² U tome, naravno, vodeću i najvažniju ulogu igra Partija³ koja je ne samo moderator i koordinator cjelokupnog kulturnog života nego se javlja i kao inspirator najviših estetskih uzleta u novoj dramskoj književnosti. Riječju, Partija je ne samo dežurni ideološki policajac nego je i partijnost istovremeno i garancija vrhunske etičnosti i estetičnosti. U takvoj situaciji dramski pisci u Bosni i Hercegovini našli su se u dilemi, u stvaralačkom procjepu između mogućnosti da se aktivno uključe u izgradnju svoje socijalističke domovine direktnim političkim angažmanom na sceni, konkretno pisanjem agitovki, ili da pokušaju da umjetnički preslikaju stvarnost trenutka u kome su pisali pokušavajući da uhvate tipične likove, karakteristične situacije i autentični ambijent tadašnje svakodnevnice.

No, i u jednom i u drugom slučaju većina pisaca lako bi i neprimjetno skliznula u simplifikaciju, generalizaciju, crno-bijelo prikazivanje i političko uopštavanje stvarajući samo dvije grupe likova po prastarom i dobro poznatom modelu heroja i antiheroja, pozitivaca i negativaca, dobrih i loših junaka pri čemu su dobri, pozitivni i prihvatljivi bili oni koji su se nesebično, požrtvovano i bez kolebanja borili u ratu protiv fašizma, nacista i njihovih domaćih pomagača, u miru se bezrezervno predali obnovi i izgradnji zemlje svesrdno pomažući usavršavanje narodne demokratije i socijalističkog sistema.⁴

Na drugoj strani bili su, naravno, oni koji su se protivili narodnoj volji, slobodi i demokratiji, ostaci prošlog režima i reakcionari, zagovornici buržoaskog društvenog uređenja i, svakako, sljedbenici nacističkih i fašističkih ideja kao i njihove domaće pristalice. U tom smislu sve što je bilo pozitivno, progresivno i socijalističko svrstavano je u zdrave snage a sve ono

² Ovakav pristup stvarima najbolje ilustruju tekstovi Radovana Zogovića u poratnoj REPUBLICI iz 1946. i 1947. godine.

³ Da ne bi bilo zabune, riječ je o Komunističkoj partiji, kasnijem Savezu komunista, koji je suvereno držao vlast u Bosni i Hercegovini sve do "prvih slobodnih izbora" u novembru 1991.

⁴ Radi boljeg razumijevanja odnosa politike, ideologije i umjetnosti tog doba, uputno je pogledati nekoliko karakterističnih naslova kao što su "Izvještaji i referati sa 5. kongresa KPJ (Kultura, 1948.) sa posebnim osvrtom na izlaganja Milovana Đilasa ili, na primjer, Jovana Popovića, "Partijnost i književnost".

što je oponiralo takvom viđenju i uređenju svijeta smatrano je nezdravim i bolesnim u duhovnom smislu.

Pišući u ovakvim duhovnim okolnostima i upotrebljavajući spomenuti dramaturški model, većina bošnjačkih dramatičara koncentrisala se u svojim djelima oko tri tematska ciklusa (kompleksa) koji su u to doba bili ne samo dobro prihvaćeni od strane vlasti, nego su kao takvi imali i dobru prođu kod publike koja se još uvijek intenzivno oporavljala od strahovitog svjetskog rata koji je prohujao u svom najtežem obliku upravo preko prostora Bosne i Hercegovine.

U okviru prvog tematskog kruga obrađivani su predratni dramski motivi sa naglaskom na otuđenost vlasti i režima od naroda, trulost i licemjerstvo društva i uopšte dekadentnost cijelog tog vremena koje je u znaku jugoslovenske krune.

Drugi tematski ciklus podrazumijevao je sve veoma različite ali u osnovi srodne motive koji su govorili o ratu i borbi ljudi na ovom prostoru protiv pobješnjele nacističke nemani koja je uz pomoć svojih slugu i najgoreg dijela južnoslovenskih naroda pokušala da svojom čizmom zatre život na našim prostorima. Bilo je tu naravno i mnogo i često neumjesnog pretjerivanja i preuveličavanja, neukusne glorifikacije i namjernog zatvaranja očiju pred neprijatnim činjenicama, ali je fakat da su teme iz ovog sižejnog ciklusa bile ponajviše eksploatisane, pa je stoga broj uspješnih komada s ovakvom tematikom srazmjerno i najveći.

Treći krug motiva obuhvata one komade koji su govorili o obnovi zemlje i socijalističkoj izgradnji koja je sa sobom donosila ne samo oduševljenje i zanos nego i mnoge traume i lomove koji nastaju prilikom tako radikalnih društvenih promjena. Summa summarum, bošnjačka drama ovog perioda u potpunosti je imala vaspitnu, populističku i ideološku prirodu što se ogledalo kroz skoro unificirani izbor tema koje su skoro uvijek bile vezane za borbu između prošlog i sadašnjeg, bivšeg i budućeg, kapitalističkog i socijalističkog, konzervativnog i progresivnog. U tom smislu sve što je dolazilo sa strane i spolja bilo je tretirano kao strano i negativno, za razliku od svega domaćeg i pozitivnog koje je bilo često nekritički hvaljeno i a priori prihvatano. U tom smislu, socrealizam je prepoznavao i potencirao jedino sadašnjost i budućnost u kojima je novi socijalistički čovjek trebao da u novom poretku, istinski narodnom, slobodnom i demokratskom,

kao heroj rada i progresu, stvori jedan bolji, humaniji i pravedniji svijet.⁵

U ovakvim uslovima i samo tkivo drame koju su stvarali bošnjački dramatičari moralo je da poprimi odgovarajuću formu, posebno kada je u pitanju struktura dramske radnje i formiranje likova. Naime, agitovka, kao dominantni oblik i dramaturški model, imala je prilično nedinamičnu, simplificiranu i skoro bez izrazitog agona dramsku radnju, koja se više oslanjala na transparentnost i pomoćne teatarske efekte (snažna i glasna patriotska pjesma, dijelovi propagandnih materijala, radio-vijesti, izvještaji s frontova, iz fabrika, sa sportskih terena, filmski i televizijski žurnali), nego na snagu i dramatičnost zapleta. Najzad i sam zaplet i završetak najčešće su ublaženi i pojednostavljeni jer pomalo ironično i s gorčinom, dobro uvijek pobjeđuje nad zlim, progres nad regresom, mladost nad starošću. Umjesto finalne fešte tako karakteristične za komediju od Aristofana i Menandra pa naovamo, agitovka se završava snažnim parolaškim scenama u kojima se ne krije politička propaganda.

I na nivou likova agitovka je podsjećala na neke stare srednjovjekovne moralitete čiji su osnovni likovi bili personifikacije Dobra i Zla. Riječju, u ovoj vrsti dramskih komada nailazimo na jasno ocrtane, stilizovane, pojednostavljene tipove koji djeluju sa jasnih ideoloških, političkih i klasnih pozicija, svedeni na svoju funkciju, a daleko od individualiziranosti i psihološkog cizeliranja, proste maske čiji jedini zadatak da publiku "bombarduju" ideološkim i političkim parolama.

Uz ovaj drevni model, tako jasan i prepoznatljiv, u opticaju je bio i takozvani realistički ili, bolje bi bilo reći, socrealistički. Ovaj dramaturški koncept nastojao je da izbjegne direktnost i bukvalnost političke i ideološke propagande koja je izbijala iz agitovke, da prenebregne plakat i parolu, da u dramu uvede sofisticiranije i psihološki složenije likove koji će moći da imaju umjetničku uvjerljivost i težinu. U tom smislu primjenjen je romantičarski "recept" u kome su se negativne karakterne osobine povezivale sa negativnim političkim predznakom i obrnuto. Bilo je, istina, iskakanja i izuzetaka, to jest likova koji se, bar u početku, nisu priklanjali ideološkim krajnostima i predstavljali su pokušaj ili "simulaciju" složenijih i socijalno determiniranih

⁵ J. Lešić, navedeno djelo, str. 9.

karaktera kod kojih funkcioniše normalna i logički koncipirana psihološka motivacija. Pa ipak, takvi likovi (kao što je Ibro iz TRI SVIJETA Hamze Hume) predstavljaju zapravo mješavinu stiliziranih tipskih herojskih likova iz agitovki i romantičarski idealiziranih individualnih karaktera. S druge strane, "negativci" su poslije duge i mučne unutrašnje borbe, na kraju pronalazili "pravi" put i okretali se pozitivnim principima, no često prekasno: smrt kao kazna i tragična konsekvencija najčešće bi bila brža od pokajanja i očišćenja.

U tematskom pogledu, socrealistička drama ipak, naravno, ne silazi s "generalne linije" iako u svojoj dramaturškoj realizaciji izbjegava očiglednu, plakatsko-parolašku direktnost i služi se realističkim sredstvima da bi postigla veću umjetničku i scensku uvjerljivost a sve u funkciji pokretanja i podsticanja najširih narodnih masa na borbu za bolji i ljepši svijet i socijalistički poredak. U tom smislu nije bila bitna toliko forma koliko sadržaj, nije bilo bitno kako se nešto kaže već šta se kaže. Pa ipak, trebalo je naći neki modalitet da se to nešto "šta" kaže, i u tom smislu socrealistički dramski pisci koristili su nekoliko "šablona" ili dramskih "košuljica" u koje bi "implantirali" odgovarajući sadržaj.

Jedan dio bošnjačkih dramatičara oslanjao se na predratni, realistički model koji je mnogo korišten i u međuratnoj socijalnoj drami; drugi su se pak opredijelili za sovjetski dramaturški model takođe društveno angažovane drame koji se kod nas pojavio zahvaljujući komadima Leonova, Kornejčuka, Simonova i drugih autora slične provenijencije; treći su, pak, preferirali klasiku i klasični izraz već do savršenstva doveden u slovenskoj, nadasve južnoslovenskoj dramskoj tradiciji (riječ je o ugledanju na dramaturgije Sterije, Nušića, Gogolja i drugih dramatičara).

Međutim, bez obzira na sve različite varijacije u dramaturškom oblikovanju dramskog tkiva već predvidljive tematike i sadržaja, za socrealističku dramu se bez oklijevanja može reći da je imanentno građanska jer je skoro uvijek i bez izuzetka struktura socrealističke drame identična ili kompatibilna s klasičnim dramaturškim obrascem buržoaske drame. Korištenje te vrste stvaralačke tehnike očigledno je u osnovnim dramaturškim elementima: radnja je najčešće smještena u "građanski salon", to jest prostor kuće, sobe ili neke druge zatvorene prostorije, u pitanju je, naravno, scena-kutija bez četvrtog zida u kojoj je teatarska iluzija potpuna, zaplet se

uglavnom vodi na "idejnom" nivou što znači da je sukob pretežno verbalan a do sudara likova dolazi uglavnom ili skoro isključivo zbog različitih ideoloških političkih stavova s tim što se, kako Lešić to dobro opaža (5), uvodi jedan novi i neobični anagnorisis na kraju u kome, u velikom stilu, pobjedu odnose pozitivne i progresivne snage. U tom smislu, u Huminoj drami TRI SVIJETA imamo primjer par excellence, jer glavni junak Ibbo u finalu drame puca najprije u Suljagu, "kapitalističkog pauka" a potom i u brata Ešrefa, izdajnika, da bi na kraju i sebi oduzeo život.

No, u poratnoj bosanskohercegovačkoj bošnjačkoj socrealističkoj drami uočljivi su, pored već dobro prepoznatljivog ideološkog upliva koji je "uliven" u građanski "kalup", i pojedini tipično lokalni i vremenu primjereni uticaji. Riječ je prvenstveno o "usputnom" prikazivanju lomova koji nastaju u junacima i likovima koji još uvijek ne mogu da se adaptiraju i priviknu na nove, urbane uslove života koje sa sobom donosi novi, poslijeratni život u kome intenzivna industrijalizacija zemlje mijenja lik cijelog društva i samim tim sudbinu čitavih porodica kao i pojedinaca u njima. Takvi likovi pate od "sindroma urbanizacije", dobro poznatog i raširenog u gradovima poratne Jugoslavije, a koji je podrazumijevao pocijepanu ličnost koja nije u stanju da se odrekne i odbaci staru, ruralnu svijest s kojom je došla sa sela, a nije istovremeno u stanju da prihvati i usvoji za njega nove, gradske, građanske navike i način života.

Pored toga, u ovim dramama često se sreću likovi u kojima se prepliću i miješaju seoski i malograđanski mentalitet, što se vidi ne samo po njihovim postupcima već i na nivou jezika: ti junaci u govoru brkaju i zamjenjuju "dijalekatski jezički kolorit" sa uobičajenim parolama, frazama i "crvenim" sintagmama tako čestim i raspostranjenim u to doba u našoj zemlji.

Od dramskih pisaca koji su tada djelovali u Bosni i Hercegovini jedan broj njih je bio već aktivan, pa i afirmisan u međuratnom periodu baveći se pretežno društveno-socijalnom problematikom. Među bošnjačkim autorima isticao se Rasim Filipović koji je, poput mnogih svojih savremenika i kolega, pregnuo da mnoge svoje komade "prepravi" i prilagodi novom vremenu, te im tako obezbjedi scenski život i publiku. Naime, kao i njegove kolege po peru Palavestra, Kušan i Petrović, Filipović je imao dvije mogućnosti: ili da već postojećim komadima naprosto samo promijeni naslove i na taj način im da novu "šminku", ili da

se upusti u ozbiljnije dramaturške zahvate na strukturi komada prilagođavajući ih novim ideološko-političkim potrebama. Krajnji cilj i jednog i drugog postupka bio je dvojak: prilagoditi se, najprije, društvenom trenutku koji je od drame tražio partijsku orijentaciju, ideološku ispravnost i jasnost te odgojnu funkciju, s jedne strane, kao i uvesti socrealističku dramsku tehniku koja je obezbjeđivala karakterističan stil realističke uvjerljivosti i jasne ali neupadljive idejne opredjeljenosti. Tako je Rasim Filipović svoju dramu RASPADANJE⁶ iz 1937. godine ponovo objavio 1950. godine pod promijenjenim naslovom ZA KRUHOM⁷ "uz obavezno klasno retuširanje" koje je trebalo komadu da da aktuelnost i karakteristične crte vremena⁸.

Ozbiljnije dramaturške, ali naravno i ideološke zahvate poduzeo je Rasim Filipović na drami TRGOVINA MJEŠOVITE ROBE⁹ iz 1941. godine koja je u prvoj verziji predstavljala sintezu motiva zelenaštva i ljubavno-kriminalističkog triler. Praveći ozbiljne intervencije, osobito u trećem činu, Filipović je potisnuo lične strasti u korist socijalno-društvenog temata izrabljivanja i zelenašenja. Tako je u drami PAUK¹⁰ iz 1950. godine, što je zapravo novi naslov TRGOVINE MJEŠOVITE ROBE, Filipović intenzivirao negativne nijanse postojećih likova svodeći istovremeno osnovni motiv drame na negativne posljedice povezivanja bogatstva i vlasti. Imajući negdje "u malom mozgu" lik Kantora iz Cankarevog KRALJA NA BETAJNOVI, Filipović je kriminalistički zaplet protkan intimnom dramom neprimjetno zamijenio motivom opasne sprege između novca i političke moći, sasvim u duhu novog socrealističkog trenda koji je tražio karakteristične likove u tipičnim situacijama.¹¹

⁶ RASPADANJE (Porodica Šurkić), (drama u tri čina), Sarajevo, 1937. (Predgovor Jovana Tanića).

⁷ ZA KRUHOM, (drama u tri čina), Mala dramska biblioteka, Zagreb, 1951.

⁸ Slično je postupio i Emil Petrović koji je, uz određene "idejne" adaptacije, dramu LJUDI IZ SUTERENA, nastalu 1938. godine, ponovo publikovao 1951. godine pretvarajući tragikomediju u "tragičnu sliku" o radničkom životu u vrijeme ekonomske krize pred Drugi svjetski rat.

⁹ TRGOVINA MJEŠOVITE ROBE, (drama u tri čina), Sarajevo, 1941.

¹⁰ PAUK, (drama u tri čina), Mala dramska biblioteka, svezak 4, Zagreb, 1950.

¹¹ Nasuprot ovim starim dramama u novom, ili tačnije prepravljenom i zakrpljenom ruhu, prilagođenim idejama (partijnim) zadacima i potrebama vremena, Jakša Kušan je svoje komedije koje se "događaju između dva rata", konstruisao na način klasične realističke drame, sa vidljivim asocijacijama na

Drugi tip drame koji je nastajao još u "žaru borbe", na izmaku i u završnim trenucima Drugog svjetskog rata na našim prostorima, govorio je o danima okupacije i narodnooslobodilačke borbe. Još dok su Nijemci bili u našoj zemlji predstavljajući još uvijek realnu opasnost, 6. novembra 1944. godine u Tuzli je, povodom godišnjice Oktobarske revolucije, izvedena komedija KAFANSKI STRATEZI koju su "po narudžbi" i kao partijski zadatak prigodno napisali Dušan Blagojević, Ismet Mujezinović i Drago Vučinić, inače "slučajno zalutali u dramsku književnost"¹².

Gogolja (REVIZOR) i Nušića (SUMNJIVO LICE), jer komično u njima isijava ne "iz sukoba dobra i zla, nego sa trenjem zla sa zlim" /Josip Kolundžić, FRAGMENTI O TEATRU, Novi Sad, 1965, str.199./ Kušanovo "humorno društvo", slično nekim Nušićevim komedijama, dato je kao živopisni grupni portret raznovrsnih moralnih i etičkih deformacija. Bez pozitivnog junaka, ovaj "hor" smutljivaca i pokvarenjaka, pokondiren i frustriran, iznenadno i neočekivano uhvaćen u zamku, ili paničnog straha od više vlasti, ili vlastite nezajažljive pohlepe, naglo izbačen iz postojeće ravnoteže, doživljava sve faze, kako bi to rekao Nušić, "hlađenja duše i hlađenja osjećanja".

U komediji NEVJEROVATNI SAN GOSPODINA MINISTRA (1954), u učmalu i zaturenu provinciju stiže zvanični dopis u kome ministar prosvjete lično traži od novoosnovane općine izvještaj o "zapuštenosti na kulturnom polju", o "korovu neznanja" i "draču neprosvjećenosti, što kod polupismenog načelnika, slično telegramu u Nušićevom SUMNJIVOM LICU, izaziva strah i on u svojoj općini započne bjesomučnu hajku za tim sumnjivim i od više vlasti proskribovanim "kulturnim poljem". Ovaj početni nesporazum, poslužiće Kušanu za komičko (pa i satirično) razobličavanje primitivnog i konzervativnog provincijskog mentaliteta i prigluposti a osione općinske vlasti (načelnika, pisara i vijećnika). I komedija SAVJESTI NA DLANU (1951), takođe se događa "u učmaloj provinciji predratne Jugoslavije", s tim što se sada umjesto opasnog (i tajanstvenog) dopisa ministra prosvjete, javlja glumac Milan Orlić, prerušen u telepata Mandraka (koji tobož "sve vidi, sve zna i sve može da pokaže i iznese" na vidjelo), unoseći svojom opasnom vidovitošću među sreske moćnike (njihove supruge i ljubavnice) panični strah od istine, koju sveznajući stranac može da "vidi" i objelodani svijetu. I tako, u opštoj panici i pometnji, jer "u strahu su velike oči", nastaje bjesomučno utrkivanje u otkrivanju vlastitih "strasti i sebičnosti". Na iznenadnom poremećaju ustajale (provincijske) površine izgrađena je i komedija PESNICA U DŽEPU (1955), s tim što sada pojava "revolucionara" koga vlast progoni izaziva nesporazume (a zatim i paniku) među "humornim društvom" (raznih savjetnika, arhivara, posrednika i njihovih supruga i ljubavnica), koje na kraju, uhvaćeno u zamku i razgolićeno u komedijskom ogledalu, pokazuje svoje sebično "ružno lice", ismijano i groteskno razobličeno.

¹² J. Lešić, DRAMSKA KNJIŽEVNOST II, ... str.16.

Djelo govori o onoj specifičnoj situaciji u kojoj se stvara atmosfera "napetog iščekivanja" raspleta događaja dok sa svih strana nadiru razne neprovjerene vijesti i dezinformacije koje pogoduju širenju panike i konfuzije među stanovništvom, posebno među onim malovaroškim sitnim dušama koje žive i preživljavaju zahvaljujući politici "dobar dan čaršijo na sve četiri strane". Oni svoju "politiku" i "strategiju" stvaraju i vode u kafani prilagođavajući se munjevito trenutnim promjenama dnevne politike, a sve u cilju opstanka i ostvarenja dobiti za sebe lično.

Na nivou likova formirane su tri nacionalne maske, tri tipa, tri modela zasnovana na konfesionalnim obilježjima koja dovedena do karikaturalnih dimenzija, karikiranjem jezika i temperamenta, "svojom živopisnošću i prepoznatljivošću" doprinose nastanku jedne neponovljive balkanske groteske začinjene jakom dozom satire.

Od tada pa nadalje, u bosanskohercegovačkoj i bošnjačkoj drami, ove tri komične figure, ova tri tipa, provlačiće se kao lajtmotiv u mnogim komedijama, burleskama i satirama. Naime, osnovna namjera i cilj stvaranja ovih maski je da se pokaže kako nijedna etničko-konfesionalna zajednica i nijedan narod u Bosni i Hercegovini nisu bez izroda i profitera koji nemilosrdno mjenjajući "zastave i zakletve" mimikričkim metodama nastoje da opstaju i plivaju u svakom režimu i svakom sistemu. Takve "patriote" prikazane su provjerenim dramaturškim sredstvima koje ih čine "živim" i živopisnim, prijemčivim za oko, uho i duh jednostavnog gledaoca kome je cijela burleska i namijenjena.

Autori KAFANSKIH STRATEGA posegnuli su, a sve radi sigurnog uspjeha i postizanja željenog efekta, za klasičnim komičkim instrumentima građanske komedije, već do majstorstva dovedenim u Sterijinim ili Nušićevim djelima. Kao i, na primjer, u RODOLJUPCIMA, osnovno težište komada je na verbalnoj komici u kojoj su "odugovlačenja, ponavljanja, lokalizmi, pogrešno izgovaranje imena" i tako dalje pokretačka snaga smijeha, ali i put kojim se propagira momentalno primaran cilj, a to je pokretanje svih snaga i njihov angažman u borbi protiv neprijatelja koji je već na koljenima.

Pa ipak, prikazujući sve te nesretne maske, iskarikirane i groteskne, autori ove komedije nikad nisu otišli u mržnju ili netrpeljivost, nikad ih nisu doživjeli kao istinsku i sudbinsku opasnost za ovu sredinu ili ljudski rod, nego su ih radije

doživljavali i prikazivali benevolentno kao grešne, slabe i komične kreature na marginama društva, tako da je u tom smislu "burleska sasvim potisnula satiru, a agitacija i neposredni politički povod (...) - dramsku literaturu."¹³

Dramaturški gledano prve scene i uvodni dijelovi postavljeni su bolje i vještije nego kasniji razvoj događaja i komičko ubrzanje. Umjesto raskrinkavanja licemjerstva, koristoljublja i moralne pokvarenosti, komad dobija benignije tonove tako da prevrtljivost i kameleonstvo likova počinju izgledati kao društvena nužda i prisila okolnosti, a ne kao karakterni opredjeljenje i etička devijacija. Nema tu, čini se, dovoljno satire, žestine i žaoke, nego se sve nekako razvodnjava i gubi u dobrodušnom smijehu i karikaturi.

S druge strane, uz pomoć Mujage, Trive i Ive, autori komedije KAFANSKI STARTEZI uspijevaju ipak, bar na momente, da "sredstvima političkog kabarea", razviju i razmašu komičku radnju, uspostave dinamiku i na principu epizoda u kojima dominiraju, kako glavni tako i sporedni likovi (Čovjek bez glasa, Čovjek iz ćoška, Mujaginica), postignu ono što im je bio glavni zadatak, a to je politički, promotivni i propagandni cilj mobilizacije svekolikog pučanstva na završni udarac mrskom okupatoru. Posebnu bliskost između komičkih likova i publike postižu autori koncipiranjem komada na skeč-dramaturgiji i širokom upotrebom žargona i lokalizama.¹⁴

Pored Blagojevića, Mujezinovića i Vučinića ratnom tematikom bavio se, naravno, i Rasim Filipović koji je 1946. godine objavio dramu KRV JE USKIPJELA¹⁵. Radnja ove drame događa se 1942. godine u ruralnom ambijentu u Bosni. Osnovni motiv ovog komada je kolaboracija četnika i ustaša sa Nijemcima koje je rezultirala hiljadama mrtvih. Centralni lik drame koja inače obiluje melodramskim elementima, a ispunjava prvenstveno pedagošku i propagandnu funkciju, je majka Stana koja, ostavši bez muža koga su ubile ustaše, svu svoju ljubav poklanja sinu Miladinu, četničkom oficiru. Međutim, ta ljubav je, kao i svaka majčinska ljubav, bezgranična i slijepa i ne vidi u kom pravcu srlja

¹³ Isto

¹⁴ Blagojević-Mujezinović-Vučinić, KAFANSKI STRATEZI, (satirična burleska u tri čina), Beograd, 1961.

¹⁵ Rasim Filipović, KRV JE USKIPJELA, (aktovka), Partizanska pozornica, Zagreb, 1946.

njen sin. To što on čini razna nedjela, progoni, pljačka i pali sve ispred sebe i oko sebe, nije dovoljan argument majci da posumnja u sinovljevu ispravnost. Međutim, onog trenutka kada sagleda da njen sin sarađuje i sa ustašama i sa Nijemcima koji su joj ubili muža, i ne samo da sarađuje nego ih čak dovodi u kuću, majka počinje da shvata kojim putem je Miladin krenuo. Tako ona u drami prelazi jedan put spoznaje i prelaska iz krajnosti u krajnost, od apsolutne odanosti sinu, preko sumnji i dilema, sve do otvorene, jasne i nedvojbene spoznaje da je njen sin zločinac koji čak i na nju podiže ruku. Tek tada, kada joj "krv uskipi", ona uzima sjekiru i ubija sina izdajnika upravo u trenutku kada nailazi partizanska vojska kao nagovještaj i simbol jednog novog, drugačijeg i pravednijeg života¹⁶.

Osnovni motiv Filipovićeve drame KRV JE USKIPJELA očigledno je izdaja koja biva prikazana kroz najtananiji odnos majke i sina, u kom preovladava snaga majčine ljubavi. Koliko je izdaja sraman i gnusan čin pokazuje Filipović time što čak i majka, pored svoje neograničene ljubavi za dijete, na kraju biva njegov sudija. Ako se analizira sama priča onda ćemo vidjeti da se ona zapravo može svesti na onu arhaičnu borbu između dobra i zla, između pravde i zločina. Međutim, ovu već uobičajenu priču koja je već nebrojeno puta prepričana ne samo na sceni nego i u svim umjetnostima, Filipović koristi za propagiranje i širenje odgovarajućih ideja, tako da se njegova drama pretvara u "agitacioni moralitet" jer, Stanina kazna dobija dimenziju pobjede dobrog nad zlim u kom je sama majka izvršilac zaslužene kazne.

Dramaturški gledano Filipović se u ovoj drami često koristi jednim već dobro poznatim i oprobanim sredstvom, a to je "dijaloška deskripcija". To, drugim riječima, znači da glavni likovi kroz uzajamne replike iznose i pripovijedaju sve ono što se dešava oko njih, a što publika nije u stanju da vidi.

Tako "... u razgovoru majka Stane, koja u početku strasno brani svog sina Miladina, i komšinice Janje, čiji je sin Dušan u partizanima, izrečene su sve onovremene parole o neprijateljskoj djelatnosti četnika, ustaša i Nijemaca i o pravednoj borbi partizana; kao što iz sukoba sina i majke, saznajemo sve informacije o sramnoj izdaji četnika i ustaša, tako da se agitovka

¹⁶ Josip Lešić, MEĐURATNA BH DRAMA, Pozorište, 30/1989, 5-6, 413-415, 442-445.

na kraju pretvara u politički čas, scena ostaje javna tribina na kojoj se prikazuju aktuelni događaji i to u propagandno političke svrhe.”¹⁷

Sličnom temom bavi se i druga Filipovićeva drama ZA NOVI ŽIVOT¹⁸ objavljena 1947. godine. Radnja ove drame smještena je u jesen 1944. godine u malo bosansko mjesto koje je još uvijek pod neprijateljskom okupacijom i u kome dolazi do sukoba između oca Selimbega Đulića, vlasnika trgovine, i njegove kćerke Šefike.

Ovaj motiv, toliko čest i rado korišten u međuratnom periodu u društveno-socijalnim dramama, ovaj put dobija neobičnu transformaciju. Naime, kapitalista, "pauk" nalazi se sada u uslovima rata i neprijateljske okupacije zemlje i dobija ulogu, što je za očekivanje, izdajice i špijuna. S druge strane, kao njegov opozit, javlja se njegova kćerka Šefika, pripadnik NOP-a i skojevka, oduševljeni pobornik komunizma, ali zato suviše mlada i bez potrebnog životnog iskustva. Njen entuzijazam i njeno oduševljenje s kojim ona prilazi NOP-u pomažu joj da savršeno obavlja sve zadatke kao ilegalka, pomažući pri tome čitav pokret svesrdno i na svaki način. Sukob do koga dolazi između njih dvoje, a koji je neizbježan i neminovan, nezaustavljivo se pretvara u porodični sukob koji se odvija uglavnom na verbalnom planu, vrlo često nedovoljno prirodno i spontano tako da mu na nekim mjestima nedostaje čak i uvjerljivosti. Stari Selimbeg Đulić, koji bi trebao da bude jedan od prvih domaćih ljudi čitave gestapovske špijunske mreže u mjestu, na momente ne djeluje dovoljno uvjerljivo i ostavlja utisak u pojedinim trenucima kao da je komički lik. Tako mjestimično on izgleda sve drugo samo ne opasan i lukav neprijatelj a češće podsjeća na zbunjenog i uplašenog zelenaša koji želi i pokušava da u toj novonastaloj ratnoj tvorevini zvanoj NDH, sačuva svoj život i učari nešto u opštem haosu i rasulu. Koliko je on nevješt i neprofesionalan špijun i kalauz najbolje svjedoči činjenica da on pismo kojim mu se njemački general zahvaljuje na saradnji, ostavlja na tezgi u

¹⁷ J. Lešić, DRAMSKA KNJIŽEVNOST II, ... str. 18.

¹⁸ Rasim Filipović, ZA NOVI ŽIVOT, (drama u tri čina), Mala pozornica, (II,2), Zagreb, 1947.

trgovini pa na taj način njegova kćerka saznaje čime se bavi njen otac.¹⁹

Sasvim je jasno da je u ovakvoj drami Filipović oštro izdiferencirao likove i svrstao ih, naravno, u dvije crno-bijele grupe pozitivnih i negativnih, prihvatljivih i neripihvatljivih, dobrih i loših. Starija generacija očeva najčešće je sklona saradnji sa fašistima i okupatorima, oni su neka mješavina poniznosti i surovosti, zavisno od toga šta im je u tom trenutku potrebno. Takvi se likovi Idriz-efendije ili gospodina Šimića, za koga se u samoj drami kaže da je "prodana duša i bez savjesti", dok se za onog drugog kaže da je "fašista i bezobzirni cinik". Oni, u svakom slučaju, bez obzira na razlike u svojim karakterima, ne prezaju da služe okupatoru i izdajničkom kvislinškom režimu koji je u tom trenutku na vlasti.

Na drugoj strani nalaze se njihova djeca koji su nosioci pozitivnog principa i koji se bezrezervno i do kraja bore za slobodu i napredak a koji su opet, naravno, identificirani sa partizanskom borbom i komunističkom ideologijom. Ne treba svakako zaboraviti da su "shodno emocionalnoj teleologiji socijalističkog realizma" nosioci i pozitivnih i negativnih principa ravnomjerno raspodijeljeni u svakoj naciji i svakoj konfesiji.

Tri godine kasnije, 1950. godine, Filipović će nastavljajući tradiciju "u stilu i ikonografiji" trilerskog žanra objaviti dramu ZASJEDA koja opisuje događaje iz 1942. godine, ali ovaj put u urbanoj sredini, u jednom od većih bosanskohercegovačkih gradova, koji su u to vrijeme bili pod fašističkom okupacijom. Osnovni nosioci sukoba s jedne strane su pripadnici ilegalnog pokreta otpora koje predvodi mladi borac Nikolić, dok im se s druge strane suprotstvaljaju i nastoje ući u trag gestapovski operativci predvođeni generalom fon Šmitom uz koga neposredno rade kapetan Klaus, njegov pomoćnik i Franc, šef ustaškog zaštitnog redarstva. Kao po pravilu, između njih se nalazi djevojka Neda, dvostruki špijun, sva u nedoumici i rascijepljena, zbunjena i uplašena istovremeno, član i ilegalnog pokreta otpora, ali i gestapovski špijun. Koristeći se takvim modelom u kome je dvostruki špijun glavna ličnost, Filipović zapravo "stripuje" događaje stvarajući napet triler u kome se

¹⁹ Josip Lešić, MEĐURATNA BH DRAMA, Pozorište, 30/1989, 5-6, 413-415, 442-445.

dogadjaji smjenjuju i odvijaju jedan za drugim, bez pauze. Pri tome, Filipović se ne trudi baš mnogo da stvori razumljivu i očekivanu psihološku motivaciju²⁰.

Pored Filipovića i Hamza Humo se u to doba prihvatio pisanja drama. Iako prvenstveno lirik i prirovnjedač, on se 1951. godine okušao kao dramski pisac napisavši dramu TRI SVIJETA koja se nadovezuje na njegov romansijerski pokušaj da se na književan način politički angažuje. Naime, poslije romana ADEM ČABRIĆ koji je ugledao svjetlo dana 1947. godine, njegova drama TRI SVIJETA predstavlja i njegov scenski i dramski angažman u pokušaju da se prikaže društveno-politička realnost, ali i sve patnje kroz koje je prošao bosanskohercegovački narod. U svojoj drami Humo prikazuje krize i lomove kroz koje prolazi jedna muslimanska građanska porodica u Sarajevu do kojih dolazi zbog okupacije i upada fašista u Bosnu i Hercegovinu. Iako bi se i Humi moglo spočitati da postavlja crno-bijele likove i da uspostavlja već uobičajene i već viđene relacije dobra i zla, pozitivnog i negativnog, pa shodno tome bi mu se moglo prigovoriti da likovi nisu uvijek dobro motivisani ni logički elaborirani, neophodno je reći da drama TRI SVIJETA ipak "donosi zanimljivu i upečatljivu sliku jednog košmarnog i prelomnog vremena sa obiljem živopisnih detalja, pokazujući naročito u konstituisanju lika Ibri da je Humo znao oblikovati kompleksni dramski karakter i govorom i radnjom." Tako je Humo pokazao da je mnogo bolji pisac nego što bi se to u prvom trenutku moglo pomisliti, jer je uspio da nadiđe i prevlada zahtjeve socrealizma i bez obzira što je bio osuđen i na partijnost, i na idejnu jasnost, i na ideološku opredjeljenost, uspije da stvori dramu koja posjeduje i "životnu uvjerljivost i dramsku napetost".²¹

Sami događaji koji su opisani u TRI SVIJETA Hamze Hume odigravaju se u Sarajevu u tipično bosanskom dekoru, u periodu od aprila 1941. godine do aprila 1945. godine to jest od početka okupacije pa sve do definitivnog oslobođenja ovog grada u aprilu 1945. godine. Glavni junaci su članovi bogate i ugledne sarajevske buržajske bošnjačke porodice koja pred sam rat ostaje bez oca i glave porodice. Iza njega ostaju tri sina, Ešref, Ibri i Šefik te kćerka Semija koji iznenada i nemilosrdno bivaju bačeni u životnu

²⁰ Rasim Filipović, ZASJEDA, (drama u tri čina), Zagreb, 1950.

²¹ J. Lešić, DRAMSKA KNJIŽEVNOST II, ... str. 22.

realnost u kojoj se treba boriti za opstanak. Međutim, pored egzistencijalnih problema oni moraju da rješavaju i neke moralne probleme koji se još pooštavaju ratnom situacijom. U novonastalim prilikama okupacije i fašističkog terora stari patrijarhalni ustroj bošnjačke porodice mora da ustukne pred žestokim raslojavanjem i razlikama koje nastaju među braćom i sestrom. Okolnosti su takve da uskoro sva tri brata postaju zapravo tri različita svijeta.

Jednu krajnost predstavlja najstariji brat Ešref koji se, smatrajući da ima najveću odgovornost kao najstarije dijete u porodici, povezuje sa Suljagom, imućnim sugrađaninom, koji je opet u dosluhu sa ustaškom vlašću i njemačkim okupatorima tako da i sam Ešref malo po malo, lagano sklizne u izdaju i kolaboraciju. Jasno je iz same drame da Ešref to ne čini iz ubjeđenja nego isključivo zbog toga da bi sačuvao svoj uticaj i dominaciju u porodici a samim time obezbjedio sebi i cijelo nasljedstvo²².

Za razliku od njega, srednji brat Ibro koji predstavlja najkompletniju i najzaokruženije prikazanu ličnost u cijeloj drami, živi potpuno u prošlosti, on je "boem i pijanica", beznadežno zaljubljen u ženu koju je Suljaga svojevremeno "upropastio". On svoje vrijeme provodi u piću, pjesmi i karasevdahu s naglašenom željom za autodestrukcijom, jer više ne vidi da je ostalo išta zdravo i normalno u svijetu u kome sada mora da živi. On, naravno, zapada u onu zabludu svih romantičara koji smatraju da je pravi život bio samo u prošlosti a da sve što je sada ili u budućnosti beznadežno iskvareno i propalo. Ibru istovremeno muči i strahoviti osjećaj tjeskobe i skućenosti, on osjeća da bi morao da ode nekud iz ove zatvorene i stiješnjene doline a sam rat i okupacija samo još pojačavaju takav njegov osjećaj.

Treći i najmlađi brat Šefik kao i sestra Sanija pristupaju odmah na početku rata NOP-u i aktivno učestvuju u njegovom jačanju da bi na kraju sam Šefik bio prisiljen da pobjegne u partizane i napusti svoju pripravnčku karijeru u advokatskoj kancelariji u gradu. U takvoj situaciji sva tri brata se neminovno udaljuju jedan od drugog, dok se njihova međusobna vezanost polako pretvara u otuđenost, a ljubav u mržnju, tako da oni od najbližih rođaka postaju na kraju smrtni neprijatelji. U tom

²² Hamza Humo, TRI SVIJETA, Sabrana djela, (5), Sarajevo, 1976.

diferenciranju, a tokom razvoja dramske radnje, Ibro se priklanja Šefiku i Saniji da bi svi zajedno na kraju kaznili dva izroda, dva izdajnika i kolaboranta, Suljagu i Ešrefa tako što će dobiti zasluženu kaznu - smrt. Egzekutor te više i uzvišene "božanske" pravde u kojoj krivi i grešni moraju da plate i iskijaju svoj grijeh je Ibro koji samog sebe na kraju kažnjava smrću shvatajući da za njega nema mjesta u novom životu koji dolazi, jer je on beznađežno čovjek prošlog i uništenog svijeta.²³

Literatura

- Lešić, Josip: *Dramska književnost II*, Insitut za književnost, Svjetlost, Sarajevo, 1991.
- Raspadanje* (Porodica Šurkić), (drama u tri čina), Sarajevo, 1937. (Predgovor Jovana Tanića).
- Za kruhom*, (drama u tri čina), Mala dramska biblioteka, Zagreb, 1951.
- Petrović, Emil: *Ljudi iz suterena*, 1951.
- Trgovina mješovite robe*, (drama u tri čina), Sarajevo, 1941.
- Pauk*, (drama u tri čina), Mala dramska biblioteka, svezak 4, Zagreb, 1950.
- Blagojević-Mujezinović-Vučinić: *Kafanski stratezi*, (satirična burleska u tri čina), Beograd, 1961.
- Filipović, Rasim: *Krv je uskipjela*, (aktovka), Partizanska pozornica, Zagreb, 1946.
- Lešić, Josip: *Međuratna bh drama*, Pozorište, 30/1989.
- Filipović, Rasim: *Za novi život*, (drama u tri čina), Mala pozornica, (II,2), Zagreb, 1947.
- Filipović, Rasim: *Zasjeda*, (drama u tri čina), Zagreb, 1950.
- Humo, Hamza: *Tri svijeta*, Sabrana djela, (5), Sarajevo, 1976.

²³ U vrijeme soc-realističkog usmjerenja, u okviru ratne tematike, Drago Mažar se donekle izdvaja iz zadatog (i obaveznog) generalnog kursa (partijnost, odgojnost, idejnost i tipičnost), jer u svoje drame unosi izvjesne inovacije (i u pogledu teme i u pogledu strukture), koje u dobroj mjeri odstupaju od utvrđenih kanona i zakonitosti. Tako u komediji ZAVJETRINA (1953.) on partizanski rat sagledava sa humorne strane, poigravajući se uz to šematiziranim realističkim prosedeom, jer se na kraju otkriva da je sve bila samo igra, odnosno "pozorište u pozorištu".

ANALYZE POSTWAR DECADE (1945-1955) DRAMA IN BOSNIA AND HERZEGOVINA

Summary

This essay analyze postwar decade (1945-1955) drama in Bosnia and Herzegovina focusing on Bosniak playwrights of the period. It is possible to identify three creative mainstreams, namely, first that denunciate hypocrisy, decadence and alienation of prewar royal authority and people in Kingdom of Yugoslavia, second that glorify antifascist resistance and combat of Tito's partisans and third that describes transformation of contemporary Yugoslav society from conservative into progressive and future oriented country. All these mainstreams had the same dramatic form of socialrealistic drama or agitovka with already defined types and characters, reminding very much to medieval morality. Main authors writing during this decade are Rasim Filipovic, Hamza Humo and Skender Kulenovic. Their main plays are analyzed, except Skender Kulenovic's that are the subject of other essay.

Muhamed Arnaut

LINGVOSTILISTIČKE KARAKTERISTIKE JEZIKA MUHAMEDA SEIDA SERDAREVIĆA

Abstract

Ovaj rad je skroman doprinos rasvjetljavanju jezičkog izraza Muhameda Seida Serdarevića, jedne markantne intelektualne ličnosti iz vremena austrougarskog perioda, koji je svojim suptilnim lingvostilističkim postupcima dao vidljiv doprinos standardizaciji bosanskoga jezika, osobito u tekstovima publicističkoga karaktera.

1. U razvoju bosanskoga jezika veoma značajno mjesto zauzima austrougarski period, koji je u Bosni i Hercegovini specifičan po mnogo čemu. Između ostalog jezički izraz Bošnjaka tada doživljava preobražaj, pa čak i sudbonosni zaokret koji je vidljiv u pokušajima sjedinjavanja kultura Istoka i Zapada, odnosno u transformaciji alhamijado izraza i književnog izraza na orijentalnim jezicima i manifestaciji izvornog narodnog govorenja baziranog na tradicionalnim starobosanskim vrijednostima. Tome su posebno doprinijele znamenite ličnosti kao što su Mehmed-beg Kapetanović Ljubušak, Safvet-beg Bašagić, Edhem Mulabdić, Muhamed Seid Serdarević i drugi.

2. Muhamed Seid Serdarević je rođen, živio i preselio na Ahiret u tom prelomnom periodu bosanske i bošnjačke kulture (1882-1918). Kao veoma markantna intelektualna ličnost, snažnoga karaktera i morala, on donosi novi humanokulturološki i prosvjetiteljski duh, svjetonazor i novine. Što je mislio, zapisao je bosanskim jezikom, jednostavnim kazivanjem naroda svoga, govorenjem zemlje Bosne. Knjige vjerske piše jezikom koji je razumljiv narodu. U publicističkim tekstovima sadržaji su također bliski narodu, pisani su tadašnjim standarnim književnim jezikom Bošnjaka, u kojem je Seid, između ostalog, kreirao svoj prepoznatljivi lingvostilistički model jezičkog izraza. Taj izraz ima

svoju funkcionalnu vrijednost jer omogućava da čitalac razumijeva i prihvata Seidov govor istine, lingvistički i stilski dotjeran, prijemčiv i sadržajan.

3. Kao savremeni edukator (pedagog i metodičar) u svoje vrijeme, pronicljiv i vizionarskoga osjetila, naslućujući vremena koja dolaze u Bosnu, Seid je, zahvaljujući svojoj inteligenciji i marljivosti, pisao publicističke radove, koji su u to vrijeme bili značajan izvor za obrazovanje i odgajanje mladih generacija.

4. Tadašnji mediji bili su listovi i časopisi u kojima su štampani književni i publicistički radovi pisaca. Prvi publicistički radovi Muhameda Seida Serdarevića osvanuli su prije jednog stoljeća na stranicama *Behara*, najčitanijeg lista Bošnjaka u to vrijeme.

5. U ovom radu će biti riječi o tekstu Seidove *Kratke povijesti Islama*, koja je izlazila u nastavcima (26 nastavaka), kao i tekstu pod nazivom *Muslihuddin šejh Sadija* (3 nastavka). Primjerima iz ova dva teksta ilustrirat će se Seidov model jezičkog izraza, i to na nivou lingvostilističkih postupaka, kojima on prezentira činjenice iz povijesti Islama (tekst historijskog karaktera), ili slikanje portreta filozofa i pjesnika Sadija (esejističko modeliranje).

5.1. U *Kratkoj povijesti Islama* dat je osvrt „na Božije poslanike, bar one, koji su poimence u Kur'anu spomenuti“ (MSS:VI, 4). Riječ je o slijedećim pejsamberima: Adem, Šit, Idris, Nuh, Hud, Salih, Ibrahim, Lut, Ismail, Ishak, Jakub, Jusuf, Ejjub, Zulkjifl, Šuajb, Musa, Harun, Juša', Išmevil (Šimevil), Davud, Sulejman, Il-jas, El-jesa', Junus, Eš'ija, Eremija, Uzejr, Danijal, Zekjerijja, Jahja, Isa, Muhammed.

6. Historijski tekst uokviren je u Seidov odnjegovan pripovjedački oblik kazivanja. Rečenice se nižu kao niske bisera u jednom dinamično intoniranom diskursu. Tekst je jednostavan i razumljiv, rečenica jasna i precizna, semantički snažna i stilski markirana.

Primjeri rečenica:

Mijenjanje svijeta dokazuje nam njegov postanak. Bilo je dakle nekad kad nije bilo svijeta, niti išta, što danas u njemu postoji. Vrijeme – ako se može tako reći – prije postanka svijeta jest neizmjereno i bezgranično, ono je bilo pusto, u njem nije bilo ništa od stvorenja. Nu i tada je Svemogući Bog opstojao, od uvijek je u svojoj veličini bivstvovao i danas bivstvuje i uvijek će

bivstvovati i to bez ikakve i najmanje promjene kako bitne tako slučajne. Dakle nikad se nije zbilo, nit će se ikad zbiti ni najmanja promjena nit u njegovom uzvišenom biću (zatu), nit u njegovim uzvišenim svojstvima (sifatima). (VI, 1)

Stari su Arabi bili veoma slavohlepni i častoljubivi i ponosni. Svaki je pojedinac i svako pleme nastojalo, da mu se pronosi glas svijetom, da bude čuven, slavan i poštivan, te su se stoga takmili, ko će više uraditi dobrih, i velikih, zamašnih djela. (VI, 273)

Sve po Bogu objavljene vjere, za koje rekosmo, da su u glavnim svojim principima jednake, razlikuju se jedino u svojim ograncima u činima bogoslužja, načinu njihova obavljanja, spoljašnjim dužnostima i zabranama, a stablo im je jedno. (VI, 3)

Osnovao je izvrsnu, uzoritu državu, koja, dokle god joj kasniji kormilaši igjahu stopama osnivača i upravljahu njome po primjeru njegovu, napredovaše uvijek munjevitom brzinom, protezaše granice na sve strane, osim toga bijaše to kolijevka spokojsva, mira i blaženstva, jer osim uzvišenih propisa o samoj vjeri, Islam zadužuje svoje sljedbenike da uče, da znanje traže, pa makar i u Kini. (VII, 29)

Islam zapovjeda svom vjerniku, da radi za ovaj svijet kao da će uvijek živjeti, a da radi opet za onaj drugi svijet kao da će sjutra umrijeti. (VII, 30)

7. Zamjena za rečenicu kao leksičkostilističko sredstvo prisutna je u Serdarevićevom tekstu. U modeliranju složene rečenice prisutna je upotreba glagolskih priloga koji se javljaju kao zamjena za cijelu rečenicu. I glagolski prilog prošli i glagolski prilog sadašnji javljaju se umjesto rečenice. Ovim glagolskim oblicima Seid postiže osobite stilističke efekte.

7.1. Glagolski prilog prošli kao zamjena za rečenicu:

To je trajalo neko vrijeme, dok jednom Džibrili-emin sa nekoliko još meleća *svrativši* se Ibrahimu al. te *kazavši* mu, što će biti s Lutovim narodom, dogju Lutu u likovima ljudskim i navijeste mu pogibelj i propast njegova naroda, te mu reknu, da na izmaku noći izagje iz grada *povedavši* svoju čeljad osim žene – jer je i ona spadala megju nevjernike, te i nju mora ista sudbina zadesiti. (VI, 66)

(prisutni su i stilski markirani izrazi: *likovima ljudskim* – ljudskim likovima, *navijeste* – nagovijeste, *pogibelj* – pogibija)

Tako im rekne, a ovamo opet zapovjedi svojim slugama, da im novce, koje su dali za žito, podmuč metnu u toware, čime da ih primami, da opet dogju, *povedavši* sa sobom i Benjamina. (VI, 98)

(izražena su i stilski markirana sredstva: stilski jekavizam *zapovjedi*, leksema *podmuč* – potajno, krišom)

Ona ga uzme te *odnesavši* ga u dvor, otvori ga i iz njega izvadi dijete. (VI, 11)

Saznavši Musa za to, pobjegne iz Misira i ode pravo k Medjenu (Madijanu), koji ne bijaše pod vlasti Firaonovom. (VI, 129)

Gordi Firaon, *začudivši se* pozivanju dvojice braće u novu vjeru, obaspe poglavito Musa-a ukorima i *pripomenuvši* ono njegovo ubijstvo, istakne mu njegovu tobožnju nezahvalnost naprama njegovom odgoju. (VI, 130)

Tada El-jesa', *uspravivši se* u narodu, zapremi mjesto h. Il-jasovo: stane narod savjetovati i opominjati. (VI, 148)

Za to su stali na Merjemu nabacivati klevetam i *prihvativši* za kamenje htjeli da je ubiju, na što ona, rukom im doznačivši, rekne, da pitaju novo-rođeno diete u kolijevci. (VI, 179)

Došavši tamo smeteni i zaneseni pohlepnošću za ubijstvom h. Isa-ovim, mjesto njega uhvate izdajnika Judu, koji im se pričinio i zbilja mislili od njega, da je h. Isa, te pogube ga, *razapevši* ga na križ. (VI, 194)

Došav tamo, vidi, da ono, što je svijetlilo, nije vatra, nego da iz zelena drveta – vele: iz kupine – bije kao plamen svjetlo, koje se je proteglo do neba. (VI, 130)

7.1.1. Seid veoma često upotrebljava glagolski prilog prošli *začuvši*, koji je veoma ekspresivan i značenjski sapet:

Mati Musa-ova *začuvši*, da joj je dijete došlo u ruke Firaunu, pošalje sestru, da uhodi Firaunov dvor, te da vidi, što će joj od djeteta biti. (VI, 115)

Kibtija *začuvši* ove njegove riječi, ode Firaonu, koji odmah naredi, da se Musa traži. (VI, 129)

Začuvši za to Ebrehe, rasrdi se i zavjetuje, da će Kjabu razurvati, te da za to spremi u Mekku jedan dio svoje vojske. (VI, 242)

Začuvši za to Abdul-Muttalib, ode pravo k Ebrehi, te na pitanje njegovo: „Za što si došao?“ odgovori, da je došao iskati svoje deve. (VI, 242)

Začuvši on, da su Muslimani krenuli protiv njija, brže bolje spremi nekoliko ljudi u Mekku i zatraži, da im iz Mekke stigne pomoć, a sam se s karavanom nekako provuče preko Bedra. (VI, 321)

Alejhiselam **začuvši** za to, sabere oko sebe ashabe, da s njima kroz to vijeća i zapita za njihovo mišljenje, što će i kako će uraditi, da suzbiju navalu neprijatelja. (VI, 337)

Začuvši Šurahbil, da je muslimanska vojska krenula protiv njega zatraži pomoći od Kajsara (bizantinskog cara). (VI, 354)

Pod starost **začuvši** za glasovitog pjesnika i mističara emiri Husrevi Dehleviju, koji se bijaše u ono vrijeme proslavio i veliki glas i ugled stekao, ode naročito i s njime je muša'aru (natpjevavanje) činio. (VI, 15o)

(karakteristike: glagol na kraju rečenice, dekomponovani predikat, zamjena za rečenicu – tekst o Sadiju)

7.2. Glagolski prilog sadašnji stilski je markiran:

To se ništa ne može znati pomoću malenog uma i slabog razuma i s toga su – veli jedan učenjak, narodi, **basajući** u tmni neznanja i **lutajući** u sumračju krivog spoznavanja, padali u bludnju, **ne znajući** kakava veza i kakvi odnošaji postoje izmegju stvora i Stvoritelja. (VI, 2)

(stilске karakteristike: *s toga* – zbog toga, *basati*, lekseme *sumračje*, *odnošaji* – *stvor* i *Stvoritelj*)

U to vrijeme nad Israilcima **vladajući** Herodes Antipater, **htijući** vjenčati se sa svojom bratičnom – što je bilo dopušteno šeriatom h. Musa-ovim – zovne h. Jahja-a, da mu obavi to vjenčanje. (VI, 177)

Osim toga u Hidžazu **stanujuće** pleme Kurejš, pošto je vuklo lozu od Ismaila, imalo je ugled kod svih arapskih plemena. (VI, 274)

8. Red riječi kao stilsko izražajno sredstvo veoma je uočljivo. Muhamed Seid Serdarević modelira rečenicu u duhu narodnog pripovjedača. Njegov publicističko-epski oblika kazivanja ima i svoju specifičnu jezičku strukturu koja je bliska običnom čovjeku. Rečenica oblikovana s takvom funkcijom ima i svoj red riječi koji je nešto drugačiji u odnosu na današnji standard. U ovom Seidovom tvorenju stilskog izraza dolazi do snažnog ekspresivnog dojma rečenica koja ima pomjeren glagolski oblik na kraj, objekat je ispred predikata, atribut iza imenice, dekomponovani predikat.

8.1. Da vidimo primjere kada je glagol pomjeren na kraj rečenice:

Islam nije u protuslovlju s ostalim današnjim vjerama s toga, što je on tobože skučen, nego s toga što *su se* ove od onog pravog vjerovanja, zajedničkog megju svima božijim poslanicima, *udaljile*. (VI, 4)

(ostale stilske osobine: *protuslovlje*, *s toga*, dekomponovani predikat)

Adem je tamo došao i s Havvom *se našao*. (VI, 18)

Isto *se* tako i noviji svjetski historičari u tom posve *razilaze*. (VI, 18)

H. Adem i njegovi potomci *stanovahu* ondje, gdje je danas Mekka i njezina okolina, dakle u Aziji, a za to nam je dokazom to, što se zna, da *je* h. Havva u Džidi *sahranjena*, a i za Adema *se govori*, da *je* u blizini Mekke u velikoj jami Ebu-Kubejs planine *sahranjen*. (VI, 18)

(stilski oblik instrumentala: *dokazom*)

Islam zapovjeda svom vjerniku, da radi za ovaj svijet kao da *će* uvijek *živjeti*, a da radi opet za onaj drugi svijet kao da *će* sutra *umrijeti*. (VII, 30)

(stilski jekavizam: *zapovjeda*)

Za tim im Svemogućí zastavi kišu, te im velika suša *zavlada*, i žene učini nerotkama, te nikako djece *nijesu ragjale*. (VI, 34)

Planine *su vrtili i prokopavali*, kamenje *dubli i iskopavali* i vrlo dobre tvrde i nesrušive zidane kuće i ostale zgrade *gradili*. (VI, 49)

(stilizirani izrazi: objekat na prvom mjestu, izraz *nesrušive zidane kuće*)

Braća mu, *videći*, da ga otac iz dana u dan sve više *voli*, strašno mu zavide i *počnu se zdogovarati*, kakvu bi splotku spleli, da ga od oca *rastave*. (VI, 82)

Otac, *znajući* što taj njegov san *navještava*, rekne mu, da to svojoj braći *ne kazuje*, da mu ne bi zavidili i kakvu urotu protiv njega *skovali*. (VI, 82)

(stilska osobenost: glagolski prilog sadašnji kao zamjena za rečenicu)

Htijući vatru naložiti, da *se* on i čeljad mu *ogriju*, zakresao je u kremen, ali *nije* mogao iskre *pustiti*. (VI, 129)

(markirana stilsko sredstvo: glagolski prilog sadašnji, slavenski genitiv)

U rečeni dan pohrli sva svjetina iz Misira na određeno mjesto, gdje se i svi sihirbazi, a i dva brata: Musa i Haruna, *dovedu*. (VI, 130)

(markirani izrazi: *rečeni*, *svjetina*)

Bili su tako osvetljivi, da bi za jednu, recimo, osobu izginula cijela porodica, pa i cijelo pleme, i tako *bi se* neizmjerena ljudska krv *prolila*. (VI, 273)

(stilski markirana leksema: *osvetljivi* – osvetoljubivi)

Što vrijedi carevanje kojemu će najposlije konac *doći*?

(stilizirana pozicija: objekat ispred predikata)

8.2. Direktni objekat ispred predikata:

Iz ovoga se vidi, da je zadaća poslanika božijih ta, da svijetu kazuju kako će *Boga* spoznavati i vjerovati i što Mu smiju pridavati, a što ne. (VI, 3)

(stilska pozicija atributa: *poslanika božijih*, S-A)

... morali su mnogo više *zećat* davati. (VI, 4)

Adema Bog metnu u džennet (raj), da ondje živi i svoj život u bezbrizi provodi. (VI, 17)

Mrtvo tijelo Resulullahovo zamotano u vlastito svoje odijelo kupali su h. Alija, h. Abbas, sinovi mu: Fadl i Hussem, Usame i Šekran. (VII, 18)

Nije tražio, da mu se *čast* odaje, ne bi dao, da se ispred njeg ustaje, a kad bi gdje došao, *sio* bi odmah ondje, gdje bi našao prvo mjesto prazno, nije htio prolaziti u pročelje. (VII, 31)

(stilske osobine: *sio* – stilski ikavizam, *mjesto prazno*, S-A)

Sunnetiti se, brijati se, *brkove* podrezivati, *misvać* upotrebljavati, *nokte* rezati, *goste* primati i dočekivati – to je sve od Ibrahim alejhiselamovih ustanova (sunneti). (VI, 51)

(stilski leksema: *ustanova* – sunneta, kontakti sinonim)

Običaj je imao sve preko dan postiti. (VI, 147)

8.3. Indirektni objekat ispred predikata:

... jer je volio *sirotinji* dijeliti ... (VII, 31)

8.4. Stilsku vrijednost imaju Seidove sintagme u kojima je atribut iza imenice:

Izraelićani nijesu mogli obavljati molitava *božijih* ... (VI, 4)

Ljenčarenje i ljudi *lijeni* su predmetom strogog osuđivanja *islamskog*. (VII, 30)

(stilski markirane sintagme: *su predmetom*, instrumental dopune bez *bili*)

U društvu *njegovu* se nije smjelo rastresati o tugjim mahanama i sramotama ...

(VII, 31)

... u državnim žitnicama *misirskim* ... (VI, 97)

Tako se je država sinova *Israilovih* raspala u dvije države ... (VI, 148)

Prilikom gradnje svetog hrama i popravljanja tvrgjava *jerusalimskih* ... (VI, 163)

... koja se bijahu uvukla u vjeru židovsku (jehudijsku) ... (VI, 163)

Jedno od nevaljalih svojstava *njihovih* ... (VI, 274)

Na svim stanicama *hadžskim* stajali su i bacali kamenje (redžm). (VI, 274)

... život *Alejhiselamov* ... (VI, 290)

... išao je s trgovinom *njezinom* u Šam ... (VI, 290)

Iz Šama se je vraćala jedna velika karavana *mećanska* ... (VI, 321)

Islam je čovjeku smrtniku inače besmrtnu dušu dao sve savjete i uputstva za vječno blagostanje *njegovo*, blagostanje na onom drugom vječnom (vječnom) svijetu kamo će čovjek dospjeti poslije smrti *njegova* tijela. (VI, 30)

9. Padežni oblici također su stilski markirana izražajna sredstva. Seid je dobro poznao jezički standard svoga vremena. Pošto je u publicističkim radovima imao na umu činjenicu da tekstove piše za široki krug čitalaca, on je u svom jezičkom izrazu upotrebljavao i određena stilsko sredstva, koja su bila osobina i literarne tradicije i epskoga kazivanja. Tako je on, pored neuobičajenoga reda riječi u rečenici, pomicanje objekta i atributa sa njihovih mjesta na stilski markirane pozicije, često posezao i za upotrebom stilski ekspresivnijih padežnih oblika, osobito genitiva, dativa i instrumentala.

9.1. Različitim formama genitiva Seid ostvaruje stilski markirane izraze.

9.1.1. Genitiv uz odrične prijelazne glagole (slavenski genitiv) za označavanje adverbijalnog značenja javlja se u Seidovom tekstu, mada je u određenim pozicijama moguć i njegov noviji sinonimski oblik u formi akuzativa. Naprimjer:

Htijući vatru naložiti, da se i on i čeljad mu ogriju, zakresao je u kremen, ali nije mogao *iskre* pustiti. (VI, 129)

Ja sam mislio, da si Ti, kao upravitelj ovoga grada (Mekke), došao moliti me za to, da ne rušim *Kjabe* ... (VI, 242)

9.1.2. Očekivali bismo da u izražavanju namjere bude upotrijebljen prijedlog **radi** uz genitivni oblik imenice, međutim, Seid nas iznenadi upotrebom neobične i ekspresivnije sintagme **u namjeri**, koja cijeloj konstrukciji donosi izrazitu stilsku markiranost:

U 10. god. po hidžr. proglasi Alejhislam svijetu, da će hodočastiti u Mekku u namjeri hadždža. (VI, 371)

9.1.3. Genitiv porijekla upotrijebljen je da se izrazi porijeklo kao osobina, u sintagmi kongruiraju imenica i atribut uz prisustvo prijedloga **od**:

Taj poslanik, kog im je Bog spremio, bijaše Hud (alejhisselam) sin Šalehov od Ademova plemena. (VI, 35)

9.1.4. Genitivnom sintagmom s prijedlogom **od** Seid izražava uzrok zadovoljstva subjekta:

... jer za nju je rečeno u Kur'anu: Bog je bio zadovoljan od vjernika kad ti pod drvetom polagahu ruke u znak zavjere za vjernost i pokornost... (VI, 338)

(zavjera – vjernost)

9.1.5. Značenje vremena može se iskazati sinonimskim oblicima genitiva, akuzativa ili instrumentala. Međutim, Seid zna upotrijebiti genitivni oblik sa prijedlogom **za**, što ima uočljivu ekspresivnu stilsku obojenost:

Za vremena svog vladanja sedmične je svoje danove razdijelio ... (VI, 147)

(stilski markirana sredstva:glagol na kraju, razdvojena sintagma)

9.1.6. Genitiv s prijedlog **s** upotrijebljen je u značenju uzroka (zbog) i ima stilsku vrijednost:

S ovoga svega neki ga poistovjećuju s egipatskim Hermesom, mudracem inače bajoslovnim, kom stari Egipćani (Misirci) i Grci pripisivahu izum i začetništvo gore pomenutih kao i još nekih drugih znanosti. (VI, 19)

Eto s toga je bio dosadio život svjema narodima, koji življahu u zemljama što su pod Rimljanima. (VI, 179)

Kad je Musa tamo došao i ispričao mu sve, što se zbilo, s čega je iz Misira pobjegao, Šuajb ga uslobodi, kazav mu, da se Firaonova vlast ne proteže na Medjen. (VI, 129)

Pomenuti poslanik Amr imao je još jednu zadaću, a to je da poišće od Nedžašije u Abisiniji naseljene Muslimane, da se vrate natrag i da vjenča za Alejhisselama Ebu-Sufjanovu kćer Ummi Habibu, koja je ostala u Islamu i nakon seobe u Habeš, pošto se je pokrstio prijašnji joj muž Abdullah 'bn Džahr, *s čega se je morao brak rastaviti*. (VI, 353)

(markiranost izraza za + genitiv u značenju namjene: *vjenča za Alejhisselama*, stilski oblik dativa *joj*, glagol na kraju)

9.2. Posesivnim dativom Seid iskazuje pripadnost krojeći tako jednu markiranu sintagmu sa atributskom funkcijom:

Ishak se rodio trinaest godina nakon Ismailova rojenja, a otac *mu* Ibrahim bijaše u starosti od 100 godina; materi *mu* pak Sari bijaše tada 90 godina. (VI, 67)

U dajidže *mu* Labana bijahu dvije šćeri: starija Lija i mlagja Rehila (Rahila). (VI, 81)

Za to je u braće *mu* iščezao i najmanji tračak nade, da je živ; ... (VI, 99)

Brat *mu* pak Harun al. preminuo je prije njega na jedanaest mjeseci. (VI, 132)

(genitivni oblik u značenju vremena: *na jedanaest mjeseci*)

Vladao je kao i otac *mu* punih 40 godina. (VI, 147)

Na njegovo je mjesto sio dvadesetogodišnji *mu* sin h. Sulejman al. (VI, 147) Svemogućí *mu* je dao i pejgamberluk, te je i kao otac *mu* bio vladar i pejgamber. (VI, 147) Iza h. Davudove smrti sin *mu* h. Sulejman sjede na prijesto. (VI, 147)

(stilski oblik aorista: *sjede*)

... raspitivao narod za vladara *im* Davuda u namjeri, ... (VI, 147)

Malo prije nego se je oženio Hadidžom išao je s trgovinom njezinom u Šam u društvu s robom *joj* Mejseretom. (VI, 290)

9.3. Neobična je Seidova upotreba instrumentala kao dijela predikata, što čini predikatsku sintagmu zaista neobičnom i stilski markiranom. Ovaj predikativni instrumental javlja se kao dopuna pojedinim glagolima.

9.3.1. Biti + instrumental

Idrisa je pak Svemogućí tim obdario, da mu to bude *mudžizom* (čudom, dokazom, da je božiji poslanik). (VI, 19)

Tom je Firaonovom nečovječnom djelu bilo *povodom* još i to, što su mu neki vračari na temelju njegova nekakva sna i

astrolozi (munedžimi) prorekli, da će se na skoro od Israilovića roditi jedno dijete, koje će biti *uzrokom* njegovoj propasti. (VI, 115)

To mu je dvoje Svemogućí dao kao dvije mu'džize (čuda), koje će mu biti *svjedokom*, da je Božiji poslanik. (VI, 130)

To je bilo *uzrokom*, da ga je Hadidža još više zavoljela, čiji je posljedak bio to, da su se poslije vjenčali. (VI, 290)

Tude se još i sad vidi oborina jednog velikog dvora zvanog „Ivani Kiswa“ (Kiswaova palača, dvor), koji je bio prije Islama tako megjen, ukrašen i divan, da je bio *predmetom* stare perzijske pjesme. (VI, 289) U 35. godini potakne Kurejševiče, da poprave odnosno da na novo podignu Kjabu, koja je bila najprije *požarom*, a kasnije i *poplavom* poharana. (VI, 290)

9.3.2. Učiniti + instrumental

Poslije kad je Konstantin učinio Bizant (Carigrad) svojoj *prijestonicom*, to je bilo *uzrokom*, da su se i kršćani po vjeroispovijesti za uvijek razdijelili u dva velika tabora ... (VI, 195)

9.3.3. Ostati + instrumental

Kako smo prije rekli Juša' al. je ostao *namjesnikom* h. Musaovim, starješinom Israilovića. (VI, 145)

9.3.4. Postati + instrumental

Hazreti Adem pred svoju smrt Šita je postavio *starješinom* i *upraviteljem* nad svojom porodicom, a kad je Adem preminuo, Bog mu (Šitu) dade pejgamberluk i posla mu pedeset suhufa (listova). (VI, 18)

U to vrijeme Musa al. postavi svojim *namjesnikom* Juša'a, preda upravu nad Israilovićima, a on se preseli u vječni svijet (2207 god. prije hidžr.). (VI, 132)

9.3.5. Spremiti + instrumental

Hazreti Adema je Bog dž.š. spremio *pejgamberom* njegovu potomstvu i zapovjedio mu, da ljudstvu saopći pravu vjeru u Boga, pa u to ime dato mu je deset listova (suhufa). (VI, 18)

(objekat ispred predikata: Adema, zapovjedio- stilski jekavizam, k.s. listova)

Svemogućí Bog spremi s toga ljudstvu Idrisa *pejgamberom*, da ih zove k pravom putu, da se mahnju onih nevaljalosti, za koje su prihvatili. (VI, 19)

9.3.6. Prelaziti + instrumental

Te znanosti, koje su od Idrisa potekle, prelazile su *baštinom* s jednih na druge, dok su napokon doprle do Egipćana,

koje moderna povijest naziva prvi prosvijećenim narodom. (VI, 19)

9.3.7. Seidova rečenica sadrži instrumentalni oblik lične povratne zamjenice za svako lice:

... iz čega čovjek dogje do toga uvjerenja, da se prava istina, koja je inače jedna, ne može samo *sobom* dokučiti. (VI, 3)

Svojoj družini, koja bi mu došla u posjete, često bi puta *sobom* služio ... (VII, 31)

Musa-u se sažali na njih, te im odmah *sobom* stoku napoji. (VI, 129)

Bivši vladar, gradio je *sobom* pancijere, od čega bi prehranjivao sebe i svoju čeljad. (VI, 147)

Bio je savršeni lirik, te su mu pjesme i uopće stihovi tako nježni, tako čuvstveni, da čitatelj *sobom* osjeća, *sobom* čuvstvuje. (VII, 167)

... te su *s toga* oni uzvišeni i opet uzvišeni i uvijek uzvišeni – ako sami *sobom* ne pogaze ... (VI, 185)

10. Glagolski oblici kao stilski markirana izražajna sredstva prisutna su u Seidovom kazivanju, osobito u tekstovima historijskoga karaktera.

10.1. U historijskom pripovijedanju istine o Islamu Seid je upotrijebio imperfekat, glagolski oblik koji je izrazito stilski markiran:

ne bijaše

Prije Adema al. na zemlji od ljudstva niko *ne bijaše*; on je prvi čovjek i od njega potječe cijelo ljudstvo. (VI, 17)

pripisivahu

... Grci *pripisivahu* izum ... (VI, 19)

zatiskivahu, *pokrivahu se*, *ustrajaše* (*ustrajahu*), *se pokazaše* (*se pokazahu*)

Kad god sam ih zvao da se pokaju, da bi im Ti mogao oprostiti, *zatiskivahu* uši svojim prstima, da me ne čuju, a *pokrivahu se* svojim odijelom, da me ne vide; neukrotivo *ustrajaše* u svojoj zabludi i strašno *se pokazaše* oholim i gordim naprama meni. (VI, 34)

prizivaše

... kojega nedavno *prizivaše* ... (VI, 34)

bijahu

Taj narod *bijahu* ljudi radini i vješti osobito u gragjevinama, te su oni krajevi njihovim nastojanjem i radom postali prosvijećeni i živahni ... (VI, 35)

bijaše

Taj poslanik, kog im je Bog spremio, *bijaše* Hud (alejhisselam) sin Šalehov od Ademova plemena. (VI, 35) (od +genitiv)

bijaše, obitavaše

Između Šama i Ilidžaza *bijaše* jedno mjesto zvano Hidžr, a u njemu *obitavaše* narod Šemud (Temugjani) ... (VI, 49)

štovahu

Kjen'anovci ga vrlo *štovahu* ... (VI, 51)

obitavahu

U to vrijeme u okolini Mekke *obitavahu* džurhumska plemena, s kojima se je Ismail upoznao, svikao i mnogo sastajao, a napokon se od njih i oženio te mu se rodilo dvanaestero djece. (VI, 66)

stanovahu

... koji *stanovahu* u krajevima oko Šama. (VI, 66)

služaše

Jakub na to pristane i ravnih šest godina *služaše*. (VI, 81)

izgledahu

Izraelci u njihovim rukama *izgledahu* zarobljenici. (VI, 100)

govorahu

Njegovi dušmani *govorahu* : Lahko je Ejjubu obavljati sve čino**v**e bogoslužja i biti krijepostan, jer mu je Bog dao silno imanje, mno**ž**inu djece i zadruga**e**, te potpuno zdravlje i spokojstvo. (VI, 113)

bijahu, bijahu

Narod Šuajbov *bijahu* ljudi idolopoklonici, varalice, ubojice i razboj**n**ici. Osobito *bijahu* znameniti u kup**o** – prodaji i krivim mjer**e**njem. (VI, 114)

vladahu

... koji *vladahu* u Jerusalimu. (VI, 149)

cijenjaše

Israilci pod zaštitom iranskog (perzijskog) vladara Kira (Ki Husrev), koji u veliko *cijenjaše* poglavito h. Danijala a.s. megju Israelcima, izbave iz ropstva. (VI, 163)

smatrahu

Počelo se već megju njima klanjati kumiru Jupiteru, kojeg Grci *smatrahu* bogom bogova. (VI, 163)

vjerovahu, bijahu

Jehudije *vjerovahu*, da će od njihovih stričevića doći jedan veliki pejgamber, koji će ih izbaviti iz onog bijednog stanja, u koje *bijahu* doprli. (VI, 178)

obitovahu

Oni, koji *obitovahu* u Evropi, ostali su potlačeni i poniženi. (VI, 178)

ne ubrajahu, ne bijahu

Oni zbog svoje gordosti i oholosti nikako *ne ubrajahu* u ljude one svoje potčinjene narode, koji *ne bijahu* Rimljani. (VI, 179)

iščekivahu

Israilci *iščekivahu* jednog novog pejgambera, koji će ih izbaviti iz teških muka i silnih nevolja, u koje su bili doprli. (VI, 179)

uzimaše (uzimahu), *smatrahu*, *bijaše* (bijahu)

Carevi, koji *uzimaše* (uzimahu) svašto za sredstvo, da se dočepaju svjetskog imetka, i koji *smatrahu* sebi za dužnost zabavljati svijet poglavito Rimljane, kojima jedina zabava *bijaše* (bijahu): prolijevanje ljudske krvi, uhvati kršćanstvo za priliku, kako da svijet globe i nevine smiču. (VI194)

zvahu

Ali svi stari narodi kao i Israilci ne samo što nijesu postupali i vladali se po šeriatskim propisima, nego su još i mučili, vrijeđali i zlostavljali one velike ljude Božije, koji ih *zvahu* na pravi put. (VI, 209) Ljude Božije – Božije ljude

bijaše, dolazaše (dolazahu), *klanjaše se* (klanjahu se)

Božiji hram Kjaba *bijaše* puna idola; svijet, koji *dolazaše* (dolazahu) tude hodočastiti, *klanjaše se* (klanjahu se) u jednu ruku i idolima. (VI, 210)

bijahu, življahu, lutahu

Neki stanovnici Arabije – Arabi – prije Islama *bijahu* nastanjeni stalno po gradovima i selima, a neki opet *življahu* kao nomadi, te *lutahu* po pustinjama. (VI, 225)

uživahu, stanovahu, držahu, bijahu, govorahu, (VI, 226)

uživahu, bijaše (bijahu)

Njihov duh kretao se samo po beskrajnoj pustinji, oni *uživahu* u toj beskrajnosti to im *bijaše* (bijahu) svagdanja potreba i zabava. (VI, 226)

ležahu

...podigne jedan veliki zid ... u dužini od jednog sahata megju dvjema planinama, koje *ležahu* blizu grada. (VI, 227)

stanovahu

Pozvao je Arabe i Rimljane, koji *stanovahu* u Šamu, da mu se pokore što oni učine.

(VI, 257)

se nalazahu, se zvahu

Hubel je bio najveći izmegju 360 kumira, koji *se nalazahu* u Kjabi. Na Safi i Mervi su bila dva, koja *se zvahu* Usaf i Naila. (VI, 274)

obožavahu

Bilo je megju Arabima i onih, koji su ispovijedali židovsku, a i kršćansku vjeru, kao i onih, koji *obožavahu* zvijezde (Sabejci). (VI, 274)

bijahu, preporučavahu, čuvahu, ne mogaše (ne mogahu), *ne dopuštavaše* (ne dopuštavahu)

Obe ove vjere *bijahu* za potištene i potlačene narode, te im *preporučavahu* skrajnju strpljivost i samoprijegor. A Arabi, koji uvijek *bijahu* u okrilju slobode i *čuvahu* svoju samostalnost, *ne bijahu* potlačeni, *ne mogaše* se odati skrajnjoj poniznosti; to im njihova ćud i narav *ne dopuštavaše*. (VI, 274)

pripovijedahu

Muhammed hoće vas da odvrati od vjere, koju *pripovijedahu* vaši ocevi i djedovi, bogove vam prezire i grdi. (VI, 291)

spremahu

Prilikom zauzeća Mekke mnogi Kurejšije prigrle Islam, a i mnoga druga plemena *spremahu se* da prime Islam što su još od prije s Kurejšijama bili u savezu. (VI, 370)

10.2. U pojedinim rečenicama zastupljeni su oblici imperfekta naporedo sa oblicima aorista:

bijaše, obitavahu – opaziše

Bijaše jedno vrijeme, kad *se opaziše* znaci smutnje i pobune kod Jehudija, koji *obitavahu* u rimskim pokrajinama. (VI, 178)

bijahu – podigne se, osvoji, opustoši, poruši, uništi

Rimski general Julius Sevrus *podigne se* s velikom silom protiv Jerusalima, *osvoji* ga svega i *opustoši* i *poruši* mu prijašnje njegove ostatke što *bijahu* ostali cijeli i zdravi i *uništi* mu i ono malo prosvijećenosti, što je bio zadržao iza pregjašnjeg razorenja. (VI, 178)

bijahu – doprinosiše

U Rimljana *bijahu* još dva svojstva, koja još više *doprinosiše* ljudima poniženost i bijedu. (VI, 178)

vjerovahu – ne mogoše

Jehudije koji *vjerovahu*, da je Svemogući Bog stvorio h. Adema i bez oca i bez matere, *ne mogoše* vjerovati, da je Bog stvorio Isa-a bez oca. (VI, 179)

ne bijaše, stanovahu – ode

Merjema *ne bijaše* sigurna od Jehudija, pa uzevši sa sobom svoje dijete *ode* sa svojim stričevićem Jusufi Nedždžarom (Habibi Nedždžarom) u Misir, gdje *stanovahu* 12 godina. (VI, 193)

vladahu – uvuče se, se oteše

Osim toga demoralizacija i pokvarenost Rimljana, koji *vladahu* polovinom starog svijeta, *uvuče se* brzo i u narode, koji *se oteše* poganstvu, i u šljedbenike Isa pejgambera. (VI, 209)

10.3. U Seidovom tekstu aorist nije tako zastupljen kao imperfekat. Prisutan je puni oblik 3.lica množine *biše*:

... da ga *ne biše* osramotili ... (VI, 65)

... te *biše* tako ljude hvatali ... (VI, 65)

... gdje kad *biše* išli ... (VI, 145)

... gdje kad *biše* skrenuli ... (VI, 145)

Kad god *biše* ovako svoju vjeru zanemarili, ... (VI, 146)

Tako *biše* često put zapali u ropstvo, ... (VI, 146)

10.4. Perfekat je frekventan glagolski oblik i prisutan je u Seidovoj rečenici. Pored toga Seid često upotrijebi nepotpuni oblik perfekta, bez pomoćnog glagola (krnji perfekat). To uvjetuje karakter teksta, kada želi postići stilske efekte naracije, vjernu sliku usmenoga narodnog kazivanja:

Jednom Jusuf – a bilo mu je tada 12 god. – *usnijo* jedan san: da su mu se poklonili jedanaest zvijezda, sunce i mjesec, panuvši na zemlju. (VI, 82)

Često bi se puta preobukao u drugo odijelo *hodao* po gradu pri skupštinama, *raspitivao* narod za vladara im Davuda u

namjeri, da dozna svoju tobožnju mahanu, ako je ima, te da se popravi. (VI, 147)

10.5. Ponekad Seid upotrijebi i oblike imperativa:

Namirisaj je i nagizdaj, da je vodim njezinom svezru i djeverima. (VI, 275)

11. Leksika kao sredstvo lingvostilističkog modeliranja teksta doprinosi da Seidov govor istine dobije na punoći izraza i jasnoći kazivanja, da sadržina bude razumljiva i da čitaoci razumiju priču.

11.1. Pregled selektivnog posmatranja pojedinih leksema pokazuje da je Muhamed Seid Serdarević poznavalac leksike starog bosanskog jezika, standardnih formi leksema, kao i bogatog izvornog narodnog stvaralaštva, te, na drugoj strani, posjeduje znanje orijentalnih jezika i leksiku iz tih jezika, a, također, ništa manje nije vrijedno i njegovo izrazito poznavanje leksičkoga blaga evropskih i slavenskih jezika.

11.2. Pregled stilski markiranih leksema koje upotrebljava Seid:

basati – lutati: **...basajući u tmini neznanja...** (VI, 2)

bezodvlačan: **...oni su zaslužili Božiju bezodvlačnu kaznu...** (VI, 65)

biline – biljke: **...stvari nebesa, zemlju, biline, ribe...** (VI, 1)

bliznica – bliznakinja: **... da se svaki muškarac mora ženiti s nebliznicom, a nipošto s bliznicom ...** (VI, 18)

brodar: **...dobavi brodare iz Foenicije...** (VI, 147)

brodovlje: **...dadne sagraditi brodovlje...** (VI, 147)

cvasti – cvjetati: **...znanost, prosvjeta i kultura cvatu...** (VI, 2)

ćutila – osjećaji: **...ćutila...** (VI, 1)

ćutiti – osjećati: **...da može ćutiti...** (VI, 1)

devansko – devino: **...bilo sve dopušteno jesti osim devanskog mesa...** (VI, 3)

devče – mala deva, mladunče deve: **...a iz nje izagje deva zajedno s devčetom...** (VI, 49)

divota – ljepota: **...a te zgrade mu bijahu mjesta prave divote...** (VI, 257)

drvari – drvosječe: **...da drvari, koji su tuda prolazili, jedu.** (VI, 151)

gorovit – bogat gorama: **Grad Medjen ... je bio gorovit, romantičan, imao je mnogo bašča...** (VI, 114)

greblje – groblje: **...i sahranjen u tamošnjem jednom greblju...** (VI, 99)

haham: ...sina najstarijeg hahama judejskog... (VI, 163)

hurmaski – od hurme: Dušek, na kojem je spavao, bio je od kože, natrpan hurmaskim likom. (VII, 31)

isprvice – isprva, na početku: Alejhisselam je *isprvice* pozivao svijet... (VI, 291)

išavao – išao, ići: Medju tim je Musa *išavao* na goru Turi-Sina i tude dobije najprije deset ploča, koje su sadržavale deset Božijih zapovijedi... (VI, 131)

malica – manjina: Na godine ih je zvao u vjeru Božiju, koju je jedna vrlo neznatna *malica* primila, a drugo sve ostalo u staroj bludnji i bezumlju. (VI, 49)

mudžiza – čudo: ...pokazivao im *mu'džize* (čudesa, nadnaravne pojave)... (VI, 35)

nadajati – dojala: Tako je ona svaki dan dolazila i svoje dijete *nadajala*. (VI, 115)

naučenjak – naučnik: Po pripovijedanju i dokazivanju *naučenjaka*... (VI, 66)

nazivlje – naziva: U sadanjem Tevratu (Pentatevh) se to drvo *nazivlje*: drvetom znanja za dobra i zla. (VI, 17)

nazivlju – nazivaju: ...koje Arabi *nazivlju* „esbat“. (VI, 81)

nerotka – žena koja ne rađa: ...i žene učini *nerotkama*, te nikako nijesu djece ragjale. (VI, 34)

neumrlost – besmrtnost: ...poriču *neumrlost*... (VI, 3)

obijegjen: U isto vrijeme bude *obijegjen* potvorom i klevetom, te je za to prav zdrav strpan u tamnicu. (VI, 82)

očajnost – očaj: ... te dogje do čudna zaključka u čemu pane u neku *očajnost* ... (VI, 243)

odio: On je prvi *odio* Kjabu odjećom. (VI, 241)

oduguljasto: ...lice malo *oduguljasto*... (VII, 31)

opačine: ...sva zla i *opačine* raditi... (VI, 18)

osmješljivo: ...veselo *osmješljivo* lice... (VII, 31)

osvetljivost – osveta: *Osvetljivost* im je bila u tolikoj mjeri, da su sebi bili uobrazili, da iz glave mrtvaca, za kojeg se nije uzela odmazda ni osveta, izagje neka ptica, koju oni zvahu 'hame-t', te dreči nad dotičnim mrtvacem sve dotle dok se ne osveti. (VI, 273)

oviti se: ...*ovili se* jedan drugomu oko vrata i kišu suza prolili! (VI, 99)

parbe: U prvo vrijeme je Musa al. na temelju Tevrata sobom rješavao *parbe*, što biše se dogodilo megju Israilovićima... (VI, 132)

pastirčad – pastiri (VI, 50)

perioda – period: ...njime se završuje perioda sudaca, a od njegov **započinje perioda careva-vladara.** (VI, 146)

pobjeditelji – pobjednici (VI, 322)

pogibelj – pogibija: **zaprijetiti opasnost i pogibelj...** (VI, 290)

poplav – poplava: **udarila poznata poplav...** (VI, 241), ...**udari poznata poplav...** (VI, 241)

posljedak – posljedica: ...čiji je *posljedak* bio to... (VI, 290)

potvora: ...**objegjen potvorom...** (VI, 82)

povjesnica – povijest, historija: ...kad čita svjetsku *povjesnicu*... (VI, 2)

preogroman: ...i od čije će loze biti *preogroman* broj ljudi **krijeposnih...** (VI, 66)

preporoditelj: ... od Boga poslani *preporoditelj*... (VI, 275)

presenećen – začuđen, prestrašen, preneražen: **Kad su se narod i njihov kralj Nemrud povratili te vidjeli što je od kumira bilo, presenećeni pokliknu:“Ko je ovo počinio?“**(VI, 50)

pretek – ostatak: ...*pretek* svojih jela... (VI, 151)

pribjeglica – izbjeglica, prognanik (VI, 339)

pridjevak – nadimak: „Idris“ mu nije pravo ime, nego *pridjevak*. (VI, 19)

pronjav – pronicljiv: ...kao darovit i veoma *pronjav* mladić... (VI, 290)

prvašnji – prvobitni: ...unatoč *prvašnjem* mišljenju... (VI, 66)

pustara – pustinja: ...neko vrijeme u *pustari* Mamra-u ... **stanovaše...** (VI, 51)

raskošje – raskoš (VI, 179)

sagniti – istruhnuti: ...**da ne sagniju...** (VI, 2)

sitina – sitost : ... **nikad se nije htio do sitine najesti...** (VII, 31)

skloniti – namamiti: Havva odmah uzme onog ploda, okusi se i **Adema na to skloni.** (VI, 18)

skrajnji – krajnji: ...koji je bio *skrajnji* nasilnik... (VI, 50), **skrajnje iskvaćenosti** (VI, 162)

spasitelj – spasilac (VI, 193)

starenici – preci: ...gdje su mu se i njegovi *starenici* sahranjivali. (VI, 99)

stigavati – stizati: Istim su načinom *stigavali* u kraj i životinjama. (VI, 273)

stvorac – tvorac: ...Boga kao svoga *stvorca* i dobrotvora... (VI, 2), ...i **molio svome Stvorcu...** (VI, 113)

stvoritelj – tvorac: ...**zahvalnost svome stvoritelju...** (VI, 3)

svesilnost: ...**da se osjeća za Njegovu veličinu, svesilnost i vrhovnu vlast...** (VI, 2)

svjetovati – savjetovati. svjetovali (VI, 114)

šćer – kći (VI, 146, 147)

šiljati – slati: ...**narodima su šiljani** od Boga dž.š. pejgamberi... (VI, 209)

takmiti – takmičiti: ...**te su se s toga takmili**, ko će više uraditi **dobrih i velikih, zamašnih djela.** (VI, 273)

tlačitelj – mučitelj: (VI, 193), ...**sa svojim bivšim tlačiteljima...** (VI, 307)

ubjenik – ubijeni čovjek: ...**odštetu (dije-t) ubjenika** njihovih... (VI, 354)

unići – učiti: ...**ne htjedoše unići** u vjeru Božiju... (VI, 49)

vjernikinja – vjernica: ...**svim vjernicima i vjernikinjama...** (VI, 34)

zagroziti - zaprijetiti: Tad se Firaon razgnjevi i **zagrozi** mu se, da će **ga u tamnicu strpati**, bude li samo obožavao ikog drugog **osim njega.** (VI, 130) Za tim im se **zagrozi** prijetnjom, da će **im isjeći ruke i noge i izvješati ih o stupovima palma.** (VI, 131)

zakraljiti – postati kralj: ...**te se zakralji** Imruul Kajs II, koji se zvao **i Muhrik...** (VI, 243)

zavjera – zakletva, vjernost: Ovom prilikom je Alejhisselamu **stigao glas**, da su h. Osmana pogubili, s toga pozove oko sebe sve svoje društvo, da mu polože ruke u znak **zavjere** za potpunu vjernost i pokornost (bej'a-h). (VI, 338) Za to Kabil Habilu zavidi i **zavjeri se** protiv njega ... (VI, 18)

zbiti – dogoditi: ...**nikad se nije zbilo**, nit će se **ikad zbiti...** (VI, 1)

zdati: ...**a žitelji su joj bili ljudi zli i opaci, zdali se** bili onim **zvjerskim, bludničkim zločinima...** (VI, 65)

zdogovor – dogovor (VI, 227)

11.3. Kontaktni sinonimi su često leksički i stilistički markirano sredstvo:

u Aleksandriju (Iskjenderiju)... (VI, 163), i **svome ocu bude asija (izopačen)...** (VI, 18), sa svojom sestrom (bliznicom)... (VII,

18), na svom ćursu (katedri)... (VI, 162), obdario ga je spoljašnjim ćutilima (osjetilima)... (VI, 1), jedan damar (žila)... (VII, 31), tadanji misirski firaun (kralj)... (VI, 50), dadne jednu dobru gozbu (zijafet)... (VI, 98), otac mu je gradio idole (kumire)... (VI, 50), ograničeni samo na individualni (osobni, pojedinčev) život ćovjeka... (VII, 30), u glavu stala jednobožnost (monoteizam)... (VI, 132), da postoje ikakve kaste (razredi)... (VI, 29), hajdemo baciti kocku (ždrijeblje)... (VI, 161), magjija (sihir)... (VI, 130), vješt magijionićar... (VI, 130), a on se u Misir (Egipat) zajedno sa ženom odseli... (VI, 50), dao sandžak (zastavu)... (VII, 17), skelet (kostur)... (VI, 114), susjedi (komšije)... (VI, 114), Musa-ov al. šeriat (vjer zakon)... (VI, 132), tabut (sanduk)... (VI, 146), Oni ga odvedu u pustinju i bace ga tude u jedan ubao (kujija, bunar). (VI, 82).

11.3.1. Kontaktni sinonimi u slijedu: baviti kozmografijom (ilmi hej'etom), astronomijom (nudžumom), medicinom (tibbom), matematikom (hisabom) ... slaganjem pjesama (kasida) ... stari Egipćani (misirci) i Grci pripisivahu izum ... da mu to bude mudžizom (ćudom i dokazom, da je to boćiji poslanik)... (VI, 19).

12. U tekstu pod nazivom *Muslihuddin šejh Sadija* Muhamed Seid Serdarević ostvario je književnoumjetnićki portret ćuvenoga perzijskoga pjesnika, koristeći precizne i sadržajne rećenice, stilski dotjerane, markirane razlićitim izražajnim sredstvima i bogatstvom jednostavnih i jezgrovitih opisa.

12.1. U esejistićkom maniru Seid na samom poćetku teksta kaće: **Sadija je od perzijskih najglasovitijih pjesnika, mistićnih filozofa (hukemai-sofijjuna) i istoćnih, mislima najbogatijih, velikana.** (VI, 10) Životna biografija Sadijeva saćzeta je i sapeta u impresivnom diskursu sa tri rećenice: **Ćivio je 102 godine, a neki vele: 104, ili 106.** Nu znamenito je to, da je osim svojih 12 godina djetinjstva proveo 30 godina u nauci, 30 godina u hodanju po svijetu i vojnićstvu, a trideset godina u ibadetu, potegavši se iz javnosti u kut zatićja. Preminuo je 791. godine po hidžr. (VI, 150)

12.2. Svojom pronićljivoću i oćtroumnoću Seid je umjećno okarakterizirao Sadijevu umjetnićku duću i oćtkrio njegovu suptilnu poetiku govoreći ovakvim sintaksostilistićkim manirom:

U poeziji: ocrtavanju (opisivanju), kasidama i gazelima jesu trojica ljudi pejgamberi, koliko god hadisi šerif: „La nebijje badi!“ (nema iza mene pejgambera) glasi, a ti su: Firdevsija, Enverija i

Sadija. – Ovu kiticu i Mulla Džamija u svom „Beharistanu“ navodi i pjesniku potpuno za pravo daje. Toliku je eto ruku imao u poeziji, a u prozi – slobodno je ustvrditi, kao što i Š. Samibey tvrdi – bio je bez premca. Tu se je dakle uzdigao nad sve druge glasovite perzijske pjesnike i književnike. Stil mu je odviše gladak, jedar i uzoran. Pjevao je na materinskom svom jeziku: perzijskom, a i na arapskom. Znamenita njegova beletristična i poučna djela: „Gjulistan“, „Bositan“, kao i „divani“, „kaside“, „mulemme-e“ (mulemme-a je pjesma, gdje je jedan stih na jednom, a drugi na drugom jeziku) i mnoge druge pjesme dobar su i čvrst svjedok i očit dokaz njegovoj rječitosti, duhovnosti i savršenosti. (VI, 150)

12.3. Govoreći o Sadijevoj poeziji, Said esejistički tumači i opisuje njegove stihove:

Sve su mu pjesme bile klasične, stihovi mu glatki, jedri, duboki, puni mudrosti i pouke i puni filozofskih misli. Bio je savršen lirik, te su mu pjesme i uopće stihovi tako nježni, tako čuvstveni, da čitatelj sobom osjeća, sobom čuvstvuje. Svoje misli, koje je kao nanizani biser redao, izražavao bi u najljepšoj formi, odjeveno u najljepšem i najčišćem ruhu svoga i onako nježnog i slatkog jezika, ukrašene raznolikim krasnim pjesničkim nakitom. Vrlo se je znao služiti alegorijama, koje je mnogo upotrebljavao i to naravno radi toga, da svoje misli bolje i življe prikaže. S toga ćeš mnogo vidjeti u njegovim kiticama po jedan stih, da je potpuno kao alegorija. Te njegove alegorije su megu potomstvom prešle u običajene fraze, ili poslovice, koje ih svakom zgodom upotrebljuje i citira, ili njima se ukrašuje govor, one se na čelo raznih sastavaka meću. To ga zaista diže u visine onih rijetkih mislilaca svega svijeta. (VI, 167)

12.4. Muhamed Seid Serdarević vlada rečenicom, ona je umjerene dužine, sa dvije, tri, pa i više modela jednostavne rečenice. Ponekad Seid pravi iskorak time što rečenicu umije učiniti i znatno dužom – njome on nam nudi jasnu i stilski dotjeranu poruku, koja obiluje i objektivnim činjenicama i pravom istinom:

On je mnogo hodao po svijetu (30 ili 40 godina), daleko putovao i mnogo zemlje obišao, te sobom vidio i čuo ono, što nijesu mogli mnogi drugi, na hiljade se nejednakih prizora na njegove oči odigralo, tisuće se raznih slučajeva pred njim zbilo, svašto podnosio i dobro i zlo, svašto preko sebe premetnuo i

lijepo i ružno, svašto kušao i slatko i gorko, život sprovodio i u obilju i u oskudici i uživajući i pateći se, bivao u najopasnijim pustinjama, gdje, što no riječ, ni vuk ne vije, a ni gavran ne grakće, a i u najprosvjećenijim gradovima onog vremena, gdje je lijepa znanost i kultura u vas mah cvala, bivao kod vladara najprvi i najpristupniji, koji je neopisivi ugled i čast uživao, a i u ropstvu bivao, te na taj se način grozno ponižavao – pa pošto je dakle svašto sobom iskusio – a iskustvo je, što no se rekne, najbolja učiteljica, a ne treba suma smetnuti, da je i sam bio vrlo učen i razvijen, – to je mogao o svačem koliko je htio govoriti. (VI, 167)

13. Govor istine izvire iz Seidovog sintaksostilističkog postupka. Kada se obrađuje povijest Islama, prisutan je pripovjedački oblik kazivanja, rečenice se nižu kao niske bisera u jednom dinamično intoniranom diskursu, red riječi u rečenici je vrlo često sa tradicionalnim starijim bosanskim literarnim konstrukcijama (glagolski oblik na kraju rečenice, razdvajanje sintagmi, riječi razdvajaju složeni predikat, atribut iza imenice, glagolska dopuna iza i ispred glagola, enklitike iza prve naglašene riječi a i dalje od nje, direktni objekt ispred predikata), participske konstrukcije i konstrukcija *za + infinitiv* kao zamjena za rečenicu, određeni i neodređeni zamjeničko-pridjevski oblici, stilski modelirani oblici imperfekta i aorista, krnjeg perfekta i prezenta, dopune glagola nepotpunog značenja, karakteristične padežne konstrukcije (slavenski genitiv, genitivna konstrukcija uzročnoga značenja, posesivni dativ), upotrijebljena leksika stilski markirana itd. U esejističkom tekstu o misliocu i pjesniku Sadiju prisutni su, također, pojedini od navedenih stilističkih postupaka, dominira esejističkonaučni stilski izraz praćen kritičkim osvrtima i komentarima, zatim markiranost pojedinih oblika vrsta riječi, određeni neologizmi i poetizmi upotpunjavaju književnopoetski portret mislioca i pjesnika Muslihuddina šejha Sadija.

14. Seidov tekst je jednostavan i razumljiv, rečenica jasna i precizna, semantički snažna i stilistički markirana. Iako je u njegovom promišljanju evidentan visok intelektualni saznajni proces, tekstovi su mu bliski čitaocu, jer pripovjedačko govorenje historijskih istina o Islamu ostvareno je u duhu narodnog kazivanja, razumljivom narodnom leksikom. Na drugoj strani, s ciljem da bosanskom čitaocu približi jednu snažnu istočnjačku filozofsko - poetsku ličnost i njeno pjesništvo, Seid je markirao

esejističko-književni stilski izraz, kojim je uspješno ocrtao biografsko-poetske konture Sadija i njegove poetike.

Izvori za primarnu građu

Kratka povijest Islama. Po arapskim i turskim vrelima. Za narod napisao: Muhammed Seid Serdarević. – BEHAR. List za zabavu i pouku. Godište VI.1905/6. Strana: 1 – 4, 17 – 19, 33 – 35, 49 – 51, 65 – 67, 81 – 83, 97 – 100, 113 – 115, 129 – 133, 145 – 149, 161 – 163, 177 – 179, 193 – 195, 209 – 210, 225 – 227, 241 – 243, 257 – 259, 273 – 275, 289 – 291, 305 – 308, 321 – 323, 337 – 339, 353 – 356, 369 – 372. – Godište VII.1906/7. Strana: 17 – 18, 29 – 31.

Muslihudin šejh Sadija. Napisao: Muhammed Seid Serdarević. – BEHAR. List za zabavu i pouku. Godište VI.1905/6. Strana: 150 – 151, 167 – 168, 183 – 186.

Literatura

Arnaut, Muhamed: *Mulabdićev model jezičkog izraza*, Didaktički putokazi, broj 32, 2004, str.59-64.

Čedić, Ibrahim: *Jezik Mehmed-bega Kapetanovića Ljubušaka*, Radovi XIV, Institut za jezik, Sarajevo, 1989, str.7-120.

Jahić, Dževad: *Bošnjački narod i njegov jezik*, Trilogija o bosanskom jeziku, knjiga I, Ljiljan, Sarajevo, 1999.

Kuna, Herta: *Jezik štampe u BiH do 1918. godine*, Radovi VIII, Institut za jezik i književnost, Odjeljenje za jezik, Sarajevo, 1981.

Nakaš, Lejla: *Jezik Safvet-bega Bašagića u svjetlu literarnog izraza Bošnjaka u austrougarskom periodu*, magistarski rad u rukopisu, Filozofski fakultet, Odsjek za bosanski, hrvatski i srpski jezik, Sarajevo, 2002, str.190.

Rizvić, Muhsin: *Behar*, književnohistorijska monografija, Biblioteka Kulturno naslijeđe, Svjetlost, Sarajevo, I izdanje 1971, II izdanje 2000.

Tanović, Ilija: *Frazeologija bosanskoga jezika*, Dom štampe, Zenica, 2000.

Vajzović, Hanka: *Orijentalizmi u književnom djelu*, lingvistička analiza, Institut za jezik u Sarajevu, Posebna izdanja, knjiga 9; Orijentalni institut u Sarajevu, Posebna izdanja, XXII, Sarajevo 1999.

Rječnici i gramatike

Skok, Petar: *Etimologijski rječnik hrvatskoga ili srpskoga jezika*, JAZU, Zagreb, 1971.

Škaljić, Abdulah: *Turcizmi u srpskohrvatskom-hrvatskosrpskom jeziku*, Sarajevo, 1973.

Isaković, Alija: *Rječnik karakteristične leksike u bosanskome jeziku*, Svjetlost, Sarajevo, 1992. – *Rječnik bosanskoga jezika*, IV dopunjeno i ispravljeno izdanje, Bosanska knjiga, Sarajevo, 1995.

Jahić, Dževad: *Školski rječnik bosanskog jezika*, Trilogija o bosanskom jeziku, knjiga III, Ljiljan, Sarajevo, 1999.

Gramatika bosanskoga jezika za srednje škole. Dio I. i II. Nauka o glasovima i oblicima. Sarajevo 1890.

Tomislav, Maretić: *Gramatika i stilistika hrvatskoga ili srpskoga književnog jezika*, Zagreb, 1899.

Jahić, Dž., Halilović, S., Palić, I.: *Gramatika bosanskoga jezika*, Dom štampe, Zenica, 2000.

Halilović, Senahid: *Pravopis bosanskoga jezika*, Preporod, Sarajevo, 1996.

Halilović, Senahid: *Pravopis bosanskoga jezika*, Priručnik za škole, Dom štampe, Zenica, 1999.

LINGVO-STYLISTIC CHARACTERISTICS OF MUHAMED SEID SERDAREVIĆ LANGUAGE

Summary

Seid's text is simple and understandable, sentence is clear and precisely, semantically strong and stylistically marked. Even in his thought is evident high intellectual cognitive process, his texts are close to reader, because narrative speaking of historical truths about Islam is done with understandable national words, in spirit of national speaking. On the other side, with goal to bring bosnian reader one strong eastern philosophical-poetical personality and its poetry, Seid marked essaistical-literal stylistic expression which is successfully outlined biographical-poetical lines of Said and his poetic.

Nihad Suljić

EFEKTI PROGRAMIRANE NASTAVE MATEMATIKE U NIŽIM RAZREDIMA OSNOVNE ŠKOLE

Abstract

Ovaj prilog Zborniku radova je fragmentalno predstavljajući (adaptirana skica magistarskog rada koji je produkt autorovog višegodišnjeg istraživanja fenomena programirane nastave).

Dakle, predstaviti ćemo strukturu jednog istraživačkog projekta zasnovanog na provedenom, prvenstveno, eksperimentalnom istraživanju u trećem i četvrtom razredu osnovne škole.

Neke dijelove rada predstaviti ćemo samo u naznakama, neke uz neophodnu modifikaciju, s obzirom na prirodu samog Zbornika radova, a neke ćemo, kao naprimjer istraživačke hipoteze i zaključke istraživanja, predstaviti u cijelosti.

U prilog ćemo uvrstiti i egzemplare programiranog materijala, kao i neke od istraživačkih instrumenata.

Uvodna razmatranja

Danas skoro da nema značajnijeg naučnika koji se bavi obrazovanjem i nastavom, a da nije zainteresiran za poziciju učenika u nastavnom procesu, za uspješno podučavanje i inter/aktivno učenje. Efikasnost nastavnog rada odavno se provjerava savremenim nastavnim sistemima kao što su: heuristička ili razvojna, programirana, egzemplarna, problemska, mentorska i autodidaktička nastava.¹ Programirana nastava je odavno prešla iz faze eksperimentiranja i istraživanja u fazu široke praktične primjene.

¹ Vidjeti više u: Poljak, Vladimir: *Nastavni sistemi*, Zagreb, 1977.

Za programiranu nastavu sa sigurnošću se može utvrditi da je uspješno podučavanje, tj. aktivno učenje. Podučavanje je uspješno kad:

učitelj shvati da je njegova osnovna uloga **pomoći** učenicima u učenju;
je **pronikao** u potrebe, interesovanja i želje svojih učenika, tj. kada je spreman i sposoban upoznati svoje učenike;
je učenje **aktivni**, a ne pasivni proces;
su učenici **motivirani** za učenje, tj. kada su **svjesni potrebe** sticanja znanja i **razine** stečenih znanja, sposobnosti i vještina;
su učenici dobro upoznati s onim **što trebaju naučiti** i na koji će način **dobivati povratne informacije** o svojim postignućima i svom napredovanju. (Slatina, Mujo / 2003, 52.)

Sve ove karakteristike ima programirana nastava, o čemu govorimo u dijelu "Definisanje problema istraživanja". S druge strane, programirano učenje omogućava samo/podučavanje (autoinstrukcijom) gdje učenik samostalno i svojim tempom napreduje od poznatog prema nepoznatom.

Programirana nastava doprinosi racionalizaciji nastavnog rada i daje vrijedne učinke intenziviranju određenih aktivnosti učenja kod učenika. Ovo se postiže pripremanjem ili pretvaranjem nastavnih sadržaja u niz odgovarajućih članaka, koji omogućavaju učeniku da nesmetano napreduje. Učenik u svakom članku rješava odgovarajući zadatak. Uspješno rješenje u jednom članku omogućava mu da pređe na čitanje sljedećeg članka i rješavanje zadatka koji je u tom članku postavljen. Kada promatramo uređeni slijed članaka u jednoj sekvenci ili programiranom materijalu, onda nam to liči na put koji svakog učenika dovodi, u kraćem ili nešto dužem vremenu, do cilja – do saznanja. Učenici, dakle, mogu ići različitim tempom napredovanja, ali svaki stižu do saznanja koje članci, sekvence i programirani materijal sadrži. Ovaj put do saznanja onemogućava lutanje učenika po »lavirintu« spoznaje. Ovo je unaprijed pripremljen način vođenja učenika kako ne bi bespotrebno »lutaو ili zalutao« u lavirintu školskog učenja. Vođenje učenika u procesu

učenje/poduka² je **srce** nastavnikove struke, što se programiranom nastavom poštuje, mada se njome ne iscrpljuje problem vođenja. "Nažalost, mišljenje je mnogih da postoji nerazdvojiva veza između programiranog nastavnog gradiva i mehaničkog nastavnog stroja. Međutim, nastavni stroj je u osnovi samo sredstvo za predočavanje programiranog nastavnog gradiva učeniku" (Jerome P. Lysaught i Clarence M. Williams, 1966, 2.). Programirana nastava, dakle, može se izvoditi i bez nastavnih strojeva (programirani udžbenici i programirani materijali). Upravo zbog ovoga programirana nastava nije samo posebni vid »autoinstruktivne metode« (metode samopoučavanja) nego je i vid **efektnog i efikasnog** nastavnog rada.

Određenje problema istraživanja

«U didaktičkom smislu, efikasnost označava takvu organizaciju i puteve postizanja efekata učenikovog i nastavnikovog rada, koji – vodeći računa o ekonomiji snaga i vremena - stvaraju povoljne uslove za opšti mentalni razvoj učenika i rezultiraju u dubljem i svjesnom usvajanju osnova nauka i u ovladavanju metodama samostalnog rada.»³ Optimalni nivo efikasnosti postignut je u trenutku kada učenika osposobimo da sam planira proces svog učenja. Taj kvalitativni skok priprema se dugim i strpljivim radom na osposobljavanju učenika za samostalni rad u toku kojega instrukcija postepeno ukida sebe kao takvu i prelazi u samoinstrukciju" (Ničković, Radisav, 1965, 11). Pred nastavu, kao izuzetno kompleksan visokoorganizirani oblik podučavanja i učenja, postavlja se efikasnost kao jedan krucijalni zahtjev. Šta je to efikasnost nastave?

² Više u: Kvašček, R.: *Podsticanje i sputavanje stvaralačkog ponašanja ličnosti*, Sarajevo, 1975.; Stojaković, P.: *Psihološki problemi instrukcije i učenja u nastavi*, Sarajevo-Beograd, 1985; Andrić, V. i Čudina M.: *Psihologija učenja i nastave*, Zagreb, 1988.; Glasser, W.: *Kvalitetna škola*, Educa, Zagreb, 1994.; Slatina, M.: *Nastavni metod – Prilog pedagoškoj moći sudjenja*, Filozofski fakultet, Sarajevo, 1999.; Orlov K., Mihailović B., Bakovljević M.: *Linearne jednačine s jednom nepoznatom* (programirani kurs), Institut za pedagoška istraživanja SRS, Beograd, 1967.; Špan M.: *Primjena programirane nastave u praksi*, Školska knjiga, Zagreb, 1973.

³ Ničković R.: Stupanj efikasnosti nastave matematike u prva četiri razreda osnovne škole u SR Srbiji, Pedagogija, Beograd, 1974., br. 1.

U stručnoj literaturi mogu se naći različiti pristupi i različita shvatanja pojma efikasnost odgojno-obrazovnog rada, od onog da su odrednice tog pojma "neuhvatljive", pa do onog da se odrednice efikasnosti mogu sasvim precizno prepoznati, definirati, pa i kvantificirati.

U didaktičkoj literaturi najčešće se efikasnost nastave shvata kao količina znanja kojeg su učenici usvojili iz predviđenog nastavnog programa u određenoj vremenskoj jedinici. Efikasna nastava, efikasan obrazovni proces podrazumijeva primjenu odgovarajućih nastavnih metoda, socijalnih oblika rada i nastavnih sredstava.

U *Pedagoškom rečniku* Instituta za pedagoška istraživanja u Beogradu⁴ u odrednici efikasnost obrazovanja navode se mjerila efikasnosti obrazovnog procesa:

stepen vaspitnog uticaja (kvalitativna strana obrazovanja);
suma stečenih znanja (kvantitativna strana obrazovanja);
trajnost i primjenljivost znanja (praktični aspekt obrazovanja); i
ekonomičnost (praktična i zdravstveno-higijenska strana obrazovanja).

Sve odrednice, naročito ona navedena pod 2. (druga) bit će predmetom našeg istraživanja.

Iz teorijskih osnova programiranog učenja

Povećanje efikasnosti, zahtjevi za kvalitetnom školom i nastavom ne mogu se postići samo tradicionalnim i prevaziđenim oblicima i metodama. Programirana nastava jedan je od načina da se ovo postigne. S druge strane, ova vrsta nastave na najbolji način uspostavlja sklad između pedagoške tehnologije i odgojno-obrazovnih ciljeva.

Teorijski izvori programiranog učenja leže u tzv. teoriji potkrijepljenja Skinner (1969.) je teorijski razradio načela biheviorističke teorije i primijenio ih na oblast školskog učenja. Načelo potkrijepljenja se koristi i kao teorijsko objašnjenje učenja i kao princip efikasne organizacije procesa učenja. On je ukazao

⁴ Institut za pedagoška istraživanja u Beogradu, *Pedagoški rečnik*, ZZUINS, Beograd, 1967.

da je nužno proces učenja zasnovati na pozitivnom potkrepljenju koje neposredno slijedi iz reakcije, odgovora na pitanje, rješenja zadatka. Ono što se nalazi u osnovi programiranog učenja, dakle, Skinner naziva **potkrepljenjem**. Da bi učenik bio obaviješten o svom postignuću u učenju uvijek mora da postoji neka vrsta priznanja ili nagrade. Obavijest o ispravnosti odgovora je ono što omogućava upravljanjem procesom učenja. Teorija potkrijepljenja dala nam je saznanje da je ljudsko učenje podložno usmjeravanju i poticanju, da se pomoću potkrijepljenja učenje može učiniti racionalnijim i djelotvornijim. Ova teorija "pruža racionalnu osnovu uvjerenja što se kompleksni zadaci mogu naučiti tako da se najprije nauče manji sastavni dijelovi tih zadataka. Preko takvih malih zadataka učenici mogu naučiti velike cjeline pomoću potkrijepljenja ili nepotkrijepljenja njihovih sukcesivnih reakcija prema tačnosti ili netačnosti njegovih odgovora. Akt nepotkrepljivanja pogrešnog odgovora zove se *gašenje*. Diskriminativna upotreba potkrepljivanja i gašenja u toku programiranog učenja povećava vjerovatnost da će se ispravni odgovori ponoviti a neispravni eliminirati. Pored oblikovanja učeničkih reakcija potkrepljenje ima zadatak da neprestano podržava u učeniku svijest da on uči. Osim toga ono treba da mu kaže *što uči*. I konačno, ono treba da mu učenje čini ugodnim, da ga motivira na dalje i novo učenje". (Jerome P. Lysaught i Clarence M. Williams - 1966, 6) Po mišljenju ovih autora najvažnije generalizacije (1966, 5), koje su ugrađene u programirano učenje su:

- učenik uči ili mijenja način svog djelovanja pod utjecajem posljedica svoje aktivnosti;

- posljedice koje povećavaju vjerovatnost ponavljanja neke aktivnosti zovu se potkrepljivači;

- što potkrepljenje neposrednije slijedi neku željenu aktivnost, to je vjerovatnije da će se ponašanje koje sadrži takvu aktivnost ponoviti;

- što je neko potkrepljenje češće, to je vjerovatnije da će učenik ponoviti aktivnost koja je bila popraćena tim potkrepljenjem;

- odsutnost ili odgađanje potkrijepljenja nakon neke aktivnosti smanjuje vjerovatnost da će se ta aktivnost ponoviti;

- tekuće potkrepljenje neke aktivnosti (tj. takvo potkrepljenje koje se ostvaruje, ne samo nakon aktivnosti, već i u

njezinom toku) povećava vrijeme u kojem učenik hoće da se bavi tom aktivnošću;

-ponašanje učenika u toku učenja može se postupno oblikovati pomoću diferencijalnog potkrijepljenja, tj. nastojanjem da se potkrijepe željeni oblik ponašanja, a sprečavanjem potkrepljivanja nepoželjnih oblika ponašanja;

-osim što povećava vjerovatnost ponavljanja nekog ponašanja, potkrepljenje povećava i ubrzava aktivnost učenika i njegov interes za učenje. To su tzv. motivacioni efekti potkrepljivanja;

-ponašanje se kod učenika može razviti do vrlo kompleksnih oblika, time što se najprije formiraju njegovi jednostavni oblici, a zatim kombiniraju u lančani niz.

U daljnjoj razradi teorije potkrijepljenja⁵ naučnici su izveli sljedeće formule učenja: **učenje = stimulus + reakcija + potkrepljenje**, i (ili): **učenje = stimulus + potkrepljenje + reakcija**. Međutim, svi oni usmjeravaju pažnju na veze između stimulusa (S) i reakcije (R) i, svakako, na karakter potkrijepljenja (poticaj na aktivnost) koje prati tu vezu. Potkrepljenje ima presudnu ulogu u ovoj vezi. Neki autori više-naglašavaju vezu S - R, drugi vezu R - P (poticaj), a treći i vezu S - S. "Ovim varijacijama teorije potkrijepljenja ukazuje se na potrebe potkrijepljenja i samopotkrijepljenja u procesu učenja, tj. na povezivanje eksterne asistencije sa samoasistencijom u procesu nastavnog zbivanja." (Slatina, 1999.)

Programiranim učenjem se određuje *šta* i *kako* će se učiti. Njime se uspostavlja upravljanje i organiziranje procesa učenja. Put misaonog vođenja učenika u procesu saznavanja tačno je definiran i određen. Rad učenika je samostalan, individualiziran,

5) Više u: Williams L.: *Uvod u programiranu nastavu*, Zagreb, 1966.; Mužić, V.: *Programirana nastava*, Zagreb, 1974.; Šoljan N.N.: *Teorijski problemi programirane nastave i pedagoške tehnologije*, Zbornik: *Programirana nastava i pedagoška tehnologija*, Zagreb 1969; Strmčnik F.: *Programirana nastava i teorija kratkih nastavnih koraka*, Pedagogija, 4/1973; Mužić V.: *Programirana nastava*, Zagreb, 1974.; Lysaught J.P., Williams C.M.: *Uvod u programiranu nastavu*, Zagreb, 1966; Ivanova T., Puhova P.: *Programmirovaniye i veišelitel'naja matematika, »Prosveščenie«*, Moskva, 1978.; Itel'jon J.D.: *Programirano učenje i biheviorizam*, sv. 1.; Bespoljko V.: *Čto takoe programmirovaniye obučenje*, Narodnoe obrazovanie, 5/1963.; Bakovljev, M.: *Suština programirane nastave*, Beograd, 1970.

tako da svaki učenik napreduje i radi vlastitim tempom. Konkretnije određenje rečenog ilustriraćemo preko tzv. *članka*.

U programiranom učenju nastavni sadržaji se na poseban način logički strukturiraju i pretvaraju u odgovarajuće "korake", "doze", "porcije", ili - kako se stručno kaže, članke, čije sadržaje postupno i samostalno učenici savlađuju idući vlastitim ritmom i dobijajući stalnu i tekuću povratnu informaciju o svojim rezultatima rada. Članak je, ustvari, najmanja logička cjelina programiranog materijala koja se sastoji iz sljedećih dijelova:

- a) informacije (dio, sa odgovarajućom informativnom vrijednošću, koji se odnosi na etapu obrade novih nastavnih sadržaja, sticanje novih saznanja),
- b) zadatka, koji proističe iz date informacije, koji učenik može riješiti na osnovu ponuđene informacije, a koji učenik samostalno rješava.
- c) prostora za rješenje postavljenog zadatka,
- d) povratne informacije, informacije putem koje učenik saznaje da li je, ili nije, tačno riješio postavljeni zadatak.

Promatrajući dosadašnje rezultate istraživanja⁶ može se reći da programirana nastava može biti efikasna zato što :

- učenici uspješno uče pomoću ove nastave;
- smanjuju greške učenika u procesu učenja;
- ova nastava ima tendenciju smanjivanja razlika u sposobnostima za učenje među učenicima – iako svi učenici pokazuju veća postignuća, ipak najveći uspjeh pokazuju slabiji i najslabiji učenici; dobar razlog ovome je što ti učenici mogu da idu svojim korakom, da napreduju svojim tempom, omogućeno im ja da duže uče;
- sekvence određuju gornju granicu uspjeha prema onome što svako može naučiti;
- individualno vrijeme učenja u ovoj nastavi može biti veoma različito, jer svaki učenik uči onom brzinom koja mu najbolje odgovara;
- mogućnost predviđanja uspjeha povećava se;
- motivacija se zaista povećava zbog svijesti učenika o kontinuiranom napredovanju.

⁶ Mužić, V.: *Programirana nastava*, "Školska knjiga", Zagreb, 1974.; Andrilović, V.: *Programirano učenje i usmjereno obrazovanje*, Školska knjiga, Zagreb, 1980.

Kako različiti didaktičari (teoretičari) shvataju programiranu nastavu? Lysangh i Williams¹¹ navode: "Programiranje je proces pripremanja ili pretvaranja nastavne građe u niz malih članaka koje učeniku trebaju omogućiti da samopodučavanjem/ autoinstrukcijom od poznatog dođu do nepoznatog, do novih i složenijih pojmova i zakona.

U svakom članku učenik rješava neki zadatak: ako je njegovo rješenje tačno, može prijeći na čitanje idućeg članka i na rješavanje novog zadatka".

I površnom analizom definicije programirane nastave lahko se uočava reduciranost samo na jedan određen tip takozvanih linernih programa, a definicija ne obuhvata složenije modele i programe programiranog učenja. Međutim, definicija potcrtava i važnu aktivnost u pripremi materijala za programirano učenje, **analizu (rašćlanjivanje) sadržaja na male dijelove**, na takozvane obrazovne čestice i aktivnost učenika: **samostalnu samokontrolirajuću aktivnost učenika**.

Ruski autori Landa navode: "Programirana nastava je takva nastava u kojoj se na osnovu učenja u dijelovima, etapama, korak po korak, vrši kontrola sticanja znanja i usvojenosti određenog nastavnog gradiva, u kojoj postoji povratna informacija o savladanosti određenog gradiva, u kojoj se nastavna aktivnost izvodi pomoću programiranih udžbenika i mašina za učenje."¹²

U literaturi nalazimo i druga, ili upravo navedena svojstva programirane nastave nešto drugačije formulirana.

Na osnovu potpune analize nastavni sadržaji se grupiraju po određenim logičkim principima, koji su određenim ciljem koji je determiniran pojmovima koje učenik usvaja. Pri kreiranju sekvenci, iz analiziranih sadržaja uzima se samo ono esencijalno, najbitnije.

Sekvence se nakon toga dalje raščlanjaju na manje doze-članke koje mogu "progutati" i oni učenici koji sporije i teže uče.

Svaki članak sadrži precizan, u pravilu dosta simplificiran zadatak, učeniku.

O rezultatu rješavanja zadatka učenik se odmah obavještava i upućje na slijedeće aktivnosti. Uspješno riješen zadatak uvjet je za slijedeći korak, slijedeći članak. Ovo predstavlja

¹² Danilović, Mirčeta: *Perspektive savremene nastave*, Beograd, 1971, str 131.

jako motivaciono sredstvo, s jedne strane i branu "kumuliranju" neznanja, s druge strane.

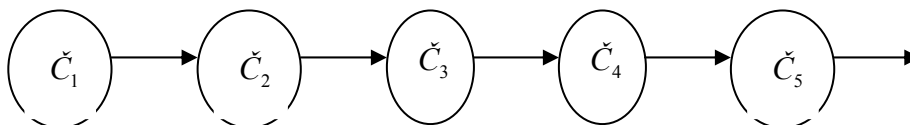
Učenik komunicira u procesu učenja isključivo sa tekstom, ali reklo bi se sa "živim tekstom" koji ga bodri, korigira, usmjerava, precizno vodi cilju, bez pedagoškog uplitanja nastavnika. Ovim se u značajnom stepenu ostvaruje važan odgojni zadatak i nastave i učenja, uopće, zadatak osamostavljanja i učenikove aktivnosti.

Uvjetno uzeto svaki učenik, učeći iz programiranog materijala, može napredovati vlastitim tempom.

Iz svega što smo do sada naveli uočljivo je da izrada programiranih materijala zahtijeva izuzetnu obimnu i serioznu pripremu u kojoj često učestvuju i timovi stručnjaka.

Na slici 1. dajemo shematizirani izgled jedne sekvece od pet članaka, koji su linearno ulančeni.

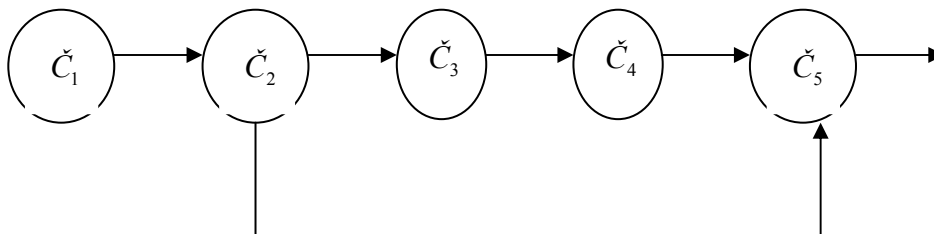
Slika 1.

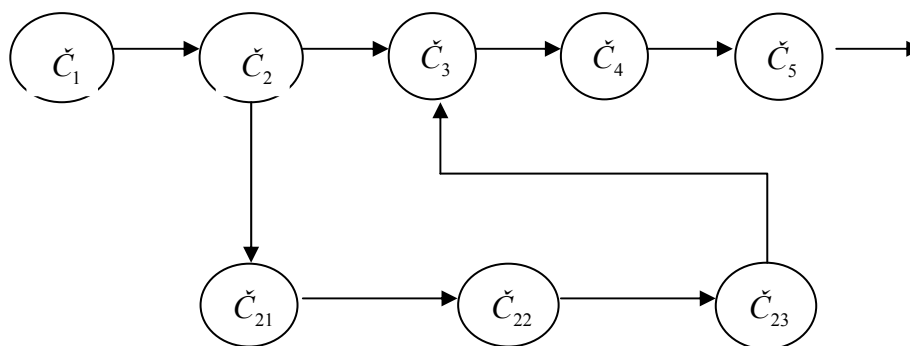
Određena usavršavanja i modifikacije linearnog programa sastoje se u tome da se ovom programu dodaju instrukcije (obično u literaturi nalazimo: pomoćne linije) koje naprednijim, bržim učenicima omogućavaju brže prolaženje kroz program, a onim koji "zapnu" na pojedinom članku sugerira se (dodaju se pomoćni potprogrami) da prikupe dodatne informacije kako bi se mogli uspješno daljnje kretati kroz osnovni program.

Jedan oblik linearnog programa sa **pomoćnim linijama** predstavljen je na slici 1a., a jedan primjer **modificiranog programa** predstavljen je na slici 1b.

Slika 1a.

Slika 1b.

Linearni programi, pa i ovi mdificirani, uglavnom odražavaju Skinnerov pristup programiranom učenju.

FRAGMENTI METDOLOGIJE ISTRAŽIVANJA

Značaj predmeta istraživanja-društveni, naučni i praktični

Svako istraživanje ima neke ciljeve. Ti se ciljevi postavljaju radi same prakse. Praksa nije samo zainteresirana za postavljanje jasnog cilja istraživanja, nego i za konačni ishod rezultata istraživanja. Praksu interesuju i rezultati do kojih se došlo tim istraživanjem. Obrazovna praksa, dakle, očekuje neku korist od novih iskustava i saznanja do kojih se došlo istraživanjem. Zato smo odredili trostruki značaj istraživanja: društveni, naučni i praktični.

Primarnim naučnim značajem ovog istraživačkog smatramo spoznaju koja će nam pokazati koje su i kolike mogućnosti korištenja programiranog učenja u nastavi matematike u nižim razredima osnovne škole. Drugo: želimo saznati koliko je ova nastava na ovom uzrastu i u ovom predmetu efikasna. Treće: da li primjena ove vrste nastave smanjuje greške učenika u toku učenja. Četvrto: tražili smo naučni odgovor na pitanje koliko primjena ove nastave, u nižim razredima, rađa tendenciju izjednačavanja razlika u sposobnostima između učenika ili ne. Uz ovo pitanje interesirali smo se kako nam napreduju slabiji i najslabiji učenici. Spoznaju koliko nam je programirano učenje efikasno u svakom ispitivanom stratumu uzorka smatramo naučno interesantnom i zanimljivom. Ovom

uvidu smatrali smo da treba dodati saznanje o individualnom vremenu učenja programiranog materijala. Da li svaki učenik uči onom brzinom koja mu najbolje odgovara, ili to baš nije slučaj kod svih učenika

Postoje istraživanja koja su važna i korisna za obrazovnu praksu. Istraživanja u području nastave trebala bi pripadati ovoj grupi istraživanja. Praktični cilj našeg istraživanja vidimo u tome što bi naši rezultati istraživanja trebali pružiti ideje za odgovarajuće didaktičke i metodičke akcije koje bi neposredno uslijedile u nastavi matematike u nižim razredima osnovne škole. Ta akcija očitovala bi se u tome što bi nekolicini škola bili ponuđeni određeni programirani i poluprogramirani materijali. Na osnovu ovih materijala pružile bi se edukativne instrukcije u izradi novih materijala. Nakon odgovarajuće edukacije izradili bi se i novi materijali, koji bi bili povezni s upotrebom kompjutera. Rezultati istraživanja trebali bi, također, omogućiti praktičnu akciju u području ocjenjivanja i preuzimanju odgovarajućih mjera poboljšanja uspjeha iz matematike.

Cilj istraživanja

Cilj našeg istraživanja je određen samim naslovom teme. Nas, dakle, zanimaju određeni efekti programirane nastave u nižim razredima osnovne škole. Efekte ove nastave pratit ćemo i mjeriti, kako smo to već odredili u dijelu II: Određivanje problema istraživanja (procent postignuća, prosječna ocjena učenika, brzina napredovanja, broj slabih ocjena, broj grešaka koje se pojavljuju u procesu učenja, vrste pomoći koje učenici traže u procesu učenja, stupanj uključenosti u proces učenja, tačno rješavanje zadataka, sklad između postavljenih ciljeva i stvarnih postignuća učenika, primjenljivost i trajnost stečenih znanja).

Zadaci istraživanja

Da bismo realizirali postavljeni cilj neophodno je realizirati sljedeće zadatke:

- utvrditi stupanj usvojenosti matematičkih sadržaja prije i nakon eksperimenta;
- ispitati trajnost stečenih znanja;
- utvrditi primjenljivost stečenih znanja koja su usvojena programiranim učenjem i znanja koja su usvojena na uobičajen način;

ispitati i utvrditi tačnost rješavanja matematičkih zadataka i problema;
ispitati razlike u brzini napredovanja učenika, onih koji su radili i koji nisu radili po programiranom materijalu;
utvrditi učestalost grešaka koje se pojavljuju u procesu učenja u obje grupe;
ispitati razlike u vrstama pomoći koje učenici traže u obje grupe;
utvrditi razlike u interesovanjima i željama učenika u obje grupe;
razlike u stepenu motivacije(zanimljivost, interesantnost, dinamičnost) u obje grupe;
razlike u svijesti učenika što trebaju naučiti u obje grupe;
ispitati stavove i mišljenja nastavnika razredne nastave prije i poslije provedenog eksperimenta o primjeni programirane nastave;
Ispitati stavove učenika oba razreda koji su učili pomoću programiranih materijala o toj vrsti učenja;
utvrditi razlike u interesovanjima i željama učenika u obje grupe;

Da bi se realizirali navedeni zadaci, a time i cilj istraživanja, neophodno je:

proučiti relevantnu literaturu koja tretira problem programirane nastave i programiranog učenja;
izvršiti neophodna promatranja koja su neophodna za organizaciju preliminarnog istraživanja;
odrediti reprezentativan uzorak istraživanja;
sačiniti neophodne programirane materijale;
sačiniti odgovarajuće mjerne instrumente;
izvršiti preliminarna istraživanja;
provesti eksperimentalnu primjenu programiranog učenja;
izvršiti anketiranje nastavnika i učenika;
izvršiti mjerenja i prikupljanje drugih neophodnih podataka;
izvršiti statističku obradu prikupljenih rezultata i podataka;
izvršiti uporedbu i interpretaciju rezultata eksperimentalne i kontrolne grupe;

izvršiti prezentaciju i diskusiju svih rezultata istraživanja.

Istraživačke hipoteze

Naši postavljeni ciljevi i zadaci omogućili su nam da postavimo odgovarajuće hipoteze kao putokaze i teorijske pretpostavke. Njima smo pokušali naslutiti nove, nepoznate odnose između pojava, činjenica, podataka i dugih istraživačkih rezultata do kojih želimo doći. Hipoteze su, ustvari, vrsta pretpostavljenih objašnjenja koje su nam pomogle da gledamo unaprijed.⁷ Potrudili smo se da postavimo takve hipoteze koje će nas usmjeravati u traženju veza i odnosa među činjenicama, jer smo sve formulirane hipoteze stavili na ozbiljnu provjeru kako bismo odredili njihovu valjanost. Nastojali smo da nam svaka hipoteza povezuje dva elementa, tj. da nam pokazuje odnos između *determinante* (nezavisne varijable) i *rezultante* (zavisne varijable).⁸ One su imale karakter općih, posebnih i pojedinačnih hipoteza. Smatrali smo da naše istraživanje traži formuliranje hipoteze na afirmativan, neutralan i negativan način. Hipoteze koje su nas vodile *empirijskom provjeravanju* glasile su ovako:

H₀ *Pretpostavljamo da se efekti programiranog učenja, primijenjeni u kontrolnoj grupi, neće statistički bitno razlikovati od efekata modela učenja koji su korišteni u kontrolnoj grupi.*

Ovo nam je osnovna hipoteza od koje smo pošli u našem istraživanju. Definirali smo je kao nultu hipotezu iz razumljivih razloga. Smatrali smo da se programirano učenje može uspješno koristiti u nastavi matematike u trećem i četvrtom razredu osnovne škole samo paralelno s drugim modelima učenja i da se njihovi učinci neće međusobno značajno statistički razlikovati. Provjeravanje ove hipoteze vršit ćemo, prije svega, preko sklada postavljenih odgojno-obrazovnih ciljeva svake nastavne jedinice i stvarnih postignuća učenika u eksperimentalnoj i kontrolnoj grupi. Drugi indikatori preko kojeg ćemo provjeravati ovu hipotezu bit će stupanj usvojenosti matematičkih sadržaja, primjenljivost i trajnost stečenih znanja. Također, sve druge podhipoteze, koje ovdje slijede, u funkciji su provjeravanja ove osnovne

⁷ Više u: Good – Scates: *Metode istraživanja u pedagogiji, psihologiji i sociologiji*, Otakar Keršovani, Rijeka, 1967.

⁸ Više u: Gili, A. G.: *Kako se istražuje*, Školska knjiga, Zagreb, 1974.

hipoteze. Ne smatramo da efekti programiranog učenja dolaze do izražaja u kombinaciji s drugim modelima učenja. Zato ćemo ovu osnovnu hipotezu provjeravati pomoću indikatora koji se pokazuju pri korištenju programiranih materijala u uvodnom dijelu nastavnog sata.

Podhipoteze

H₁ *Očekuje se da će znanja učenika, koji su učili iz programiranih materijala, nakon završenog eksperimenta biti statistički značajno veći od znanja učenika koji su učili na uobičajen način.*

H₂ *Pretpostavljamo da će učenici eksperimentalne grupe pokazati veću trajnost znanja od učenika iz kontrolne grupe.*

H₃ *Očekuje se da će se distribucije postignuća učenika (odlični, vrlo dobri, dovoljni i nedovoljni) eksperimentalne i kontrolne grupe međusobno statistički značajno odstupati.*

H₄ *Očekuje se da će učenici eksperimentalne grupe primijetno manje praviti grešaka u procesu učenja nego učenici kontrolne grupe.*

H₅ *Očekuje se statistički značajna razlika između eksperimentalne i kontrolne grupe, u korist eksperimentalne grupe, u brzini napredovanja učenika u učenju.*

H₆ *Pretpostavlja se da neće biti statistički značajne razlike u nivou znanja učenika kontrolne i eksperimentalne grupe u domeni geometrijskih i negeometrijskih sadržaja;*

H₇ *Očekuje se statistički značajna pozitivna razlika u znanjima učenika eksperimentalne grupe i učenika kontrolne grupe u domeni zadataka koji se odnose na činjenice i koji su (u eksperimentalnoj grupi) učenici uz određene praktične aktivnosti i zadataka koji nisu sadržajno povezani sa praktičnim postupcima u procesu učenja.*

H₈ *Pretpostavljamo da će učenici eksperimentalne grupe tražiti jednu vrstu pomoći, a učenici kontrolne grupe drugu vrstu pomoći od nastavnika.*

H₉ *Pretpostavljamo da će se učenici eksperimentalne grupe razlikovati od kontrolne grupe po stepenu motivacije koji pokazuju u procesu učenja.*

H₁₀ *Učenici i nastavnici koji su koristili programirane materijale imaju pozitivniji stav prema učenju i podučavanju od učenika i nastavnika koji to nisu koristili.*

H₁₁ *Pretpostavljamo da neće biti statistički značajne razlike u stavovima učenika eksperimentalnih grupa trećeg i četvrtog razreda spram programiranog učenja;*

H₁₂ *Pretpostavljamo da će se stavovi nastavnika spram programirane nastave, utvrđeni prije eksperimenta, razlikovati od onih koji će se utvrditi nakon eksperimenta.*

Metode, tehnike i instrumenti istraživanja

Eksperiment je veoma složena, ali pouzdana metoda istraživanja. Da bismo eksperimentalno varirali programirano učenje morali smo voditi računa o svim bitnim faktorima koji utiču, ili bi mogli uticati na rezultate istraživanja. Poznato nam da je samo jedan teški propust ili pogrešan sud dovoljan da upropasti eksperiment. Zato smo u našem istraživanju uzeli u obzir faktore kao što su ličnost pojedinaca, struktura grupe, navike itd. Nastojali smo, dakle, uzeti u obzir sve faktore koji mogu utjecati na eksperimentalnu situaciju.

Vremensko djelovanje eksperimentalnog faktora bilo je tri mjeseca (periodu mart 2000 - maj 2001. godine). Nakon godine dana (maj 2001. godine) provjeravali smo trajnost znanja. Da li je bilo vremenskog trenda promjena.

Osim eksperimentalne metode, u istraživanju je korištena je deskriptivna i kauzalna metoda.

Instrumenti istraživanja

U istraživanju smo koristili sljedeće instrumente:

- 1) Zadatke objektivnog tipa (ZOT)
- 2) Test za ispitivanje intelektualnih sposobnosti
- 3) Programirani materijal

U istraživanju smo koristili osam ZOT-instrumenata, i to:

ZOT₁₃ – Zadaci objektivnog tipa za ispitivanje inicijalnih znanja učenika **trećeg** razreda (eksperimentalna i kontrola grupa);

ZOT_{I4} – Zadaci objektivnog tipa za ispitivanje inicijalnih znanja učenika **četvrtog** razreda (eksperimentalna i kontrola grupa);

ZOT_{F3} – Zadaci objektivnog tipa za ispitivanje **finalnih** znanja učenika **trećeg** razreda nakon djelovanja eksperimentalnog faktora;

ZOT_{F4} – Zadaci objektivnog tipa za ispitivanje **finalnih** znanja učenika četvrtog razreda;

ZOT_{M3} – Zadaci objektivnog tipa za ispitivanje mjesec dana nakon eksperimenta **trajnosti** znanja učenika trećeg razreda;

ZOT_{M4} – Zadaci objektivnog tipa za ispitivanje mjesec dana nakon eksperimenta **trajnosti** znanja učenika četvrtog razreda;

ZOT_{G3} – Zadaci objektivnog tipa za ispitivanje godinu dana nakon eksperimenta **trajnosti** znanja učenika trećeg razreda;

ZOT_{G4} – Zadaci objektivnog tipa za ispitivanje godinu dana nakon eksperimenta **trajnosti** znanja učenika četvrtog razreda;

Test za ispitivanje intelektualnih sposobnosti

Za mjerenje IQ korišten je test opće inteligencije koji je poznat pod imenom Test progresivne matrice (revizija iz 1956. godine), čiji je autor J. C. Raven. Test se sastoji od 3x12 zadataka i na njemu je moguće ostvariti ukupno 36 bodova. Test je pogodan za uzrast djece koju smo imali. Test je upotrijebljen za utvrđivanje relativnih odnosa intelektualnih sposobnosti grupa (eksperimentalnih i kontrolnih) kao i za utvrđivanje strukture uzorka (iznadprosječni, prosječni i ispodprosječni učenici).

Ankete

ANKzu – Anketa za ispitivanje stavova učenika spram programiranog učenja;

ANKzn – Anketa za ispitivanje stavova nastavnika spram programirane nastave.

Uzorak i njegove karakteristike

Pri samom odabiranju uzorka vodili smo računa o samom karakteru našeg predmeta istraživanja i o načinu kako smo planirali istraživati. Naš predmet istraživanja tražio je primjenu eksperimenta za koji smo morali napraviti namjerno slučajni uzorak.

U Zeničko-dobojskom kantonu namjerno smo izabrali Osnovnu školu "Mak Dizdar" i Osnovnu školu "Meša Selimović" u gradu Zenici. To smo uradili iz sljedećih razloga. Prvo, ovo su dvije istaknute škole u ovom kantonu. Takve škole su nam trebale jer smo smatrali da imamo povoljne okolnosti za sprovođenje našeg eksperimenta, tj. istraživanja. Drugo, rukovodstvo ove škole bez ikavih problema prihvatilo je našu ideju o provđenju programiranog učenja u dva odjeljenja III i dva odjeljenja IV razreda. Također, nastavnici odjeljenja u kojima se provodilo istraživanje (i eksperimentalna i kontrolna grupa) bili su zainteresirani za ovu malu inovaciju. Treće, ovo je bila škola u kojoj smo mogli nadzirati u svakom trenutku provođenje istraživanja.

Iz škole "Mak Dizdar" slučajno smo izabrali dva odjeljenja III razreda, a iz Osnovne škole "Meša Selimović" dva odjeljenja IV razreda, s tim što smo morali provjeriti da li nastavnici ovih odjeljenja prihvataju primjenu programiranog učenja u njihovim odjeljenjima. U svakoj od ovih škola odredit će se po dva odgovarajuća kontrolna odjeljenja.

Četvrto, brojnost odjeljenja trećeg, odnosno četvrtog razreda (osam, odnosno šest) bila je značajna garancija da ćemo u svakoj od škola moći izabrati po dva eksperimentalna i po dva kontrolna odjeljenja, sa ujednačenim karakteristikama koje su važne za relevantno izvođenje zaključaka nakon eksperimenta.

U svakoj od ovih škola odredili smo po dva odgovarajuća kontrolna odjeljenja. Morali smo se odlučiti za dvije škole jer, nakon što smo u Osnovnoj školi "Meša Selimović" izabrali dva eksperimentalna odjeljenja nismo mogli izabrati (s njima ujednačena) i dva kontrolna odjeljenja. Ovakav tip uzorka smatrali smo da potpuno odgovarajućem tipu eksperimentalnog istraživanja koje smo mi željeli izvršiti. Željeli smo da imamo eksperimentalnu grupu, tj. grupu koju smo željeli izložiti uticaju programiranog učenja za određeno vrijeme i kontrolnu grupu, tj.

grupu djece s kojom se radi na uobičajen, svakidašnji način. Struktura eksperimentalne i kontrolne grupe bila je:

nadprosječni učenici (25%)

prosječni učenici (50%)

ispodprosječni učenici (25%)

Uzorak je sačinjavalo 112 učenika eksperimentalne i isto toliko učenika kontrolne grupe. Eksperimentalna i kontrolna odjeljenja bila su ujednačena po broju učenika, starosti, postignutim rezultatima na inicijalnom testiranju, spolu, uspjehu (ocjene iz razrednih knjiga) i intelektualnim sposobnostima. Iste varijable su korištene i za podjelu učenika unutar grupa na iznadprosječne, prosječne i ispodprosječne. Iz tabele 1 i 2 vidljiva je kvaliteta ujednačavanja eksperimentalnih i kontrolnih grupa.

ANALIZA I INTERPRETACIJA REZULTATA ISTRAŽIVANJA

S obzirom na postavljene hipoteze istraživanja, koje su proizašle iz cilja i zadataka istraživanja, i na osnovu (oblika) prikupljenih podataka, a fundamentalni su podaci aritmetičke sredine i standardne devijacije, paralelno smo testirali hipotezu pomoću dva statistička modela:

testiranje razlike između aritmetički sredina
(eksperimentalnih i kontrolnih - grupa) t-testom i
analizom varijanse

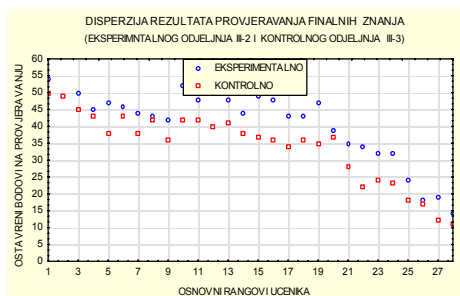
Mada su testovi (hipoteza) izvedeni analizom varijanse (utvrđivanje odnosa varijabiliteta unutar grupa i varijabiliteta između grupa, F-vrijednost) "jači" od testova razlike aritmetičkih sredina (t-omjer), odlučili smo se da paralelno primijenimo oba modela iz dva razloga.

Prvi je razlog, želja da se postavljene hipoteze što pouzdanije ili odbace ili prihvate.

Drugi je razlog komparativnog postavljanja dva modela statističke provjere hipoteza, od kojih je prvi (test t-omjerom) izuzetno frekventan u empirijskim istraživanjima, a drugi, analizom varijanse koji se rjeđe pojavljuje, čak i ekspertnim kompjuterskim statističkim programima, pa bi se njegovom primjenom skrenula pažnja i na mogućnosti i značaj upotrebe tog modela statističkog testiranja (hipoteza). Paralelnom primjenom ova dva modela, dakle, zaključci koji su izvođeni pouzdaniji su, a njihovom paralelnom primjenom rad nije bitno opterećen.

Dijagrami raspršenja rezultata provjeravanja znanja učenika trećeg razreda neposredno nakon završetka eksperimenta

Dijagram F23

Dijagram F87

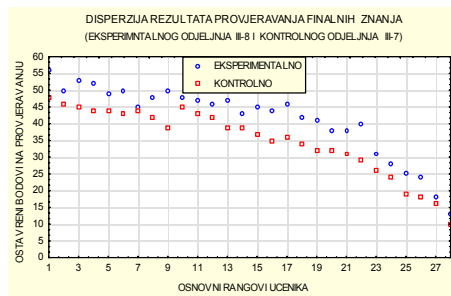

Tabela PF23

Pearsonovi koeficijenti korelativnosti		
eksperimentalno i kontrolno odjeljenje		
0,94		
iznadprosječni	Prosječni	ispodprosječni
0,73	0,68	0,93

Tabela PF87

Pearsonovi koeficijenti korelativnosti		
eksperimentalno i kontrolno odjeljenje		
0,97		
iznadprosječni	prosječni	ispodprosječni
0,65	0,83	0,97

Iz dijagrama, ako se oni uporede s dijagramima I23 i I87 kojima su predstavljeni odnosu između eksperimentalnih i kontrolnih odjeljenja u domeni rezultata inicijalnih znanja, lahko se uviđaju promjene do kojih je došlo u znanjima učenika eksperimentalnih odjeljenja tokom eksperimenta. Došlo je do značajnih promjena i koeficijenta korelativnosti u odnosu na one do kojih smo došli prilikom analize rezultata inicijalnog provjeravanja znanja. Najveće promjene koeficijenata korelativnosti pokazale su se u korespondiranim kategorijama prosječnih i iznadprosječnih učenika. Na osnovu uvida u ranija istraživanja efekata programirane nastave, očekivali smo značajnije promjene u kategoriji ispodprosječnih učenika. Međutim, do bitnijih promjena nije došlo.

Ovo objašnjavamo problemima povezanim za nizak nivo sposobnosti učenika u čitanju tekstova, programiranih materijala s razumijevanjem.

Ovaj zaključak će potvrditi kvantitativna analiza koja slijedi.

U tabeli 1. navedeni su svi osnovni statistički parametri koje ćemo analizirati.

Tabela 1. Statistički pokazatelji o provjeravanju znanja eksperimentalnih i kontrolnih grupa za treći razred neposredno nakon završenog eksperimenta

Odjeljenje		aritm. sredina	stand. devijacija	t-omjer	F-vrijedn.
III_2	eksperimentalno	40,68	10,80	2,26	5,13
III_3	kontrolno	34,18	10,68		
III_8	eksperimentalno	41,32	10,90	2,21	4,90
III_7	kontrolno	35,07	10,21		

STAVOVI I MIŠLJENJA UČENIKA I NASTAVNIKA O PROGRAMIRANOM UČENJU, ODNOSNO PROGRAMIRANOJ NASTAVI

Mišljenja i stavovi učenika o programiranom učenju

Izdvojit ćemo treće pitanje, od sedam pitanja koja su postavljena učenicima. Treće je pitanje postavljeno pred kraj eksperimenta, u vrijeme kada su učenici učeći iz programiranih materijala stekli sposobnosti korištenja programiranih materijala. Mišljenje učenika o programiranom učenju dobili smo na osnovu razgovora s njima.

Treće pitanje: *Kako si se snalazio u radu s programiranim materijalom (krug i kružnica, razlomci)? Molimo vas da odgovorite na ovo pitanje na jedan od načina: učenje iz ovog materijala je bilo:*

uobičajeno, kao i iz udžbenika

teže nego u udžbeniku

nikako se nisam mogao snaći

Tabela 2.

Odjeljenje	Uobičajeno kao pri učenju iz udžbenika		Teže nego u dotadašnjem radu		Nikako se nisam snalazio		Hi-kv.
			F	%	f	%	
III_2	22	78,57	6	21,43	0	0,00	27,71
III_8	24	85,14	3	10,71	1	3,57	34,89
IV_C	25	89,29	3	10,71	0	0,00	39,23
IV_D	24	85,72	2	7,14	2	7,14	34,57
Ukupno	95	84,21	14	12,50	3	2,68	135,23

Upoređujući podatke iz tabele 1. (u kojoj su dati podaci o odgovorima na isto pitanje, na samom početku eksperimenta, a koja je ovdje izostavljena) i tabele 2. uočavamo da se tokom rada s programiranim materijalom znatno poboljšao odnos učenika prema radu s programiranim materijalima.

ZAKLJUČNA RAZMATRANJA

Nastavnik, koji na svoj rad gleda profesionalno u toku cijelog radnog vijeka, teži za poboljšanjem kvalitete nastave. On to postiže mijenjajući organizaciju svoga rada, usavršavajući nastavne metode i postupke izvođenja nastavnog procesa.

Naše istraživanje pokazuje da se različiti primjeri programiranih sadržaja nastave matematike mogu uspješno koristiti i na nižem uzrastu, tj. u trećem i četvrtom razredu osnovne škole. Nema nikakve sumnje, u osnovnom obrazovanju programiranim sadržajima može se unaprijediti nastava matematike.

U eksperimentalnim uvjetima programirana poduka djece trećeg i četvrtog razreda osnovne škole dala je zaista primjerne rezultate učenja, iako ranije uopće nisu imali prilike susresti se s programiranim materijalom. Mada je programirano učenje bilo korisno, ipak nije svejedno kako djecu uvodimo u ovaj način rada i kako programirane sadržaje koristimo u odnosu na druge oblike učenja i načine realizacije nastavnog sata. Na uzrastu trećeg i četvrtog razreda, a kako naše istraživanje sugerira, programirano učenje treba, prije svega, poslužiti kao dopuna redovnoj, uobičajenoj nastavi.

Većina učenika, koji su učili na programirani način, pokazala je manje neuspjeha, poteškoća i smetnji u učenju od učenika koji su učili po tradicionalnim, uobičajenim metodama. Ipak, ima učenika i iz eksperimentalne grupe koji se svojim postignućima ne razlikuju bitno od svojih drugova iz kontrolne grupe. To znači da programirana nastava ne daje podjednake učinke kod svih učenika. Ova činjenica ne sugerira zaključke koji bi se vezivali sa slabostima programirane nastave. Naprotiv, činjenica da u programiranoj nastavi učenici različitih sposobnosti ne postižu jednake rezultate osnažuje mišljenja o programiranoj nastavi koja ističu učenika kao individuu u nastavnom procesu.

Naše istraživanje nedvosmisleno sugerira da nije uputno čitavu redovnu nastavu matematike u trećem i četvrtom razredu zamijeniti programiranom nastavom. Ukoliko manje dijelove nastave matematike obradimo na programiran način, kombinirajući ga s drugim izvedbenom oblicima nastave, postižu se bolji rezultati. Drugim riječima, naše istraživanje sugerira da će se postići bolji rezultati u nastavi matematike na uzrastu trećeg i četvrtog razreda osnovne škole ukoliko programiranju pristupimo skromnije, povezujući programirane i polupogramirane sadržaje s drugim oblicima učenja i izvođenja nastavnog sata. Prema tome, u početku je potrebno programirati male cjeline kojima će se dopuniti i obogatiti postojeći izvedbeni oblici nastavnog rada.

Ovakvim, umjerenim doziranjem programiranog učenja u nižim razredima osnovne škole, u dobrom će se stepenu otkloniti neke negativne posljedice programirane nastave, kao što su, naprimjer, posljedice koje proističu iz značajnog smanjenja ili potpunog izostanka socijalne komunikacije učenika u toku nastave (učenja).

Nastavne sadržaje, koji stvaraju učenicima veće **teškoće**, neophodno je detaljnije i komunikativnije obraditi sa učenicima. Također, bilo bi korisno programirati one sadržaje na kojima **uvježbavamo** učenike (računske operacije, zaključivanje i sl.). Primjena sekvenci za uvježbavanje ne remeti redovni nastavni proces, a omogućava dinamiku i efikasnost nastavnog rada.

Programirane sekvence koje su namijenjene **obogaćivanju** nastavnog procesa omogućava da djeca brže, dublje i bolje razumiju nastavne sadržaje. Ovim sekvencama se lako angažiraju bolji učenici, dok za to vrijeme nastavnik može posvetiti više pažnje ostalim učenicima u razredu. Primjena ovakvih sekvenci ne

predstavlja nikakvu poteškoću za odvijanje drugih oblika nastavnog rada i drugih vrsta učenja.

Daljnja mogućnost upotrebe programiranog materijala u nižim razredima osnovne škole sastoji se u **ponavljanju** i **uvježbavanju**, pa i u **provjeravanju znanja**. Sadržaji sa kojima učenici imaju poteškoća i problema usvajanja može im se pomoći uključivanjem programiranog ili poluprogramiranog materijala. Za ovu svrhu treba pripremiti kratke sekvence. Naše istraživanje je pokazalo da je za ovu formu potrebno uz ponuđeni (tekstualni) programirani materijal učenicima u program (sekvence, naprimjer) uključiti i pogodne dodatne programe koji se sastoje od određenih praktičnih aktivnosti i posmatranja.

Najzad, uputno je koristiti se odgovarajućim sekvencama za **utvrđivanje** nastavnih sadržaja. Ovo je svojevrsna nadopuna redovnoj nastavi. Sekvence treba sačiniti tako da pružaju autoinstrukciju kako bi učenici sami mogli ponavljati i utvrđivati predviđeni nastavni sadržaj.

Primjena programiranog učenja uz druge oblike nastavnog rada omogućava nastavniku da dopunjava samo programirano učenje. Programirano učenje može se, dakako, koristiti i **izvan** same nastave, npr. za rješavanje domaćih zadataka kod kuće ili rješavanje zadatka na samom kućnom kompjuteru.

Bez obzira kako da se primjenjuju sekvence neophodno je učenicima dati detaljne **upute** za rad s programiranim materijalom. To se može učiniti usmenim objašnjenjima i pokazivanjem na određenim člancima. Upute se mogu dati i u pisanoj formi zajedno s programiranim materijalom u vidu uvodnih sekvenci, ali i na druge načine. Uloga nastavnika u primjeni programiranog materijala u nastavi ne iscrpljuje se ovim. Danas se od nastavnika očekuje da svakom učeniku omogući napredovanje prema sposobnostima, te da pomoću programirane nastave i programiranog učenja pruži učenicima efikasnu podršku i pomoć.

Programirani sadržaji mu omogućavaju da **savjetovanju**, **vođenju**, **pomaganju** i **motiviranju** da više vremena. Dakako, da sve ovo od nastavnika traži njegovu kreativnost. Primijetili smo da primjena programiranog učenja u nastavi matematike **utiče** na odnos nastavnika i prema učeniku i prema njegovom učenju. Ukoliko bi sam nastavnik ispitivao valjanost programiranih materijala, ukoliko bi samo sastavljao ili sudjelovao u sastavljanju

ovih materijala utoliko bi se i njegova **uloga** u procesu nastave mijenjala i kvalitetnije približavala interaktivnom učenju. Ovim sudjelovanjem nastavnik bi brže i bolje upoznao svoje učenike i njihove reakcije u procesu učenja, tako bi mogao otkriti koje sekvence vode učenika do uspjeha i vrijednih postignuća, a koje ne. Analiza učeničkih postignuća dovodi do boljeg razumijevanja uloga nastavnika i učenika u školskom učenju.

Naše istraživanje potvrdilo je efikasnost programiranog učenja u nastavi matematike u trećem i četvrtom razredu osnovne škole. Pokazalo se da ova primjena omogućava da do izražaja dođu individualne sposobnosti zato su rezultati postignuća na ZOT-u bili bolji od onih koji su postizali učenici radeći na klasičan, konvencionalan način. Ipak, radi naučne objektivnosti treba reći da sve sekvence nisu bile efikasne za neke učenike. Bilo je i negativnih reakcija učenika na programirani materijal. Tamo gdje su sekvence bile isuviše lagane bolji učenici su reagirali nezadovoljstvom i pokazivali su dosadu. To znači da se treba itekako voditi računa o načinu programiranja. Različite sekvence su različito utjecale na aktiviranje sposobnosti učenika. Zato je neophodno prije upotrebe svake sekvence **prethodno**, na manjem broju učenika, **ispitati** njenu vrijednost. Ova činjenica pokazuje kvalitet sekvence utječe na kvalitet interakciju između učenika i programiranog materijala te da učenik nije samo odgovoran za svoj neuspjeh u nastavi. Nastavnik je u ovom slučaju dužan mijenjati programirani materijal sve dok učenik ne postigne željeni rezultat. Tako je programirani materijal moćno sredstvo i za detaljno ispitivanje postupaka uspješnih i neuspješnih učenika.

Naše istraživanje ukazuje na činjenicu da se pomoću programiranog materijala mogu i teži nastavni sadržaji **ponuditi** nižem uzrastu, tj da se neki sadržaji matematike mogu i ranije učiti ukoliko ih umješno i kreativno transformiramo, te didaktički oblikujemo u programirane nastavne sadržaje.

Naročito ohrabrujuće rezultate postigli su učenici u učenju razlomaka, zatim površine i zapremine kocke i kvadra, znači gradivo koje se potpunije "zahvata" tek u petom, odnosno u osmom razredu osnovne škole.

Također, u procesu istraživanja smo uočili **tendenciju** promjene u brzini učenja, utrošku vremena i energije u procesu učenja. Brzina savladavanja nastavnih sadržaja primijetno ide u korist eksperimentalnih grupa.

Na samom početku, u fazi izrade idejnog projekta prirodno nam se nametala ideja da se eksperiment, samo učenje iz programiranih materijala, realizuje uz kompjutersku podršku.

Zašto se nismo opredijelili za eksperiment kojim bismo efekte programiranog učenja provjerili na modelu programiranog učenja koji bi bio kompjuterski podržan?

Dilema je bila: da li programirano učenje organizirati na klasičan način, tehnikom olovka-papir (štampani materijali) ili tehnikom u kojoj bi cjelokupno davanje i primanje informacija, te vođenje učenika u procesu programiranog učenja, bilo povjereno kompjuteru, odnosno kompjuterskom programu.

Opredijelili smo se za klasičnu tehniku programiranog učenja iz dva osnovna razloga.

Prvi je razlog bio u tome da bi za realizaciju programiranog učenja, paralelno za 28 učenika bio potreban kompjuterski laboratorij sa bar 28 kompjutera. Ovaj kapacitet, u vrijeme realizacije eksperimenta nije postojao u školama u kojima je bio situiran eksperiment, ali ni u ostalim školama u našem Kantonu.

Drugi, još važniji razlog leži u tome što nismo mogli, i pored dužeg pretraživanja datoteka i ostalih resursa programiranih materijala doći do bilo kakvog cjelovitog programiranog materijala koji tretira izabrane vremenski (za period mart-maj) postavljene sadržaje matematike u trećem i četvrtom razredu osnovne škole.

Vjerujemo da se tek nakon kreiranja kvalitetnih programiranih materijala na klasičnim medijama (programirani i poluprogramirani udžbenika, ili programiranih materijala "na papiru" u nekom drugom obliku) i njihove implementacije i evaluacije u praksi, mogu uraditi kvalitetni programi za kompjuterski podržano programirano učenje.

Smatramo, bilo bi korisno s više aspekata i društveno opravdano jedno istraživanje s ciljem da se utvrde mogućnosti primjene i efekata programiranog učenja u nižim razredima osnovne škole koje bi bilo kompjuterski podržano.

REZIME

U brojnim studijama, raspravama i analizama neuspjeha ima u nastavi matematike na svim nivoima, od osnovnoškolskog

pa do fakultetskog. Središnje mjesto, u pravilu, je neuspjeh u nastavi matematike.

S obzirom na prirodu sadržaja u nastavnom predmetu Matematika, svi propusti, sva neznanja učenika, u aktuelnom učenju matematike, snažno se reflektiraju i uzrokuju brojne negativne posljedice, u nastavi matematike, i ne samo matematike, po napredovanje učenika u narednom periodu.

Prirodno se nameće zaključak da razloge neuspjeha u učenju matematike treba tražiti i otkloniti, odmah na početku sistemskog i organiziranog učenja matematike u nižim razredima osnovne škole.

Na osnovu brojnih studija rasprava i članaka, te brojnih iskustava različitih subjekata koji su u dodiru s nastavom, posebno sa rezultatima nastavnog i vannastavnog učenja matematike, prihvatamo stav da kvalitet učeničkih znanja u nižim razredima osnovne škole nije u skladu s ocjenama tj. iskazanom uspjehu učenika. Ovu konstataciju najbolje ilustriraju brojni primjeri da prosječna ocjena jednog odjeljenja četvrtog razreda, naprimjer, sa 4,50 padne u petom razredu na 3, pa i na niže vrijednosti.

Ove i slične spoznaje opredijelile su nas da istražimo modele učenja i nastave u nižim razredima osnovne škole koji će biti racionalniji i efektivniji od onih uobičajenih, klasičnih.

Shvatajući nastavu i kao kibernetički proces, opredijelili smo se za programirano učenje, koje u optimalnim uvjetima, sigurno vodi učenika cilju, ostavljajući vrlo malo prostora za određene neracionalnosti i nepravilnosti u nastavnom procesu.

Dakle, naše istraživanje imalo je za cilj da provjeri mogućnost primjene programiranog učenja matematike u nižim razredima osnovne škole i njegove efekte.

Programirana nastava nije u pedagoškoj teoriji i pedagoškoj praksi noviji nastavni oblik. Naprotiv, u svijetu je poznat od dvadesetih godina prošlog stoljeća, a na našim prostorima od šezdesetih godina prošlog stoljeća.

Kompjutersku tehnologiju, u kojoj je programirana nastava vidjela svoju šansu, u razredu nismo spremno dočekali, jer je do sada urađeno vrlo malo klasičnog programiranog materijala koji bi se relativno jednostavno mogao didaktički transformirati u kompjuterski softver koji bi omogućio programirano učenje pomoću kompjutera. Naše istraživanje

trebalo je da ukaže na mogućnost kreiranja i programiranja programiranog materijala pogodnog za učenje matematike u nižim razredima osnovne škole i na mogućnost, naknadne didaktičke transformacije tog materijala u kompjuterski softver.

Ovo istraživanje imalo je i empirijski i eksperimentalni karakter.

Na osnovu postavljenog cilja i zadataka ovo istraživanje se može svrstati u akcijska i primijenjena istraživanja. Ono je, u prvom redu, usmjereno na unapređivanje savremene nastavne prakse, a dijelom je trebalo da doprinese didaktičkoj teoriji i praksi, uopće.

Istraživačke aktivnosti, na početku prije eksperimentalne faze, bile su usmjerene na proučavanje studija, rasprava, članaka i ostale pedagoške dokumentacije koja ima neposrednu i posrednu vezu s programiranim učenjem i s konkretnim prostorom u kome će se realizirati osnovni dio istraživanja – eksperimenta.

Izbor istraživačkih metoda bio je uvjetovan prije svega predmetom, a onda i ciljem i zadacima istraživanja, informacijskim resursima koji su bili relevantni za istraživanje.

* * *

Rezultati istraživanja upućuju na zaključke:

-Različiti primjeri programiranih sadržaja nastave matematike mogu se uspješno koristiti i na nižem uzrastu, tj. u trećem i četvrtom razredu osnovne škole.

-U eksperimentalnim uvjetima programirana poduka djece trećeg i četvrtog razreda osnovne škole dala je zaista primjerene rezultate učenja i kod učenika koji ranije uopće nisu imali prilike susresti se s programiranim materijalom.

-Većina učenika, koji su učili na programirani način, pokazala je manje neuspjeha, poteškoća i smetnji u učenju nego učenici koji su učili po konvencionalnim, uobičajenim metodama.

* * *

Naše istraživanje nedvosmisleno sugerira da nije uputno svu redovnu nastavu matematike u trećem i četvrtom razredu zamijeniti programiranom nastavom.

U početku je potrebno programirati male cjeline kojima će učenici dopuniti i obogatiti postojeće izvedbene oblike nastavnog rada.

Ovakvim umjerenim doziranjem programiranog učenja u nižim razredima osnovne škole u dobrom će se stepenu otkloniti

neke negativne posljedice programirane nastave, kao što su posljedice vezane za značajnije smanjenje ili potpuni izostanak socijalne komunikacije učenika u toku nastave (učenja).

* * *

Nastavne sadržaje, koji stvaraju učenicima veće **teškoće**, neophodno je detaljnije i komunikativnije obraditi sa učenicima. Također, bi bilo korisno programirati one sadržaje na kojima **uvježbavamo** učenike (računske operacije, matematičko suđenje, izvođenje zaključaka i sl.).

Programirane sekvence koje su namijenjene **obogaćivanju** nastavnog procesa omogućavaju da djeca brže, dublje i bolje razumiju nastavne sadržaje.

Dalja mogućnost upotrebe programiranog materijala u nižim razredima sastoji se u **ponavljanju i uvježbavanju, pa i u provjeravanju znanja**.

Sadržaji, sa kojima učenici imaju poteškoća i problema prilikom usvajanja mogu se programirati i tako pomoći učenicima da ih lakše savladaju. Za ovu svrhu treba pripremiti kratke sekvence. Naše istraživanje je pokazalo da je za ovu formu posebno zgodno, uz ponuđeni (tekstualni) programirani materijal, učenicima u program (sekvence, naprimjer) uključiti i pogodne dodatne programe koji se sastoje od određenih praktičnih aktivnosti i posmatranja.

* * *

Najzad, uputno je koristiti se odgovarajućim sekvencama za **utvrđivanje** nastavnih sadržaja. Ovo je svojevrsna nadopuna redovnoj nastavi. Sekvence treba sačiniti tako da pružaju što kvalitetniju autoinstrukciju kako bi učenici sami mogli ponavljati i utvrđivati predviđeni nastavni sadržaj.

* * *

Primjena programiranog učenja uz druge oblike nastavnog rada omogućava nastavniku da dopunjava samo programirano učenje. Programirano učenje može se, dakako, koristiti i **izvan** same nastave, npr. za rješavanje domaćih zadataka kod kuće ili rješavanje zadataka na samom kućnom kompjuteru.

* * *

Primijetili smo da primjena programiranog učenja u nastavi matematike **utiče** na odnos nastavnika i prema učeniku i prema njegovom učenju. Ukoliko bi sam nastavnik ispitivao valjanost programiranih materijala, ukoliko bi sam sastavljao, ili

sudjelovao u sastavljanju ovih materijala, utoliko bi se i njegova **uloga** u procesu nastave mijenjala, a učenje bi se brže približavalo interaktivnom učenju.

* * *

Naše istraživanje potvrdilo je efikasnost programiranog učenja u nastavi matematike u trećem i četvrtom razredu osnovne škole. Također, evidentno je da ova primjena potencira individualne razlike učenika zato su rezultati postignuća na ZOT-u bili bolji od onih koji su postizali učenici radeći na klasičan, konvencionalan način.

* * *

Naše istraživanje daje i neke **indikacije** da se pomoću programiranog materijala mogu i teži nastavni sadržaji **pomjerati** prema nižem uzrastu, tj. da se neki sadržaji matematike mogu i ranije učiti ukoliko ih umješno i kreativno transformiramo, te didaktički oblikujemo u programirane nastavne sadržaje.

* * *

Također, smo u procesu istraživanja uočili **tendenciju** promjene u brzini učenja, te utrošku vremena i energije u procesu učenja. Brzina savladavanja nastavnih sadržaja primijetno ide u korist eksperimentalnih grupa.

* * *

Smatramo, bilo bi višestruko **korisno i društveno opravdano** jedno istraživanje s ciljem da utvrđivanja mogućnosti primjene i efekata kompjuterski podržanog programiranog učenja u nižim razredima.

Literatura

- Bakovljev M.: *Prilog analizi teorijskih osnova programirane nastave*, Institut za pedagoška istraživanja, Zbornik 5, Beograd, 1972.
- Bakovljev M.: *Programirana i individualizirana nastava*, Nastava i vaspitanje, br.4., 1972.
- Brkić M.: *Temeljna obilježja i učinkovitost programirane nastave*, Educa, Sarajevo, 1999.
- Bruner J.: *On Learning Mathematics*, u knjizi *Teaching Mathematics: Psychological Foundations*, F.J. Crosswhite, C.A. Jones Publishing Company, Wothington, 1973.
- Dienes Z.P.: *Mathematics in the Primary School*, MacMillan and Co LTD, London, 1969.

Dizdarević I.: *Prilagođavanje nastave individualnim sposobnostima i interesovanjima studenata*, Zbornik radova, Pedagoška akademija u Zenici, 1996.

Dolan D.T., Williamson J.: *Teaching Problem – Solving Strategies* Addison – Welsej

Galjperin P.J.: *Opit izučenija formirovanija umstvenih dejstvii*, Izdateljstvo APN, RSFSR, 1954.

Iteljsen J.D.: *Programirano učenje i bihevizorizma*, sv. 1.

Ivanova T., Puhova P.: *Programmizovanie i veičeslitezlnaja matematika*, Moskva, Prosveščenie, 1978.

Konopnicki J.: *Etiology of School Backwardness*, International Review of Education, br.4., Hamburg, 1969.

Landa L.N.: *Algoritmički i heuristički modeli mišljenja i programiranja nastave*, Nastava i vaspitanje, Beograd, 1971/1.

Landa L.N.: *Kibernetika i pedagogija I*, BIGZ, Beograd, 1975.

Landa L.N.: *Kibernetika i pedagogija II*, BIGZ, Beograd, 1975.

Liebeck P.: *Kako djeca uče matematiku*, Educa, Zagreb, 1995.

Lysaught J.P., Williams C.M.: *Uvod u programiranu nastavu*, Zagreb, 1966.

Markovac J.: *Metodika početne nastave matematike*, Školska knjiga, Zagreb, 1990.

Skemp R.: *Intelligence, Learning and Action*, Wiley, 1979.

Skinner B.F.: *The science of learning and theart of teaching*, u E. Stones, Readingas in Educational Psichology, Methuen Co. Ltd., London, 1970.

Slatina M.: *Nastavni metod, prilog pedagoškoj moći suđenja*, Sarajevo, 1998.

1973.

Šoljan N.N.: *Teorijski problemi programirane nastave i pedagoške tehnologije*, Zbornik: Programirana nastava i pedagoška tehnologija, Zagreb, 1969.

Špan M.: *Primjena programirane nastave u praksi*, Školska knjiga, Zagreb, 1973.

Talyzina N.F.: *Teoretski problemi programirane nastave*, Radnički univerzitet, Beograd, 1972.

Thorndike E.L.: *Novije metodi preprodavanja aritmetiki*, Učpedgiz, 1932.

EFFECTS OF PROGRAMMED TEACHING OF MATHEMATICS IN LOWER GRADES OF ELEMENTARY SCHOOL

Summary

This contribution to the Annual represents in fragments modified scheme of Master's Thesis that is result of several years of research of phenomena of programmed teaching.

Therefore, we shall present the structure of one research project based on experimental research conducted in third and fourth grade of elementary school.

Some parts will be just outlined, the others with inevitable modifications due to nature of the Annual itself, and certain parts, for example research hypothesis and research conclusions, will be presented integrally.

In annex, we shall add examples of programmed materials together with some research instruments.

LINGVISTIČKI PROGRAM PRAŠKE ŠKOLE

Abstract

Pražki lingvistički kružok je osnovan 1926. godine. Predstavnici ovog lingvističkog društva su ruski slavisti: Jakobson, I. Karcevski, N. Trubeckoj i češki slavisti: V. Matezijus, V. Skalička, F. Travniček i B. Havranek.

“Pražani” zastupaju gledište da jezik treba izučavati svestrano, u svim vidovima: književni jezik, naučni jezik, novinarski jezik, kancelarijski jezik. Predstavnici Praške škole zalagali su se za izučavanje govornog i pisanog jezika, prvo sa sinhronijskog, a zatim sa dijahronijskog aspekta.

U izučavanju jezika “Pražani” su se služili komparativnom metodom. Danas je sasvim jasno da je ova grupa lingvista u fonologiji razradila izučavanje fonetskih opozicija i istakla ulogu fonema u morfologiji. Praška lingvistička škola udarila je temelje fonomorfologiji koja u centru svojih ispitivanja ima fonološko-morfološke veze, značaj fonema za nauku o oblicima. Neki ovu jezičku disciplinu nazivaju morfologijom, morfofonemikom i morfonemikom.

Uvod

Pražki lingvistički kružok je osnovan 1926. godine a njegovi istaknuti predstavnici su ruski i češki slavisti: Jakobson, I. Karcevski, N. Trubeckoj, V. Matezijus, V. Skalička, F. Travniček i B. Havranek.

Za svoje napredne teorijske postavke pražani su crpili ideje i iz znamenite Kazanjske škole koju su utemljila dva eminentna Poljaka Jan Baudoun de Courtenay i njegov učenik Nikolaj Kruszewski. Predstavnici Praške škole dokazivali su razlike između evolutivnog karaktera jezičkih fakata i njihovog identificiranja u određenom vremenskom presjeku. Ideje ovog lingvističkog kruga su se proširile na SAD, pa i mnogo šire.

Pražani su tvrdili da jezik treba izučavati svestrano, prvenstveno sa sinhronijskog, a potom i sa dijahronijskog aspekta. Oni su se zalagali za izučavanje jezika u svim vidovima: naučni jezik, književni jezik, novinarski jezik, a posebno pažnju posvećivali su oblicima govornog i pisanog jezika.

Pražani su jezik posmatrali kao sistem funkcionalno povezanih jedinica. Ovdje se ogleda snažan uticaj F. de Sosira ali se očituje i podjela na fonetsku i fonološku analizu glasova gdje se foneme raščlanjuju na distinktivna obilježja. S obzirom na orijentaciju i usmjerenost, te na ispitivanje funkcionalnih vrijednosti jezičkih elemenata ovu školu nazivaju školom funkcionalne lingvistike.

Za pražane nema promjena koje su same sebi cilj, sve ima neku svrhu i neki smisao. Za pravilno shvatanje sistema jezika oni smatraju da je potrebno osvijetliti jezičku historiju. Na ovaj način se konfrontiraju sa de Sosirovom opredjeljenošću za sinhroniju. Pražani su lingvističke pojave sagledavali cjelovito, otkrili su mnoge probleme jezika kao sredstva za komunikaciju među ljudima. Polovinom 20. stoljeća lingvisti su počeli razrađivati ideje Praške škole sa posebnim akcentom na sintaksu, semantiku i stilistiku engleskog i slavenskog jezika.¹

U zasluge Praške škole ubraja se i formulacija teorije o funkcionalnoj rečeničnoj perspektivi koja rečenicu analizira kao splet funkcionalno kontrastiranih konstituenata. Jednu reprezentativnu antologiju priredio je J. Vahek pod naslovom *A Prague School Reader in Linguistics* (1964.), ali knjiga Trubeckog *Grundzuge der Phonologie* (1939.) prevedena na engleski 1969. podnaslovom *Principles of Phonology*, zadržava i danas svoju izvornu važnost, a Praškoj školi obezbjeđuje mjesto vodeće lingvističke škole u svijetu.

Praška škola

1926. u Pragu je grupa mladih ljudi nadahnuta modernim idejama F. de Sosira i Fortunatovljeve slavističke škole, te idejama Kazanjske škole osnovala lingvističko društvo pod nazivom "Praški lingvistički serkl".

¹ Ilustracije tih ideja možemo naći u djelu Jozefu Vaheka (Josef Vachek, rođ. 1909.), Jana Firbasa (rođ. 1921.) i drugih.

Pražani su svoja istraživanja temeljili na bogatoj praškoj lingvističkoj tradiciji.² Među najznačajnijim ličnostima ove škole bila su tri Rusa: R. Jakobson, I. Karcevski i N. Trubeckoj.

Od čeha se isticao Mathesius koji je imao značajan udio u razvoju lingvističke misli.

U profiliranju ideja Praške škole veliki doprinos dali su: B. Truka; B. Hovranek; J. Mukarovsky. Ovu znamenitu grupu lingvista slijedili su mlađi jezički stručnjaci (J. Vachek, V. Skalička i A. Isačenko). Razvoju Praške škole nisu pogodovale političke i historijske prilike. Poslije desetak godina plodotvornog rada dešavaju se krupni historijski događaji koji su zaustavili rad pražana.³

Poslije rata (krajem pedesetih i početkom šezdesetih godina) nekadašnji članovi ove škole: Havraneka, Vacheka, Isačenka i Skaličke okupljaju saradnike uključujući brojne darovite studente s ciljem da se obnovi rad Praške škole, ali i da se prodube i obogate stavovi pražana. Ideje Praške škole preko znamenitog Romana Jakobsona doprle su do Harvarda. Tako se termin "Praška škola" počeo primjenjivati na sve one čiji su se lingvistički stavovi podudarali sa Praškim serklom. Pražani su težili da primjenjuju Sosirove postavke iz domena fonologije. Na 1. međunarodnom kongresu u Hagu 1928. lingvističkoj javnosti prezentirane su glasovite Haške teze u kojima je iznesen program zasnovan na shvatanju jezika kao sistema i to ne samo na razini sinhronije nego i dijahronije.

Program Praške škole koji je u Tezama zacrtan zaslužuje iscrpnu analizu, pa ćemo u ovom radu posebnu pažnju posvetiti Programu pražana i njegovoj realizaciji od strane pojedinih znamenitih predstavnika ove škole. U centar interesovanja predstavnici Praškog lingvističkog kruga stavljaju methodske probleme koji proizilaze iz jezika kao sistema, te njihov značaj za slavenske jezike.⁴

² Jozef Zubaty (1856-1931) ukazao je na nedostatke mladogramatičkih metoda. On je naglasio da je jezik sistem i da se jezičke pojave ne mogu posmatrati izolovano nego bi se trebale porediti sa drugim sličnim pojavama.

³ Njemačka je okupirala Čehoslovačku, potom dolazi do smrti Trubeckog, a Jakobson, drugi značajan predstavnik ove škole, odlazi iz Čehoslovačke.

⁴ Spisak autora teza Praškog lingvističkog kružoka (1929)

Teza 1 R. Jakobson

2a 1, 2 i 3. R. Jakobson

Pražani naglašavaju značaj funkcionalnog stanovišta u lingvističkoj analizi. Ukoliko jezik posmatramo s funkcionalnog stanovišta on je sistem sredstava izražavanja koji ima svoju svrhu. Predstavnici ove škole naglašavaju da se ni jedna jezička pojava ne može shvatiti ako bi se zanemario sistem kojem ona pripada.

Pražani smatraju da o lingvističkim odlikama aktuelnih slovenskih jezika najviše možemo saznati na osnovu sinhronijske analize. Međutim, bili su kategorični u tvrdnji da se između sinhronijskog i dijahronijskog metoda ne mogu postaviti oštre granice na način kako su to radili predstavnici Ženevske škole. Jezičke promjene ne mogu biti indiferentne u odnosu na sistem, one se tiču sistema, njegove stabilizacije i rekonstrukcije. Kao što sinhronijski opis ne može isključiti pojam evolucije, tako i dijahronijsko istraživanje ne može biti potpuno ukoliko se zanemare ove pojave.

Komparativni metod

Pražani su svoja interesovanja usredsredila i na nove mogućnosti primjene komparativnog metoda. Komparativni metod ne bi trebalo primjenjivati samo na genetičke probleme: "Komparativni metod mora, međutim, biti šire upotrijebljen; to je metod pozvan da otkriva strukturalnu zakonitost jezičkih sistema i njihovog razvitka".⁵ Za komparaciju nisu samo pogodni nesrodni jezici ili oni koji su u dalekom srodstvu nego i jezici koji pripadaju istoj porodici. Međusobno povezane promjene se okupljaju u jednu cjelinu. Predstavnici ove škole obogaćuju historiju pojedinih slovenskih jezika na taj način što odbacuju historiju izolovanih pojava primjenjujući princip relativne

-
- Teza 2a 4 N. Trubecki
 2b i 2c V. Matezijus
 3a kolektivna diskusija, rezime - R. Jakobson
 3b B. Havranek
 3c R. Jakobson i J. Mukaržovski
 4 N. Durnovo
 5 N. Trubecki i R. Jakobson
 6 P. Bogatirjov i P. Savicki
 7 i 8 N. Trubecki
 9 B. Havranek i V. Matezijus
 10 -

⁵ Teze Praškog lingvističkog kružoka (1929).

hronologije za koji su tvrdili da je pouzdaniji od hronoloških podataka uzetih iz spomenika. Pražani su se bavili poređenjem slovenskih i neslovenskih jezika u različitim vremenskim periodima, te su tako došli do značajnih podataka o teritorijalnim grupama u koje su neki slovenski jezici ulazili tokom svoga historijskog razvoja.⁶

Uloga Praške škole u ispitivanju slovenskog jezičkog sistema

"Tokom istraživanja zvučnog aspekta jezika pražani su naglašavali potrebu razlikovanja zvuka kao objektivne fizičke činjenice i kao elementa funkcionalnog sistema."⁷

Ne mogu se zanemariti ni subjektivne akustičko-motoričke predstave ukoliko u jezičkom sistemu imaju funkciju razlikovanja značenja. Pražani uviđaju značaj fonološke korelacije koju čini niz parova suprotstavljenih fonema. Oni utvrđuju zadatke sinhronijske fonologije ističući značaj potrebne karakterizacije fonološkog sistema, zatim utvrđivanje kombinacija fonema realizovanih u datom jeziku, te određivanje stepena u kojem se one upotrebljavaju, odnosno gustine u kojoj se realizuju. Značajan problem slovenske lingvistike je morfološka upotreba fonoloških razlika (morfofonologija) tako da morfofoneme imaju suštinsku ulogu u slovenskim jezicima. Pražani naglašavaju da je potrebno za svaki slovenski jezik tačno sinhronijski odrediti sve morfoneme i mjesto koje svaka morfonema može da zauzme unutar morfeme.

⁶ Slavenski su se jezici razdvojili jedni od drugih kasnije nego ostali jezici. Prve još nejasne vijesti o razilasku Slovena zapisane su u povijesnim izvorima iz sredine 6. stoljeća. Gotski povjesničar Jordon u svojoj povijesti Gota koju je napisao 551. spominje Slovene pod imenom Venade navodeći da oni imaju i drugih imena od kojih su najvažnija Sloveni i Anti. Sloveni su prema njegovim podacima nastanili područje između Karpata, Dnjestra i Visle, a Anti između Dnjestra i Dnjepra. Sloveni i Anti spominju se i u grčkim izvorima upovijesti ratova s Gotima Prokopija Cezarejskog (551-554) i u djelu Stratogija koje se pripisuju caru Mauhciju (VI stoljeće) i to kao narodi koji govore istim jezikom, a žive istočno i sjeverno od Dunava pri čemu se Anti nalaze istočnije, te prelaze i preko Dnjepra. Očito se Antima nazivaju preci istočnih Slovena, a Slovenima preci Južnih. Naziv Venedi upotrijebljen je kod Jordona kao skupni naziv za Slovene, međutim kako su tim imenom Nijemci nazivali ostatke polapskih Slovena, može se pretpostaviti da je ono bilo oznaka za zapadne Slovene. A. N. Savčenko: *Poredbena gramatika indoevropskih jezika*, str. 12.

⁷ *Teze Praškog lingvističkog serkla*, str. 158.

"Neodložan problem slavistike jeste sprovesti naznačeni fonološki i morfonološki opis u svim slovenskim jezicima i njihovim dijalektima".⁸

Neophodno je pristupiti utvrđivanju fonemskih opozicija u konkretnim jezicima. Kada govore o fonemskim opozicijama i njihovom značaju na morfološkom nivou, pražani imaju na umu tipove alternacije k/č u našem jeziku vojnike/vojniče, gdje odnos k/č označava razliku u padežu: akuzativ množine/vokativ jednine. Iz ovih osnovnih postavki koje su pražani zacrtali u svom lingvističkom programu izniknut će sjajna naučna ostvarenja N. Trubeckog o fonemskim opozicijama i R. Jakobsona o razlikovnim obilježjima. Prema Trubeckom fonologija proučava glasove kao glasovne apstrakcije, predstave glasova u našoj svijesti ali u vezi s njihovom komunikativnom funkcijom dok fonetika proučava glasove kao govorne realizacije.⁹

Sistem jezičkog imenovanja

U pogledu jezičkog imenovanja pražani su istakli da svaki jezik izgrađuje svoje forme imenovanja. Oni su tvrdili da u slovenskim jezicima imenice nastaju najčešće derivacijom, ali je

⁸ *Teze Praškog lingvističkog serkla*, str. 159.

⁹ Odvajanje ovih dvaju naučnih disciplina nije opšte-prihvaćeno jer nema fonetskih realizacija koje u sebi ne nose elemente semantičkog obilježja, koje nisu paćene i određenom semantičkom funkcijom u jeziku, a fonetičarne može da zanemari ovu komponentu glasovne vrednosti. Pored toga što ima naučnika koji pod fonologijom podrazumeva isključivo nauku o fonemama, kao funkcionalnim govornim jedinicama, ima slučajeva gdje se pod nazivom fonologija podrazumevaju obe ove naučne discipline - u fonetika i fonologija u njihovom užem smislu.

I, reklo bi se daje nemoguće praviti duboki jaz između ovih lingvističkih grana. Ako se fonolog i može zadovoljiti proučavanjem samo glasovne funkcionalne strane, njegove semantičke komponente, fonetičar mora objedinjavati usvom radu i proučavanje fizičko-fiziološke glasovne komponente i njegove funkcije u jeziku kao sredstvu komunikacije među ljudima. Jedno nikako ne isključuje drugo, a jedno bez drugoga ne bi davalo potpunu sliku o glasu kao govornom elementu. *Enciklopedijski leksikon – Mozaik znanja*, Interpres - Beograd 1972.

Razlikovna obilježja dijele se u dva razreda 1) prozodijska, 2) inherentna. Prozodijsko obilježje očituje se samo u onih fonema koji tvore sljeme sloga i može se uvrstiti samo s obzirom na isticanje sloga ili slogovnog lanca a inherentno svojstvo očituje se u fonema neov'isno o njihovoj ulozi pri isticanju sloga pa se određivanje takvog obilježja ne odnosi na isticanje sloga ili slogovnog lanca. Roman Jakobson-Moris Hale: *Temelji jezika*, str. 23.

sistem imenovanja neophodno ispitati. Klasifikacija imenovanja ispoljava se sistemom kategorija riječi čiji obim, određenost i uzajamni odnos treba ispitati u svakom jeziku posebno. "Pored toga razlike u klasifikaciji postoje i unutar pojedinih kategorija riječi. Kod imenica kategorija rada, životnosti, broja, stepena određenosti i slično, a kod glagola kategorija glagolskog roda, vida, vremena itd."¹⁰

Imenovanja se ispoljavaju sistemom kategorija riječi čije međusobne odnose ispituje u raznim jezicima. Razlike u kategoriji riječi vidljive su i unutar svake vrste riječi (imenice razlikuju i rod, broj, padež; glagoli imaju kategoriju glagolskog roda, vida, vremena). Predstavnici Praške škole smatraju da je prilikom imenovanja riječi neophodno utvrditi značaj afektivnosti jezika, ali i pretjeranu intelektualizaciju jezika.

Govoreći o teoriji jezičkog imenovanja pražani su razmatrali sintagmatske korelacije, odnosno čin stvaranja rečenice u kojoj glavnu ulogu ima predikat. Funkcionalna sintaksa postavlja sebi zadatak da ispita tipove predikata, ali pri tome ima na umu funkciju gramatičkog subjekta koji se otkriva razlaganjem rečenice na temu i iskaz. Funkcionalni pristup sintakse razjašnjava nam sistemsku povezanost sintaksičkih formi što je rezultat korelativne aktivnosti.

Raznolikost jezičkih funkcija

Pražani pristupaju slovenskim jezicima s funkcionalnog aspekta. "Ukoliko bi se zanemario sistem funkcija sinhronijske i dijahronijske karakteristike bi bile deformisane. Jezičke funkcije utiču na glasovnu i gramatičku strukturu jezika kao i na leksički sastav. Pražani razlikuju unutrašnji i ispoljeni jezik naglašavajući da se u jezičkim formama češće misli nego što se govori zato je pogrešno uopštavati i precjenjivati značaj spoljašnje zvučne strane zajezik, valja stoga obratiti pažnju na potencijalne jezičke pojave."¹¹

Već smo naglašavali da pražani ističu emocionalnost i intelektualnost jezika kao značajne karakteristike. I jedna i druga varijanta ispoljavanja jezika socijalno je određena. U ovom slučaju jezik određujemo prema vanjezičkoj stvarnosti, odnosno da li mu

¹⁰ *Teze praškog lingvističkog kružoka*, str. 160.

¹¹ *Teze Praškog lingvisličkog kružoka*, str. 162.

je funkcija komunikativna ili poetska. U funkciji komunikacije razlikujemo situacijski jezik i teorijski, formulativni jezik (jezik tačan u pogledu termina, rečenica, zaključaka).

Pražani razrađuju funkcionalni jezik pa kažu: "Svaki funkcionalni jezik ima vlastiti sistem konvencije - vlastiti jezik ("langue"); zato je netačno poistovjećivati pojedinu funkciju sa jezikom ("langue") a drugu sa aktuelnim govorenjem ("parole"-prema de Sosisrovoj terminologiji) naprimjer, intelektualnu sa jezikom ("langue") i emocionalnu sa aktuelnim govorenjem ("parole") i slično".¹²

Karakter jezika se ogleda i u načinu manifestovanja tj. da li se komunikacioni čin realizira usmeno ili pismeno, da li se to dešava u dijaloškoj ili monološkoj formi i u kojoj se mjeri spajaju pojedine funkcije jezika. Pražani u procesu komunikacije nisu zanemarili ni gestove koji prate usmeni jezik kada je govornik u neposrednom kontaktu sa slušaocem. Na raslojavanje jezika utiče stepen stručne spreme govornika kao i teritorijalna, rodovska i porodična pripadnost. Dijahronijska lingvistika bi morala pokloniti posebnu pažnju uticaju različitih funkcija jezika i posebnostima ispoljavanja jezika u različitim grupama. Socijalno-ekonomski, politički i drugi uvjeti u stvaranju književnog jezika su spoljašnji činioci, oni ne mogu objasniti u čemu je razlika između narodnog i književnog jezika. Pražani ističu da se pred književni jezik postavljaju veći zahtjevi nego pred narodni. Književni jezik odražava kulturni i civilizacijski život, to je intelektualiziran jezik u kojem su emocionalni elementi podložni cenzuri. Književni jezik je normiran sa nešto izraženijom funkcionalnom upotrebom gramatičkih i leksičkih elemenata, veća je zadatost sredstava izražavanja.

Književni jezik, na polju ekspanzije, pretenduje, ili bolje rečeno u funkciji KOINE.¹³

Govorni književni jezik bliži je narodnom jeziku od pisanog jezika. Predstavници Praške škole smatraju da se na sve osobine književnog jezika mora obratiti pažnja u smislu sinhronijske i dijahronijske analize slovenskih književnih jezika. Pražani su prvi istakli da je slovenska lingvistika zanemarila

¹² *Teze Praškog lingvističkog kružoka*, str. 163.

¹³ KOINA (grč. KOINOS - zajednički) zajednički jezik koji objedinjava više govornih područja.

pjesnički jezik. On je bio u nadležnosti historičara književnosti koji nisu savladali metodološka pitanja jezika zbog čega su bile neminovne greške. Da bi se one izbjegle ili bar smanjile bilo je neophodno prestati poistovjećivati pjesnički sa komunikativnim jezikom. "Pesnički jezik, sa sinhronijskog stanovišta ima formu pesničkog izražavanja (parole), znači individualnog stvaralačkog čina vrednovanog s jedne strane na pozadinu aktuelne pesničke tradicije (pesnički jezik - langue), a sa druge, i na pozadini savremenog komunikativnog jezika."¹⁴

Zadatak lingvistike je da ispita međusobni odnos pjesničkog jezika i navedenih pjesničkih sistema sa sinhronijskog i dijahronijskog aspekta. Ponekad je nemoguće ispitati pojedine slojeve pjesničkog jezika jer su međusobno povezani (fonologija, morfologija) pa ispitujući jedan sloj ulazimo u područje drugog sloja. Oni slojevi koji u komunikativnom govoru teže automatizaciji, u pjesničkom jeziku teže ka aktuelizaciji. Pražani ističu funkcionalnu strukturu pjesničkog djela, a pojedini elementi ne mogu se posmatrati izolovano nego povezani u cjelinu. Isti elementi u raznim strukturama mogu imati različite funkcije. Pražani ističu problem ritma koji se može riješiti fonološkom interpretacijom, jer se "zakoni komparativne tehnike stiha mogu ustanoviti jedino na fonološkoj osnovi. Dve spolja istovjetne ritmičke strukture, koje pripadaju dvama različitim jezicima mogu da budu meritorno različite ako se sastoje iz elemenata koji imaju različitu ulogu u odgovarajućim fonološkim sistemima."¹⁵

Rima otkriva morfološku strukturu, ali je povezana i sa sintaksom, nije nevažno razmotriti koji se elementi rečenice nalaze jedan pored drugih, ali i kakav je semantički značaj rimovanih riječi. Što se tiče pjesničkog rječnika (neologizmi, varvarizmi, arhaizmi) pražani ga smatraju značajnim jer se razlikuje od uobičajenih riječi u procesu komunikacije. Neobične riječi su bogatstvo pjesničkog jezika. Sintaksa je povezana sa ritmom, melodikom i semantikom pa pruža mogućnost pjesničke aktuelizacije. Pražani ističu da je najmanje ispitana pjesnička semantika riječi i rečenica, ali i većih kompozicionih jedinica. Ova škola je i u pjesničkom jeziku utvrdila hijerarhijsku vrijednost

¹⁴ Teze Praškog lingvističkog kružoka, str. 166.

¹⁵ Teze Praškog lingvističkog kružoka, str. 167.

znaka i oznake. Pražani smatraju da pažnja lingvistike mora biti usmjerena na znak, dok je pažnja književnog historičara uglavnom usmjerena na ono što se označava. Značajan materijal za komparativna ispitivanja predstavlja poetska upotreba raznih slovenskih jezika. U centar komparativnih ispitivanja mogao bi doći ritam slovenskih jezika, rima, ali i neki drugi značajniji poetski efekti.

Historijsko-komparativna metoda u razvoju staroslovenskog jezika

Pražani iz metodskih razloga ne dozvoljavaju poistovjećivanje staroslovenskog jezika sa nekim od historijskih slovenskih jezika, pa ni njegovo tumačenje sa stanovišta historije dijalektologije tim više što ovaj jezik, od samoga početka, nije bio određen za lokalnu upotrebu, on se oslanjao na grčku tradiciju.

Razvoj staroslovenskog jezika moramo tumačiti rukovodeći se principima historije književnosti, tj. ispitujući staroslovenske spomenike od 10. do 12. stoljeća.

Pri tome je potrebno razlikovati književne dijalekte od živih slovenskih dijalekata. Pražani smatraju da je najvažniji zadatak određivanje živog slavenkog dijalekta koji je uzet kao osnovica za razvoj slovenskog književnog jezika. Ovaj zadatak se ne može zamisliti bez historijsko-komparativne analize najstarijih podataka. U razvoj jezika novo se stvara uvijek iz nečega drugog što već postoji u jeziku. Važan zadatak komparativno-historijskog istraživanja je utvrđivanje hronologije uspostavljenih jezičkih pojava, to je teško, ali rješivo. Takvom poredbenom analizom utvrđeno je da se prva palatalizacija zadnjonepčanih suglasnika izvršila do pojave zakona otvorenih slogova, a druga palatalizacija u vrijeme djelovanja pomenutog zakona. Kod utvrđivanja relativne hronologije važno je upoređivanje narječja uzimajući u obzir njihov razvoj kroz razdoblja.

"Slovenski jezik je prije pojave pismenosti na njegovim narječjima doživio znatne promjene. Zvučni haknuti suglasnici prešli su u zvučne zatvorene. Kvantitativne razlike među samoglasnicima prešle su u kvalitativne: dugo *o* prešlo je u *a*, dugo *e* u *e*, dugo *u* u *y* (jeri); izmijenili su se i neki kratki samoglasnici: kratko *a* prešlo je u *o*, i u *b* (jer). Dolazilo je do jednačenja suglasnika ispred *j*. Mnogo promjena bilo je

uvjetovano zakonom otvorenih slogova, koji sejavlja naodređenom stupnju razvoja praslovenskog jezika."¹⁶

Pražani su postavili, kao neodložan zadatak lingvistike, ispitivanje historije crkvenoslovenskog sloja u slovenskim nacionalnim jezicima, a posebno u ruskom, s aspekta funkcije prateći taj jezik kroz razna vremenska razdoblja.

Problemi transkripcije u slovenskim jezicima

Jedan od značajnih zadataka svih slovenskih jezika je pojedinačno, ali i kombinovano utvrđivanje načela fonetske i fonološke transkripcije. To je u interesu sinhronijske i dijahronijske obrade slovenskih jezika, a posebno slovenske dijalektologije. S obzirom da pitanje transkripcije nije riješeno na adekvatan način ne može se pravilno pristupiti fonološkoj karakterizaciji slovenskih jezika dok se to pitanje ne riješi.

Lingvistička geografija na slovenskoj teritoriji

Jezički pojmovi se šire u prostoru što nikako ne predstavlja odraz anarhije pojedinih izoglasa nego njihovu zakonsku povezanost. Pražani postavljaju rejonizaciju lingvističke geografije kao temeljni problem. "Potpuno iste pojave, posmatrane u različitim sistemima ponekad mogu biti funkcionalno različite."¹⁷

U historiji jezika vrši se komparacija heterogenih pojava u razvitku, tako se neke pojave mogu porediti sa drugim geografskim izolinijama. Pražani ne ističu samo potrebu proučavanja lingvističke geografije nego i odnos lingvističke geografije prema etnografskoj geografiji na slovenskoj teritoriji.

Sveslovenski lingvistički atlas

Praška škola se bavi problemima koji se odnose na stvaranje slovenskih jezičkih atlasa, posebno atlasa leksike u kojima bi došao do izražaja metod slovenske leksikografije. Oni ističu da se slovenski jezici geografski dodiruju, da su veoma bliski pa se nameće potreba za sveslovenskim jezičkim atlasom.

¹⁶ *Poredbena gramatika indoevropskih jezika*, A. N. Savčenko, str. 13.

¹⁷ Prividno isto i u različitim ukrajinskim narječjima ima različitu fonološku vrijednost: tamo gdje su ispred i < o suglasnici mekši (to su varijante jedne foneme) tamo gdje ne omekšavaju radi se o dvije foneme.

Pražani misle da je lakše napraviti sveslovenski atlas nego pojedinačne atlase svakog slovenskog jezika. U svom programu ova eminentna škola predviđela je i način na koji bi se ideja o atlasu realizirala. Svaka slovenska akademija imala bi zadatak da oformi komisiju koja bi radila na sastavljanju atlasa, a tamo gdje nema akademije posao bi obavljala odgovarajuća naučna društva. U programu su obuhvaćena neophodna pitanja koja se tiču rada na atlasu.¹⁸

Metode slovenske leksikografije

Kada se radi o leksikografiji pražani smatraju da je neophodno ispitati porijeklo pojedinih riječi, te promjene njihovog značenja. Rječnik je složen sistem u kojem se riječi nalaze u međusobnom odnosu, njihovo značenje određuje se odnosom prema drugim riječima, dakle mjestom koje određena riječ zauzima u leksičkom sistemu. Do pražana riječi nisu posmatrane kao članovi sistema, niti su otkrivene strukture ovih sistema. Pražani naglašavaju složenost leksičkih sistema koji se ne može shvatiti kao puki popis riječi organizovan prema abecedi. Zadatak lingvistike je da se pozabavi ovom problematikom, a posebno razradom kvalitetnih metoda istraživanja. U pojedinim razdobljima svaki jezik posjeduje svoj leksički sistem, posebno je interesantno porediti sisteme srodnih jezika jer tada dolaze do izražaja podudarnosti leksičkog materijala, ali i neke individualne crte pojedinih leksičkih sistema. Slovenski jezici su posebno interesantni za leksikografska istraživanja.

Značaj funkcionalne lingvistike za kulturu slovenskih jezika

Iz književnog jezika neophodno je odstraniti sve ono što je suvišno te tako stvoriti osjećaj za književni jezik, za precizno jasno i tačno izražavanje raznih sadržaja. U programskim odrednicama pražana naglašava se opredjeljivanje za jednu

¹⁸ "Predstavnici svih ovih komisija sastali bi se i dogovorili osljedećim pitanjima:

- a) o gustini i rasporedu mesta, iz kojih će se dobijati materijal (važno je da mreža ovih mesta bude približno jednako gusta, pri čemu se naravno moraju imati na umu i različite mesne prilike);
- b) o jedinstvenoj fonetskoj transkripciji;
- c) o tekstu upitnika tj. kakve reči treba da budu sakupljene." *Teze Praškog lingvističkog kružoka*, str. 174.

mogućnost, odnosno propisivanje norme za književni jezik. Predstavnici ove škole zalažu se za pojednostavljen pravopis u kojem će doći do promjene pravopisnih pravila samo onda kada je to potrebno. U sistemu imenovanja moramo voditi računa da ne uzimamo neobične apstraktne forme. Trajni zadatak lingvista je da rade na bogaćenju rječnika i njegovanju stilske raznovrsnosti. I u oblasti sintakse neophodno je voditi računa o bogatstvu izražajnih mogućnosti, neophodno je da jačaju one crte koje su svojstvene tom jeziku.

Za razvoj jezičke kulture značajan je kultivisan, normiran jezik. Pravopis je stvar konvencije trebalo bi da bude pregledan da se mijenjaju samo one odrednice koje imaju cilj pojednostavljivanja.

U rječnicima bi trebalo njegovati preciznost značenja, a gdje funkcija književnog jezika to iziskuje, međutim ne treba zanemariti bogatstvo rječnika i stilske raznolikosti. Za njegovanje jezičke kulture veoma je značajan kultivisan jezik. Jezici koji imaju mladu tradiciju, poput slovenskih, trebalo bi da vode brigu o kulturi jezika, da izaberu najpogodnije gramatičke varijante za književni jezik. Tokom izrade rječnika ne bi trebalo robovati pretjeranom purizmu jer pretjerani purizam osiromašuje rječnik.

Novi lingvistički pravci u srednjoškolskoj nastavi

Praška škola je u svoje programske sadržaje uvrstila pitanje učenja maternjeg jezika u srednjim školama. Njegovanje maternjeg jezika na ovom nivou obrazovanja ima za cilj da odgovori datoj funkciji jezika, prije svega govoru, a potom različitim vrstama pismenosti. Temeljno pitanje je shvatanje jezika kao sistema funkcija. Zadaci lingvistike u srednjim školama su savladavanje jezika u svim njegovim funkcijama, a ne bespotrebno učenje mnoštva činjenica. Naučni cilj ovdje ustupa mjesto praktičnom. Pražani su postavili neka pitanja koja ni danas nisu na adekvatan način riješena. Oni smatraju da obim teorijskog obrazovanja moramo uskladiti sa stepenom i vrstom škole. Predstavnici ove škole smatraju da učenike ne bi trebalo opterećivati historijskim činjenicama nego ih je potrebno uvoditi u razmišljanje o gotovom jeziku. Učenik razlikuje poznata jezička sredstva od nepoznatih. Ne treba zanemariti ni samostalne učeničke pokušaje. Njegovanje književnog jezika je trajna

obaveza, ali učenik mora shvatiti one oblasti književnog jezika koje ga razlikuju od narodnog. Književni jezik se razlikuje od narodnog prema svrsi. Nužno je iz škola odstraniti "hijerarhiju prostog i ukrasnog stila". Neophodno je insistirati na razlikama između narodnog i književnog jezika. Pražani naglašavaju da učnički osjećaj za jezik moramo poštovati i ne bismo smjeli stvarati nepovjerenje prema vlastitom znanju maternjeg jezika. Ono što učenici ponesu iz porodice ne bi trebalo negirati nego se na to moramo oslanjati i u pojedinim elementima učnička znanja korigovati. Praktično učenje jezika znači izučavanje jezika u njegovoj praktičnoj funkciji. Istina, mali je broj ljudi koji u maternjem jeziku mogu savladati sve njegove funkcije. Nerijetko se dešava da se pojedinac, makar bio i filološki obrazovan, teško snalazi u onim područjima koja mu nisu bliska. Ovo potvrđuje da učenici iz srednje škole moraju ponijeti praktično znanje jezika, tako što bi, recimo u trgovačkim školama trebali učiti "trgovački govorni jezik", u srednjim školama općeg smjera jezik opće kulture itd.

Kada je u pitanju učenje slovenskih jezika u slovenskim školama potrebno je iskoristiti srodstvo ovih jezika insistirajući na onim elementima po kojima se ovi jezici razlikuju. Učenje jezika, trebalo bi bazirati na razlikama maternjeg jezika i jezika koji se uči, naravno, trebalo bi i udžbenike prilagoditi ovim zahtjevima. Neophodno je voditi računa o posebnim crtama fonološkog i gramatičkog sistema, ali ne bi trebalo zanemariti ni crte tekusičke strukture određenog slovenskog jezika. Učenje i upoznavanje ovih elemenata trebalo bi bazirati na kontekstu i to tako da razumijevanje nadvladava puko učenje. Jezik treba savladati postepeno u svim njegovim funkcijama, stvarati jednu osnovu jezičkom saznanju koju bi učenici mogli da proširuju u određenim okolnostima i sredini u kojoj se nađu.

Odjeci Praške škole i njene zasluge

Progresivna Praška lingvistička škola osvijetlila je znanje o gramatičkoj strukturi slovenskih jezika. Ideje pražana proširile su sevan Čehoslovačke, njih su prenijeli i usavršavali daroviti predstavnici ove škole koji su svoj rad u Pragu prekinuli u jednom periodu zbog historijskih okolnosti. Veoma zapažen rad pražana odnosio se na funkcionisanje morfoloških sistema uz posebna

osvrt na pojam markiranih i nemarkiranih kategorija. Ova ideja potiče od znamenitog pražanina Trubeckog koji je govorio o principu opozicija: obilježena (markirana), neobilježena (nemarkirana).¹⁹ To je prihvatio Jakobson i primijenio je i na drugim jezičkim nivoima, višim od fonološkog. Rad Praške škole se nastavio da bi sedamdesetih godina prošlog stoljeća škola najveći uspjeh postigla na razradi sintaksičke teorije. Mathesius je započeo rad na jednom originalnom jezičkom ispitu- vanju koje se odnosi na funkcionalne rečeničke perspektive. U centru pažnje su odnosi između reče- ničkih dijelova sa stanovišta rečenice kao jezičke cjeline kojom se nešto saopćava. Ono što funkcioniše kao subjekat nije uvijek TEMA saopćenja, niti je predikat REMA, ono što se saopćava o temi. Rezultati Praške škole, u okviru teorijskih studija veoma su zapaženi, a radovi nekih lingvista (J. Firbas, P. Adamec, E. Beneš, F. Daneš) iz ove oblasti dobili su širok publicitet. Studije pražana (F. Daneša) o principima organizacije (smisla strane) rečenice privlače pažnju jezičkih teoretičara. Pražanima pripada zasluga za ispitivanje rečenice na nivou diskursa. Ovakav odnos prema sintaksičkim ispitivanjima označen je terminom "tekstualna lingvistika". I danas ova lingvistička oblast zaokuplja pažnju javnosti.²⁰

Tako su pražani shvatili da bi ova oblast mogla biti privlačna za lingviste različite orijentacije. Njihova ideja da se nivo rečenice ne može smatrati završnim sintaksičkim nivoom mnogo godina kasnije je općeprihvaćena.

"Rad na sociolingvističkoj problematici potvrdio je umerenost uverenja koje su mnogi i ranije zastupali, a najduži i najdosledniji predstavnici Praške škole da nivo diskursa također, treba uključiti u jezičku analizu, na ovom uverenju izrasla je danas nova lingvistička disciplina -tekstualna gramatika".²¹

¹⁹ "Suprotstavljanje po zvučnosti (p/b) oba člana imaju iste fonetske karakteristike, a obilježeno (b) i jedno specifično obilježje više (zvučnosti), koje nedostaju neobilježenim".

²⁰ "Do sredine šezdesetih godina preovladavalo je uvjerenje da je rečenica najviša jedinica sintakse. Međutim, pred početak sedamdesetih godina počela su se sve glasnije izražavati mišljenja da sintaksičko ispitivanje treba da dosegne i dalje, da obuhvati cjelokupan tekst uz kojeg je data rečenica izvađena, s tim što će se pritome takav tekst, također, tretirati kao svojevrsna sintaksička jedinica." Milka Ivić: *Pravci u lingvistici*, Ljubljana, 1978.

²¹ Milka Ivić: *Pravci u lingvistici*, Ljubljana, 1978., str. 266.

Zahvaljujući temeljima slavne Praške škole danas se u Čehoslovačkoj njeguje i matematička lingvistika (P. Sagall). Sagallova gramatika obuhvata kompleksan sistem pravila koja su sačinjena od više komponenata. Jedna od njih je generativna a ostale imaju transduktivni karakter, prevodi se dati element s jednog nivoa posmatranja na drugi primjenjujući pri tome, odgovarajući sistem transformacije. Predstavnici ovog pravca duboko su vezani za prošle lingvističke tradicije. Njihov pristup jeziku se doživljava kao razdvojena inovativna linija Praške škole. Tako se s pravom može ustvrditi da temeljne tekovine pražana ostaju netaknute u teorijskoj viziji jezika.

Literatura

- De Sosir, Ferdinand: *Opšta lingvistika*, Nolit - Beograd, 1977.
Ivić, Milka: *Pravci u lingvistici*, Ljubljana, 1978.
Kaler, Džonatan: *Sosir, osnivač moderne lingvistike*, Beogradski izdavačko-grafički zavod, 1980. Jakobson, Roman i Halle, Morris: *Temelji jezika*, Globus - Zagreb, 1998.
Kristal, Dejvid: *Teze Praškog lingvističkog kružoka* (1929), *Enciklopedijski rečnik moderne lingvistike*, Nolit-Beograd, 1985.
Principi Praške lingvističke škole - Zbornik za filologiju i lingvistiku XIII/1, Novi Sad, 1970.
Savčenko, A.N.: *Poredbena gramatika indoevropskih jezika*, Moskva, 1974.

LINGUSITIC PROGRAMME OF “PRAGUE SCHOOL”

Summary

The Prague Linguistic Circle was established in 1926. Representatives of this Circle are Russian Slavists R. Jakobson, I. Karcoski, N. Trubeckoj and Czech Slavists V. Matezijus, V. Skalicka, F. Travnicek, and B. Havranek.

The “Prague” linguists represent the attitude that language should be studied universally, in all aspects: literary language, scientific language, journalist language, administrative language. Representatives of the “Prague School” spoke in favor of spoken and written language studies from synchronic, first and the diachronic aspect. In their language studies, the “Prague School” representatives used comparative method. It is obvious today that this group of linguists developed studies of phonetic oppositions and emphasized the function of phoneme in morphology. The Prague Linguistic Circle lay the foundations of phonomorphology focused on studies of phonological/morphological connections, importance of phoneme for science about forms. Certain linguists identify this linguistic discipline as morphology, morphophonemy or morphonemy.

Dženan Skelić

EMOTIONAL INTELLIGENCE AS A DETERMINANT OF TRAUMA EXPERIENCE PROCESS

Abstract

Istraživanje kao polaznu tačku ima zajedničku fiziološku osnovu traumatskog pamćenja i emocionalne inteligencije, pri čemu oboje svoju fiziološku osnovu imaju u hipotalamičkim strukturama. Istraživanje je za cilj imalo ispitati u kojoj mjeri emocionalna inteligencija determinira procesuiranje traumatskog iskustva. Istraživanje je provedeno na 275 veterana rata koji su registrirani RVI. Istraživanje je obavljeno Sarwey metodom, i ima korelacijski karakter. Glavni korišteni statistički metod je hijerarhijska regresijska analiza. Rezultati istraživanja ukazuju na postojanje značajnog uticaja subskala emocionalne inteligencije na procesuiranje traumatskog iskustva ali samo u okvirima interakcije ovih subskala sa drugim značajnim prediktorskim varijablama kao što su stepen invalidnosti, trenutni problemi i poteškoće te stepen traumatskog iskustva. Kao značajan se čini pokazatelj različitog uticaja pojedinačnih subskala emocionalne inteligencije pri čemu subskala kontrole emocija pokazuje značajan pozitivan efekat na procesuiranje traume dok je sa subskalom izražavanje emocija obrnut slučaj što je ozbiljna prijetnja jedinstvenosti konstrukta emocionalne inteligencije kao generalnog faktora.

Introduction

Base of the PTSD, as shown by various researches, is a series of changes, which as trauma experience consequences, appear mainly as limb defaults. One of the main changes appears in locus ceruleus, structure which regulates catecholamine, a brain secretion, into two substances: adrenaline and noradrenaline. Secreting of catecholamine leaves an extraordinary intensive track on memory. In case of PTSD this system becomes hyperactive.

Locus ceruleus is closely connected to amigdal, and changes appear on the path connecting limb system with hypophysis regulating releasing of CRF, stress hormone, which later affects an intensified secreting of hormones in limb system. Intensified quantity of hormone CRF brings to exaggerated reactions. At the same time there appears an intensified secretion of endorfin, which brings to repeated exposition to trauma, numbing of certain emotions, e.g. Ahedonia, general emotional apathy, emotion of being detached from life, etc.

Neurological research has shown that emotional intelligence is closely connected to the limb system. (Golleman, 1995) Further, research of EQ has shown that there is a close connection between EQ and personality structure. (Mayer & Geher, 1996) One research has also shown that EQ is connected to the issue of satisfaction of life (Martinez, 1998) and to depressive symptoms and reactions (Martinez, 1997).

Since above mentioned researches refer to possible connection of EQ and trauma experience processing, our aim is to examine to what extent EQ and personality structure determine trauma experience processing.

Therefore, in our research we will examine emotional intelligence as a mediator and moderator of posttrauma adjustment, all this with an interactive approach.

The research aims at examining what role and importance emotional intelligence has when facing concrete trauma events and in adjustment of military war invalids as people whose trauma experience left permanent consequences concerning physical and mental health.

Many researches have shown that capability of rational thinking and analyzing of trauma experience are important factors in its process. This study does not explicitly indicate existing of a connection between processing and emotional intelligence, but such a connection is easy to hint, because emotional intelligence also includes capability of expressing and controlling emotions.

Research goal

In accordance with the mentioned interest sphere we will find the following:

When facing concrete trauma events what share EQ has as a moderator in explaining longterm posttrauma adjustment variables?

As an indicator of a longterm posttrauma adjustment the following criteria variables are included: posttrauma stress reactions, general psychosocial functioning, general satisfaction with life, negative life style and actively spending spare time.

Respondents and method

The research included 256 respondents, all military war invalids. It was done in the town of Zenica during December 2002. All military war invalids included in the research are registered citizens of the municipality of Zenica. There are about 1100 military war invalids registered in the area, which means that the research included about 25% of total number of this population. All of the respondents are male. An average age of respondents is 36. The respondents are military war invalids, and an average degree of disability is 47, 35% (SD=22, 35). According to their education there are six categories: four years of primary school (1, 5%), completed primary education (15, 3%), completed vocational school (22, 5%), completed grammar school (52%), completed college (6, 9%) and completed faculty (1, 8%).

Research results and discussion

Goal of this research was aimed at examining role of emotional intelligence as a moderator of trauma experience processing.

According to the results it is noticable that a lot of factors have impact on trauma experience processing.

The most important respective components are surely number of trauma war experience and especially current problems and troubles. The importance of number of trauma experience is clear from the concept of posttrauma adjustment itself, where it is emphasized that number and intensity of trauma experience greatly determines manner and speed of processing, as well as intensity of possible symptoms. (Kulka et al., 1990)

The current problems and troubles as an important processing predictor are clear from the concept of passing through trauma experience as perceived and interpreted by other

important factors, bearing in mind that our respondents defended their homeland and in return got absolute lack of care of the society for their problems. (Bat- Zion & Levy- Ahiff, 1993)

In predicting trauma experience process on our sample, an important contribution of variable, current problems and troubles, is clear when we consider the importance of social support and concept of perceiving trauma experience as a cognitive concept «it happened to me because I am worthless», acknowledged through lack of care of the society.

Because of an important effect of lack of care for military war invalids, our respondents, all of the other results should be taken with suspicion.

Stress facing subscales, especially emotional subscale of directed behaviour, which as a rule correlates highly positive with a low degree of trauma experience process, have appeared as an important respective predictor of trauma experience process. On the contrary, emotional subscale of directed behaviour shows an important positive correlation with a high degree of trauma experience process.

There is an interesting fact that degree of trauma experience process grows with war trauma invalidity (positive result). It is possible to explain it, on one side with better social care of respondents with invalidity higher degree, and, on the other side with the fact that this group is more inclined to the task of directed behaviour when facing stress situation, which is a possible consequence of more urgent need for action and conflict resolution in terms of less self-reliance of respective individuals, as well as eventual correlation with more positive life perception as a frequent cognitive style of individuals whose life was or is considerably handicapped (e.g. those ill with malignancy often start living their life to the full after the diagnosis is made, they pay attention to every single moment of their life, etc).

Emotional intelligence subscales as respective variables did not appear as an important predictor of trauma experience processing, except a managing emotion subscale in terms of supporting the processing and expressing emotion subscale which is correlated highly positive with trauma degree.

However, if we compare the other criteria variables, we can see that beside growing of degree of posttrauma stress reaction on scale IES by the respondents with high score on the

expressing emotion subscale, at the same time, degree of general psychosocial functioning grows too (score on scale GSI and SCL-90, falls).

Such a relation could be explained through teoretical construct of expressing emotion subscale which represents capability of expressing, showing personal emotions which in this context would mean expressing emotions concerning trauma event, which finally helps trauma experience processing (Ehlers & Steil, 1995). If our conclusion is correct and research results lead to it, than scale IES is not a good discriminator degree of posttrauma stress reaction for category of respondents with high results on the expressing emotion subscale, and we should follow the results of general psychosocial functioning.

As important predictors of posttrauma stress reactions IES - total score, the following interactions appeared: managing emotion subscale and current problems and troubles ($r=-.854$), perceiving emotion subscale and current problems and troubles ($r=1.529$) and expressing emotion subscale and invalidity degree ($r=.944$). From the mentioned results it is evident that there is a positive effect of managing emotion subscale on trauma experience processing.

As important predictors of posttrauma stress reactions IES – intrusions, the following interactions appeared: perceiving emotion subscale and current problems and troubles ($r=1.028$) and expressing emotion subscale and invalidity degree ($r=1.064$).

As important predictors of posttrauma stress reactions IES – avoiding, the following interactions appeared: perceiving emotion subscale and current problems and troubles ($r=1.798$), managing emotion subscale and current problems and troubles ($r=-1.021$) and perciving emotion subscale and number of war trauma events ($r=-1.178$).

There is a positive effect of managing emotion subscale, it is also noticable comparing to criteria variables: general satisfaction with life (growing), negative life style (falling) and spending time actively (growing).

Effects of the subscales, expressing emotions and perceiving emotions, are disputable in context of general life conditions of our respondents. On one side, it is possible to presuppose that the respondents who have better score on the expressing emotion subscale show more tendency for

verbalization of own problems and troubles, expressing in this way, their dissatisfaction and general emotional condition, while generally observing, they mostly went through the trauma experience processing which could be approved by a degree of their general psychosocial functioning (SCL - 90 scale).

However, it is evident that they show higher degree of using substances, which refutes this conclusion, and than the only logical conclusion imposes possibility that their raised capability of expressing emotions leads to position where their expressing of emotions does not make desired effect (empathy, sympathy), and in this way they find confirmation of cognitive construct of their own absence of value and insignificance appearing as a consequence of trauma experience.

The result indicating a negative effect of perceiving emotion subscale on degree of trauma experience processing could lead to the conclusion that the respondents with higher degree on this subscale succeed in processing of trauma experience less effectively because they better recognize negative emotions, lack of empathy and lack of emotional support. In a whole context of trauma experience, lack of concern of social institutions and cognitive constructs following trauma experience, goes through substantiating of a negative attitude of oneself and other people, as well as loss of selfconfidence and selfrespect which returns them in the vicious circle of postponed trauma experience processing.

Conclusion

On the basis of the shown results it is evident that making explicit conclusions is very difficult and only partially justified. We can see that there are a lot of variables included in trauma experience processing itself. It is also evident that except respective variables, their interactions have a significant part, in our case interactions with emotional intelligence.

Research results show us that it is unreasonable to view emotional intelligence as a unique concept, in interaction with trauma experience itself, because different subscales act in a different way in these subscales in relation to prediction of degree and direction of trauma experience processing.

We can also emphasize that support of important institutions of the society is very significant for trauma experience processing. In case of our respondents it appeared as a lack of concern of the institutions in our country for everyday worries and problems of individuals who mostly sacrificed themselves in establishing of this society.

In relation to the problem and goal of our research we can make the following conclusions:

Emotional intelligence, in relation to its subscales presents a significant statistical determinant of trauma experience processing.

This predictive significance is present only in the form of interactions of respective results of subscales with variables: number of war trauma events, current problems and troubles and invalidity degree, in which process interaction with variable - current problems and troubles, is the most important for all criteria variables.

Respective emotional intelligence subscales have neither equal significance nor prediction direction in relation fronting each other or in relation towards different criteria of variables, in which process, it is noticable, that in interactions a managing emotion subscale has a predictive significance in the direction of supporting trauma experience processing, while for the other subscales a reversed direction is valid in interactions, that is, in interactions they inhibit trauma experience processing.

Literature (emotional intelligence)

Beall, A.E. (1993). A social constructionist view of gender. In A.E. Beall & R.J. Sternberg (Eds.), *The psychology of gender* (pp. 127-147). London: Guilford Press.

Davies, M. & Stankov, L.: Emotional Intelligence: In Search of an Exclusive Construct: *Journal of Personality and Social Psychology*, Vol. 75(4) 989- 1015, 1998

Endler, N.S. & Summerfeldt, L.J. (1995). Intelligence, personality, psychopathology, and adjustment. In D.H. Saklofske & M. Zeidner (Eds.), *International handbook of personality and intelligence* (pp. 249-284). New York: Plenum Press.

- Etzioni, A. (1993). *The spirit of community*. New York: Crown Publishers.
- Mayer, J.D., DiPaolo, M. & Salovey, P. (1990). Perceiving the affective content in ambiguous stimuli: A component of emotional intelligence. *Journal of Personality Assessment*, 50, 772-781.
- Mayer, J.D. & Geher, G. (1996). Emotional intelligence and the identification of emotion. *Intelligence*, 22, 89-113.
- Mayer, J. & Geher, G. (1996). Emotional Intelligence and the Identification of Emotion. in *Intelligence*, Vol. 22, 89 – 113,
- Martinez-Pons, M.: The relation of Emotional Intelligence with selected Areas of Personal Functioning. in *Imagination, Cognition and Personality*, Vol. 17(1) 3-13, 1997-98
- Martinez-Pons, M. Parental Inducement of Emotional Intelligence in *Imagination, Cognition and Personality*. Vol. 18(1) 3 –23, 1998-99
- Mayer, J.D. & Salovey, P. (1993). The intelligence of emotional intelligence. *Intelligence*, 1993, 17, 433-442.
- Mayer, J.D. & Salovey, P. (1995). Emotional intelligence and the construction and regulation of feelings. *Applied and Preventive Psychology*, 4, 197-208.
- Salovey, P. & Mayer, J.D. (1990). Emotional intelligence. *Imagination, Cognition, and Personality*, 9, 185-211.
- Salovey, P., Mayer, J.D., Goldman, S.L., Turvey, C. & Palfai, T.P. (1995). Emotional attention, clarity, and repair: Exploring emotional intelligence using the Trait Meta-Mood Scale. In J.W. Pennebaker (Ed.), *Emotion, disclosure, and health* (pp. 125-154). Washington, DC: APA.
- Watson, M. & Greer, S. (1983). Development of a questionnaire measure of emotional control. *Journal of Psychosomatic Research*, 27(4), 299-305.
- Wegner, D. (1990). In R. Erber, *The self-regulation of mood and emotion*. Symposium conducted at the 98th annual meeting of the American Psychological Association, Boston.

Literatuea (trauma experience)

- Bat- Zion, N. & Levy- Shiff, R. (1993). Children in War: Stress and coping reactions under the threat of the Scud missile attacks and the effect of proximity. In L. Lewis & N. Fox

- (Eds.), *The Psychological effects of war and violence in children* (143-161). Hillsdale: Erlbaum.
- Breslau, N., Davis, G.C., & Andreski, P. (1991). Traumatic events and post traumatic stress disorder in an urban population of young adults. *Archives of General Psychiatry*, 48, 216-222.
- Ehlers, A. & Steil, R. (1995). Maintenance of intrusive memories in Posttraumatic Stress Disorder: A Cognitive approach. *Behavioural and Cognitive Psychotherapy*, 23, 217-250.
- Ehlers, A. & Clark, D.M. (2000). A cognitive model of posttraumatic stress disorder. *Behavior Research and Therapy*, 38, 319-345.
- Ellis, A., Stores, G. & Mayou, R. (1998). Psychological consequences of road traffic accidents in children. *European Child and Adolescent Psychiatry*, 7, 61-68.
- Heim, C., Owens, M. J., Plotsky, P. M. & Nemeroff, C. B. (1997). Persistent changes in corticotropin-releasing factor systems due to early life stress: Relationship to the pathophysiology of major depression and post-traumatic stress disorder. *Psychopharmacological Bulletin*, 33, 185-192.
- Foa, E. B., Steketee, G. & Olasov, B. R. (1989). Behavioral/cognitive conceptualizations of posttraumatic stress disorder. *Behavior Therapy*, 20, 155-176.
- Heltzer, J.E. et al. (1987). Post-traumatic stress disorder in the general population. *New England Journal of Medicine*, 317(26), 1630-1634.
- Horowitz, M. J. (1976). *Stress response syndromes*. New York: Aranson.
- Horowitz, M. J. (1991). *Person schemas and maladaptive interpersonal patterns*. Chicago: University of Chicago Press.
- Kulka, R. A., Schlenger, W., & Fairbank, J. (1990). *Trauma and the Vietnam war generation*. New York: Brunner/Mazel.
- Mc Nally, R. & Shin, L. M. (1995). Association of intelligence with severity of posttraumatic stress disorder symptoms in Vietnam combat veterans. *American Journal of Psychiatry*, 152, 936-930.
- Pillmer, D. B. (1998). What is remembered about early childhood events? *Clinical Psychology Review*, 18, 895-913.

- Pynoos, R. S. Et al. (1987). Life threat and posttraumatic stress in school- age children. *Archives of General Psychiatry*, 44, 1057- 1063.
- Pynoos, R. S., Steinberg, A. M. & Goenjian, A. (1996). Traumatic stress in childhood and adolescence. Recent development and current controversies. In B. Van der Kolk et al. (eds.). New York: Guilford Press.
- Pynoss, R. S., Steinberg, A.M. & Wraith, R. (1995). A developmental model of childhood traumatic stress. *Developmental Psychopathology*. New York: Wiley.
- Schwarz, E.D. &Kowalski, J. M. (1991). Posttraumatic Stress Disorder after a school shooting: Effects of synptom threshold selection and diagnosis by DSM-III, DSM- III-R, or proposed. *American Journal of Psychiatry*, 148, 592- 597.
- Saxe, G. N., Chinman, G., Berkowitz, R. Hall, K., Lieberg, g., Schwartz, J. & van der Kolk, B. A. (1994). Somatization in patients with dissociativedisorders. *American Journal of Psychiatry*, 151, 1329- 1335.
- Yule, W. & Williams, R. (1998). Post traumatic stress reactions in children. *Journal of Traumatic Stress*, 3, 279- 295.

Summary

A starting point of a research is a joint physiological base of trauma memory and emotional intelligence, in which process, both issues have their physiological base in hypothalamus structure. The research aims at examining an impact of emotional intelligence on trauma experience processing. The research was conducted on 275 war veterans, registered in the Combatants' Association. It has been conducted by Sarwey metod and has correlative characteristics. The main statistics metod is hierarchial regression analyse. Research results indicate existing of an important impact of emotional intelligence subscale on trauma experience processing, but only in the case of interaction of these subscale with other important predictor variables such as: degree of disability, current problems and troubles, as well as degree of trauma experience. It is important that respective emotional intelligence subscales have different impact, e.g. emotion control subscale has a positive impact on trauma processing, while emotion expression subscale has a negative impact, which seriously threatens uniqueness of emotional intelligence construct as a general factor.

Dženan Skelić

IMPACT OF ACTIVE SPORT INVOLVEMENT ON PROCESSING OF TRAUMATIC EXPERIENCES WITH WAR DISABLED PERSONS

Introduction

Posttraumatic stress reactions have become a part of the every day life in Bosnia and Herzegovina, even at the time of war activities, and especially after the cessation of life threats as the conflicts stopped.

A particular problem is caused by low level of care from the side of society, its engagement in decreasing of PTSD prevalence rate in our country.

Being a part of population certainly exposed to series of traumatic experiences which directly resulted in their permanent disabilities, it is interesting to study degree of disorder and signs of disorder of PTSD among the war disabled persons.

Based on our experience from every day practice in the Mental health center showing the better results in processing of traumatic experience with those war disabled persons actively involved in sport activities organized within some war disabled associations, the concept of our research were designed to get better insight into the results in processing of traumatic experiences of war disabled as a direct impact of their active involvement in sport activities.

Taking into account the outcomes of numerous researched conducted on the war veterans from the Vietnam war which showed that 15, 2% war veterans has had continuously for 20 years after the war finished some symptoms of PTSD (Kulka et al., 1990), we take a freedom in claiming that that problem is still current eight years after the war in Bosnia and Herzegovina ended.

Objective of research

The objective of research is to examine how, to what extent and in which way, the processing of traumatic experience and active involvement in sport activities are mutually linked.

Sample

The research covered 256 respondents, all war disabled persons. The research was conducted during December 2002 in Zenica. Total number of war military disabled registered in Zenica municipality amounts about 1100. It means that the research covered around 25% of total population, subject of the research.

All examinees were war military disabled and the average disability degree was 47, 35% (SD 22, 35). 74% of the examined war disabled was not involved in any sport activities while 24% went actively in for sport.

Variables included into the research

According to the research conception, the following variables were defined through changeable measurement tools:

CISS-Inventory of behavior in stress situations (Endler and Parker, 1994)

Inventory comprises five sub-scales as follows: oriented behavior, emotions-oriented-behavior, and scale of avoidance, destruction-oriented-behavior and scale of social isolation.

The researches conducted on various populations show the existence of three factors. By analyses of factors done on our sample, twelve factors are extracted which could be furthermore reduced to three factors, although it was necessary to clear the questionnaire from such items "went astray" in some wrong sub-scales. Thus, on average, we reduced the inventory to first three sub-scales, namely, task-oriented behavior scale, emotion-oriented behavior and avoidance scale. Such structure of a questionnaire can be explained only by specificity of sample of the research.

Plausibility for the scales, which the researchers have been, achieved so far amount between.77 and.92, which is in accordance and plausibility we got for our three sub-scales:

Task-oriented	$\alpha = 0,8750$
Emotion-oriented	$\alpha = 0,8633$
Avoidance	$\alpha = 0,7703$

Number of the war traumatic events

Data on exposure of the respondents to the various traumatic experiences during the war have been compiled by the inventory of the war traumatic events, that we constructed based on the similar existing inventories, such as PSS, excluding from the inventories all those items related to traumatic experiences likely to be experienced by our respondents, e.g. wounding, direct or indirect life threatening, and others.

Alfa coefficient of plausibility with our sample is.84.

Current problems and difficulties

Data on exposure of the respondents to stressful situations in their present lives have been achieved through application of the inventory of current problems and difficulties the respondents are facing. The inventory was constructed based on similar inventory from the questionnaire PSS.

The questionnaire comprises 11 particles related to potential stressful events in every day life. The particles are of alternative type (if the assumptions are related to him/her, the respondent's answer is "yes"). Total result is a sum of answers.

Alfa coefficient of plausibility with our sample is.55.

Questionnaire of posttraumatic stressful reactions

The Horowitz scale is used (Impact of event scale, Horowitz at al, 1979), which examines two groups of PTSP symptoms, namely, intrusion and avoidance.

By factor analysis of the questionnaire applied to our sample we got three factors, which is in accordance with the results of other researchers who also found out that the items 8 and 15 could form separate factor.

The authors state that Alfa coefficient of plausibility for sub-scale of intrusion is.78, while for the scale of avoidance is.82. The coefficient of internal consistency for complete scale is.86.

The coefficient of plausibility we got on our sample is as follows:

Avoidance	$\alpha = 0,8039$
Intrusion	$\alpha = 0,8863$
Complete scale	$\alpha = 0,8912$

SCL-90

SCL-90 is a multidimensional inventory of symptoms based on self-estimation.

SCL-90 gives scores for nine dimensions of symptoms and three global indications of pathology. The dimensions of symptoms are: somatisation, obsessive-compulsiveness, phobias, paranoid ideations, and psychoticism. Global indicators are: global index of seriousness, index of disorders positive indicator and total positive indicator.

On our sample, the following Alfa coefficients are obtained:

scl.k1	Somatisation	0,9126
scl.k2	Obsessive-compulsive	0,8592
scl.k3	Social phobia	0,7707
scl.k4	Depression	0,9027
scl.k5	Anxiety	0,8997
scl.k6	Aggression	0,8278
scl.k7	Phobic anxiety	0,8188
scl.k8	Paranoid ideation	0,7195
scl.k9	Psychoticism	0,8221
scl.kx	Zusatz: Skalenwert	0,7759

Plausibility for internal consistency of complete scale is .98 with our sample.

General life tendency

Data on general life tendency are obtained based on the questionnaire constructed with the aim of information collection by the respondents on their satisfaction with life and life conditions.

Results of the research: Traumatic experiences during the war

As it could be seen from the sample description, all our respondents belong to the category of war disabled persons. The percentage of disability goes between 10% and 100%. All our respondents got their disability by wounding. That wounding is at the same time the most significant traumatic experience for them.

Apart from the wounding, we have at our disposal the data on other significant traumatic experiences of our respondents.

were exposed to during the war. Our data show that **72%** of respondents found themselves in the situation they considered as life threatening one, **21%** experienced direct threats with death and injuries by the others, **10, 9%** were tortured during the war, **4%** were sexually abused, **9, 8%** were captured and detained into the detention camps, **41, 8%** were exposed to the extreme starving that it seemed they could not survive, **61, 8%** witnessed the killing of other person, **8%** witnessed the torturing of a beloved person, **76%** saw the corpse of a beloved person, **78, 9%** respondents stated that their beloved persons were severely wounded during the war, **9, 8 %** that their beloved persons were sexually abused in the war, **39, 3%** that their beloved persons were tortured in the war, **49, 5%** that their beloved persons were captured and detained in the detention camp, **16, 7%** stated that their beloved person went to the enemy's side, **68, 4%** were separated from their families, **21, 5** state that their homes were severely damaged during the war, **25, 1%** that they lost considerable part of their property, **12%** state that the enemy's soldiers broke by force their homes, **16%** that they were expelled during and immediately after the war.

Current problems and difficulties:

48, 7% of respondents state that their current living conditions are bad, **9, 5 %** that they are still displaced or refugees, **57, 5%** that their dwellings are still unsolved, **8%** they do not have adequate personal documentation, **65, 1%** that their family members are unemployed, **57, 1%** that their debts exceed their monthly incomes, **58, 9%** have severe health problems, **38, 9 %** their family members have severe health problems, **52, 7%** face the problems in education of their children, **17, 1%-**still separated from their beloved children, **18, 9%** some of their beloved persons are still considered missing.

General life tendency

The results show that **47, 3%** respondents are not satisfied with their life, **62, 3%** are not satisfied with their health condition, **62, 6%** are not considered themselves as happy persons, **33, 8%** are not satisfied with their sexual life, **24, 7%** are not satisfied with family life.

We also got the following outcomes: **53, 1%** respondents state they smoke too much, **12%** that they get often drunken, **34, 5%** they regularly takes tranquilizers.

Presence of PTSP

On IES scale posttraumatic stress reactions, 6, 5% respondents do not show any symptoms, 15, 3% belongs to PTSD risk group, 24, 7% show signs of disorder, and 53, 5% respondents show symptoms from the category of PTSD.

T-test of significance-Results

Applied tests of significance gave the following results for particular categories.

The results showing a significant statistical difference level are only presented here.

T-test for a criterion of the active involved in sport activity shows a significant difference between those actively involved in sport and those who are not, for the following variables:

Degree of permanent acquired disability, namely, war disabled that go in for sport have statistically significantly higher degree of disability ($M = 55,08$) than those who do not go in for sport ($M = 44,91$) at the level of significance of $p = ,001$

Life satisfaction- war disabled who go in for sport show statistically significant higher degree of life satisfaction ($M = 3,2879$) in comparison to the disabled who are not engaged in sport activities ($M = 2,4785$, at the significance level of $p = ,000$.

General presence of mental pathology symptom- the war disabled involved in sport show statistically lower degree of mental pathology symptom presence ($M = 2,1971$) than those war disabled who do not go in for sport ($M = 2,4054$) at the significance level of $p = 0,30$.

Degree of social phobia symptom: the war disabled involved in sport activities show statistically considerable lower degree of social phobia symptom ($M = 2,3502$) that the war disabled who do not go in for sport ($M = 2,5839$) at the significance level of $p = ,019$.

Degree of depression symptom: the war disabled who go in for sport show statistically considerable lower degree of

depression ($M = 2,0851$), than those who do not ($M = 2,3698$) at the significance level of $p = .015$.

Degree of anxiety symptom: the war disabled who go in for sport show statistically considerable lower degree of anxiety symptom ($M = 2,1591$) than the war disabled who are not involved in any sport activities ($M = 2,3956$) at the significance level of $p = .050$.

Degree of psychotic production symptom: the war disabled who go in for sport show statistically significant lower degree of psychotic production symptom ($M = 1,8515$) than the war disabled who are not involved in any sport ($M = 2,2077$) at the significance level of $p = .000$.

Pattern of facing stress- the war disabled involved in sport show statistically significant higher tendency to task-oriented behavior in facing stress ($M = 50,6364$) than the war veterans who are not involved in sport ($M = 45,0574$) at the significance level of $p = .000$.

For other variables included in the research there is no significant difference between the respondents who actively goes in for sport and those who do not.

Conclusions

From the results got in our research it is evident that involvement in sport activities with the war disabled is connected with the degree of traumatic events processing, particularly when it comes to general presence of mental pathology level, the symptoms of social phobia, depression, anxiety and psychotic production, and that sport activities are significantly connected with increasing orientation towards task in stress situations.

According to the researches in psychology of sport, which show lower prevalence of symptoms of depression and anxiety with the persons who actively go in for sport, we can potentially state that the involvement in sport activities with the war disabled category improves the traumatic experience processing. However, having in mind that we lack data on mental health status with our respondents going in for sport prior to their involvement in sport activities, we should not assume the interface between those variables. There is still open question whether the war disabled are actively involved in sport because

they are more mentally health or they are more mentally health because of their involvement in sport.

However, it is evident that the percentage of the war disabled being involved in sport (24%) is considerably higher than percentage we could expect in that population, which is about 4% for chronological age our respondents belong to.

It is also noticeable that the persons more frequently go in for sport as their permanent disability degree increases, which is not in accordance with our expectations where correlation between disability degree and sport involvement amounts $r=189$ with level of significance of $p=,002$.

The war disabled who go in for sport are generally satisfied with their lives to greater extent regardless to their disability which makes them unable of independent performance of great part of every day activities. However, it should be pointed out that, although there are no clear indicators, involvement in sport preceded to higher degree of traumatic stress processing since it cannot be expected that usual mechanisms to cope stress for period longer than 8 years would enable a positive outcome of processing and long-term adjustment for the persons with higher degree of disability who are at the same time more exposed to series of problems and obstacles in every day life.

According to the results we got in our research we can state the following:

War disabled who go in for sport show higher degree of traumatic experience processing and higher degree of long-term adjustment; they are more satisfied with their life and show more adequate mechanisms for coping stress in stressful situations, although there are higher registered tendency of sport involvement with increase of permanent disability degree;

We could not prove connection between sport involvement and traumatic experience degree, and could not acquire statistically considerable connection between current problems and difficulties, regardless to the direction of connection, which possible leads to conclusion that sport involvement stimulates traumatic experience processing and long-term adjustments with the war disabled.

Literature

- Bat- Zion, N. & Levy- Shiff, R. (1993). Children in War: Stress and coping reactions under the threat of the Scud missile attacks and the effect of proximity. In L. Lewis & N. Fox (Eds.), *The Psychological effects of war and violence in children* (143-161). Hillsdale: Erlbaum.
- Breslau, N., Davis, G.C., & Andreski, P. (1991). Traumatic events and post traumatic stress disorder in an urban population of young adults. *Archives of General Psychiatry*, 48, 216-222.
- Ehlers, A. & Steil, R. (1995). Maintenance of intrusive memories in Posttraumatic Stress Disorder: A Cognitive approach. *Behavioural and Cognitive Psychotherapy*, 23, 217-250.
- Ehlers, A. & Clark, D.M. (2000). A cognitive model of posttraumatic stress disorder. *Behavior Research and Therapy*, 38, 319-345.
- Ellis, A., Stores, G. & Mayou, R. (1998). Psychological consequences of road traffic accidents in children. *European Child and Adolescent Psychiatry*, 7, 61-68.
- Heim, C., Owens, M. J., Plotsky, P. M. & Nemeroff, C. B. (1997). Persistent changes in corticotropin- releasing factor systems due to early life stress: Relationship to the pathophysiology of major depression and post- traumatic stress disorder. *Psychopharmacological Bulletin*, 33, 185-192.
- Foa, E. B., Steketee, G. & Olasov, B. R. (1989). Behavioral/ cognitive conceptualizations of posttraumatic stress disorder. *Behavior Therapy*, 20, 155- 176.
- Heltzer, J.E. et. Al. (1987). Post- traumatic stress disorder in the general population. *New England Journal of Medicine*, 317(26), 1630- 1634.
- Horowitz, M. J. (1976). *Stress response syndromes*. New York: Aranson.
- Horowitz, M. J. (1991). *Person schemas and maladaptive interpersonal patterns*. Chicago: University of Chicago Press.
- Kulka, R. A., Schlenger, W., & Fairbank, J. (1990). *Trauma and the Vietnam war generation*. New York: Brunner/Mazel.

- Mc Nally, R. & Shin, L. M. (1995). Association of intelligence with severity of posttraumatic stress disorder symptoms in Vietnam combat veterans. *American Journal of Psychiatry*, 152, 936- 630.
- Pillmer, D. B. (1998). What is remembered about early childhood events? *Clinical Psychology Review*, 18, 895- 913.
- Pynoos, R. S. Et al. (1987). Life threat and posttraumatic stress in school- age children. *Archives of General Psychiatry*, 44, 1057- 1063.
- Pynoos, R. S., Steinberg, A. M. & Goenjian, A. (1996). Traumatic stress in childhood and adolescence. Recent development and current controversies. In B. Van der Kolk et al. (eds.). New York: Guilford Press.
- Pynoss, R. S., Steinberg, A.M. & Wraith, R. (1995). A developmental model of childhood traumatic stress. *Developmental Psychopathology*. New York: Wiley.
- Schwarz, E.D. &Kowalski, J. M. (1991). Posttraumatic Stress Disorder after a school shooting: Effects of symptom threshold selection and diagnosis by DSM-III, DSM- III-R, or proposed. *American Journal of Psychiatry*, 148, 592- 597.
- Saxe, G. N., Chinman, G., Berkowitz, R. Hall, K., Lieberg, g., Schwartz, J. & van der Kolk, B. A. (1994). Somatization in patients with dissociativedisorders. *American Journal of Psychiatry*, 151, 1329- 1335.
- Yule, W. & Williams, R. (1998). Post traumatic stress reactions in children. *Journal of Traumatic Stress*, 3, 279- 295.

Summary

The objective of research was to prove whether, to which extent and in what way, traumatic experience processing and active sport involvement are in mutual relation.

The research covered 256 respondents, all the war disabled. The total number of registered war disabled in Zenica municipality is about 1100. Thus, the research covered about 25% of the total population, subject of the research.

All respondents are the war disabled and average disability degree is 47, 35% (SD=22, 35). 74% respondents are not actively involved in sport, and 24% of them are.

The research includes the following variables: degree and kind of traumatic experience during the war, degree and presence of present life problems and difficulties, mechanisms for coping stress, degree of traumatic experience processing and degree of long-term adjustment.

The results of research show the following:

The war disabled go in for sport prove to have higher degree of traumatic experience processing and long-term adjustment; they are more satisfied with their lives and have more adequate mechanisms for coping stress situations, although the tendency of sport involvement becomes higher with increasing permanent acquired disability.

Between sport involvement and degree of experienced traumatic experiences, and current problems and difficulties we have not got any significant connection, regardless to the direction of connection, which possible could lead to the conclusion that sport activity stimulates traumatic experience processing and long-term adjustment with the war disabled.

Amel Alić

OSOBE POSEBNIH POTREBA IZMEĐU MEDICINSKOG I SOCIJALNOG MODELA

Abstract

Cilj ovog kratkog prikaza je ponuditi presjek promjena koje su se desile u protekle četiri decenije, a koje su odredile bitno drugačiji pristup osobama posebnih potreba. Promjene se, naravno, nisu desile naglo, a o stvarnim učincima se još uvijek ne može govoriti budući da proces nije okončan. Nova znanstvena saznanja, te određene konsekvence koja su ona imala na izrastanje nove paradigme, moguće je promatrati u rasponu od medicinskog do socijalnog modela. Dok je prvi nudio odvojene škole, etiketiranja, stigmatizaciju i marginaliziranje, socijalni model je otvorio široku polemiku o ulozi pojedinaca i društva u cjelini, te njihovoj odgovornosti da se nehumani karakter odnosa spram osoba posebnih potreba promijeni. Premda inkluzija u obrazovanju u mnogim svojim postavkama nastoji realizirati vrlo složene i prečesto nerealne zadatke, o inkluziji kao pokušaju da se humanizira škola i društvo, svakako vrijedi razmisliti.

Ključni pojmovi: Inkluzija u obrazovanju, medicinski model, psihologijski model, socijalni model, dualni i objedinjeni sistem

Neke od temeljnih postavki inkluzije u obrazovanju

Premda savremena promišljanja o novom konceptu organiziranja školskog sistema, te života općenito, sugeriraju prevazilaženje različitosti i isključivosti među ljudima, svijet u kojem živimo je nametnuo dominirajuće ekskluzivne obrasce, naglašavajući različitosti. Koncept inkluzije i pored različitih tumačenja i brojnih definicija prevashodno je nastao na temeljima potrebe da se društvo bitno drugačije odredi prema osobama posebnih potreba.

“Ako se specifična situacija definira kao jedina moguća stvarnost, tada će ona biti takvom stvarnošću u svim svojim konsekvencama”
(Thomas & Thomas, 1932)

Tako, Skrtić (1994, prema Stainback and Stainback, 1996., str.11) inkluziju definira kao *novu paradigmu razmišljanja i postupanja na način koji uključuje sve osobe u društvo, gdje su različitosti postale više normom nego izuzetkom.*

Prema Lipsky i Gartner (1996, str.763), *inkluzija je priprema za uključivanje učenika sa poteškoćama, kao i onih sa više ustanovljenih potreba, u susjedne škole, sa vršnjacima, uz neophodnu podršku službi i dopunske pomoći, kako bi se istovremeno realizirao uspjeh i na planu učenja, kao i na planu pripreme djece za ravnopravno participiranje u društvu.*

Već ova dva pokušaja definiranja inkluzije upućuju na ambiciju da se unutar jedne ideje smjeste sva nastojanja proistekla iz nove paradigme promišljanja. Tako bi inkluzija imala pretenziju da se poboljša stanje i to na planu: društvenih uređenja, organizacija školskih sistema, važećih zakona (što je i proizvelo opći trend segregiranja i odvajanja na “normalne” i “specijalne”); te suptilne probleme koji su zapravo procesi čije odvijanje počiva u samim ljudima, kroz vrednovanja, uvjerenja, stavove i obrasce ponašanja.

Zbog toga već temeljne postavke inkluzije ističu važnost razumijevanja inkluzije kao načina razmišljanja baziranog na uvjerenjima i stavovima koji su u službi stvaranja inkluzivnog društva, zajednice i škole. Izreku s početka teksta, te većinu definicija inkluzivnog obrazovanja, Thousand i Villa (1990) razrađuju kroz tri ključne tačke:

sva djeca su sposobna da uče (shodno svojim sposobnostima);

sva djeca imaju pravo da budu odgajani i obrazovani sa svojim vršnjacima u heterogenim razredima unutar svojih lokalnih škola, te

odgovornost je na školskom sistemu da se suoči i (adekvatno) riješi različite odgojno-obrazovne i psihologijske potrebe svih učenika.

Upravo ove tri stavke i predstavljaju okosnicu promjena koje su se desile u školi i društvu općenito, vremenski smještene u protekle četiri decenije. Navedeno razdoblje donijelo je, sasvim

sigurno, promjenu paradigme, apelirajući na svijest pojedinaca i zajednice, te evoluirajući od medicinskog ka socijalnom modelu, na kojem je i izrasla ideja inkluzije.

Od medicinskog modela do «nove paradigme»

U teorijskom i praktičnom smislu, vrijednosti su različito birane i razumijevane u pogledu odnosa prema osobama posebnih potreba.

Različita društva su na različite načine interpretirala psihofizičke nedostatke. Premda se u svetim spisima monoteističkih religija prepoznaje nedvosmislen imperativ da se sa osobama posebnih potreba postupa na način koji će potvrditi njihovu ravnopravnost u odnosu na ostale članove zajednice, povijest psihofizičke nesposobnosti, zapravo je povijest dehumaniziranog čovjeka¹. Autori koji su se bavili historijom stavova prema hendikepiranima, konstatovali su tri odvojena perioda ili tri faze odnosa društva u odnosu na položaj osoba posebnih potreba²:

¹ "Karakteristika prvog perioda je napuštanje i ubijanje defektne dece. Herodot i Demokrit su smatrali da je pravo svake društvene zajednice da se oslobodi nesposobnih za rad i to ubijanjem. Spartanci su svoju defektnu decu bacali sa jedne stijene. Kroz duгу historiju ljudskog društva srećemo, uglavnom, negativan odnos prema osobama sa slušnim oštećenjima. Mada je Bog još starim Jevrejima, preko Mojsija, naredio da budu saosjećajni prema gluhima, njihovi zakoni su ih diskriminirali u pogledu rada i sopstvene imovine. Stari Grci također su pokazivali negativne stavove prema gluhima. Krez, kralj Lidije, imao je dva sina od kojih je jedan bio gluh. Krez je odbio da ga prizna i da mu svoje prezime. Aristotel je izjednačavao gluhoću sa nesposobnošću mišljenja. Grčka reč "coffos" označava da je neko istovremeno gluh i mentalno zaostao. Posljednjih decenija dešavaju se mnoge pozitivne promjene u odnosu prema svim kategorijama hendikepa, pa i prema gluhima. Moderno društvo pokazuje sve veću brigu prema hendikepiranima ali i pored ostvarenog napretka hendikepirani su još izloženi stereotipijama i nepovoljnom odnosu okoline" (Radoman V. (1995). *Empirijsko istraživanje stavova prema različitim hendikepima, naročito prema gluvoći i prema gluvima*, U: Defektološka teorija i praksa, god. XXXIX, br.1, Beograd, 106-113).

² Radoman V. (1995). *Empirijsko istraživanje stavova prema različitim hendikepima, naročito prema gluvoći i prema gluvima*, U: Defektološka teorija i praksa, god. XXXIX, br.1, Beograd., 106-113.

period primitivnog i surovog odnosa (nerijetko zagovarajući potrebu fizičke likvidacije “nesposobnih” i “hendikepiranih”)

period azila, odnosno segregacije, ali i određene vrste staranja o hendikepiranima (u specijalnim institucijama);

period socijalne integracije.

Praćenje razvoja ideje inkluzivnog obrazovanja i pored različitih interpretacija i periodizacija, gotovo po pravilu vraća nas do '60-tih godina prošlog vijeka. Tako zagovaranje uključivanja osoba posebnih potreba u društvene tokove kao punopravne i ravnopravne članove društva, redovno polazi od perioda u kojem je dominirao medicinski pristup. Autori kao što su Peter Clough i Jenny Corbett (2002), već sami naziv ovog perioda povezuju sa logikom promatranja i cjelovitog odnosa spram osoba posebnih potreba: u centru interesovanja je deficit, naglašava se bespomoćnost i slabost, a osobi koja se promatra (ili tretira) nametnuta je uloga pacijenta. Klijent je u takvoj poziciji pasivan, a osoba zadužena za rad sa ovakvim osobama je u ulozi “nadređenog”.

«medicinski model»	
fokusiran je na: bolest etiologiju problema patologiju specifični tretman reagirajuća mjerenja	više nego na: zdravlje individualno iskustvo vanjske faktore cjelovitu podršku preventivna mjerenja

Tabela 1. Neke karakteristike “medicinskog modela”
Adaptirano prema Baley, J. (1998, prema Clough and Corbett, 2002, str. 11).

Sa aspekta škole i dominantnog oblika građenja odnosa u procesu edukacije, ovaj model reducira mogućnost šire društvene intervencije (ili ulogu razrednog ozračja), pa je učenik samo objekat u interakciji. U tom smislu, učenicima posebnih potreba i nije bila namijenjena mainstream škola, već odvojeni program u okviru specijalnih škola i razreda.

No, kritika koja se izriče kada se govori o ovom modelu, mnogo više je usmjerena na samu suštinu interpretacije i generalnog percipiranja osoba posebnih potreba. U okviru ovog modela, društvo praktično intervenira otvarajući specijalne institucije u kojima nakon smještaja, prestaje dalje interesovanje za takve osobe. Oni se u takvim institucijama predaju na brigu specijalnim službama, te od najranijeg djetinjstva bivaju isključena i distancirana od društva. Kao nesposobnima da privređuju, stvaraju dohodak i budu "korisnim" članovi društva, njima je bila namijenjena uloga potpuno marginaliziranih članova, bez adekvatne brige, pažnje i ljubavi koje se mogu naći samo u primarnom socijalnom jezgri i lokalnoj zajednici, te u okruženju vršnjaka.

Pored ovako intoniranih kritika, zapaža se i dehumanizirajući karakter odnosa terapeut – pacijent, u kojem se pored autoritarne pozicije prvih, pojavljuje i efekat rangiranja. Kritički odnos prema medicinskom modelu naglašava i nespremnost da se pozicija profesionalno – centrirane brige i podrške usmjeri više na vođenje zdravstvene zaštite, u kojoj bi pacijent imao aktivniju ulogu (Bailey, 1998; prema Clark, Dyson and Millward, 1998).

Pozivajući se na nalaze i istraživanja Eastman i Oates, Bailey (prema Clark, Dyson and Millward, 1998, str. 52) nudi definiciju i proširuje razumijevanje medicinskog modela kroz pet ključnih elemenata:

Pažljivo proučavanje problema s ciljem pronalaženja uzročnih faktora. Ovo uključuje prikupljanje podataka kako bi se shvatio medicinski aspekt problema.

Eksperimentalna faza radi dijagnosticiranja najefikasnijeg tretmana liječenja.

Intervencija kroz koju se podrazumijevao određeni tip tretmana.

Rigorozna evaluacija rezultata eksperimenta i tretmana.

Dugoročno praćenje pacijenta s ciljem bilježenja napretka, vrednovanja uspješnosti tretmana i mogućih štetnih efekata.

Najslikovitiji primjer funkcioniranja odnosa terapeut – pacijent, u okviru medicinskog modela, moguće je prepoznati kroz razvoj shvatanja pojma "poteškoće u učenju" (learning disabilities).

Pojašnjenja i primjedbe medicinskog modela	Obrazloženje komentara	Autori
Sužen i redukcionistički pristup; pacijenti se promatraju sa aspekta individualne patologije; skrb je usmjerena na psihološke uzročnike i bolest, pa fragmentiranje u pristupu često zanemaruje društvene uzročnike	Istraživanje sugerise da cjelovitiji pristup uz istovremeno uvažavanje psiholoških i socioloških faktora unapređuje zdravstvenu brigu	Reed and Watson (1994)
Medicinski model poklanja nedovoljnu pažnju ulozi klijenta u procesu liječenja; klijentu se nameće receptivna i pasivna uloga	Uključivanje pacijenta s ciljem preuzimanja odgovornosti za napredak u liječenju dokaz je za potrebom aktivnije uloge i modela usmjerenog na participaciju	Chewning and Sleath (1996)
Dominirajuća paradigma znanstvene medicine ugrožava prava pacijenta; pacijentu je uskraćen subjektivni sadržaj; organi i tkivo su u centru pažnje; mali značaj se poklanja mogućnostima i sposobnostima pacijenta	Potiče raspravu o filozofskim utemeljenjima i ljudskim pravima	Stambolovic (1996)
Medicinsko osoblje je u privilegovanom položaju u odnosu na pacijente, kojima je namijenjena uloga onih koji se trebaju sažaljevati	Zagovara pomak od akutne brige ka društveno utemeljoj zdravstvenoj zaštiti s ciljem uključivanja zajednice u partnerski odnos, a sve zbog činjenice da ovakav pristup nije moguć u okviru medicinskog modela	Schroeder (1994)
Dijagnosticiranje je srž medicinskog modela; to je multifunkcionalan i složen proces	Dijagnoza počiva na četiri razloga: opisu, klasifikaciji i taksonomiji; predviđanju prognoze; ustanovljavanju terapije; te razumijevanju patologije	Eastmen (1992)

*Tabela 2. Pregled komentara i kritika medicinskog modela
Adaptirano prema Bailey, J. (prema Clark, Dyson and Millward, 1998,
str. 51.)*

Tradicionalna razumijevanja poteškoća u učenju razvili su kroz svoje radove Strauss i Lehtinen (1947, prema Stenberg & Spear-Swerling, 1999). Njihov rad bio je baziran na opserviranju djece čiji su se problemi u školovanju i ponašanju na sličan način ispoljavali kao i kod djece sa dijagnosticiranim oštećenjima na mozgu. Istovremeno, oni su se bavili i ispitivanjima koja su imala za cilj da se utvrdi stupanj povezanosti između školskog neuspjeha učenika i problema u ponašanju, prvobitno pretpostavljajući da razlozi za obje pojave počivaju u određenim oštećenjima mozga. Ovakav način razmišljanja imao je za konsekvencu preovladavajuće mišljenje tokom 60-tih godina po kojima su se za poteškoće u učenju po pravilu uzroci tražili u neurološkoj i patološkoj prirodi.

Termin “poteškoće u učenju”³ uveo je Kirk (1962, prema Stenberg & Spear-Swerling, 1999) da bi opisao učenike koji “ispoljavaju retardiranost, poremećaj ili usporeni razvoj u jednom ili više procesa kao što su govor, čitanje, pisanje, aritmetika, ili ostali problemi koji su rezultanta psihološkog hendikepa uzrokovanog mogućim cerebralnim disfunkcijama i/ili poremećajima (smetnjama) emocionalnog ponašanja”. U kasnijim radovima, korištene su različite varijable kao indikatori patologije mozga u slučajevima poteškoća u učenju, pa tako:

Kerpart govori o *neadekvatnosti u motornom razvoju*,

Prema Frostingu i Wepmanu to je *vizuelna i auditivna percepcija*,

Kirk & Kirk isto prepoznaju kao *psiholingvističku sposobnost*

Connor kao *vještinu memorijskog i informacijskog procesuiranja* (sve prema Stenberg & Spear-Swerling, 1999).

Tokom proteklih desetljeća brojne definicije imale su za cilj opisati djecu sa oštećenjima mozga, hiperkinetikom⁴,

³ U literaturi na engleskom jeziku: “learning disabilities”.

⁴ Prema Defektološkom leksikonu (1999., str. 417.), hiperkinetički sindrom, svodi se na puku disharmoničnost u razvoju struktura psihomotorike i ličnosti djeteta u cjelini. Na simpozijumu o hiperkinetičkom sindromu održanom u Londonu 1962.godine, učesnici su iznosili različite opise ove kliničke pojave, koristeći pri tom i svoje termine. Utvrđeno je da se sve opisane kliničke slike svode na slijedeća četiri simptoma: *poremećaj pažnje, povišena potreba za pokretom i kretanjem, impulsivnost i slab uspjeh u školi*.

neurološkim poteškoćama, disleksijom⁵ i afazijom⁶. Svi ovi različiti termini na sličan način su tretirani s obzirom da za polazište izučavanja poteškoća u učenju uzimaju pretpostavku da uzroci za istu počinju u mozgu. Preciznije rečeno, neuspjeh učenika razumijevan je kao individualna patologija, pripisujući se medicinskom/zdravstvenom stanju. Svjetska neurološka federacija⁷ definisala je razvojnu disleksiju kao: “poremećaj manifestovan teškoćama u učenju čitanja uprkos konvencionalnim instrukcijama, adekvatnoj intelektualnoj sposobnosti i socio-kulturološkim mogućnostima”.

Uprkos pojednostavljenom načinu promatranja deficita i protivrječnosti neuspjeha u školovanju, sva ova razmatranja nisu mogla zaobići kritičke osvrte. Tradicionalni model promatranja poteškoća baziran je na medicinskom modelu po kojem su *simptomi* bolesti znak izražene *patologije*. Precizna *dijagnoza* treba da identifikira patologiju i otvori put ka odgovarajućem *tretmanu*. Tretman treba da neutrališe patologiju i pruži odgovarajući *lijek*. Npr.:

Simptom →	školski neuspjeh
Patologija →	insistiranje na neurološkom deficitu
Dijagnoza →	psihološka testiranja
Tretman →	individualizacija (IEP – individualized education program)

Iako ovakav postupak realizatore čini svojevrsnim “specijalistima”, ostalo je neriješeno pitanje između formalne definicije, karakteristika učenika identificiranih kao «učenici s poteškoćama u učenju» i mogućih (adekvatnih) dijagnostičkih instrumenta ili kliničkih procedura.

⁵ Prema Defektološkom leksikonu (1999., str. 110.), «disleksija podrazumijeva teškoće u učenju čitanja koje se ispoljavaju kod neke djece, dok su teškoće u toj oblasti već savladali njihovi vršnjaci iste inteligencije, istog sistema i kvaliteta obuke i sličnih porodičnih i socioekonomskih uvjeta života».

⁶ Afazija (aphasia; grč.a – bez, phanai – govoriti) podrazumijeva «gubitak ili poremećaj stečenih jezičkih funkcija prouzrokovan oštećenjem mozga. Ispoljava se poremećajem jednog ili više aspekata složenog procesa verbalne komunikacije koji može da se manifestuje teškoćama u razumijevanju, imenovanju, spontanom govoru, ponavljanju, čitanju, pisanju ili verbalnom mišljenju» (citirano prema: Defektološki leksikon, (1999). Beograd, str. 34.)

⁷ izvorno: «World Federation of Neurology»

Nasuprot prvobitnim analizama, naknadne dijagnostičke procedure sa djecom označenom kao «djeca s poteškoćama u učenju», rijetko su pokazivala vidljive znakove neuroloških problema, ili različitih formi psiholoških poremećaja. Shepard, Smith i Vojir (1983, prema Stenberg & Spear-Swerling, 1999) ustanovili su kako u populaciji učenika sa poteškoćama u učenju manje od 1% njih pokazuju neurološke znakove teškog oštećenja mozga, neznatna manjina učenika pokazuju više dvoznačne znakove (prije kao neurološko-razvojne razlike nego kao defekte). 4, 7% demonstriraju kliničke znakove “visoko-kvalitativnih dokaza” procesuiranih dokaza i 11, 1% markirano je kao “srednje-kvalitativni” klinički dokazi deficita. Više od 97% učenika sa poteškoćama u učenju u ovom istraživanju ne pokazuju znakove psihičkih nedostataka. Zakratko su, u tom smislu, mnoga istraživanja unosila konfuziju po pitanju ustanovljavanja dokaza o strogom razlikovanju između školskih postignuća i potencijala. Tako su se, u principu, sva dotadašnja istraživanja svodila na pretpostavke kako će učenici sa ranijim slabijim uspjehom imati i ubuduće slabije rezultate, dok će djeca kod koje su ustanovljeni određeni neurološki nedostaci i imaju slab uspjeh, i ubuduće imati slabe rezultate zbog slabog potencijala.

Medicinski model počiva na pretpostavci kako će tačna dijagnoza rezultirati tačnim tretmanom. Ipak, u heterogeno formiranim grupama učenika označenih kao učenici s poteškoćama u učenju (a u kojima su bili i oni sa blagim nesposobnostima), mnoge metode i instruktivne tehnike nisu rezultirale uspjehom. Tako su mnoga istraživanja pokazala da različite tradicionalne pretpostavke bivaju neprimjenljive u školskoj praksi.

* * *

Premda se u većini teorijskih razmatranja razdvajaju medicinski i psihologijski pristup osobama posebnih potreba, moguće je susresti se i sa poistovjećivanjima u razumijevanju ova dva pristupa. Tako Clough (2002) poistovjećivanje ova dva pristupa ne prepoznaje samo u njihovoj istovremenoj prilagodljivosti na teorijskoj i prepoznatljivosti na praktičnoj ravni. U stvarnosti, jasno shvaćanje ovih termina nastupilo je tek u periodu kritičkog odnosa spram njih. Clough naglašava i to da razumijevanje ovih pojmova “ne obuhvata samo konceptualni

identitet, već uključuje i operacionalno značenje” (Clough, 2002., p.11).

Potreba da se pristup osobama posebnih potreba određuje medicinskim tretmanom i klinički orijentiranim testiranjima, zahtijevali su, prevashodno, angažman liječnika, psihijatara, te u najmanjem obimu školskih psihologa. Ispitivanja su uglavnom uključivala jednu sesiju, tokom koje bi se uz normativno testiranje i projektivno testiranje ličnosti, donosili sudovi, određivao tretman i “pacijent” eventualno upućivao u odgovarajuće kategorije unutar specijalnih škola.

Uslijed izlaganja osoba posebnih potreba testiranju, uz segregaciju se javljao i problem stigmatizacije, kategorizacije i, općenito, svakog oblika markiranja. Istovremeno, ništa se nije poduzimalo na planu mijenjanja stavova “sposobnih” članova društva kako bi oni bili spremni tretirati osobe posebnih potreba kao ljudska bića (u punini tog značenja). Oba navedena modela bavila su se samo vidljivim manifestacijama potencirajući zatečeno stanje, bez konkretnih ciljeva u smislu prihvatanja ovih osoba unutar društva, ne dajući recepte koji bi uključili društvenu intervenciju. Tako je škola, pravilima nametnutim izvana, ostajala zatvorenom za osobe posebnih potreba, zatvarajući oči pred konkretnim problemima, prepuštajući brigu specijalnim službama.

Ipak, i pored činjenice da veliki broj autora, koji se bave pitanjem inkluzije, insistiraju na kritičkom odnosu spram medicinskog i psihologijskog modela, od iznimnog je značaja naglasiti kako u svim ovim kritikama ne treba pretjerivati. Istina je, zapravo, da su ova dva modela bila zaokupljena poboljšanjem stanja osoba posebnih potreba, te ih, u tom smislu, treba tako i promatrati. Mnogi elementi i karakteristike ovog perioda i daljnje su aktuelni, a u nešto drugačijem općedruštvenom kontekstu, osnovna obilježja dijagnoze i tretmana ne prestaju da važe. U najkraćem, modeli iz kojih se iznjedrila ideja inkluzije mnogo više su bili upućeni na bitno mijenjanje svijesti drugih članova zajednice spram osoba posebnih potreba.

Izrastanje novog modela

Model deficita po prvi put je ponudio nešto humaniji pristup, dopuštajući osobama posebnih potreba da u izvjesnom

smislu budu dijelom škole i društva. U okviru ovog modela po prvi put se javlja pojam integracije, otvarajući mogućnost postupnog i djelimičnog uključivanja djece s manjim teškoćama u postojeći, redovni sistem edukacije.

Socijalni model je, zapravo, prvi istinski otvorio pitanje društvene odgovornosti i intervencije, naglašavajući potrebu mijenjanja dominirajućih uvjerenja, vrijednosti i stavova. Prema socijal-konstruktivistima, testiranje i ispitivanje nisu dovoljni kako bi se ustanovila geneza specifične potrebe. U tom smislu, neophodan je mnogo složeniji proces koji uključuje upravo spomenuto mijenjanje društvene stvarnosti. Potencirajući uvjerenje kako je stvarnost onakva kakvom je mi konstruiramo⁸, socijal-konstruktivisti nastoje obeshrabriti nastojanja koja tendiraju svim vrstama stigmatiziranja i kategorizacije⁹. Nasuprot ovome, prethodni, individualistički model, nudio je isključivo tri stupnja prihvatanja stavova:

eksternalizaciju,
objektivizaciju i
internalizaciju.

Ova tri stupnja predstavljaju put informacije od nametnute "istine" ka općeprihvaćenoj "istini". U konkretnom primjeru, stigmatizirani učenik biva prihvaćen takvim kroz nametnute obrasce razmišljanja, sve do same internalizacije shvatanja šire (školske ili razredne) zajednice. Markirani pojedinac osuđen je na nametnutu ulogu, bez mogućnosti ili pružanja šanse da se predstavi u drugačijem svjetlu.

U cilju mijenjanja procesa od nametnute "istine" ka stigmatizaciji, socijalni model nudi proces "analiziranja" koji predstavlja reverzibilni tok razmišljanja:

konstrukciju,
dekonstrukciju i
rekonstrukciju.

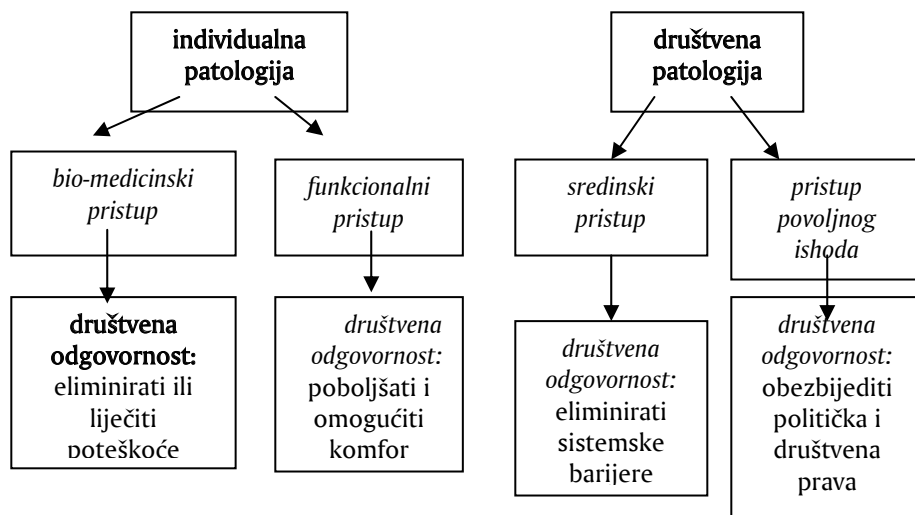
Ovaj reverzibilni proces počinje od pitanja: "zašto je neki učenik stigmatiziran", a završava mijenjanjem društvenog, školskog ili razrednog ambijenta, eliminirajući uzroke markiranja

⁸ radi usporedbe vidjeti Stainback, S. & Stainback, W., (1996). Inclusion, a guide for educators, Baltimore: Brookes Publishing Co.

⁹ opširnije: Clark, C., Dyson, A., and Millward, A., (1998). Theorizing special education, London: Routledge.

i segregacije. Na ovaj način, socijalni model ističe individualna prava pojedinca i traži rekonstrukciju i intervenciju društva.

U svojim razmatranjima odnosa pojedinac-društvo, društvo-pojedinac, M.R. Rioux¹⁰ nudi slikovit prikaz socijalne i sredinske formulacije posebnih potreba, od kojih su prve dvije rezultat individualne, a druge dvije rezultat socijalne patologije¹¹. Upravo u rasponu od individualne do socijalne patologije, moguće je i razumijeti suštinu zaokreta kada je u pitanju odnos spram osoba posebnih potreba.

Pozicija osoba sa posebnim potrebama promatrana sa aspekata individualne i društvene patologije

M.H. Rioux (1997).

Kao što prikaz demonstrira, bio-medicijski pristup predstavlja dio modela individualne patologije i apostrofira bio-medicijski uzrok posebnih potreba. Tretman koji se zagovara unutar ovog modela baziran je na potrebi hirurške intervencije, upotrebu lijekova, prenatalno snimanje i genetsku intervenciju.

¹⁰ Rioux M.H. (1997, april). *Disabilty: The Place of Judgment in a World of Fact*, Journal of Intellectual Disability, Volume 41, part 2, str. 102-111.

¹¹ Termin «patologija» ne treba poistovjećivati sa svim oblicima društvenih i individualnih devijantnosti, kao što su kriminal, asocijalno ponašanje, narkomanija i slično. Kontekst cjelokupnog rada M.H. Riouxu upućuje isključivo na poziciju osoba posebnih potreba.

Društvo kao činjenica potpuno je zanemareno, a pažnja je usmjerena na naslijeđene sposobnosti.

Funkcionalni pristup tretira funkcionalne nedostatke, te kako takvu osobu pripremiti da bude funkcionalni i u što većoj mjeri produktivni član društva. Unutar ovog modela istražuju se putevi unaprijeđenja vještina i sposobnosti u cilju podizanja korisnog pripadnika zajednice.

Socio-politička priroda deficita podrazumijeva pod poteškoćom naslijeđe socijalne strukture. Unutar socijalne patologije, pristup koji razmatra uticaj sredine teži dokazati kako društvo ima glavnu ulogu u prilagođavanju mikro i makro nivoa osobama posebnih potreba. Društvena odgovornost počiva na činjenici da je upravo ono (društvo) najodgovornije za otklanjanje sistematskih barijera koje onemogućavaju ili otežavaju socijalnu integraciju.

U okviru ovog modela, pristup “najpovoljnijeg ishoda” zagovara tezu da je društvo najodgovornije za nepovoljnu poziciju osoba posebnih potreba. Glavni cilj ovog pristupa je osvijestiti druge članove zajednice kako bi se kroz sistematska rješenja i društvenu podršku osigurao dostojanstven položaj osoba posebnih potreba.

Tako se na temeljima socijalnog modela javlja ideja inkluzije. Razmatranje navedenih modela nužno nas vraća na potrebu razumijevanja inkluzije kao koncepta koji ima za cilj obezbjeđenje neophodnih prava svakog pojedinca. Ona sama po sebi nema ambiciju izjednačiti sve ljude, nego apostrofirati važnost uvažavanja svakog pojedinca.

Slijedeći ideje socijalnog modela, proklamiran je osnovni dokument UN-a, Standardna pravila za izjednačavanje mogućnosti za osobe sa invaliditetom (48. Zasedanje Glavne skupštine UN, 20.12.1993., Rezolucija 48/96). Ovaj dokument nudi smjernice za politiku svih država, ističe obavezu država da osiguraju sva potrebna prava kao što su prava na zdravstvenu zaštitu, pomagala i rehabilitaciju. Traži se zakonsko eliminiranje svih prepreka koje osobe posebnih potreba distanciraju od društvenih tokova, između ostalog i od prava na obaveznu edukaciju, stručno usavršavanje i zapošljavanje.

Dualni i objedinjeni sistem školovanja

Razlike dualnog i objedinjenog sistema¹² na sažet način predstavljene su tabelom:

Kategorija	Dualni sistem	Objedinjeni sistem
Karakteristike učenika	Dihotomija učenika na specijalne i regularne bazirana na "normalnim" i "devijantnim" karakteristikama	Uvažavanje učenikovih intelektualnih, fizičkih i psiholoških karakteristika i specifičnosti
Individualizacija	Individualizacija za učenike označene kao "specijalni"	Individualizacija za sve učenike
Instrukcione strategije	Potreba korištenja specijalnih strategija za "specijalne" učenike	Odabir najpovoljnije metode za poučavanje s obzirom na učenikove sposobnosti i potrebe
Tip edukacijske podrške	Podobnost općenito vezana za pripadnost određenoj kategoriji	Podobnost bazirana na potrebama svakog učenika
Dijagnosticiranje	Identifikacija bazirana na kategorizaciji	Identifikacija bazirana na specifičnim potrebama svakog učenika
Profesionalni odnosi	Vještačke barijere podstaknute natjecanjem i otuđenjem	Promoviraju kooperativnost i saradnju
Kurikulum	Determiniran pripadnošću određenoj kategoriji	Prilagođen individualnim potrebama
Pažnja se posvećuje...	Da li je učenik sposoban pratiti redovni program; ako nije, tada se upućuje na specijalnu edukaciju	Regularni edukacijski program prilagođen potrebama svih učenika
"stvarni" svijet	Neki učenici educiraju se u vještačkom "specijalnom svijetu"	Svi učenici educiraju se u regularnim školama
Stavovi	Sažaljenje upućeno učenicima koji ne mogu pratiti redovnu nastavu	Svim učenicima pruža se prilika za normalnu i regularnu edukaciju

Adaptirano prema Stainback, Stainback & Bunch (1989)

¹² Izvorni termin «Unified system» (prema: Stainback, Stainback & Bunch, 1989), preveden je kao «objedinjeni sistem», a navedeni prijevod preuzet iz magistarske teze «Inkluzija u djelu Vigotskog», kolege Harisa Cerića.

Postojeći školski sistem u mnogim zemljama, pa i u Bosni i Hercegovini, izgrađen je na temelju podjele: “regularne” i “specijalne škole”. Već ovakva podjela budi sumnju u stupanj moguće implementacije inkluzije, bar u samom začetku realizacije, te u mnogim svojim postavkama svjedoči mnogo veću bliskost medicinskom nego socijalnom modelu. Stoga razmatranja rješenja koja vode ka mogućem prevazilaženju ove dvojnosti obrazovnog sistema predlažu stvaranje objedinjenog školskog sistema (Stainback, Stainback & Bunch, 1989), kao bitne pretpostavke za eliminiranje svakog oblika segregacije i uvođenja inkluzije.

Premda ponuđeni prikaz budi osjećaj futurističkog i utopijskog nadahnuća, vrijedi razmisliti o ključnim pojmovima koji se daju prepoznati u ova dva koncepta. Ako u dualnom sistemu dominiraju pojmovi: specijalni i regularni, kategorizacija, specijalne strategije za specijalne učenike, natjecanje i otuđenje, te termin “neki” (učenici); tada na drugoj strani, kod objedinjenog sistema dominiraju pojmovi: prilagodba metoda, odgovarajuće potrebe, kooperativnost, saradnja i “svi” (učenici). Čini se kako već novi set pojmova, sam po sebi, provocira na zapitanost u kolikoj mjeri su ovakvi kvaliteti bili prisutni do sada i u redovnim školama.

Umjesto zaključka

Premda se ideja inkluzije pretežno razumijeva kao koncept koji nastoji uključiti u redovne škole djecu posebnih potreba (u smislu različitih psiho-fizičkih deficita), raspoloživa teorijska promišljanja i praksa nerijetko inkluziji pripisuju ambiciju promatranja svakog djeteta djetetom “posebnih potreba”.¹³ To bi značilo da inkluzija na jednak način treba da bude zaokupljena brigom i o talentiranoj djeci, kao i svim drugim kategorijama djece koja su stigmatizirana ili marginalizirana. Ipak, u ovom radu, inkluzija u obrazovanju promatrana je isključivo u kontekstu novog odnosa prema djeci sa određenim poteškoćama u učenju i ponašanju.

Organizacija škole, kao mjesta ostvarivanja inkluzije u obrazovanju, odraz je društveno prihvaćenih normi i vrijednosti.

¹³ U tom slučaju, bilo bi teško ustanoviti jasnu razliku između individualizacije i inkluzivnog obrazovanja

Ukoliko je društvo otvoreno za eliminiranje svakog oblika segregacije, tada će i škola imati veće šanse implementirati vrijednosti inkluzije u obrazovanju. Upravo kroz razumijevanje promjena koje su se desile u rasponu od medicinskog do socijalnog modela, moguće je razumjeti i promjene koje su zahvatile i samu školu. Od nekadašnje potpune razdvojenosti na redovne i specijalne škole, stiglo se do ozbiljnih promišljanja o mogućnostima objedinjavanja do razine potpunog uključivanja djece posebnih potreba u mainstream škole.

Međutim, stiče se dojam kako inkluziju u obrazovanju za sada prate samo slogani i razučene definicije, ali pri tome izostaju konkretna metodička rješenja. Kao što se da vidjeti, pred inkluzivno obrazovanje se postavljaju brojne zadaće koje dobrim dijelom zadiru u probleme zvanične politike i onoga što bi trebali riješiti političari na svim nivoima društvenog organiziranja. Ambicija da se razriješe svi problemi koji su sedimentirani tokom proteklih decenija je, u osnovi plemenita, ali često i prezahtijevna.

Na tragu prethodno rečenog, nedvosmisleno se nameće zaključak kako bi inkluziji u obrazovanju bilo neproduktivno prilaziti sa neodmjerenim ushićenjem u jednakoj mjeri kao ni što pretjerana sumnjičavost ili sklonost neumjerenoj kritici zatvara prostor za preispitivanje objektivnih mogućnosti i prednosti ovakvog načina organiziranja nastave.

S obzirom da inkluzija jeste jedan humaniji pristup obrazovanju te podrazumijeva i brigu za svako dijete, tada bi se djelovanjem nastavnika mogli nadati nekoj "novoj" školi, a potaknuti razmišljanjem o etimologiji pojma "škola". Promišljajući o potrebama djece i sve većim problemima koncentracije, Winkel (1996, str. 110-111) nas vraća izvornom shvaćanju pojma "s'chola":

"S'chola su Grci nazivali klupu na rubu arene u Ateni. Na njoj se nije borilo, nego odmaralo; s nje se nije promatralo niti gledalo u daljinu, nego se razmišljalo i zadubljivalo u samog sebe; nju nitko nije demolirao, nego su je naprotiv štitili svi koji su smatrali da su razmišljanje, mir i prisebnost isto tako važni za razvoj čovjeka..."

Literatura

- Banks, J. & McGee Banks, Ch.A., (1997). Multicultural Education, Issues and perspectives, New York, John Wiley & Sons Inc.
- Booth, T., Ainscow, M., Black-Hawkins, K., Vaughan, M., & Shaw, L., (2000). Index for Inclusion, Developing learning and participation in schools, Bristol, UK: CSIE
- Clark, C., Dyson, A., Millward, A.J., & Skidmore, D., (1997). New Directions in Special Needs, Innovations in mainstream schools.
- Clark, C., Dyson, A., & Millward, A., J., (2002). Theorising Special Education, RoutledgeFalmer, New York.
- Clough, P., (1998). Managing Inclusive Education, From Policy to Experience, SAGE Publications, London.
- Clough, P., Corbett, J., (2000). Theories of Inclusive Education, SAGE Publications, London.
- DEFEKTOLOŠKI LEKSIKON, (1999). Zavod za udžbenike i nastavna sredstva, Beograd.
- Hegarty, S., Pocklington, K., & Lucas, D., (1984). Educating Pupils with Special Needs in Ordinary Schools, NFER-Nelson Publishing Co.
- Hegarty, S., Alur, M., (2002). Education & Children with Special Need – From Segregation to Inclusion, SAGE Publications, London.
- Hinson, M., (1991). Teachers and Special Education Needs: Coping with change, Longman.
- Lipsky, D., K., & Gartner, A., (1996). Inclusion and School Reform, Transforming America's Classrooms, Paul H. Brookes Publishing Co.
- Radoman, V., (1995). Empirijsko istraživanje stavova prema različitim hendikepima, naročito prema gluvoći i prema gluvima, U: Defektološka teorija i praksa, god. XXXIX, br.1, Beograd, 106-113.
- Rioux M., H., (1997, april) Disability: the place of judgment in a world of fact, Journal of intellectual disability, volume 41, part 2, pp 102-111, .
- Stainback, S., & Stainback, W., (1996). (Eds.) Inclusion a Guide for Educators, Baltimore: Brooks Publishing Co.

Stainback, S., Stainback & Bunch, (1989). Support Networks for Inclusive Schooling, Baltimore Brookes Publishing Co.

Sternberg, R.J. and Spear-Swerling, L., (1999). Perspectives on learning disabilities.

THE NEW HANDBOOK OF CHILDREN'S RIGHT, (2002). edited by Bob Franklin, London Routledge.

Thousand, J., S., & Villa, R., A., (1990). Restructuring for Caring and Effective Education: Piecing the Puzzle Together, Second Edition

Winkel R., (1996). Djeca koju je teško odgajati, Educa, Zagreb.

Zbornik radova, (2003). Inkluzija u školstvu u BiH, TEPA, Sarajevo.

Summary

The main aim of this short article is to offer summary of changes that have happened during the last four decades, and have determined certainly different approach as well as attitude toward persons with special needs. These changes, of course, have not happened suddenly, and the real effects are still not obvious, in regards to that process has not finished yet. New scientific findings, and certain consequences which produced growing up of new paradigm, are possible to observe within range from medical to social model. While the first one has offered divided school system, as well as etiquette, stigmatization, and marginalization, social model has opened widespread discussion about individual and social responsibility toward persons with special needs.

Although inclusive education strives to implement very complicate, and too often, unrealistic tasks, inclusion, as an effort to humanize social relationships, at least is worth thinking about.

FRAZEOLOGIZMI U NJEMAČKOM I BOSANSKOM, HRVATSKOM, SRPSKOM JEZIKU

Frazeologizmima u jeziku nazivamo izraze koji su sastavljeni iz više leksema sa prepoznatljivim značenjem. Frazeologija kao nauka ne postoji dugo. Moglo bi se reći da je dvadeseti vijek period njenog razvoja i osamostaljenja. Najveća zasluga za razvoj ove lingvističke discipline pripada sovjetskim naučnicima. No, sva dostignuća ruske lingvistike nisu odmah prihvaćena u lingvistici Zapadne Evrope. Tako su, naravno zahvaljujući tadašnjoj političkoj situaciji, prvo lingvisti iz bivšeg DDR-a pokazali interes za ruski jezik i u vezi s time i rusku lingvistiku, a zatim i za frazeologiju, da bi se krajem sedamdesetih godina počelo stvarati povoljno tlo za izdvajanje i osamostaljenje frazeologije i u zapadnoj lingvistici. Pojedini njemački autori su se bavili prije prvih lingvističkih istraživanja frazeoloških jedinica sakupljanjem poslovice i izreka bez lingvističke analize istih. Tako prvi opširniji radovi o frazeologiji nastaju zbog iskazane potrebe za leksikografijom – Ruth Klappenbach, jedan od prvih autora. Kraj sedamdesetih godina i početak osamdesetih donijeli su značajan pomak u proučavanju frazeologije u Evropi uopšte. Fleischerova knjiga "Frazeologija njemačkog modernog jezika" ("Phraseologie der deutschen Gegenwartssprache, 1974.) predstavlja prvo sveobuhvatno bavljenje frazeološkim problemima njemačkih autora. U ovom periodu se sve više posvećuje prostora kontrastivnoj frazeologiji. Tako pored interlingvalnog posmatranja jezika sve češće susrećemo i interlingvalna istraživanja uopšte. Frazeologija se na taj način sve više veže za druge lingvističke discipline. Velika pažnja se posvećuje leksikografskom kodificiranju (naročito u

njemačkoj lingvistici), tako da se na taj način pojavljuje sve više frazeoloških rječnika.

Dok su frazeološka ispitivanja u oblasti njemačkog jezika bitno unapređivala, u lingvističkoj nauci našeg jezika možemo govoriti o početnim koracima i rezultatima istraživanja na tom polju. Mogli bismo u našoj literaturi spomenuti dva frazeološka jednojezična rječnika: rječnik J. Matešića i P. Mrazović, koji se mogu smatрати uvodom u frazeološku leksikografiju na b/h/s prostorima.

Često se u literaturi ravnopravno upotrebljavaju izrazi “*frazeološki izraz*” i “*frazeologizam*”. U posljednje vrijeme sve češće srećemo i termin “*frazem*”, kojeg je i prof. dr. Božinka Petronijević, uvažena profesorica Filološkog fakulteta u Beogradu predložila da se uvede kao opšteprihvaćen termin “*frazem*”, dakle kao njegova zvanična i ravnopravna upotreba u lingvističkim istraživanjima, a to se desilo na simpozijumu koji je održan u Banjoj Luci na temu “Tradicija i modernizacija” u novembru 2004. godine, gdje sam i ja učestvovala.

J. Matešić ovaj pojam definiše na sljedeći način: “Frazem tvori terminološki red sa jedinicama nižih nivoa leksemom, morfemom, fonemom; pri tome smo svjesni da ovdje postoje razlike. Svaki tekst se može razložiti na lekseme, morfeme i foneme, ali ne i svaki u frazeme” -(J. Matešić; Forschungsbericht, 1979.).

U radovima koji se bave frazeologijom u b/h/s jeziku se pored spomenutih frazeologizam i frazem upotrebljavaju i termini kao što su idiom, idiomatska fraza, ustaljena fraza, frazeološki obrt, frazeološki izraz, a dr. Ibrahim Čedić u svojoj knjizi “Osnovi gramatike bosanskog jezika, 2001. s. 154” upotrebljava termin frazem. On definiše pojam frazema na sljedeći način: “Gotovi ustaljeni jezički izrazi koji su semantički monolitni i zatvoreni nazivaju se frazemima”. U “Hrvatskoj gramatici” (Barić, Lončarić i drugi autori, 1997., s. 555.) se koriste dva pojma: idiom i fraza.

Budući da su u frazeologizmu riječi semantički preoblikovane, nijedna se ne može ispustiti tj. izrazi predstavljaju neraščlanjivu cjelinu.

Kako su od posljedica nastali frazeološki izrazi: npr. Ko drugome jamu kopa sam u nju pada. = Wer anderem eine Grube gräbt, fällt selbst hinein.

Ko nema u glavi ima u nogama. = Was man nicht im Kopfe hat, muss man in den Beinen haben.

Karakteristike poslovice su sklonost ka autosemantičnim riječima, te značajna uloga rime u njima. Oni su često historijskog karaktera i najveći dio njih potiče iz srednjeg vijeka. Frazeologizam nije historijski ograničen, Frazeologizmi su zapravo jezičke pojave koje stalno nastaju. Poslovice nastaju na osnovu iskustava u ljudskom životu i potom se uopštavaju u opšte dobro. Danas se veoma često poslovice koriste na ironičan ili neki drugi način.

U procesu semantičke preobrazbe leksema unutar veze koja se ostvaruje, krije se način izvođenja ovakvih izraza. Takvo dovođenje leksema u vezu formira značenje koje nestaje ako se iz te monolitne konstrukcije izbacimo samo jedna riječ. Komponente frazeologizama mogu biti dakle autosemantične riječi (imenice, glagoli, pridjevi, prilozi, brojevi), koje se često označavaju kao “osnovni elementi” (*Basiselemente*), ili sinsemantične riječi, koje se označavaju i kao “vezni elementi” (*Verknüpfungselemente*) (zamjenice, prijedlozi, članovi, veznici).

Doći kome glave = Jemanden um Kopf und Kragen bringen

Nositi glavu u torbi. = Seinen Kopf aufs Spiel setzen.

Uvrtjeti sebi što u glavu. = Sich etwas in den Kopf setzen.

Gurnuti glavu u pijesak = *Den Kopf in den Sack stecken*

Imati krov nad glavom = Ein Dach über dem Kopf haben.

Imati bube u glavi. = Grillen im Kopf haben.

Podmetnuti kome nogu. = Jemandem ein Bein stellen

Potući nekoga do nogu. = Jemanden aufs Haupt schlagen

Staviti koga na noge. = Jemanden auf die Beine bringen

Uzeti put pod noge. = Sich auf den Weg machen

Cijeli grad je na nogama. = Die ganze Stadt ist auf den Beinen

Biti naoružan do zba. = Bis an die Zähne bewaffnet sein

Pokazati kome zube. = Jemandem die Zähne zeigen.

Stisnuti zube. = Die Zähne zusammenbeißen

Jezik za zube. = Halts Maul!

Oko za oko ili zub za zub = Auge um Auge oder Zahn um Zahn.

Baciti oko na koga. = Ein Auge auf jemanden werfen.

Držati koga na oku. = Jemanden im Auge behalten.

Ne skidati oka. = Kein Auge abwenden.

Ovo ne znači da on ima konkretno *bubu*, *muhu* ili neki drugi insekt u glavi, ili konkretno *oko* baciti kao organ, *oko* skidati sa nečije glave ili direktno put staviti ispod nogu, već da ima kakvu brigu, poteškoću ili možda neku bolest ili osjećaj krivice, uglavnom preneseno značenje, ne dakle značenje konkretno nabrojanih riječi, već njihovo preneseno značenje upotrebe. Dakle riječi gube svoje samostalno značenje, one su semantički skroz preoblikovane.

Ili sa imenicama + atributom ili imenica + imenički atribut u genitivu, ili imenica + prepozicionalni atribut:

Glava puna briga. = Kopf voller Sorgen

Glava porodice. = Familieoberhaupt

Slama u glavi = Stroh im Kopf

Utvršđeno je da se u frazeologijama različitih jezika najčešće pojavljuju oznake za različite dijelove tijela, dakle somatizmi, ili pak imena dijelova odjeće, prirodnih pojava itd.

Tako recimo u primjerima djela Meše Selimovića "Derviš i smrt" i njegovog prevoda od Wenera Creutzigera "Der Derwisch und der Tod" moguće je naći neke primjere tipa:

"Naglavice, sa strašću i uživanjem sam se bacio na to olako pobijanje Ibni Arebine mistike..." (str. 34) = "Kopfüber, mit Leidenschaft und Genuss, stürzte ich mich darauf, leichthin Ibn Arabas Mystik anzufechten..." (str. 41.)

Naglavice se baciti na neki posao nije naveden u "Frazeološkom rječniku hrvatskoga ili srpskog jezika" J. Matešić – stoji samo: (okrenuti sve naglavice ili svijet se okrenuo naglavice). Važno je da je prevod kopfüber adekvatan originalu. Da li je izraz naglavice nastao od glavom bez obzira ili bez glave sa novoformiranom frazeološkom jedinicom to prestaje biti važno.

Zaključak

Frazeologizmi imenuju prije svega ljudsko ponašanje i pri tome ga i ocjenjuju. Strukturalna funkcija njemačkih glagola a manje leksička funkcija je uzrok većem broju frazeoloških izraza. Imenice u njemačkom jeziku teže strukturno-semantičkoj chelovitosti, pa stoga imamo tu više složenica, više metaforičnosti i semantičke konkretnosti. Tako dolaze razlike:

Familienoberhaupt = glava porodice.

U njemačkoj rečenici leksički dominira imenica. Prevođenje frazeoloških jedinica u velikoj mjeri zavisi od različitih tipova ekvivalencije i njihove zastupljenosti u dva jezika: jeziku cilju i jeziku izvorniku.

Literatura

- Barić / Lončarić i drugi autori, (1995), Hravtska gramatika, Školska knjga, Zagreb
- Čedić I., 2001, Osnovi gramatike bosanskog jezika, Institut za jezik, Sarajevo
- Fleischer, W/Grosse, R. (Hg) 1979, Beiträge zur Phraseologie und Lexikologie der deutschen Gegenwartssprache. LS/ZISW, A 56. Berlin.
- Görner, H. Redensarten. Kleine Idiomatik der deutschen Sprache, Leipzig
- Handwörterbuch der deutschen Gegenwartssprache (1984). In zwei Bänden, Berlin.
- Selimović M. Derviš i smrt - Der Derwisch und der Tod. Übersetzung von Otto Creutziger.

PHRASES IN GERMAN AND BOSNIAN, CROATIAN, SERBIAN LANGUAGE

Summary

First of all phrases name human behaviour evaluating it at the same time. Structural function of German verbs, and lexical function to some extent, is the cause for a number of phrases. Nouns in German language tend to structural -semantic completeness, therefore there are more compound words, metaphors and semantic concreteness. Thus there are differences: *Familienoberhaupt* - *head of family*.

A noun dominates lexically in German sentence. Translation of phrases greatly depends on types of equivalence and their participation in the two languages: target language and source language.

Mirjana Mađarević

RAZVOJ PSIHOMOTORIČKIH SPOSOBNOSTI KOD DJECE 7-11 GODINA

Abstract

Ovaj rukopis je izvučen iz udžbenika Metodika nastave tjelesnog odgoja sa osnovama fiziologije tjelesnog vježbanja- autora rukopisa, kome je u cilju, da neka poglavlja približi i publicira široj javnosti, koja se bavi ovom problematikom.

Iznijeti su osnovni anatomo fiziološki mehanizmi koji se odvijaju u organizmu učenika uzrasnih karakteristika 7-11.godina tokom vježbanja na nastavi tjelesnog odgoja.

Psihomotorički razvoj organizma, zdravstvena i svestrana radna sposobnost, koriste ne samo pojedincu nego i čitavoj zajednici.

U toku svog ontogenetskog razvoja čovjek nužno prolazi niz bio-psiho-socijalnih promjena.Transformacioni procesi slijede određene unutrašnje zakonitosti rasta i razvoja, ali na njih utiču i životne okolnosti (ekološke i društvene) kao i aktivnost jedinke. Transformacioni procesi su stalni i neravnomjerni. Njihova se neravnomjernost ogleda u neprekidnom smanjivanju faza ubrzanog i usporenog razvoja. Krajnji nivo razvijenosti zavisi koliko od genetskih kodova koje svaka jedinka nosi rođenjem, toliko i od organizovanog i planskog uticaja društvene sredine na tok tih promjena i životne aktivnosti.

Unutar određene životne sekvence i pored promjena koje su manje više očekivane postoje i velike individualne razlike. Svako planiranje, organizovanog uticaja društvene sredine, a posebno pedagoškog rada, iziskuje solidno poznavanje razvojnih karakteristika djece ovog uzrasta.

Uvod

Definicija pojma “čovjek” i ljudsko navodi na uključivanje najmanje tri područja:

biološko – zdravstveno;
sociološko;
psihološko.

U toku života čovjek se kao biopsihosociološko biće pomjera na skali vlastitog određenja. On je individua sa svojim specifičnostima, jer priroda ne pravi klonove. Gdje će se čovjek naći, na kom mjestu skale određenja, zavisi od mnogo faktora.

Njegova urođena potencijalnost ide ka cilju produktivnosti – ljudskih kvaliteta i adekvatnog ispoljavanja njegove radne sposobnosti.

Ljudsko tijelo zavisi od fenomena aktivnosti na svim poljima. Dakle on je savršen “stroj” podvrgnut transformacionim procesima, koji treba da traje godinama, a da ostvaruje dnevni učinak.

“Novo doba i sadašnjica gledani s ove tačke čine se poput pojedinih epizoda drame što je otpočela u davno minulo doba i proteže se u svim stoljećima i u daleku budućnost. Ta drama je osvješćivanje čovječanstva.”

Karl Gustav Jung

Autoru ovog štiva motiv je osvješćivanje čovjeka – pojedinca, mladog studenta, budućeg edukatora i svih onih kojima je ova tematika bliska, da imaju poticaj na razmišljanje, a samim tim mogu doprinijeti svestranom razvoju “malog čovjeka” koji čini čovječanstvo. Nije bilo jednostavno iz veoma obimne naučne literature izvući na par strana ono što je bitno, a ne ići toliko u širinu, ukazati na zakonitosti, ali i na njen praktični aspekt. Nije bilo lako ni naći formu kako sve to prikazati da bude doprinos našoj naučnoj literaturi (iz oblasti tjelesnog odgoja) i stručno štivo onima, koji izloženo saznanje treba da primijene u svojoj praktičnoj aktivnosti, ili da prodube svoje stručno obrazovanje.

Stojim na gledištu da pravilan razvoj organizma, zdravstvena i svestrana radna sposobnost koriste ne samo pojedincu već i čitavoj zajednici.

Tjelesnim odgojem treba da je obuhvaćen ogroman broj djece, čak i u predškolskim ustanovama, omladine i odraslih, kako u gradu, tako i na selu. Davno potrošena fraza "u zdravom tijelu zdrav duh" imala je svoju svrhu u davno minulo doba. Da bi imala pravi smisao i jačinu primjene, izgleda da je za novu civilizaciju moramo mijenjati. Autor bi je stavio u reverzibilan proces, pa će se kao takva možda u praksi više primijenjivati "U zdravom duhu, zdravo tijelo."

Tokom godina rada sa studentima razredne nastave postalo je očividno, da studenti nemaju osnov iz oblasti anatomije i fiziologije tjelesnog napora, koje su usko povezane i daju bazu za razumijevanje ove problematike, te da njihova dalja edukacija u njihovim glavama dovodi do nepovezanosti teorije sa praksom.

Na nesreću većina nastavnika razredne nastave, ne samo da ne mogu povezati teoriju sa praksom iz opravdanih, ili neopravdanih razloga, nego zasnivaju svoj praktični rad na metodama elementarnih igara koje ni izdaleka ne zadovoljavaju konkretne ciljeve i zadatke koji predmet tjelesnog i zdravstvenog odgoja treba da zadovolji.

Dolazeći na polje tjelesnog odgoja sa veoma oskudnim osnovama iz opće fiziologije i anatomije ne može se zadovoljiti kvalitetna nastava i realizacija plana i programa iz ovog područja. Nadalje metodika nastave tjelesnog odgoja je veoma specifična i kompleksna, te se ovom dijelu treba posvetiti posebna pažnja.

Imajući sve ovo u vidu, problematici iz ove oblasti ne može se prilaziti stihijski, neplanski, nestručno, pogotovo u radu sa djecom nižeg školskog uzrasta.

1. Organizam čovjeka kao jedinstvena cjelina sposobna za život

Koji su putevi razvoja savremenih živih bića, iz čega su sagrađeni njihovi organizmi i šta se u njima događa za vrijeme njihovog "pojedinačnog života" i rada... samo su neka od pitanja koja su se nametala ljudima još od davnina, na koja oni i danas odgovaraju i na koja će i u budućnosti odgovarati, tražeći i otkrivajući sve brojnije zakonitosti po kojima se odvija život uopće.

Fiziologija tjelesnog vježbanja proučava zakonitosti fizioloških procesa različitih uzrasta, koji nastaju kako pri vršenju

pojedinačnih tjelesnih vježbi, tako i u čitavom procesu planski postavljenog i sistematski provođenog tjelesnog vježbanja.

Utvrđuju se i otkrivaju brojne zakonitosti djelovanja procesa pravilnog tjelesnog vježbanja na svestrani i što bolji razvoj kao i podizanju i učvršćivanju općeg zdravstvenog stanja, što će služiti kao dobra podloga pojedincu u lakšem savladavanju i bržem otklanjanju zamora, općem raspoloženju, te produženju radnog i životnog vijeka. Tijelo čovjeka je mnogoćelijski organizam što znači da je ćelija njegova osnovna živa jedinica. Organizam čovjeka sadrži ćelije raznih oblika i funkcija koje ipak imaju zajedničko u svojoj građi to, što je citoplazma okružena čeličnom membranom koja u sebi sadrži jedno ili više jedara. Pored specifičnosti u funkcijama raznih ćelija u njima se odigravaju procesi opći za sve ćelije.

1.1. Opći životni procesi

U osnovne procese svojstvene životnoj materiji spadaju procesi prometa materije i energije.

Ovi procesi sastoje se u tome što se složene organske materije, kao potencijalna energija u ćelijama, razgrađuju (katabolizuju) na prostije, pri čemu se oslobađa energija potrebna ćelijama za život – bazalni metabolizam i rad (kvalitativni i kvantitativni metabolizam uz istovremenu izgradnju novih složenijih organskih materija (procesi anabolizma).

U prometu materije i energije između ćelija i spoljašnje sredine kod čovjeka učestvuje niz raznih tkiva organa i sistema kao što su: organi za varenje, sistem organa za disanje, krvotok sa krvlju, sistem organa za izlučivanje.

U prometu materije i energije važnu ulogu igra ćelijsko disanje. Kao što se neprekidno odigrava promet materije i energije između ćelija i okoline, tako se isto neprekidno vrši i promet gasova. Ovo se prvenstveno odnosi na neprekidno unošenje kiseonika – O_2 u ćelije i na stalno otpuštanje ugljen dioksida – CO_2 .

iz njih u okolinu. Kiseonik u ćelijama omogućava krajnju razgradnju organskih materija pri čemu na kraju uglavnom nastaju CO_2 i H_2O . Oksidativni procesi su životno važni jer se njima u najvećem stepenu uklanjaju razne materije nastale u metaboličnim procesima, a koje bi inače bile štetne za organizam,

za život i rad ćelija. Zato prestankom disanja na ćelijskom nivou neminovno prestaje i život dotičnih ćelija, odnosno organizma kao cjeline.

Ćelijsko disanje je ostvareno preko sistema: za disanje, krvotoka sa krvlju, preko koga se O₂ iz spoljašnje sredine dovodi do ćelija, a CO₂ izbacuje iz njih u spoljašnju sredinu.

Procesi prometa materije i energije kao i ćelijsko disanje ostvareni su i pravilno vođeni u živoj ćeliji i u čitavom organizmu, zahvaljujući prisustvu naročitih materija izgrađenih u njemu. Ove materije nazvane su fermenti i nalaze se kao integralni dijelovi svake ćelije (tzv. ćelijski fermenti) i u pojedinim tjelesnim tečnostima i sokovima (npr. u krvi, raznim sokovima za varenje itd.) U karakteristične opće procese spada i proces razdraženja. Ustvari ovim se ukazuje na postojanje razdražljivosti ćelija, koja izražava njihovu sposobnost da reaguju razdraženjem na spoljašnje i unutrašnje nadraženje.

Nadraženjem se naziva dejstvo nekog unutrašnjeg ili spoljašnjeg agensa na živu tvorevinu. Ovi agensi ili nadražioc po svom kvalitetu mogu biti vrlo različiti – mehanički, električni, toplotni, svjetlosni, zvučni, hemijski.

Zbirno uzevši, razdraženjem se dakle naziva aktivni odgovor ćelije tkiva ili organa na dovoljno vrijedno razdraženje. On je složeni biološki proces koji se ispoljava u nizu električnih hemijskih, toplotnih, specifično-funkcionalnih promjena razdražene tvorevine.

Fiziološki rezultat ovih procesa je djelatnost koja je specifična za razdraženu ćeliju, tkivo ili organ. Mišić se pri razdraženju kontrahuje, žljezda luči, nerv provodi nervne impulse itd.

2. Značaj tjelesnog odgoja u ontogenetskom razvoju čovjeka

U toku svog ontogenetskog razvoja čovjek nužno prolazi niz bio – psiho – socijalnih promjena. Transformacioni procesi slijede određene unutrašnje zakonitosti rasta i razvoja, ali na njih utiču i životne okolnosti (ekološke i društvene) kao i aktivnost jedinke. Transformacioni procesi su stalni i neravnomjerni. Njihova se neravnomjernost ogleda u neprekidnom smanjivanju faza ubrzanog i usporenog razvoja. Razvojne promjene su pored toga i heterogene što znači da se razvijenost svih tjelesnih

sistema i organa psihičkih i mentalnih funkcija, niza motoričkih funkcionalnih drugih sposobnosti, ne polaze u isto vrijeme na istom stepenu razvijenosti. Krajnji nivo razvijenosti zavisi koliko od genetskih kodova koje svaka jedinka nosi rođenjem, toliko i od organizovanog i planskog uticaja društvene sredine na tok tih promjena i životne aktivnosti.

Ontogenetski razvoj čovjeka može se podijeliti u pojedine uzrasne sekvence, za koje su karakteristična neka tipična obilježja razvojnih promjena, po kojima se te uzrasne sekvence razlikuju jedna od drugih. Jedna od tih uzrasnih karakteristika je i mlađe školsko doba – njime je obuhvaćen period od 7 do 11 godina.

Unutar određene uzrasne sekvence i pored promjena koje su manje više očekivane postoje i velike individualne razlike.

Svako planiranje, organizovanog uticaja društvene sredine, a posebno pedagoškog rada, iziskuje solidno poznavanje razvojnih karakteristika djece ovog uzrasta. Ovo je poznavanje od posebnog značaja za nastavnika pošto on ima odlučujuću ulogu u transformacionim procesima, koji se dešavaju u ovom uzrastu, gdje su najburnije razvojne promjene koje je i najefikasnije stimulirati. U ovom periodu se propušteno, po uvjerenju mnogih stručnjaka, nikad više ne može nadoknaditi.

Na kraju ovog perioda odlikuju se osnovne crte volje, želje i karaktera, formira se odnos prema životnim i radnim aktivnostima, uspostavlja se kritički i objektivan odnos prema sebi, drugima i okolini.

Sagledavajući činjenice i poštujući ono da se propušteno ne može nadoknaditi, obaveza realizacije ciljeva i zadataka tjelesnog odgoja od I –IV razreda osnovne škole, svakako je veća i nameće potrebu temeljnog poznavanja i stručnog vođenja sadržaja ovog predmeta.

3. Opće karakteristike bio- psiho-socijalnog razvoja djece od 7-11 godina

Polazak djeteta u školu donosi značajne promjene u dnevnom rasporedu njegovog života. Dijete se suočava sa zahtjevima koji i iziskuju znatnu intelektualnu aktivnost u odnosu na prethodno razdoblje igre i bez- zahtjevnog provođenja vremena. Kao posljedica zahtjeva i obaveza koje nameće škola značajno se smanjuje kretna aktivnost što predstavlja uvod u

buduće stanje više ili manje izražene hipodinamike. Možemo odmah konstatovati koju nepravdu činimo kad planirane časove tjelesnog odgoja zamjenjujemo sa časovima drugih predmeta i time svjesno doprinosimo hipodinamici rasta i razvoja, tj prisilno sputavamo kretne aktivnosti djece, što dovodi do promjena koje se manifestuju: mišićnom atrofijom, gubitkom bjelančevina, promjenama u funkcionisanju, kardiovaskularnog sistema, povećanjem slojeva masnog tkiva, gubicima u svim vidovima motorne manipulacije koje traže angažiranje snage, brzine, fleksibilnosti, izdržljivosti. Moramo nažalost konstatovati da i u današnjim uvjetima visoko razvijene svijesti o čovjeku kao biološkom biću, škole kao odgojno obrazovne ustanove zanemaruju potrebe djece, a intelektualni zahtjevi konstantno se povećavaju, što neminovno dovodi do toga da djeca koja su po prirodi dinamična sve više sjede. Istraživanja su pokazala da 85 % budnog stanja, djeca provode u statičkom položaju – uglavnom u položaju sjedenja, što opet ima za posljedicu narušavanja općeg zdravlja, slabljenje vida, opću atrofiju, loše držanje tijela i brojne druge nedostatke.

Dakle, zbog karakteristika djece u ovom uzrastu, treba planski i sistematski raditi i uticati na njihov razvoj, a ne gušiti, sputavati i onemogućavati ga.

U odnosu na raniji uzrasni period (period predškolskog doba) tjelesni rast i razvoj djece od 7 – 11 godina biva usporen. On ulazi u fazu stabilizacije. Dijete mijenja svoj izgled. Gubi djetinju zaobljenost i izdužuje se. Grudni koš se širi čime se povećava njegova zapremina.

Kičmeni stub je sa 7 godina već stekao normalnu fiziološku iskrivljenost, ali okoštavanje se ne odvija ravnomjerno. Prvo se završava okoštavanje perifernih dijelova ekstremiteta. Okoštavanje falangi prstiju završava se sa 9 – 11 godina, ručnog zgloba sa 10 – 13 godina. Kičmeni stub je još uvijek plastičan i usljed dugotrajnih statičkih i jednostranih opterećenja podložan deformisanju.

Mišićna masa se uzrastom uvećava. Na početku ovog uzrasta najrazvijeniji su krupniji mišići, a sa 10 – 11 godina formira se i sitna muskulatura (ruke i stopala). Ove okolnosti uvjetuju stanovite teškoće kod djece (7 i 8 godina) prilikom izvođenja finih motornih manipulacija koje zahtijevaju spretnost,

preciznost, koncentriranost i slično. Tempo prirasta mišićne mase veći je kod dječaka nego kod djevojčica.

Aktivnost moždane kore postupno se sve više usavršava, što ima za posljedicu relativno brzo formiranje uvjetnih refleksa. Tako se redom uz promjenjivu stabilnost oblikuju vestibularni, vidni i kožno – taktilni uvjetni refleksi. Dijete se odlikuje velikom pokretljivošću procesa u kori velikog mozga i velikom emocionalnom razdražljivošću. Težina mozga u 7-moj godini života dostiže 83%, a do 14 godine 95% svog cjelokupnog razvoja. Čelijska struktura mozga raste uz postupno diferenciranje, tako da se oko 14-te godine života moždane brazde približavaju konačnom obliku.

Ritam disanja (udah, izdah) je na početku ovog uzrasnog perioda oko 20-25 u minuti (kod odraslih 12-16). Disanje je s obzirom na malu zapreminu grudnog koša i još nedovoljno razvijenu disajnu muskulaturu, plitko. Zato se svaka uvećana potreba za O₂ obezbjeđuje, više, većom učestalošću disanja, nego većom dubinom disanja. Kod djece ovog uzrasta vrlo su intenzivni procesi tkivnog disanja i oksidacioni procesi. Ovo je moguće zahvaljujući nekim osobinama cirkulatornog sistema (širi otvor krvnih sudova i bolja prokrvavljenost mišića). Karakteristična je niska tolerancija organizma na rad anaerobnog tipa.

Apsolutne dimenzije srca se uvećavaju. Raste njegova mišićna masa i povećava mu se kapacitet. Učestalost srčanih frekvencija je povećana i često je praćena kolebanjima (srčana aritmija). Razlog ovoj pojavi treba tražiti u još nerazvijenom živčanom sustavu srčanog automatizma. Neutraliziranje poremećaja je relativno brzo zbog velike adaptacione sposobnosti srčanog sustava. Uvjetovano širok lumen arterija i njeni mladalački elastični zidovi obezbjeđuju lak prolazak krvi u relativno niskom pritisku, što olakšava rad srca. Upravo ova osobina omogućava, uvjetno veće sposobnosti djeteta oko 11 – te godine života za tjelesne napore nego nešto kasnije u pubertetu.

Potpuno izgrađeni čulni receptori omogućavaju čulnu recepciju. Ona se i dalje usavršava. Saznajne sposobnosti djece se bitno oslanjaju na čulnu percepciju. Dijete postaje sposobnije da uočava: razlike u obliku, veličini i težini predmeta, prostorne i vremenske odnose, kao i da razlikuje svoje pokrete. Međutim, još uvijek nije sposobno da uočava strukturu predmeta i složenost pojava.

Pažnja je na početku uglavnom nenamjernog karaktera, ali može da bude dosta trajna i stabilna (naročito pred kraj ovog uzrasnog perioda) ako je vezana za predmet koji dijete zanima. Interes je najbitniji način animiranja njegove pažnje. Fantazija je živa i podstiče mnoge dječije aktivnosti posebno u 7-8 godini. U ovom periodu dijete je sklono velikom emocionalnom preživljavanju i emocionalnim izlivima (koji se čine neadekvatni). Sve se više razvija umna i voljna sfera. Tokom ovog perioda djetetu je svojstveno ritmičko i motoričko učenje.

Polaskom djeteta u školu značajno se mijenja i njegov socijalni život. Iz svijeta slobodne igre i labavog režima dnevnih aktivnosti ono se uključuje u organizovan rad. U početku dijete ovu promjenu teže podnosi, više učestvuje "pored drugih nego sa drugima". Bučno je, vrlo pokretljivo i živahno, nametljivo, nepažljivo. Međutim, do kraja ovog perioda ono se socijalizuje toliko da teži da se istakne, afirmiše, nadmeće i upoređuje. Dijete ovog uzrasta voli jasne direktive i čvrsto vodstvo odraslih, ali ne i komandni stil. Ono rado izvršava zadatke. Vrlo je znatiželjno i sklono istraživanju i učenju.

4. Razvoj motoričkih sposobnosti

Motorička sposobnost koju smo definisali kao skup genetskih i stečenih uslova koji u toku rasta i razvoja uslovljavaju uspješno vršenje opće djelatnosti, jeste kompleksna sposobnost.

Naime, skup sposobnosti koje se odnose na one morfofunkcionalne i psihofiziološke dimenzije ličnosti koje joj omogućavaju i efikasno motoričko funkcionisanje i adaptaciju na napore tjelesnog rada. Ona je dio opće sposobnosti.

Definisanje ove sposobnosti, pokušaj diferenciranja njenih strukturalnih komponenti, sredstava i metoda njenog razvijanja predmet su stalnog istraživanja stručnjaka.

U strukturu formulisane kao motorička sposobnost, ili latentne dimenzije uključene su relativno samo stalne grupe sposobnosti: snaga, brzina, izdržljivost, fleksibilnost, spretnost – okretnost, koordinacija, preciznost, ravnoteža.

Kažemo: relativno samostalne grupe sposobnosti, zbog apsolutne nemogućnosti samostalnog, pojedinačnog manifestnog ispoljavanja bilo koje od njih. Neke od ovih sposobnosti ranije su smatrane prostim, ali naučnim istraživanjima, došlo se do

zaključaka da su vrlo složene i dijele se na prostije i neke i daljnje zavisne jedne od drugih.

Radi boljeg tumačenja i razumijevanja njihove suštine posmatrat ćemo ih pojedinačno.

Praktično svaka tjelesna vježba iziskuje ispoljavanje čitavog kompleksa motoričkih sposobnosti u najrazličitijim kombinacijama (npr. snaga, brzina, spretnost) i na najrazličitijim nivoima ispoljavanja. Kako su motoričke sposobnosti u suštini određene faktorima morfofunkcionalnih i psihofizioloških dimenzija ličnosti, to se i njihov razvoj odvija po biološkim zakonitostima uzrasnih promjena ovih dimenzija. Veličina i karakter razvojnih promjena motoričkih sposobnosti bitno je određena individualnim genetskim faktorima, ali i uticajem spoljašnje sredine i svakako aktivnošću jedinke. Koliko ćemo nešto razvijati zavisi od toga koliko ćemo na tome raditi – koliko uložimo, toliko dobijemo. Visok nivo genetskih poruka praćen adekvatnom stimulacijom spoljašnje sredine i u pravo vrijeme, uz obilje aktivnosti jedinke, obezbjeđuje visok nivo razvoja ovih sposobnosti, a u širem smislu gledano zdraviji organizam.

Kao što je već rečeno, svaka tjelesna vježba zahtijeva ispoljavanje čitavog kompleksa motoričkih sposobnosti. Motoričke se sposobnosti uglavnom i razvijaju u procesu specifičnih vježbi, što ukazuje na značaj sistemskog, planskog i programiranog vježbanja.

Planiran, organizovan i sistematičan pedagoški uticaj koji nastava tjelesnog odgoja treba da ostvaruje u pogledu razvijanja ovih sposobnosti, od izuzetnog je značaja upravo u periodu od I – IV razreda osnovne škole, posebno kada se ima u vidu da se upravo u ovom periodu javljaju “kritični periodi” u razvoju skoro svih motoričkih sposobnosti. U kontekstu ovog problema potrebno je posebno istaći ulogu nastavnika-učitelja i njegovu stručnu osposobljenost da ostvari odgovarajući pedagoški uticaj, te da potiče i razvija ovo polje latentnih dimenzija, kao jedan od segmenata koji utiče na opći rast i razvoj. Po nekim autorima tjelesna vježba u prvom i drugom razredu treba da bude 70% primarno usmjerena na razvoj motoričkog polja, a samo 30% na obučavanje i formiranje navika kretanja. Taj odnos bi u trećem i četvrtom razredu bio 65% prema 35%, opet u korist motoričkog polja, koji je osnova za brže i uspješnije rješavanje kompleksnijih zadataka.

Krajnji cilj razvijanja i rada na motoričkom polju je poboljšanje radnog kapaciteta, a time i radnog učinka. Radni kapacitet učenika ovog uzrasta podrazumijeva: opću izdržljivost, snagu velikih grupa mišića koji omogućavaju pravilno držanje tijela i usvajanje dostupnih i primjenjivih motoričkih dostignuća potrebnih za složene i utilitarne motoričke akcije, pokretljivost i sposobnost korelacije tjelesne građe.

Daljnje izlaganje o pojedinačnim motoričkim-latentnim dimenzijama biće prilagođeno potrebama buduće prakse nastavnika.

Treba napomenuti da sistemska empirijska istraživanja ovih sposobnosti upravo rijetko i operišu izrazom sposobnosti. Umjesto njega upotrebljavaju se izrazi: dimenzija, faktor, a skupovi ovih sposobnosti obilježavaju se izrazima: latentni, manifestni, hipotetski, realan prostor ili dimenzije.

4.1. Snaga i regulacija njenog razvoja

4.1.1. Opće karakteristike:

Svaka motorička aktivnost – odnosno efikasnost sveukupne motorike u životu čovjeka nužno iziskuje mišićno naprezanje. Ispoljavanje njegove snage u manjem ili većem stepenu, u kontekstu problematike ima određen i poseban značaj, Zbog toga će u ovom štivu snazi biti posvećeno nešto više pažnje.

O ključnom značaju i širini uticaja snage u ukupnom prostoru motorike čovjeka, empirijski provjerene i do zakonitosti dovedene potvrde, naša stručna javnost je dobila, najprije preko istraživanja Zaciorskog.

U pogledu definicije pojma – tjelesna snaga nailazi se ipak na izvjesne specifičnosti kod pojedinih autora, koje manifestuju njihovu specifičnu polaznu poziciju i ugao gledanja na problem.

Za Šturma to je: “sposobnost čovjeka da efikasno primjenjuje silu mišića za djelovanje protiv spoljašnjih sila raznih vrsta, koje stupaju u vezu sa kretanjem ili zadržavanjem položaja vlastitog tijela ili predmeta”.

Za Opovskog snaga je sposobnost da se mišićno naprezanje u sastavu motornih jedinica transformiše u kinetički ili potencijalni oblik mehaničke energije. Ovo vezivanje tjelesne snage za pojam mišićne sile, koje je prisutno kod Opavskog još je

izražajnije kod Horvata za koga je snaga "napetost nastala kontrakcijom mišića kao rezultat energetske procesa".

Nešto širi pristup definiciji snage ispoljava Kurelić koji ima u vidu cijelog čovjeka, a ne samo njegov mišićni sistem, kada za snagu kaže da je to sposobnost organizma, a naročito mišića da znatno i efikasno djeluju protiv otpora. Na istoj poziciji apostrofiranja otpora u odredbi snage je i Zaciorski koji snagu određuje kao sposobnost da čovjek savladava spoljni otpor ili djeluje protiv otpora na račun mišićnih naprezanja.

Najprecizniju definiciju dao je Barow rekavši "Snaga je sposobnost pojedinaca da razvija silu mišića".

Osnovni fiziološki mehanizam koji omogućava pojavu tjelesne snage kod čovjeka je razdraženje (ekscitacija) u primarnim motoričkim centrima moždane kore, koje se preko centara prenosi nishodnim motornim neuronima u mišiće i u zavisnosti od veličine i vrste razdraženja uključuje se veći ili manji broj mišićnih jedinica što proizvodi određenu mišićnu kontrakciju.

Oko pitanja definisanja pojma snage često se javlja još jedan spor. On nastaje zato što se ne pravi uvijek distinkcija između snage kao fizikalne mehaničke kategorije i one koja se odnosi na sposobnost čovjeka da razvija silu mišića. Horvat, Opavski i još neki inostrani autori ostaju pri upotrebi termina "sila", dok Šturm(sve priznajući) govori, da je pojam snage neodvojiv od sile kao fizikalne kategorije, pošto upravo razvijanje sile i jeste smisao. Karakteristika i zadatak snage kao motoričke sposobnosti – združava termin "snaga" dodajući radi lakšeg razumijevanja terminu "snaga" mehanički pojam "sposobnost". On nalazi da je najbolje reći tjelesna snaga.

Premda je snaga pretežno sposobnost mišića u sklopu njegove kretne djelatnosti, ona nije isključivo determinisana kvalitativnim i kvantitativnim odlikama mišića. Mehanizmi njenog ispoljavanja vezani su prvenstveno za morfofunkcionalne karakteristike mišića: broj aktivnih mišića, strukturu njihovih vlakana, veličinu njihovog poprečnog presjeka, biohemijske i metaboličke procese u aktivnom mišiću i prisustvo energetske izvora u njima. Međutim oni su vezani i za psihofiziološke dimenzije kao što su: stanje centralnog nervnog sistema, prohodnost procesa ekscitacije i inhibicije (razdraženja i kočenja) u njemu, provodne sposobnosti perifernih dijelova

neuromotornog sistema koji prima signale iz centralnog nervnog sistema (CNS), a čini se najviše zavise od voljnih napora (motivacione sfere).

Iako se snaga smatra jedinstvenom sposobnošću, koja omogućava savladavanje otpora i pokretanje tijela, ipak je moguće diferencirati vidove njenog ispoljavanja bar u tri osnove:

- s obzirom na karakter režima rada;
- s obzirom na kriterijum odnosa veličine ispoljene snage i mase tijela;
- s obzirom na topološki kriterijum.

Na osnovu karaktera režima mišićnog rada snaga se može ispoljavati u vidu:

- statičke snage,
- dinamičke snage (eksplozivne i repetitivne).

U statičkom režimu rada i sporim pokretima, snaga se ispoljava u formi takozvane statičke snage (reakcija čiste snage). Ovom vrstom snage obilježava se sposobnost dugotrajnog izdržavanja mišićnog naprezanja izotoničnog tipa (bez promjene njegove dužine pri kontrakciji), a sa ciljem da se spriječi narušavanje zauzetog položaja dejstvom spoljašnjih sila kao: sile teže, inercije, sile partnera i slično. Tipične motoričke aktivnosti u kojima se manifestuje ovaj vid snage jesu "izdržaji".

U dinamičkim uslovima rada snaga se ispoljava u formi eksplozivne i repetitivne.

Pod eksplozivnom snagom podrazumijeva se sposobnost maksimalnog ubrzanja u razvijanju maksimalne sile mišića, ili kako se u literaturi često može naći, da je to sposobnost aktiviranja maksimalnog broja mišićnih jedinica u jedinici vremena. Naziv "eksplozivna" za ovu vrstu tjelesne snage uveo je Fleistiman koji ju je definisao kao sposobnost da se maksimum energije uloži u jedan eksplozivni pokret. Za eksplozivnu snagu je vezan i pojam "gradijent snage". Za Zaciorskog je ovaj pojam najbolji pokazatelj ove vrste snage, jer ga definiše kao odnos maksimalne snage i vremena za koje je ona postignuta.

Za eksplozivnu snagu se smatra da je u najvećoj mjeri dimenzija genetički određena (neki autori smatraju čak do 80%). Na poboljšanju rezultata u testovima eksplozivne snage, pored tehničkih i motivacionih polja, može se uticati i indirektno preko poboljšanja druga dva aspekta snage: repetitivne i statičke sa

kojima eksplozivna pokazuje vrlo visok stepen pozitivne korelacije.

Repetitivna snaga je sposobnost produženog vršenja “ponavljano” – cikličnog rada (naizmjenične mišićne kontrakcije i relaksacije). Ona se ispoljava u motoričkim akcijama velikog intenziteta kraćeg trajanja – kao u sprinterskom trčanju, zgibovima, sklekovima, ili manjeg intenziteta, a dužeg trajanja – kao u trčanju na srednje pruge. Ova sposobnost “čini, , se nije generalna, već je prije moguće govoriti o repetitivnoj snazi mišića pregibača lakta, pregibača kuka, opružaća leđa i slično uz postojanje visokog stepena pozitivne korelacije među njima.

Koeficijent uređenosti je 50% uz mogućnost bitnijeg poboljšanja.

Tri navedene vrste akcione snage nazivaju se u nekim istraživanjima i primarni faktori snage. U mehaničkom smislu statička snaga je najbliža pojmu sile, eksplozivna se približava pojmu energije, a repetitivna pojmu energije i pojmu moći

Najčešći kriteriji za klasifikaciju motoričke sposobnosti – snage je odnos veličine ispoljene sile i mase tijela. Po ovom osnovu moguće je izolovati:

- apsolutnu snagu,
- relativnu snagu.

Prva predstavlja maksimalnu mišićnu snagu koju čovjek može da razvije sa svojom sveukupnom mišićnom masom, odnosno, takozvanim faktorom cirkularne dimenzionalnosti tijela i tjelesnom masom. Ova vrsta snage je odlučujuća u pokretima koji imaju za cilj djelovanje na spoljašnje predmete, odnosno kod kojih se savladavaju veliki spoljni otpori – bacanja, dizanja.

Druga je značajna kod motoričkih akcija odnosno ljudskih pokreta manipulacija tijelom, u vježbanju na spravama itd.

Snagu je moguće razvrstati i po trećem osnovu u praksi najčešće prisutnom, anatomotopološkom i to na:

- snagu ruku i ramenog pojasa,
- snagu trupa,
- snagu nogu.

Razvoj mišićne snage pokazuje niz karakteristika. Ova sposobnost nije konstantna i radom se mora održavati, jer dolazi do mišićne slabosti (atrofije) u manjem ili većem obimu, a atrofija ima za posljedicu i druge poremećaje u rastu i razvoju.

4.1.2.Sredstva i metode razvijanja snage

Najmanje sporna činjenica u tumačenju snage je da se na njeno povećanje može znatno uticati. U radu na njenom povećanju akcent se može dati ili uvećanju same snage – uvaćanjem mišićnih dimenzija ili poboljšanju sposobnosti njenog ispoljavanja, što znači i osnovne tehnike motoričke akcije u kojoj se ona ispoljava, koordinacije i brzine izvođenja i sposobnosti većih voljnih napora.

Metode koje se najčešće koriste za razvijanje snage su:

- metoda maksimalnog opterećenja,
- metoda nemaksimalnog opterećenja .

Metoda maksimalnog opterećenja zasniva se na primjeni jednostavnih maksimalnih kontrakcija u kojem se istrajava. Čini se da najbolje rezultate daju kontrakcije maksimalne snage koje se održavaju do 5 sekundi, a ponavljaju se 5-10 puta. Ovaj metod doprinosi najvećoj mobilizaciji nervno-mišićnog aparata i najvećem porastu mišićne snage u najkraćem vremenu. Međutim treba znati da se ovaj metod rada može primjenjivati samo na treniranim osobama, a nikako na učenicima mlađeg školskog uzrasta. U metodu nemaksimalnih opterećenja primjenjuje se ponavljani rad sa opterećenjem od 50% od maksimalnog na početku primjene ovog postupka, a poslije i više. Ovaj rad se izvodi u serijama, a najpoželjniji broj ponavljanja u serijama je 4 – 8 puta u različitim kombinacijama opterećenja, broja ponavljanja i kontrolu tehnike izvođenja, što je nužno za početnike i bržu obnovu energetske izvora i sposobnosti ekscitacije.

Obje metode zasnivaju se na primjeni principa nadopterećenja, tj. većeg radnog opterećenja od uobičajenog. Vježbe koje se koriste za razvoj snage jesu one kojima se:

1. savladava spoljni otpor tereta (različite vrste i težine)
2. savladava težina dijelova tijela ili cijelog tijela.

Mogu biti općeg dejstva, kada je cjelokupna mišićna masa uključena u njihovo izvođenje i lokalnog dejstva kada su uključeni samo pojedini mišići, odnosno, radom su obuhvaćene mišićne grupe.

Od I do III razreda osnovne škole koriste se vježbe dinamičkog karaktera sa naizmjeničnom i malom vrijednošću opterećenja, a od IV razreda u ograničenoj su primjeni i statičke vježbe.

Najčešće su primjenjene vježbe:

pri kojima se savladava težina sopstvenog tijela ili dijelova tijela, a efikasno je to činiti kontra sile zemljine teže, sa dopunskim teretom kao što su lopte – medicinke, bučice malih težina, kaiševi napunjeni pijeskom i slično, vježbe u paru: potiskivanje, povlačenje, nošenje, brzinsko snažne vježbe: kao što su skokovi, doskoci sa nižih na više nivoe i obratno, penjanja uz kose i vertikalne prepreke i slično.

opće razvojne vježbe –aerobne vježbe mišićne aktivnosti, čiji je zadatak da osnaže krupne mišiće kao što su mišići leđa, trbuha, ramenog pojasa, zatim da jačaju mišićne grupe koje su slabo aktivne u uobičajenim životnim aktivnostima, kao što su adduktori i abduktori ekstremiteta, zadnja loža buta, mišići stopala i šake, kosi mišići trbuha, jačanje disajne muskulature.

Neophodno je ukazati na najosnovnije metodičke stavove, jer njihovo poznavanje i uvježbavanje omogućava edukatorima uspješniju praksu na planu razvijanja snage kod djece ovog uzrasta.

Važno je znati

Uzrasni period od I do IV razreda ne iziskuje potrebu razvijanja snage pomoću vježbi velikog opterećenja i previše osnažena muskulatura može negativno da utiče na dužinski rast kostiju.

Pri izboru se treba opredijeliti za vježbe dinamičkog karaktera.

Treba izbjegavati dugotrajan rad statičkog režima, zbog fiksiranja disajnih mišića usljed napinjanja (što dovodi do zadržavanja disanja, povećavanja unutrašnjeg pritiska u grudima, smanjenje snabdjevenosti O₂, pa i do ometanja rada srca).

Vježbe snage treba primjenjivati u uvodnom i pripremnom dijelu sata pomoću prirodnih oblika kretanja, kroz aerobne vježbe mišićne aktivnosti. U toku nedjelje nužno ih je ponavljati 3-4 puta.

Ovo informisanje o snazi i metodici njenog razvijanja ne može se smatrati ni približno iscrpnim, već tek dovoljnim kao

uvod u problematiku, a da bi se omogućilo njeno osnovno razumijevanje i primjena stečenog znanja u toku praktičnog rada nastavnika u školama, a ne u treningu sportista.

4.2. Brzina i regulacija njenog razvoja

4.2.1. Opće karakteristike:

Motorička sposobnost brzine može se definisati kao: sposobnost izvođenja pokreta cijelim tijelom ili pojedinim njegovim dijelovima velikom brzinom i učestalošću u datim uslovima. U suštini, ne može se govoriti o brzini kao nekoj generalnoj sposobnosti čovjeka, već prije o različitim brzinskim karakteristikama koje su svojstvene, odnosno, o brzinskim karakteristikama njegovog motoričkog dejstva.

Brzinske karakteristike motoričkog dejstva manifestuju se u ovim oblicima:

brzina pojedinačnih pokreta,
učestalosti – frekvenciji pokreta,
brzini motoričke reakcije.

Pod brzinom pojedinačnog pokreta podrazumijeva se sposobnost izvođenja jednog pokreta za što kraće vrijeme. Ovaj vid brzine manifestuje se pri izbačanju predmeta, odrazu, udarcu u boks, pri pojedinačno izvedenom pokretu nekog cikličnog kretanja (na primjer jedan korak u trčanju).

Ova sposobnost je uslovljena nizom faktora kao: funkcionalnim stanjem CNS (posebno onih njegovih dijelova koji regulišu procese kontrakcije i relaksacije mišića), dinamičkom snagom mišića bez koje se pokret ne može izvoditi brzo ni dugotrajno, brzine i moći mobilizacije hemijske energije u mišićima i njenog pretvaranja u mehaničku energiju. Međutim, na brzinu pokreta utiče i tehnika izvođenja motoričkog akta, kao i koordinacija pokreta. Ove brzinske karakteristike ubrzano se razvijaju od 9 godine života.

Manifestacija učestalosti pokreta – frekvencija pokreta, najuočljivija je kod brzinskog kretanja u prostoru cikličnog tipa. Takva su kretanja: trčanje, plivanje, skijanje, vožnja bicikla, veslanje i dr. Insistira se na što većem broju istih pokreta u jedinici vremena.

Na brzinu sprinterskog trčanja utiče između ostalog i masa tijela, dužina nogu i koordinacija rada nogu i ruku. Ne postoji

transfer brzine prelasku iz jedne vrste kretanja u drugu (sposobnost brzog trčanja ne znači automatski i sposobnost brzog plivanja). U periodu mlađeg školskog uzrasta ova je sposobnost u stalnom porastu. Najveća efikasnost u razvijanju brzine kretanja postiže se u 9-13 godini. Najveći godišnji porast učestalosti pokreta uočen je u 7-9 godini, a kasnije ima tendenciju opadanja.

Brzina proste i složene motoričke reakcije može se posmatrati kao sposobnost da se najbrže moguće motorički odgovori na perceptivni stimulans. Brzina proste reakcije manifestuje se u motoričkim akcijama kojima se reaguje na signal: zvučni, signal na start, promjenu pravca kretanja ili promjenu aktivnosti, a brzinu složene reakcije "reakcije izbora" ispoljava se u odnosu na objekte koji se kreću kao u: igrama, sa loptom, i slično.

Vrijeme motoričke reakcije se sa uzrastom bitno smanjuje, pri čemu je vrijeme složene reakcije uvijek duže od vremena proste reakcije.

Brže smanjivanje vremena motoričke reakcije uočava se od 9-12-te godine, što znači da je to period kada se ova sposobnost mora stimulirati. Ako se to ne čini, više se nikad ne može bitnije utjecati na njeno popravljanje. Kako su sve brzinske karakteristike dejstva u velikoj mjeri određene faktorom nasljeđa čak 80-90%, to se procesom tjelesnog vježbanja ne može bitno doprinijeti njihovoj pozitivnoj transformaciji, ali vježbanjem se može bitno doprinijeti stimulaciji njihovog optimalnog, genetski uslovljenog razvoja. Numerički pokazatelji brzinskih sposobnosti ukazuju na razliku među polovima u korist muškog spola. No pošto je brzina kako pojedinačnog pokreta, tako brzine kretanja, uslovljena i mišićnom snagom (cirkularnom dimenzionalnošću), te razlike su možda prije posljedica razlike u snazi između spolova nego u brzini.

4.2.2. Sredstva i metode razvijanja brzine

Svaki planiran i organiziran pristup stimulaciji neke od navedenih brzinskih karakteristika iziskuje znanje iz svih relevantnih činilaca od kojih zavisi mogućnost njihovog ispoljavanja. Nužno je, dakle, primarno razviti snagu mišića, osnovnu tehniku motoričke akcije kojom se želi djelovati na

ekonomičnost (u smislu nerasipanja energije), opću tjelesnu pokretljivost, pa tek onda pristupiti razvijanju brzinskih sposobnosti.

Uslovno rečeno “zadaci brzine su svi oni koje je moguće izvoditi u maksimalno kratkom pojedinačnom i ukupnom trajanju, – vremenu”. To su najčešće višekratke ponavljane serije brzih pokreta ili brze kretne reakcije na signal. Zadatke je potrebno izvoditi približno maksimalnom brzinom sa periodima odmaranja i podešavati ih tako, da se ni pri njihovom kraju, ni pri ponovljenom izvođenju, brzina kretanja ne smanji.

U razvijanju brzinskih sposobnosti primjenjuje se niz različitih metoda rada, a najčešće su to: metod ponavljanja, metod progresivnog opterećenja i metod promjenjivog opterećenja.

Psihofiziološkim osobenostima djece uzrasta od 7 do 11 godina najviše odgovaraju metode štafetnih igara i takmičenja, koje na bazi povećanog emocionalnog tonusa doprinose i većem ukupnom efektu ispoljavanja brzinskih osobina.

Pri razvijanju brzine pokreta, kod djece ovog uzrasta daje se prednost nestereotipnim načinima izvođenja prirodnih oblika kretanja, te vežbama koje zahtijevaju brza i kratkotrajna premještanja tijela iz različitih početnih položaja na unaprijed utvrđen signal, kratkotrajna trčanja sa konkretnim brzim zadacima.

Pošto ovo vježbanje nameće velike zahtjeve u pogledu funkcionalnih sposobnosti, to naročito zahtijeva oprez i postupnost u njegovoj primjeni. Potrebno je imati u vidu slijedeće:

- učenici se za vježbe “brzine” trebaju postupno i sistematski pripremati,
- nisu poželjni jednostrani zadaci izvođeni uvijek istom brzinom, a djeci su ovi zadaci dosadni,
- distance trčanja i intervali odmaranja treba podesiti uzrasnim mogućnostima odnosno one treba da su dovoljno kratke (do 20m) da bi se do kraja mogla održati maksimalna brzina, a intervali odmora treba da budu dovoljno dugi da bi se mogao nadoknaditi utrošeni O₂,
- zadaci koji se koriste za stimulaciju razvoja brzine, treba da su tehnički dobro savladani, ovi zadaci

primjenjuju se na početku glavnog dijela sata, a ako su dati u formi takmičenja, onda u B dijelu glavnog dijela sata.

4.3. Fleksibilnost i regulacija njenog razvoja

Među manje problematične oblasti motorike ubraja se fleksibilnost ili pokretljivost (gipkost). Ona se može definisati kao sposobnost za izvođenje pokreta velikih amplituda. Moguća alternativna definicija koja bi isticala jedan poseban aspekt fleksibilnosti mogla bi glasiti: fleksibilnost je sposobnost za izvođenje pokreta u pojedinim zglobovima u znatno većim amplitudama od onih koje se sreću u svakodnevnoj životnoj i radnoj motornoj praksi čovjeka. Fleksibilnost je određena specifičnim svojstvima; mišića, ligamenata i zglobnih veza, a mjeri se dužinskim mjerama ili uglovnim stepenima. Dakle, ovu sposobnost čovjeka determinišu, morfofunkcionalni faktori kao: građa zgloba, elastičnost ligamentnih veza i fascijalnost omotača mišića. Pokretljivost zgloba je različita. Kod nekih zglobova pokret je ograničen strukturom zglobnih površina. Kod zglobova tipa, , „šarke“, kao što smo vidjeli iz prethodnog štiva, kod koljena i lakta, ograničena je mogućnost pokreta, dok je kod « kuglastih » zglobova, kao što je rameni pokretljivost moguća u svim pravcima. Kod zgloba kuka koji je po tipu isto « kuglasti », za razliku od ramenog zgloba, ograničena je pokretljivost zbog nekih faktora vezivnog tkiva: zglobne čaure, ligamentnih veza mišića i njegove fascije. Fleksibilnost je uslov za kvalitetno izvođenje pokreta u cjelini, a posebno onih koji iziskuju veliko «otvaranje» u zglobovima i šire kretnje kao što je to u nekim sportovima (sportskoj i ritmičkoj – sportskoj gimnastici, klizanju i sl.). Evidentne i u literaturi poznate su dvije komponente fleksibilnosti

statička,
dinamička.

Prva se ispoljava pretežno pod uticajem neke spoljašnje sile (partnera npr.) ili pri održavanju statičkog položaja, pri čemu su zglobovi izvjesno vrijeme fiksirani mišićima i ligamentima u najvećem obimu pokreta. Statička fleksibilnost služi kao mjera obima pokreta pošto je ona i veća od dinamičke fleksibilnosti. Dinamička fleksibilnost ispoljava se kao posljedica sopstvene

mišićne aktivnosti, u smislu zamaha ili odvođenja nekih dijelova tijela. Dakle, to je sposobnost postizanja velikih amplituda pojedinih pokreta simultanim djelovanjem dva činioca, kontrakcijom muskulature, koja inače potiče pokret i inercijom datog dijela tijela, zamah.

S obzirom da se ova sposobnost javlja u situaciji brzih pokreta određenim dijelom tijela rezultat testova namjenjenih za njeno mjerenje u pozitivnoj su korelaciji sa rezultatima testova za mjerenje eksplozivne snage.

Fleksibilnost se može pod određenim uslovima smanjiti ili povećati. Njeno pojačanje može se ostvariti prije svega vježbanjem (o čemu će biti riječi u daljnjem tekstu). Ova sposobnost opada sa neaktivnošću, zatim snaženjem mišića i ojačavanjem ligamenata, ali i pod uticajem umora. Relevantne su i uzrasne karakteristike. Što je dijete mlađe, ono je i pokretljivije zahvaljujući sastavu skeleta i elastičnosti ligamenata i mišićnih fascija. Sa starenjem smanjuje se i sposobnost fleksibilnosti, ako se na njoj ciljano ne radi.

U ovoj sposobnosti djevojčice ostvaruju 20 – 30 % bolje rezultate od dječaka, što može da se tumači manjom mišićnom snagom koje djevojčice posjeduju.

Efekti vježbanja se veoma brzo uočavaju, a veći su, ako se sa vježbanjem ranije počne. Naime potrebno je započeti rad u predškolskom uzrastu, a na poboljšanju i održavanju od sedme godine pa nadalje.

4.3.1. Sredstva i metode razvijanja fleksibilnosti

Efekti vježbanja pokazuju se ubrzo po otpočinjanju vježbanja. Već nakon sedam časova vježbanja mogu se uočavati rezultati i poboljšanja pokretljivosti, a promjene nastale vježbanjem, održavaju se duže vrijeme. Tempo poboljšanja fleksibilnosti nije ravnomjeran u svim zglobovima, već je različit u različitim zglobovima, što iziskuje diferenciran tretman u vježbanju.

Faktori koji ograničavaju fleksibilnost, a mogu se modifikovati vježbanjem jesu: meka i vezivna tkiva, dakle mišići, ligamenti i tetive. U praksi se u tu svrhu upotrebljavaju vježbe za istezanje ili kako ih danas zovemo «strečing» - vježbe. Najčešće su

to konvencionalne aerobne vježbe mišićne aktivnosti¹ iz različitih položaja sa maksimalnim amplitudama, kao vježbe: zamaha ekstremitetima, pretkloni, otkloni, zakloni trupom. Vježbe istezanja su i statički stavovi u položaju maksimalne amplitude.

U mlađem školskom uzrastu je poželjno raditi na razvijanju ove sposobnosti.

Što se sa radom ranije otpočne to se ova sposobnost razvija do većeg nivoa, a u starijim godinama zadržava se optimalniji nivo i veća vitalnost.

Općeprihvaćeno mišljenje da se ova sposobnost mora razvijati u skladu sa potrebom izbalansiranosti potpuno – motornog aparata, što znači, u skladu sa razvojem mišićne snage i procesom okoštavanja. Fleksibilnost je u službi i u funkciji pravilnog držanja tijela i motoričkog funkcionisanja. Vježbe fleksibilnosti-pokretljivosti potrebno je ponavljati svakodnevno, a treba ih izvoditi i 2-3 puta dnevno u serijama.

Obično se ove vježbe rade u pripremnom dijelu časa kao vježbe za aerobnu mišićnu aktivnost. Nivo fleksibilnosti ili pokretljivosti mjeri se veličinom amplitude pokreta koja se iskazuje u stepenima a može i u cm.

4.4. Spretnost i regulacija njenog razvoja

Spretnost nazvana još i okretnost je jedna od onih motoričkih sposobnosti oko koje vlada prilično neslaganje u naučnim krugovima, počev od toga da li je ona uopće samosvojna jer ukazuje na različite aspekte njenog ispoljavanja.

Dakle nije dovoljno izdiferencirana sposobnost što otežava njeno tačno definisanje.

S obzirom na relativno jedinstvo nekih psihofizičkih faktora u mehanizmu koji regulativno djeluje na manifestacije tjelesne spretnosti najmanje pogreške u definiciji će se praviti ako se uključe i aspekti koordinacije pokreta, preciznosti i ravnoteža.

Ovdje se ne smije praviti greška u interpretaciji preciznosti i ravnoteže kao latentnih dimenzija motoričkog prostora, nego se radi o preciznosti pokreta i ravnoteže kao bitnim aspektima tjelesne spretnosti.

¹ Autori naziva "Aerobne vježbe mišićne aktivnosti " su M.M. i M.H. /dosadašnji naziv bio je "Vježbe oblikovanja "

To implicira sljedeću definiciju: da se spretnošću može nazvati i ona sposobnost čovjeka koja mu omogućava da motorički djeluje u skladu sa zahtjevima date situacije uz ispoljavanje maksimalne koordinacije, preciznosti i ravnoteže.

Uloga koordinacije u motoričkom funkcionisanju je nesporna, premda još nedovoljno ispitana. Na osnovu dosadašnjih saznanja zaključuje se, da je zahvaljujući njoj moguće:

- relativno brzo ovladati novim pokretima (čini proces motoričkog učenja uspješnijim);

- izvođenje složenih pokreta pojedinim dijelovima tijela, kombinovanje tih pokreta i njihovo nestereotipno izvođenje;

- brzo i efikasno kretno reorganizovanje (prilagođavanje) novonastalim nepredviđenim uslovima kao što su iznenadne potrebe promjene pravca, brzine i ritma, akcije suigrača, pojava prepreka, predmeta koji leti i sl, ili reakcija izbora.

Upravlјati pokretom u prostoru i vremenu sa tačnom procjenom potrebe ulaganja snage u njegovo vršenje.

Imajući sve ovo u vidu čini se da neki koordinaciju sa pravom nazivaju motoričkom inteligencijom. Koordinaciona sposobnost uslovlјena je faktorima kao što su: perceptivna sposobnost, kinestetički osjećaj i osjećaj za ritam, a posebno regulacionom sposobnošću nervnih procesa.

Dakle koordinacija predstavlјa jednu veoma složenu, kompleksnu motoričku dimenziju i može se reći da je to – način trenutnog razmišljanja o samom pokretu u vremenu i prostoru, način njegove interpretacije, brzina učenja nove motorne akcije i brzine izvođenja u promijenjenim situacijama. Sudjeluje u svim motornim aktivnostima negdje više ili manje. Maksimalan razvoj dostiže oko 25 godine, a koeficijent urođenosti je 80%.

Preciznost pokreta kao sljedeći aspekt tjelesne spretnosti implicira izvođenje tačno usmjerenih doziranja pokreta sasvim u skladu sa postavlјenim zadatkom. Manifestuje se kroz motoričke akcije koje iziskuju usmjeravanje i vođenje tijela, dijelova tijela ili nekog predmeta ka određenom cilju. Preciznost veoma zavisi od sposobnosti tačne procjene prostornih i vremenskih zahtjeva datog kretnog zadatka i procjene optimalne snage kojom se mora djelovati.

I ravnoteža je bitan aspekt tjelesne spretnosti. Ona označava sposobnost održavanja tijela u statičkoj izbalansiranosti(stabilnosti) u mirovanju i kretanju, sa

mogućnošću pravovremenog uočavanja narušavanja ovog stanja i korigovanja položaja.

4.4.1. Sredstva i metode razvijanja spretnosti

Specijalne vježbe za razvijanje spretnosti posebno koordinacije i preciznosti pokazale su se efikasne već u mlađim razredima osnovne škole, za šta već tada postoje morfofunkcionalne i psihofiziološke pretpostavke. Spretnost se povećava sa uzrastom. Kod mlađeg školskog uzrasta kontrola mišićnog naprežanja još nije savršena i ranije dolazi do narušavanja simetričkih pokreta.

Spretnost se povećava i povećanjem motoričkog iskustva, odnosno širenjem dijapazona kretnih umješnosti uključivanjem koordinaciono složenih vježbi, zahtijevanjem veće preciznosti pokreta, njihove međusobne usklađenosti i ravnoteže.

Posebno su korisne sve vježbe koje imaju elemente složenijih novih zadataka, koje se izvode na nespecifičan način, ili u novim izmijenjenim uslovima.

Spretnost se povećava neposredno u procesu formiranja kretne sposobnosti. Za razvijanje spretnosti u mlađim razredima koriste se zadaci sa nespecifičnim početnim položajima, različitim tempom, ritmom i pravcem. Pogodni su različiti poligoni sa specifičnim sredstvima i raznovrsnim zadacima.

Dakle, treba raditi na usavršavanju prirodnih oblika kretanja i na njihovoj najrazličitijoj kombinaciji.

Npr. kada se savlada trčanje, ono će se daljnje primjenjivati na različite načine: trčati u stranu, nazad sa okretom 1800, 3600, oko prepreka, preko prepreka, noseći predmete, kotrljajući ih ili vodeći loptu. Kroz to se mijenja brzina, pravac i svakako se uključuju još složenije kombinacije zadataka, kroz preciznost ravnotežu i koordinaciju.

4.5. Ravnoteža – opće karakteristike

U prostoru latentnih dimenzija čovjeka, koga je evolucija favorizovala svojstvom uspavanog hoda, pitanje ravnoteže bez sumnje ima svoj značaj. Ako se, kako je već napomenuto, nijedan pokret ne može izvesti bez izvjesnog udjela tjelesne snage, onda je također tačno da se najveći broj čovjekovih pokreta to jest, svi lokomotorni pokreti izvode uz stalno prisustvo činilaca, koje

inače obilježavamo pojmom ravnoteže. Prilikom održavanja ravnoteže učestvuje čulo vida, sluha i čulo osjeta, koji signaliziraju stanje mišića, ligamentoznih veza i zglobova moždanoj kori (centru nervnog sistema). Vježbe ravnoteže izvode se npr. stajanjem na jednoj nozi sa istovremenim pokretima ruku, nogu i trupa, ali i u sijedu bez oslonca ruku i nogu na tlu – statičke vježbe ravnoteže. Ove vježbe su zahtjevne, jer pri njihovom izvođenju imamo malu površinu oslonca, oko koje se moraju kretati dijelovi tijela iznad osovine tijela ili moramo vršiti prenošenje centra težišta tijela (prilikom čučnjeva ili propinjanja na prste). Ako bi u jednom tako labilnom položaju zatvorili oči, isključili bismo time jedan veoma važan analizator i dodatno bismo otežali održavanje ravnoteže. Pri vježbama sa poskocima i pri brzim vježbama okreta; poboljšavamo orijentaciju u pokretu, a time i sposobnost djelovanja protiv sile zemljine teže (dinamične vježbe ravnoteže).

Ravnoteža je prema tome sposobnost zadržavanja tijela u mehaničkom položaju, težištem iznad nožne površine.

Sumirajući brojna istraživanja inostranih i domaćih istraživača, koji su utvrđivali, vrste i uslove manifestacije ravnoteže (Bass, Hempel, Ismail, Grubar, Kurelić, Šturm, Momirović) može se zaključiti da postoje sljedeće vrste ravnoteže:

Elementarna ravnoteža

Vizuelno otežana ravnoteža

Dinamički otežana ravnoteža

Elementarna ravnoteža je sposobnost da se tijelo zadrži u zadanom najčešće normalnom uspravnom položaju, često na smanjenoj i uzdignutoj površini oslonca. Ova vrsta sposobnosti zadržavanja tijela u izbalansiranom položaju u literaturi se obično naziva statička ravnoteža (sa vizualnom kontrolom) i vezuje se za situaciju održavanja zadatog položaja tijela koji nije u pokretu. Opredjeljenje za izraz «elementarna ravnoteža» i za napuštanje izraza «statička» rezultat je evidentne činjenice da svako zadržavanje ravnotežnog položaja je, suprotnost statici i da je svako uravnotežavanje tijela, (ravnoteža kao sposobnost je upravo uravnotežavanje) ustvari jedno konstantno kretanje tijela, mada su amplitude tih pokreta vrlo male. Zadržavanje stalnog oslonca na tlu (nepomjeranje stopala) nikako ne znači da tijelo, nije u kretanju, iako to kretanje nema parametre i smisao lokomocije.

Vizuelno otežavanje ravnoteže je sposobnost zadržavanja tijela u zadanom položaju težištem iznad površine oslonca o tlo, ali bez vizuelne kontrole.

Dinamički otežana ravnoteža je sposobnost zadržavanja tijela u zadanom položaju težištem iznad površine oslonca uprkos otežanjima koja dolaze od dejstva spoljnih sila. Najčešća vrsta ovih otežanja jeste nestabilnost ili posebno programirano pomijeranje oslonca na kojem se tijelo uravnotežava.

4.6. Preciznost – opće karakteristike

Isticanje preciznosti kao posebne latentne dimenzije skoro da ima svog jedinog opravdanja u vrlo čestim praktičkim situacijama u tjelesnom vježbanju, koje se kvalifikuju prisutnošću ili odsutnošću preciznosti kao bitnom obilježju datog pokreta. Preciznost promatrana u kontekstu većih kretnih cjelina pokazuje se kao važan segment, kao što smo ranije naglasili u koordinaciji. Iako su mnogi autori rezervisani ne samo prema stavu da postoje posebne vrste preciznosti, već i prema samoj preciznosti kao nezavisnoj latentnoj dimenziji, ipak svi navode sljedeća dva aspekta preciznosti:

preciznost vođenja predmeta prema cilju – ciljanje;
preciznost pogađanja cilja izbačenim projektilom –
gađanje.

Preciznost vođenja je sposobnost pogađanja dijelom tijela, predmet određenih tačaka (cilj) na osobama ili predmetima u neposrednoj okolini.

To je sposobnost izvođenja tačno usmjerenih i optimalno mehanički doziranih pokreta kojima se postiže poen, recimo u mačevanju, boksu. Preciznost bacanja je sposobnost pogađanja izbačenim predmetom (lopta, koplje) određene tačke ili površine u neposrednoj okolini. Pojam preciznosti bacanja još bi mogao obuhvatiti sposobnost pogađanja cilja predmetom, loptom koji je prethodno bio udaren tačno doziranom snagom i usmjerenim pokretom dijela tijela (šutevi). Imamo u okviru ove motoričke sposobnosti i pogađanje ciljeva uz pomoć mehaničkih naprava (luk i strijela ili pištolj).

Od svih motoričkih latentnih dimenzija najslabije istražen segment je preciznost. Uzrok tome vjerovatno leži u

karakteristikama zadatka preciznosti koji predstavlja zahtjev za finom regulacijom pokreta.

4.7. Specifične vježbe koordinacije

U našem kretnom sistemu može se jasno prepoznati međusobna ovisnost pokreta. Pokreti jedne strane tijela su povezani sa identičnim i istovremenim pokretima druge strane tijela. Stoga su pokreti sa simetričnom koordinacijom jednostavno izvodljivi i oni odgovaraju njihovom karakteru refleksnih pokreta. Nasuprot ovome prisvajanje pokreta sa suprotnim pravcem kretanja je dosta teže. Ako spojimo dva i više pokreta, pri čemu je svaki pokret za sebe uvježban i automatiziran, tok ovih pokreta bit će narušen, jer se automatizovano može vršiti samo jedan pokret. Drugi pokret može se samo nepotpuno izvoditi i mora se u ovom sastavu ponovo uvježbati, iako se zasebno tim pokretom dobro vlada. Čovjek se često zadesi u situaciji da mora vršiti dva zadatka istovremeno (npr. prilikom sviranja klavira, pri radu na nekom stroju itd.). U eksperimentalnoj psihologiji govori se u ovom kontekstu «podijeljene pažnje», pri čemu se istovremeno mora obraćati pažnja na više međusobno odvojenih radnji. Brzi tempo života kao i potreba za neprestanim rješavanjem novih problema, zahtijevaju razvoj dinamične sposobnosti prilagođavanja sa ciljem brzog rješavanja novih zadataka. U tom smislu moramo trenirati naš nervni sistem, to znači da moramo opteretiti sive ćelije mozga, te tako razvijati sposobnost, veoma brzog reagovanja i rješavanja kretnih zadataka. Ovu sposobnost moguće je rješavati veoma složenim vježbama za nervno mišićnu saradnju. Asimetrične vježbe su motoričke sposobnosti pri kojim simetrični organi izvedu pokrete u raznim pravcima. Pri tome dolazi do «sukoba» vođa ekstremiteta u vodećoj ulozi pri izvođenju pokreta. Oni pokušavaju da se međusobno potisnu. Jedan od zadataka simetričnih vježbi sastoji se u tome, da eliminiše međusobnu zavisnost pokreta. U prenesenom značenju govorimo o neistovremenim vježbama, s tim vježbama, pokušavamo da utičemo na nervni sistem. Sistematsko vježbanje asimetričnih pokreta poboljšava nervno-muskularnu koordinaciju, odstranjuje međusobnu ovisnost određenih pokreta, povećava kretnu koncentraciju i poboljšava ritmični osjećaj (osjećaj za ritam).

Izvođenje određenih pokreta postaje brže i tačnije. Asimetrične vježbe mogu da ostvare još jedan zadatak, a to je da budu mjerilo kvaliteta kretnog sistema svakog pojedinca. Na tome možemo veoma dobro posmatrati tok usvajanja kretnih sposobnosti, kao i izdvajanje stereotipa. Značaj koordinacionih vježbi određuje se jednim dijelom i mjerom interesovanja, kojom se ove vježbe izvode. Težina izvođenja ovih vježbi pretpostavlja određeni nivo kvaliteta učenika u kineziološkim aktivnostima. Pretežno djeci pada teško da se prilagode novim kretnim strukturama, koje ih momentalno još preopterećuju. Stoga moramo pri uvježbavanju komplikovanih pokreta metodski postupati i postepeno povećavati zahtjeve nervnog sistema. Specifične koordinacione vježbe, za vježbanje međusobno neovisnih pokreta dijelimo na: (prema Plachu):

1. asimetrične vježbe (tzv. nejednako usmjerene vježbe) npr. kombinovanje dva kretna elementa u istom pravcu ali različitog obima, ili kombinacija dva kretna elementa u različitom pravcu ili kombinacija tri ili više elemenata.

2. Akronične vježbe (tzv. neistovremene vježbe) npr. drugi ekstremitet izvodi isti pokret kao i prvi ali dva puta kasnije.

3. Aritmične vježbe (tzv. vježbe u nejednakom ritmu) npr. jedan ekstremitet izvodi isti pokret kao i drugi ekstremitet, ali dva puta brže.

4.8. Izdržljivost i metodika njenog razvoja

Pojam izdržljivosti vezuje se u klasičnim definicijama za sposobnost: da se istraje u motoričkim aktivnostima ispod maksimalnog opterećenja, što duže, sa efikasnom realizacijom snage, brzine, i spretnosti. To je u suštini sposobnost da se održi što duže konstantan nivo radne efikasnosti odlaganjem zamora ili prilagođavanjem na njega. To je najvažnija komponenta tjelesne spremnosti organizma, a jedan od bitnih indikatora nivoa zdravstvenog, fiziološkog stanja organizma čovjeka. Taj fenomen je kompleksan. Faktor izdržljivosti predstavlja integralnu cjelinu mnogih komponenti koje ne možemo razmatrati izolovano.

Mnogi autori su izdržljivost posmatrali kao isključivo fiziološku karakteristiku, a ne kao motoričku sposobnost. Znamo da se čovjek suprotstavlja zamoru, kao cjelovito biće, a ne samo

automatskim promjenama funkcije. Zbog toga, je potrebno izdržljivost promatrati sa aspekta motorike.

Neophodno je ukazati da izdržljivost zavisi od niza elemenata. Jedan od bitnih elemenata izdržljivosti jesu psihički elementi. Od njih se posebno ističu motivacija kao biološko – socijalni fenomen, kao i spremnost na podnošenje bola. Od fizioloških elemenata izdržljivosti možemo istaknuti sljedeće:

Lokalnu izdržljivost koja je uslovljena sljedećim fiziološkim faktorima:

- snagom određene grupe mišića koja je uključena u rad
- zalihamo energetskog materijala u njima
- perifernog cirkulatornog sistema

Opću izdržljivost uslovljavaju sljedeći faktori:

- snaga sveukupne muskulature
- ukupna zaliha energetskog potencijala
- sistemske cirkulatorne faktore
- efikasnost nervnog sistema u održavanju visokog nivoa koordinacije.

Ova je sposobnost kao i sve druge motoričke sposobnosti u velikoj mjeri i genetski determinisana, a raste u skladu sa razvojnim promjenama kardiovaskularnog (srčano sudovnog), respiratornog (disajnog) i neuro – regulatornog sistema. U periodu mlađeg školskog uzrasta porast ove sposobnosti je kontinuiran, dosta ubrzan i ravnomjeran i kod dječaka i kod djevojčica. Pokazatelji izdržljivosti su na ovom uzrasnom nivou visoki, što prividno ukazuje na izvjesnu protivrječnost. Naime funkcionalni kapaciteti srca i pluća su zbog njihove organske nerazvijenosti još sasvim niski, ali je vaskularizacija (prokrvavljenost) mišića vrlo visoka, što se tumači većim kapacitetom cirkulatornog sistema, to jest većim otvorima krvnih sudova i većim brojem kapilara, boljom termoregulacijom. Tako se na bazi povoljnog cirkulatornog faktora obezbjeđuje dopremanje O₂ i energetskih materijala u mišiće koji rade, čim se kompenziraju organske nerazvijenosti srca i pluća. Dosta visok nivo izdržljivosti zapaža se već kod učenika prvog razreda.

U procjeni stepena efikasnosti opterećenja možemo se poslužiti pulsni vrijednostima. U tom slučaju mogu nas orijentisati sljedeće vrijednosti pulsa po (Šolihu, Leperu i Hendelu). Za rad malog intenziteta odgovaraju pulsne vrijednosti 130 do 150 otkucaja u minuti, za rad srednjeg ili umjerenog

intenziteta od 150 do 170 otkucaja u minuti, za rad submaksimalnog intenziteta preko 190 otkucaja u minuti.

Intenzitet rada zavisi od tempa, broja ponavljanja, trajanja i spoljašnjih uslova rada.

Što je mišićni rad intenzivniji zamor se ranije javlja, a rad se može obavljati kraće ili duže vrijeme.

Svakako da ima transfera ove sposobnosti. Radeći na brzini, snazi ili koordinaciji ciljano doprinosimo rad i na izdržljivosti.

Izdržljivost se mjeri vremenskim istrajavanjem u radu umjerenog intenziteta.

U školskoj praksi se u tu svrhu najčešće primjenjuju trčanja od 500 do 1000 m, a za učenike nižeg školskog uzrasta trčanje u trajanju 2 min 200 – 400 m.

4.8.1. Sredstva i metode razvijanja izdržljivosti

Psihološki i fiziološki faktori koji određuju nivo izdržljivosti mogu se poboljšati sistemskim vježbanjem koje se zasniva na često izazvanim pojavama zamora i potrebe njegovog savladavanja. Progresivno povećana opterećenja ponovljenog vježbanja dovode do postepene adaptacije na sve veće funkcionalne zahtjeve.

Svako pojedinačno vježbanje koje ima za cilj poboljšanje izdržljivosti mora da se odvija na principu nadopterećenja. Postoji "prazna" vrijednost intenziteta rada ispod kojeg nema nikakvog poboljšanja izdržljivosti. Praznim intenzitetom se smatra opterećenje koje frekvenciju pulsa podiže za 60% u odnosu na onu u mirovanju. Kao empirijsko pravilo za praznu vrijednost može se uzeti vrijednost srčane frekvencije u mirovanju puta dva.

Brzina i stepen poboljšanja ove sposobnosti zavise od intenziteta, učestalosti, i trajanja rada sa nadopterećenjem, a isto tako i od primijenjenih metoda rada. Rezultati mnogih empirijskih istraživanja navode na zaključak, da se najbolji rezultati postižu primjenom vježbi umjerenog intenziteta sa većim ukupnim trajanjem u intervalnom vježbanju. Najsvrsishodniji su se pokazali intervali rada od 30 sek. koji se smjenjuju sa intervalima odmora dovoljno dugim da se pulsne vrijednosti vrate na 120 otkucaja u minuti.

Zapaža se, da se u takmičarskim okolnostima postižu bolji rezultati, posebno u izdržljivosti što se tumači emocionalnim faktorom! Dakle, dobro je upotrijebiti takmičarski metod rada, kroz štafetne igre sa zadacima koji su raznovrsniji i kompleksniji. Kao ni u jednom periodu, tako ni u mlađem školskom uzrastu ne postoje funkcionalne smetnje za ispoljavanje ove sposobnosti. Sva se zdrava djeca mogu podvrći vježbanju u izdržljivosti. Sistematičan rad na povećanju izdržljivosti je važno polje i vaspitnog rada. Svjesno angažovanje učenika u savladavanju napora (ja to mogu, ja to smijem, ja to želim), doprinosi učvršćivanju voljnih kvaliteta, koje se manifestuju kroz istrajnost, dosljednost, upornost.

Djeca ovog uzrasta sposobna su za rad umjerenog intenziteta sa prekidima (odmor). Pogoduje im dakle intervalni metod rada kojim se ne postavljaju veliki zahtjevi u pogledu anaerobnih mogućnosti. Pored ovog što smo do sad naveli to mogu biti i istrajna trčanja umjerenim tempom u trajanju 2 – 4 min. zavisno od uzrasta. Na kraju treće minute rada očekuje se puls od oko 160 otkucaja u minuti (a najviše 190). Djeca čije pulsne vrijednosti nisu u okviru ovih granica zahtijevaju dodatnu lječarsku kontrolu.

Iz prethodno rečenog može se zaključiti da vježbe izdržljivosti iziskuju visok stepen funkcionalnog angažovanja vitalnih organa i sistema iz čega slijedi primaran zahtjev u pogledu njihove primjene: da ti organi budu u dobrom zdravstvenom stanju i da njihova razvijenost bude u skladu sa zahtjevima.

THE DEVELOPMENT OF PSYCHOMOTORIC ABILITIES OF CHILDREN 7 – 11 YEARS OLD

Summary

This article is taken out from the textbook *Methodic of Teaching Sports with Basics of Physiology* of the same author with the idea to publish certain chapters of this book and to inform professionals interested in the same issue.

Basic anatomic and physiological mechanisms of children 7-13 years old are presented in prospective of physical exercises.

Psychomotor development of the organism, health and universal ability to work are important and useful not only for individual but also for entire community.

During his ontogenetic development, the man pass through series of biological, psychological and social changes. Processes of transformation follow certain inner patterns of growth and development but they are influenced as well by living circumstances (ecological and social) together with individual activity. Processes of transformation are permanent and unbalanced. This misbalance may be recognized in permanent shifting of intensive and less intensive phases of development. The final level of development depend in so far from individual genetic heritage but also from organized and planned influence of social environment and vital activities.

Within certain life sequence, besides already expected changes, there are significant individual differences. Every plan for organized social influence and pedagogical treatment demands good understanding of development characteristics of the children of this age.

DIGITALIZACIJA KULTURNOG NASLJEĐA¹

Abstract

Ovaj rad opisuje prijedlog projekta digitalizacije kulturno historijske baštine Bosne i Hercegovine, pojašnjava pojam digitalizacije, te daje prikaz stanja informacionih tehnologija u BiH kao potrebnog preduslova za realizaciju ovog projekta. Također su dati i pozitivni primjeri digitalizacije kulturnih sadržaja u svijetu.

Ključne riječi: digitalizacija, informaciona tehnologija, kulturno nasljeđe

1. Uvod

U "Strategiji i akcionom planu razvoja informacionog društva u BiH" Š1Č predviđen je projekat "Digitalizacija pokretnog kulturno historijskog nasljeđa". Nositelj tog projekta bio bi konzorcij ustanova iz oblasti kulture i vodeće biblioteke, a učesnici u projektu bi bile arhivske i bibliotečke ustanove i muzeji u Bosni i Hercegovini. Projekat podrazumijeva masovnu digitalizaciju najvažnijih resursa pokretnog kulturno historijskog nasljeđa BiH.

Izvršila bi se digitalizacija kolekcija knjiga, časopisa, rukopisa, kolekcija fotografija, razglednica i sličnog grafičkog materijala, audio i vizuelnog materijala, te ostalog relevantnog arhivskog materijala. Rezultat koji se očekuje je dugoročno spašavanje informacija o kulturnom nasljeđu Bosne i Hercegovine,

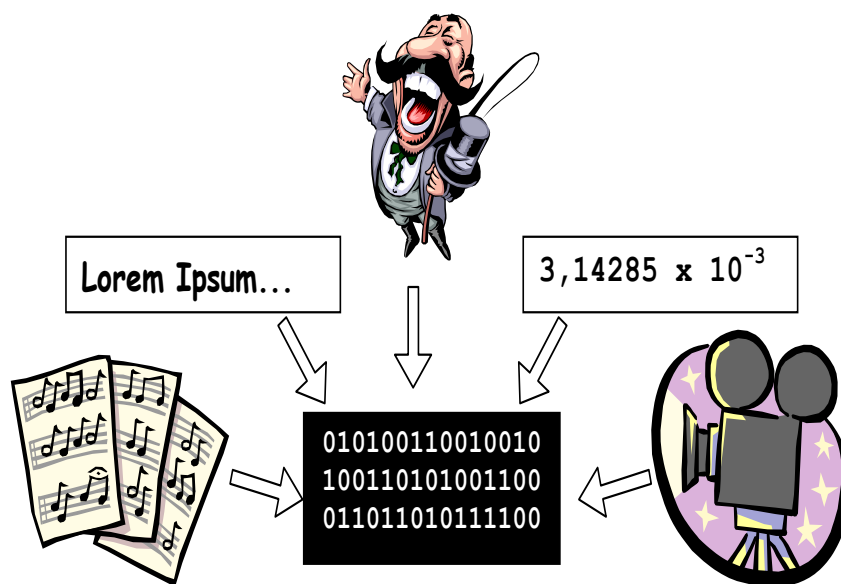
¹ Rad je autorovo izlaganje na Stručnom skupu «Zavičajne zbirke - čuvari kulturnog nasljeđa i identiteta», održanom u Zenici 29. i 30. oktobar 2004. godine.

te javno dostupni resursi u formi tekstualnih baza podataka i digitalizovanih baza podataka.

2. Pojam digitalizacije

Informaciona tehnologija, informatika, odnosno računarska tehnologija je u potpunosti zasnovana na digitalnom predstavljanju podataka. To podrazumijeva transformaciju svih vrsta podataka (tekst, brojevi, slike, zvuk i video) u numeričke podatke, i to u binarnom brojnom sistemu. Binarni brojni sistem sve navedene podatke prikazuje pomoću samo dvije cifre – nule i jedinice. Razlog za to je laka implementacija takvog sistema u elektronskim komponentama, gdje "0" predstavlja stanje bez napona, a "1" stanje pod električnim naponom. Transformacija podataka u binarni brojni sistem, tj. nule i jedinice poznata je pod nazivom "digitalizacija". Svaka nula/jedinica zauzima 1 bit memorije. Bajt predstavlja 8 bita.

Digitalno predstavljeni podaci se lako obrađuju i pohranjuju, a skup tehnika i uređaja koji služe za pohranjivanje i obradu takvih podataka naziva se informaciona tehnologija.

Slika 1. Digitalno predstavljeni podaci

Trend velikog broja tehnologija u svijetu je digitalizacija, odnosno prelazak sa analognog načina predstavljanja podataka na digitalni način. Kao ilustrativni primjeri, mogu se navesti telefonija (digitalne umjesto analognih telefonskih centrala), TV (digitalna umjesto analogne satelitske TV), fotografija (digitalni fotoaparati umjesto klasičnih fotoaparata sa filmom), muzika (elektronski muzički instrumenti), itd.

Osnovni razlog za masovni prelazak sa analognih na digitalne tehnologije je pogodnost za obradu i pohranjivanje podataka. Jednom digitalizirani podaci se reprodukuju i distribuiraju u velikom broju primjeraka i dostupni su na velikom broju uređaja: računari, TV, mobilni telefoni, panoji,... Moglo bi se reći da je osnovna prednost digitalnih podataka nad analognim to što se izuzetno lako mogu masovno reprodukovati i distribuirati.

3. Raspoložive tehnologije

3.1. Digitalizacija teksta

Trenutno postoje tri načina da se tekst pohrani u digitalnom obliku: unos teksta tastaturom računara, skeniranje sa OCR-om i prepoznavanje glasa. Izbor tehnike zavisi od količine teksta koju treba digitalizirati, te od raspoložive tehnologije (softver i hardver). Problem kod skeniranja teksta je u tome što se skenirani tekst digitalizira ne kao tekst, nego kao slika. OCR (Optical Character Recognition) je tehnika prepoznavanja teksta iz slike, za šta se koristi specijalizirani softver. Pouzdanost softvera je približna preciznosti daktilografa, a u novije verzije OCR softvera ugrađene su i tehnologije prepoznavanja riječi, ispravljanja gramatike, te mogućnost kombinacije grafičkih elemenata (crteži, slike, tabele, i sl.). Nedostatak ove tehnike je ovisnost o brzini skeniranja. Tehnologija prepoznavanja glasa još nije dovoljno razvijena, što ne znači da neće biti u skoro vrijeme.

3.2. Digitalizacija zvuka

Digitalni zvuk nije novost; CD (Compact Disc Audio) je istisnuo druge nosače zvuka sa tržišta i smatra se univerzalnim medijem za pohranjivanje zvuka. Ono što je novost, to su tehnike kompresije zvuka koje su zasnovane na nesavršenosti ljudskog uha. MP3 format zapisivanja zvuka može na istoj količini

memorije pohraniti desetak puta više zvučnih informacija, tako što pohranjuje samo dio zvučnog spektra koji ljudsko uho može da registruje.

3.3. Digitalizacija 2D slike

Dvodimenzionalne slike i crteži se digitaliziraju tako što se podijele na mrežu kvadratića dovoljno malih da ih ljudsko oko prepoznaje kao cjelinu. Ti kvadrati se nazivaju pikseli, a njihov broj na jedinici površine predstavlja rezoluciju slike. Svaki piksel se zatim analizira na boje, te se boje predstavljaju brojevima. Broj boja (dubina slike) se tako predstavlja sa 8 bita ($2^8 = 256$ različitih nijansi), 16 bita ($2^{16} = 65.536$ boja), 24 bita ($2^{24} = 16.777.216$ boja), ili 32 bita ($2^{32} = 4.294.967.296$ boja). Zavisno od rezolucije i dubine, slike zauzimaju daleko više memorije od teksta. Za tekst je potreban 1 bajt memorije za jedan karakter, dok su za svaki piksel 24-bitne slike potrebna po 3 bajta.

Kao i za zvuk, sliku je moguće kompresovati, tako da zauzme manje memorije. Poznati su formati TIF, JPG, PNG, koji koristeći specijalne algoritme za kompresiju zauzimaju i po nekoliko stotina puta manje memorije od nekompresovane slike. Naravno, sa većom kompresijom gubi se i na kvaliteti slike, te je potrebno koristiti optimalan odnos između kvaliteta i kompresije, zavisno od namjene slike. Slike koje će se koristiti isključivo sa ekrana (Internet stranice i drugi on-line dokumenti) mogu biti jače kompresovane i sa krupnijom rezolucijom, za razliku od slika koje će se štampati.

Digitalizacija slike se vrši skeniranjem ili snimanjem digitalnom kamerom.

3.4. Digitalizacija videa

Video se sastoji od zvučnog zapisa i niza slika. Kvalitet videa zavisi od kvaliteta slike (rezolucija i dubina), te od broja slika u sekundi, poznatog pod imenom "frame-rate". 25 slika u sekundi je opšte prihvaćeni standard prilagođen ljudskom oku. Za profesionalnu upotrebu, u filmskoj industriji, koriste se kamere sa brzinom od 50 slika u sekundi.

I video se može kompresovati, tako da zauzima manje memorije. Novije metode kompresije (DIVX) omogućuju da se 1

sat videa zadovoljavajuće kvalitete pohrani na samo 350 MB. Za pohranjivanje videa danas je najrašireniji medij DVD (Digital Versatile Disc), sa kapacitetom od 4,7 GB. Uređaji za snimanje DVD medija su već standardna oprema svakog novijeg PC računara.

3.5. Digitalizacija 3D prostora

Trodimenzijski prostor je teško digitalizirati jer su uređaji za prikaz slike po pravilu dvodimenzijski. Postoje izlazni uređaji za računare koji mogu generisati 3D sliku (hologramski projektori, VR naočale), ali nisu u širokoj upotrebi, nego se koriste isključivo za neke specijalne namjene (prezentacije ili računarske igre). To ne znači da se trodimenzijski prostor ne može digitalizirati. Za potrebe industrije razvijeni su sistemi laserskih 3D skenera, koji snimaju konture objekata pomoću laserskih zraka. Ti uređaji su danas jako skupi, ali imaju dosta velike performanse (do 3.000.000 skeniranih tačaka u sekundi). Rezultat digitalizacije 3D skenerom je takozvani "oblak tačaka", odnosno trojki brojeva koji predstavljaju prostorne koordinate. Da tako velika količina brojeva ne bi zauzimala ogromne količine memorije, koriste se algoritmi vektorizacije, odnosno predstavljanja 3D modela pomoću geometrijskih površina i tijela.

4. Primjeri iz prakse

Digitalizacija podataka (teksta, slike, zvuka,...) se vrši najčešće da bi se povećala dostupnost tih podataka. Brojni su primjeri digitalizacije kulturnih sadržaja širom svijeta. U tabeli 1 su prikazani samo neki primjeri koji ilustruju razne vrste digitalnih kulturnih sadržaja.

Tabela 1. *Primjeri digitaliziranih kulturnih sadržaja koji su dostupni putem Interneta*

Funkcija	Opis	Primjeri
Traženje informacija	Sistemi koji omogućuju pretraživanje po pojmovima	• Pitajte knjižničare (http://jagor.srce.hr/pitajte-knjiznicare/form.php) • Online-Auskunft (http://www.zlb.de/fragen_sie_uns/aska_librarian)
Manipulacija objektima, uključujući i pregledavanje	Sistem prikazuje objekt korisniku; može biti jednostavan (npr. tekst dokument) ili visoko kompleksan (npr. VR – virtualna realnost).	• Lebendiges virtuelles Museum Online (LeMO) (http://www.dhm.de/lemo/home.html) • Immersive Virtual Reality (FHW) (http://www.fhw.gr/) • Turning the Pages (http://www.bl.uk/collections/treasures/digitisation1.html) • Tudor Hackney (http://www.hackney.gov.uk/index/council/departments/communityleisure/community-culture-leisure/archives/tudorhackney.htm) • Theatron http://www.theatron.org/ • Archeoguide http://www.archeoguide.org/ • http://www.metmuseum.org/Works_of_Art/vr/index.asp
Prihvatanje objekata (privremeno ili trajno)	Sistemi omogućuju korisnicima da pohrane objekt (npr. knjigu u biblioteci) ili da kreiraju elektronsku kopiju / surogat objekta u galeriji	• http://www.pacifico.csic.es/ • Picasa – automatsko organiziranje slika (http://picasa.net) • eBay (http://www.ebay.com/)
Diskutovanje objekata	Sistemi omogućuju razgovor (chat), davanje komentara ili struktuiranu diskusiju	• Children of Ukraine (http://www.chl.kiev.ua/ENG/kids_e.htm) • ArtisanCam (www.artistsatwork.com; www.artisancamnorth.org.uk)

Funkcija	Opis	Primjeri
Korištenje kulturnih dobara	Sistemi mogu biti usmjereni npr. turistima – omogućuju zvučnu, vizuelnu i interaktivnu komunikaciju	• CIPHER (http://cipherweb.open.ac.uk/news/index.pl) • Audioguide for Nidaros Cathedral (http://www.klippoglim.no/) • Lesehulen (www.lesehulen.no)
Obrazovanje	Sistemi koji omogućuju formalno i neformalno obrazovanje.	• BiblioCiência (http://www.bibliociencia.cm-lisboa.pt/)
Kreiranje novih objekata	Sistemi koji obezbjeđuju alate za kreiranje potpuno novih kreativnih sadržaja.	• COINE (www.coine.org) • CHIMER (http://www.chimer.org/index.asp) • Reaktor (http://reaktor.deichman.no/) • Get a Life (www.dumgal.gov.uk/lia) • Terra Buskerud (www.historieboka.no) • Moving Here (http://www.movinghere.org.uk/)
Publikovanje novih objekata	Publikovanje objekata na Internetu	• COINE (www.coine.org) • CHIMER (http://www.chimer.org/index.asp) • Moving Here (http://www.movinghere.org.uk/)
Očuvanje objekata	Sistemi i pripadajuće procedure za dugotrajno očuvanje objekata kulturnog nasljeđa.	• MAIIS - Macedonian Archival Integrated Information Systems (www.arhiv.gov.mk) • Central State Archive of Cinema, Photographic, and Phonographic Documents (www.photoarchive.spb.ru) • PARADIGMA (http://www.nb.no/paradigma/eng_index.html)

Poseban problem ovdje predstavlja trajnost medija koji se koriste za pohranjivanje podataka; dosta medija ima (nepoznat) rok trajanja. Naprimjer, CD-ROM od nepravilnog uskladištenja (vlaga, temperatura) može oksidirati i postati neupotrebljiv. Jedini način trajnijeg očuvanja digitalnih podataka je redundantnost.

5. Informacione tehnologije za obrazovanje, nauku i kulturu u Bosni i Hercegovini

Stanje informatizacije BH društva je poražavajuće. U poređenju sa drugim zemljama u regionu, primjetna je ogromna razlika u opremljenosti, povezanosti, osposobljenosti i dostupnosti informacionih tehnologija. Ukupan broj Internet korisnika prema izvještaju UNDP-a u 2001. godini za BiH je bio oko 45.000, odnosno 1,1%.

Tabela 2. Statistički podaci za 2001. godinu

Država	Broj host-ova na Internetu	Broj hostova na 10000 stanovnika	Broj korisnika Interneta	Broj korisnika Interneta na 10000 stanovnika
BiH	3248	7,99	45 000	110,65
Slovenija	29558	148,16	600 000	3 007,52
Hrvatska	21988	47,24	250 000	558,91
SRJ	15664	14,67	600 000	561,80
Makedonija	2594	12,69	70 000	342,47

Iz tabele 2 je vidljivo da BiH po broju Internet korisnika zaostaje za Makedonijom 3 puta, Hrvatskom i SRJ 5 puta, a Slovenijom skoro 30 puta. U Evropi su 2001. godine samo Ukrajina i Albanija imali gore stanje. Prema novijim podacima, obje ove zemlje su prestige Bosnu i Hercegovinu.

Bosna i Hercegovina je jedina zemlja u Evropi koja nema akademsku-istraživačku mrežu. 1998. godine, Slovenija je realizovala projekat Biharnet – BH akademska i istraživačka mreža, koji je rezultirao povezivanjem svih univerziteta u BiH, te velikog broja biblioteka u jedinstvenu mrežu. Međutim, krajem 2000. godine, kada je finansiranje i upravljanje mrežom trebala preuzeti BiH, mreža je ugašena i od tada ništa nije konkretno urađeno da se ta mreža aktivira. Oprema koja je donirana i dalje postoji, i može se aktivirati u roku od nekoliko dana, ali očito je da ne postoji interes za to ni na jednom nivou vlasti u BiH. Time su Bosni i Hercegovini zatvorena vrata velikih međunarodnih projekata u koje nas stalno pozivaju, ali im se ne možemo priključiti jer nemamo akademsku mrežu.

Tokom 2003. i 2004. godine, UNDP je uradio prvo "Politiku" a zatim i "Strategiju i akcioni plan" razvoja informacionog društva u BiH (po oblastima: IKT infrastruktura, IKT industrija, ePoslovanje, eObrazovanje, eZdravstvo, eUprava, pravna infrastruktura i informaciono društvo i održivi razvoj), koje je Vijeće ministara prihvatilo, ali realizacija nije još počela, niti ima naznaka kada bi mogla doći na red. U "Strategiji i akcionom planu" su dati projektni zadaci za projekte kao što su "Digitalizacija kulturnog nasljeđa BiH", "Internetizacija obrazovnih ustanova", "Akademska mreža", "Informatičko opismenjavanje". Za sve te projekte moguće je obezbijediti značajna sredstva iz međunarodnih fondova, samo kad bi postojala politička volja da se ta strategija realizuje.

Bitno je istaći da su oba dokumenta u cijelosti rezultat domaćih eksperata, što znači da u BiH ima ljudskih potencijala i potrebnog znanja, ali da nedostaje politička volja da se u oblasti informacionih tehnologija pokrenemo s mrtve tačke.

6. Zaključak

Razvoj informacionih tehnologija u svijetu daje nebrojene mogućnosti očuvanja i povećanja javne dostupnosti kulturnog nasljeđa. Međutim, za to su potrebna značajna sredstva, koja za BH vlast predstavljaju "nepotreban luksuz". Postoje ogromna sredstva u međunarodnim projektima za te namjene, BiH posjeduje dovoljno ljudskih potencijala i stručnog znanja za realizaciju tih projekata, ali ne postoji politička volja da se BiH uključi u savremene tokove užeg i šireg okruženja.

7. Reference

Strategija i akcioni plan razvoja informacionog društva u BiH, ur. Šabić, Zlatan. Sarajevo : UNDP, 2004.

Fellner, W. Dieter, Havemann, Sven: Digital Libraries, East-West Vision 2002, International Workshop & Project Festival on Computer Vision, Computer Graphics, New Media / ed. by Leberl, Franz and Ferko, Andrej. Graz : Austrian Computer Society, 2002.

Zara, Jiri : On the Complexity of Web-based Presentations of Large Urban Scenes, East-West Vision 2002, International Workshop & Project Festival on Computer Vision, Computer

Graphics, New Media / ed. by Leberl, Franz and Ferko, Andrej.
Graz : Austrian Computer Society, 2002.
Karun, Breda: Research Road Map, Calimera Report,
<http://www.calimera.org>, 2004.

DIGITALISATION OF CULTURAL HERITAGE

Summary

This paper describes project proposal for digitalisation of cultural heritage of Bosnia and Herzegovina, explains the term "digitalisation", and presents the status survey of information technology in Bosnia and Herzegovina, as necessary prerequisite for realisation of this project. It also shows some positive examples of digitalisation of cultural aspects worldwide.

Key words: digitalisation, information technology, cultural heritage

KONCEPCIJA OTVORENOG DRUŠTVA KARLA POPPERA

Karl Popper je 1945. godine objavio djelo "Otvoreno društvo i njegovi neprijatelji", u kome je izložio osnovne ideje *otvorenog društva*. *Otvoreno društvo* je nesavršeno društvo "koje je, međutim, moguće beskonačno poboljšavati".¹ Članovi tog društva vjeruju da nije moguće doći do apsolutne istine i idealnog društva. Oni smatraju da je naša spoznaja svijeta, kantovski rečeno, suštinski nesavršena. Ovom teorijom Popper se suprotstavlja svim oblicima totalitarizma, pogotovu fašizmu i komunizmu. Ti totalitarizmi su imali jedno zajedničko svojstvo: smatrali su da posjeduju apsolutnu istinu i da imaju pravo da je i silom nametnu drugim ljudima. Ideolozi totalitarnog društva su vjerovali da je moguće uspostaviti idealno društveno stanje.

Atribute *otvorenog društva* Popper nigdje ne izlaže eksplicitno. Njegova vizija *otvorenog društva* je "data implicite u kritici *zatvorenog društva*, u suprotnosti prema totalitarizmu, kolektivizmu, diktaturi, utopiji, holističkom shvatanju društva i historije."² Za *otvoreno društvo* osnovno pitanje nije "ko treba da vlada nego kako kontrolisati vlast."³ To je društvo slobodnih individua sposobnih za samorefleksiju. Svojstva *otvorenog društva* su: kritičko mišljenje i dijalog; "dogovor i konsenzus u pogledu društvene orijentacije; programiranje razvoja na kratke staze, planiranje i usmjeravanje kao i provjeravanje i popravljavanje prvobitnih nacrti; jačanje moći države i zakona uz isto tako snažnu kritiku vlasti i kontrolu izvršnih organa."⁴

¹ Soros George, *Kriza globalnog kapitalizma*, Rabic, Sarajevo, 1999., str. 5.

² Tanović Arif, *Ideja otvorenog društva i budućnost Bosne*, Dijalog, br. 3-4., Sarajevo., str. 201.

³ Ibid.

⁴ Ibid.

Prelaz iz *zatvorenog* u *otvoreno društvo*, smatra Popper, jedna je od najdubljih revolucija kroz koju je prošlo čovječanstvo. Ona je počela u grčkom polisu nakon propasti tribalizma. Kao uzrok ovog povijesnog događaja Popper određuje “porast stanovništva što je izazvalo napetosti unutar vladajuće klase.”⁵ Da bi se riješio problem prenaseljenosti stvaraju se kolonije što dovodi do razvoja trgovine, a što, opet, ima za posljedicu rušenje tribalne zatvorenosti dotadašnjeg društva. “Slom zatvorenog grčkog društva...doveo je dakle do pucanja organskih spona, jačanja uloge individuuma, izgradnje Grčke demokratske države čije oličenje predstavlja Atena, kao i do odgovarajućih formi duhovnog života čiji sukus označava slobodno kritičko mišljenje i rasprava koja se posebno bujno iskazala u filozofiji.”⁶

Popper poseban značaj pridaje osamostaljivanju pojedinaca do koga dolazi propašću tribalnog društva. Slobodni neovisni pojedinac je centar *otvorenog društva*. Ovo pomjeranje od kolektiva ka pojedincu dovodi, po Popperu, i do transformacije u etičkoj sferi. Naime, stvara se jedna specifična autonomna etika. Dok se u *zatvorenom/kolektivnom* društvu sve vrijednosti zasnivaju na interesu kolektiva, u *otvorenom društvu* te vrijednosti određuje sam čovjek. Čovjek je taj “koji je moralno odgovoran za norme i normativne zakone i nikog osim sebe samog ne smije kriviti za njih.”⁷ U *zatvorenom*, tribalnom društvu ne postoji nikakva odgovornost pojedinca, ali, također, ne postoji ni njegova sloboda. Dakle, “centralna teza otvorene etike je da individue moraju preuzeti odgovornost za svoje djelovanje.”⁸

Grčki mislioci su postavili osnov egalitarnej teoriji. Ta teorija je uz kasnije “dorade” podrazumijevala jednakost građana pred zakonom što znači da niko nema prednost, da niko neće biti oštećen zbog svog socijalnog statusa, vjere, mišljenja, boje kože, nacionalnosti, porijekla, spolnosti itd. Generaciju koja je obilježila ovu prekretnicu, kako smo istakli, predvodili su Sokrat i Perikle. Čuvenom tezom: *ja znam da ne znam*, Sokrat ističe svijest i intelektualnu skromnost kao suštinska svojstva čovjeka. Čovjek je

⁵ Leko Slavoljub, *Otvoreno društvo-zatvoreno društvo*, Dijalog, br.3-4., Sarajevo, str.136.

⁶ Ibid.

⁷ Babić-Avdispahić Jasminka, *Kritika političkog i etičkog kolektivističkog utilitarizma i nonkognitivistički individualizam*, Dijalog, br.3-4., Sarajevo, 2000, str.213.

⁸ Ibid. str.217.

biće koga odlikuju svjesni uvidi: znanje da se nešto ne zna, znanje da je misleće biće, znanje da je smrtno...Intelektualna skromnost je ono što nedostaje većini intelektualaca. Iskrenost da se za ono što se ne zna prizna da se doista ne zna. Područje ljudskog neznanja je mnogo veće od područja znanja. Sokrat je na atinskoj agori zaustavljao građane, korio ih, savjetovao i upućivao. On je prvi demokratski kritičar demokratije i njenih institucija. On je na svoj način stvarao atinsko javno mnijenje.

Perikle je uz Sokrata jedan od ključnih kritičara *zatvorenog društva*. "Perikle je demokratiju označavao kao državni oblik u kome je vladavina građana i to većine, u kojoj su građani po zakonu jednaki, ali prednost dobija onaj koji, prema procjeni, uživa neki dobar glas, s obzirom na zajednicu, ne na osnovu njegove pripadnosti nekoj frakciji već na osnovu njegove vrijednosti kao čovjeka."⁹ Perikle je smatrao da je svaki čovjek sposoban za racionalni uvid, odnosno, da je svaki građanin sposoban prosuđivati politička pitanja. On je u svom čuvenom posmrtnom govoru, koji je održan u pomen palima u prvoj godini rata (431. g.) između Sparte i Atine, ustvrdio da onoga ko ne učestvuje u političkom životu ne treba "nazivali nepolitičnim, nego neupotrebljivim čovjekom, to jest čovjekom koji nije osposobljen za opstojanje jer ništa ne pridonosi zajednici, a tek ona jamči slobodan život koji on uživa."¹⁰ Periklo u svom govoru naglašava da državno i društveno ustrojstvo Atine određuju sljedeće karakteristike: "Država nije stvar nekolicine ovlaštenih da upravljaju njezinom sudbinom, nego se oslanja na sve koji imaju građansko pravo. Zakoni su zajednički za sve i svatko je pred zakonom jednak sa svakim; udio svakog građanina u državnom životu jednak je. Ugled i vrijednost pojedinca ne ovise o pripadnosti nekom rodu, dakle ne o lozi i porijeklu, ili o pripadnosti nekom staležu, udruzi ili stranci, nego počivaju jedino na valjanosti i na zaslužnosti za zajednicu."¹¹ Perikle je

⁹ Fočo Salih, *Lokalna demokratija u civilnom društvu*, u: Civilno društvo i lokalna demokratija, Centar za promociju civilnog društva, Sarajevo, 2001., str. 75.

¹⁰ K. H. Volkmann-Schluck, *Politička filozofija*, Naprijed, Zagreb, 1977., str.47.

¹¹ Ibid. str.45.

¹² Slavoljub Leko ističe četiri konstitutivna elementa otvorenog društva: " a) Individuum kao osnovna vrijednost i konstituens, b) pluralizam i pokretljivost društvenih grupa, c) u otvorenom društvu važi autoritet uma, d) kritička

vjerovao da se jedino pomoću dijaloga mogu riješiti društveni problemi. One koji imaju suprotno mišljenje od našeg ne trebamo smatrati svojim neprijateljima. Pravo na sopstveno mišljenje nije izvor anarhije nego demokratije.

Nakon izlaganja teorije *otvorenog društva* nameću se tri pojma, *pozitivna kriterija*, koja karakteriziraju otvorena društva¹², to su pojmovi: demokratija, racionalna rasprava i društveni inženjering.

Prvi pojam koji obilježava koncepciju otvorenog društva je pojam demokratije. Demokratija je osnovni postulat otvorenog društva. Popper ne prihvata definiciju demokratije kao vladavine većine jer i većina može terorizirati manjinu. Suštinsko svojstvo demokratije je da oni nad kojima se vlada mogu kontrolisati one koji nad njima vladaju. Ovo svojstvo demokratije nije personalno nego institucionalno pitanje. Platonovu dilemu: koja klasa treba da vlada, Popper mijenja u pitanje: kako organizirati političke institucije koje bi sprečavale da loši političari nanose veliku štetu? Nužna je mogućnost promjene vlasti na izborima. Tu mogućnost mora garantovati država. Država koju kontroliraju građani obezbjeđuje slobodu tim građanima. Demokratija, dakle, omogućava institucionalni okvir za promjenu političkog sistema. Ona omogućava i reformu tih institucija bez nasilja. Demokratija je jedini instrument pomoću kojeg građani mogu pokušati zaštititi sebe od političke zloupotrebe moći¹³.

Drugi pojam koji utemeljuje koncepciju otvorenog društva je pojam "racionalne rasprave", odnosno, to je metoda vladavine pomoću rasprave. Sve društvene probleme je moguće riješiti jedino u racionalnom dijalogu. Racionalno raspravljati znači biti "spreman učiti od drugih", ne tako što bi prihvatili svaku novu ideju, nego tako što bi trebali dopustiti drugima da kritikuju naše ideje, te i sami bili spremni kritikovati ideje drugih. Bez razmjene misli ne može biti ni slobode mišljenja. Osnovni preduslov svake rasprave je spremnost da se uči od svog

rasprava je osnov intersubjektivne komunikacije ljudi." (Leko Slavoljub, *Otvoreno društvo – zatvoreno društvo*, Dijalog, br.3-4., Sarajevo, 1985.,str.133.)

¹³ O tradicionalnim i modernim teorijama demokratije šire u: Held Dejvid, *Modeli demokratije*, "Školska knjiga", Zagreb, 1990.

¹⁴ Popper Karl R., *U potrazi za boljim svijetom*, "Kruzak", Zagreb, 1997., str.157.

¹² Vidi: Popper Karl R., *U potrazi za boljim svijetom*, cit.djel.str.202-203.

partnera. Ta spremnost "uključuje iskrenu želju da se razumije ono što on želi reći".¹⁴ Ako ta spremnost postoji rasprava će biti bogatija ako učesnici potiču iz tzv. različitih kulturnih krugova. Učestvovanjem u dijalogu stvara se navika da se priznaju drugačiji svjetonazori, iskustva i mišljenja. Dijalog pojačava i našu spremnost za kompromisom. Priznanje da mi možda nismo u pravu je također jedan od preduslova plodotvorne rasprave.

Popper postavlja tri principa¹⁵ na kojima treba zasnovati svaku racionalnu raspravu:

Princip pogrešivosti. Ovaj princip, kako smo naglasili, zahtijeva da prihvatimo mogućnost da smo mi pogriješili a da je naš oponent u pravu, kao i mogućnost da su svi učesnici dijaloga u krivu. Samo iz uvida svojih pogrešaka možemo nešto naučiti.

Princip racionalnosti. Svoje razloge pro et contra neke ideje treba pokušati iznijeti na što je moguće neosobniji način.

Princip približavanja istini. Ovaj princip iznosi zahtjev da svaka rasprava bude usmjerena na predmet rasprave. Poštujući ovaj princip permanentno ćemo se približavati istini.

Sva tri principa su svojstvena kako teoriji znanosti *kritičkog racionalizma* tako i teoriji *otvorenog društva*. Obje teorije, kako je već naglašeno, insistiraju da nepogrešivih ljudi nema, da se svi naučni i društveni problemi trebaju rješavati pomoću racionalnih principa, kao i da u razvoju ljudskog znanja i društva nije moguće doći do apsolutnog znanja, odnosno, do uspostave idealnog društvenog stanja.

Da bi ovi uslovi bili validni, naše sugovornike moramo priznati kao potencijalno ravne nama. Ravnopravnost sugovornika pretpostavka je racionalnoj raspravi. Iz svake rasprave možemo nešto naučiti, pa čak i onda ako ona ne dovede do slaganja. Sagovornik će nam postaviti pitanja na koja nismo ni pomišljali, on će često iz sasvim drugog ugla posmatrati problem. Diskusija će nam omogućiti da uvidimo slabosti vlastitog gledišta.

Treći pojam koji je bitan za razumijevanje Popperove koncepcije otvorenog društva je društveni inženjering. Filozof razlikuje dva metodološka pristupa društvenoj akciji, dvije vrste

društvenog inženjeringa: utopijski ili holistički i postupni ("korak po korak").

Utemeljivač utopijskog inženjeringa je Platon. Platonov eshatologizam se, po Popperu, ogleda u određivanju cilja svakoj društvenoj akciji. Ovim pristupom prvo konstituišemo krajnji politički cilj pa se tek onda počinjemo kretati ka njemu. Problem, naravno, nije u tome što svaka akcija ima cilj nego u tome što je taj cilj projektovan, najčešće, kao idealna zajednica u daleku budućnost. Dakle, samo ako postoji krajnji cilj društvenog kretanja, plan društva kome težimo, možemo napraviti i plan za praktično djelovanje. Ideolozi utopijskog inženjeringa praveći plan za društvo kao cjelinu, najčešće, zahtijevaju i jaku centralizovanu vladavinu nekolicine. To opet ima za posljedicu širenje moći države. Utopijski inženjering pretpostavlja apsolutnu vladavinu kolektiviteta nad induviduom.

Postupni inženjering ima sasvim drugačiji pristup društvenoj akciji. Pristalica ovog pristupa može, ali ne mora imati zamišljen plan društva kao cjeline. On može, ali i ne mora misliti da je idealno društvo ostvarljivo. On će biti sretan ako svaka generacija da svoj doprinos približavanju tom idealu.

Ovaj pristup će se usmjeriti protiv konkretnih zala i problema društva, a ne na borbu za idealno zamišljenu zajednicu. Postupni inženjering se može primijeniti u svakoj konkretnoj situaciji, dok se utopijski inženjering, često, odlaže za bolja vremena. Ako planovi postupnih društvenih inženjera propadnu šteta neće biti nenadoknativa kao kod utopijskih planova. Zbog toga određene društvene eksperimente možemo ponavljati. Postepeni inženjering ne vjeruje u remodeliranje društva kao cjeline. On nastoji svoje ciljeve ostvariti malim preuređivanjem društva. Prevashodni zadatak ovog inženjeringa je u formiranju društvenih institucija i rekonstrukciji postojećih.

Popper, dakako, staje na stranu postupnog inženjeringa. On smatra da je slabost utopijskog pristupa u mogućem različitom poimanju idealne države. Ono što bi za nas danas bila idealna država ne znači da će biti za buduće generacije. Komplikacije bi nastale ako bismo na putu ka cilju shvatili da nam to više nije cilj. Popperova kritika se usmjerava i prema zahjevu za rekonstrukcijom društvene cjeline. Moguće posljedice te rekonstrukcije je nemoguće predvidjeti.

Posljedice utopijskog inženjeringa u XX vijeku su fašizam i komunizam. Ljudska težnja da se na zemlji stvori zajednica u kojoj će svi biti sretni uvijek dovodi do neslobode. Tako je još od Platona. Naša je obaveza pomoći onima kojima možemo pomoći, međutim, "nije naša obaveza druge činiti sretnim pošto bi to značilo miješanje u privatnost ljudi".¹⁶ Potrebno je zaboraviti sve društvene "bajke" i preći na praktične probleme. "Kad bi život imao", kako kaže Nietzsche, "neki krajnji cilj, on bi već morao biti postignut".¹⁷

U duhu svog antieshatologizma Popper smatra da smisao povijesti, kao i smisao ljudskog života, nije nešto skriveno što možemo pronaći ili otkriti. *Smisao kao takav ne postoji*. Mi sami svojim djelovanjem, radom, stavom prema svijetu i drugim ljudima "možemo dati neki smisao političkoj povijesti, smisao koji je moguć i dostojan čovjeka".¹⁸

Pluralističko ili otvoreno društvo je dinamična cjelina u kojoj se ispoljava mnoštvo različitih interesa. Za razliku od plemenskog društva u kome pojedinac nije ništa, otvoreno društvo upravo počiva na pojedincu koji se suočava sa ličnim odlukama i odgovornošću. Svi mi moramo prihvatiti određen stepen odgovornosti. S propašću plemenskog društva iščezava osjećaj sigurnosti. Pojedincu je pleme pružalo zaštitu od vanjskog svijeta. Popper smatra da nas svaki pokušaj povratka u zatvoreno društvo dovodi do uspostave totalitarnih režima. Ako se želimo vratiti u zatvoreno društvo "moramo preći cio put, moramo se vratiti zvijerima".¹⁹

Literatura

Babić-Avdispahić, Jasminka: *Kritika političkog i etičkog kolektivističkog utilitarizma i nonkognitivistički individualizam*, Dijalog, br. 3-4., Sarajevo, 2000.

Fočo Salih: *Lokalna demokratija u civilnom društvu*, u: *Civilno društvo i lokalna demokratija*, Centar za promociju civilnog društva, Sarajevo, 2001.

¹⁶ Popper Karl R., *Otvoreno društvo i njegovi neprijatelji*, II tom, Fond otvoreno društvo, Sarajevo, str.286.

¹⁷ Niče Fridrih, *Volja za moći*, Prosveta, Beograd, 1976., str.380.

¹⁸ Popper Karl R., *U potrazi za boljim svijetom*, cit.djel.str.139.

¹⁹ Popper Karl R., *Otvoreno društvo*....I tom, cit. djel.str.259.

Held, Dejvid: *Modeli demokratije*, "Školska knjiga", Zagreb, 1990.

Leko, Slavoljub: *Otvoreno društvo – zatvoreno društvo*, Dijalog, br. 3-4., Sarajevo, 1985.

Niče, Fridrih: *Volja za moći*, Prosveta, Beograd, 1976.

Popper, Karl R.: *Otvoreno društvo i njegovi neprijatelji*, II tom, Fond otvoreno društvo, Sarajevo, str. 286.

Popper, Karl R.: *U potrazi za boljim svijetom*, "Kruzak", Zagreb, 1997.

Soros, George: *Kriza globalnog kapitalizma*, Rabic, Sarajevo, 1999.

Tanović, Arif: *Ideja otvorenog društva i budućnost Bosne*, Dijalog, br. 3-4., Sarajevo

Volkman-Schluck, K. H.: *Politička filozofija*, Naprijed, Zagreb, 1977.

Jasmina Talam, etnomuzikolog

USPAVANKE U NARODNOJ MUZIČKOJ TRADICIJI ZENICE I OKOLINE

Abstrakt

U našoj narodnoj muzičkoj tradiciji značajnu ulogu imaju uspavanke. Pjevajući ih djetetu, majka želi da joj ono zaspe, da veće naraste, da ga sačuva od zla, poželi dug i sretan život. Bitna obilježja uspavanki i u seoskoj i u gradskoj sredini proizilaze iz njene funkcije. Ovaj članak ima za cilj da prikaže uspavanku u narodnoj muzičkoj tradiciji Zenice i okoline sa svim njenim bitnim obilježjima.

Dosadašnja etnomuzikološka istraživanja na području Zenice i njene okoline su pokazala da je pjesma nekada bila funkcionalno vezana za sve oblike narodnog života. Imala je izrazito društvenu funkciju. Egzistirala je u okviru stare patrijarhalne zajednice koja je danas gotovo odumrla. Iako su informacije prikupljene u posljednjih šezdesetak godina, može se zaključiti da se proces promjena u kulturi i odumiranju patrijarhalne zemljoradničko-stočarske tradicije odvijao veoma brzo, osobito poslije Drugog svjetskog rata. To je, zapravo, bila posljedica općih društveno-ekonomskih promjena.

Za svaku melodiju, odnosno pjesmu, znalo se tačno mjesto i vrijeme izvođenja, pa je svaka imala i svoje atributivne odrednice koje su označavale priliku u kojoj se pjesma izvodila. Tako su sve pjesme zajedno činile jedan sistematski ciklus, koji se po svojoj suštini dijelio na: dječije pjesme, obredno-običajne, pjesme o radu i uz rad, kolske, šaljive, ljubavne i pripovijedne.

Prema akademiku Cvjetku Rihtmanu, pod dječijim pjesmama podrazumijevamo prve pjesme što se djeci pjevaju i prve pjesme koje djeca uče da pjevaju.

To su, dakle, pjesme kojima majka uspavljuje svoje dijete u bešici, tepanje, cupkanje, tašunanje kojima stariji svijet zabavlja svoju djecu dok su još nejaka, pjesme prve pouke i šale što se djeci pjevaju kad počinju shvatati smisao riječi i pjesme prvih igara u kojima djeca počinju učestvovati.

Veliki broj uspavanki snimljen u Zenici i okolini svjedoči o bogatstvu ove vrste narodnog stvaralaštva. Sadržaj i način izlaganja uspavanki veoma je sličan i u gradu i u seoskim sredinama. To se odnosi i na tekst i na melodiju. Izvjesne razlike se mogu uočiti u tehnici pjevanja i tonskim osobenostima, a razlog tome su uvjeti muziciranja. Uspavanke se mogu podijeliti u tri grupe:

- uspavanke čiji je sadržaj i način izlaganja veoma sličan;
- uspavanke čiji su tekst majke improvizirale na već postojeći melodijski obrazac;
- ilahija u ulozi uspavanke.

Uspavanke čiji je sadržaj i način izlaganja veoma sličan se izvode u cijelom zeničkom regionu. Pjevajući ih, majka želi da joj dijete zaspe, priča mu o kolijevci, o svojoj sreći što ga je rodila, i itd..

Druga grupa uspavanki ima poseban značaj za svaku majku. Poslije svakodnevnih napornih poslova u kući, polju i oko stoke, majke bi uspavljivale svoju djecu, a njihove uspavanke bi tada dobivale i dodatnu funkciju. Pored iskazivanja materinske ljubavi i nježnosti, majka je improvizirala i dodatni tekst u kojemu bi iznijela sve probleme koje nikome nije smjela reći. Taj tekst se, uglavnom, improvizirao na već postojeći melodijski obrazac. Može se reći, da su ove vrste uspavanki predstavljale intimni monolog žene i da ih je, zbog toga, bilo veoma teško snimiti. Ova vrsta uspavanki je tekstualno najduža.

U muslimanskoj tradiciji se, u ulozi uspavanke može susresti i ilahija. Ovom vrstom uspavanki majka želi da uputi dijete na islamski način življenja. Najčešće zabilježeni primjer ilahije uspavanke je "Kad ja pojdoh u džamiju". Prvi put je zabilježio Omer ef. Humo 1875. godine u Konjicu. Akademik Cvjetko Rihtman je zabilježio u Zenici 1954. godine u izvođenju Nure Suljić (notni primjer 6). Tokom posljednjih pedesetak godina zabilježena je i u selima: Bistrica, Janjići, Radinovići, Trešnjeva Glava i Kasapovići.

Melopoetska struktura uspavanki

Uspavanke se izvode u obliku kratkog i dugog napjeva koji, zapravo, predstavljaju dvije osnovne kategorije koje jasno određuju odnos između teksta i melodije. Oblici kratkog napjeva se, uglavnom, koriste u uspavankama sa većim brojem stihova. Kratki napjev ima veoma jednostavnu melodijsku liniju i omogućava lakše izlaganje tekstualnog sadržaja. Na prostoru Zenice i okoline zabilježen je određen broj uspavanki u obliku kratkog napjeva. Veći broj ovih uspavanki je zabilježen sa znatnim promjenama, pa se pojavljuje kao neustaljen. Rijetki su slučajevi da su uspavanke u obliku kratkog napjeva ustaljene, to jest da se određeni melodijski obrazac doslovno ponavlja prilikom izvođenja čitave uspavanke.

Melostrofa uspavanki u kojima se primjenjuje melodijska struktura dugog napjeva može biti oblikovana na različite načine:

- ponavljanjem stihova ili dijelova stihova;
- povezivanjem dva stiha;
- dodavanjem eksklamacija;
- kombinovanjem navedenih postupaka.

U najvećem broju zabilježenih uspavanki melostrofa se sastoji od dva stiha. U oblikovanju melostrofe uočena je povezanost melodije i teksta. Melostihovi su oblikovani kao relativno zaokruženi odsjeci, ali su dovedeni u određenu ovisnost jedan sa drugim. Ipak, oni ne stvaraju kontrast čime se postiže određena monotonija koja uspavljuje dijete.

Tonalno - melodijske karakteristike

Tonalno - melodijske karakteristike se mogu posmatrati sa aspekta tonskih odnosa i melodijskih tipova kroz koje se one ispoljavaju. Tonski odnosi snimljenih i analiziranih napjeva uspavanki jasno ukazuju da se napjevi kreću u različitim tonskim nizovima. Najmanji je trikordni. Određeni broj napjeva je većeg opsega i njihov ambitus dostiže i do dva tetrakorda. Veći broj napjeva je dijatonskog tipa sa polustepenom na drugom mjestu iznad završnog tona. Pored navedenog tonskog niza postoje napjevi u kojima se pojavljuju labilni stupnjevi koji dovode do pomjeranja položaja polustepena.

Napjevi uspavanki su, općenito gledajući, uzlazno - silaznog karaktera. Izvjestan broj napjeva počinje hipotonikom

(f1) ili finalisom (g1).Postepeno ili skokom, melodija se kreće prema uporišnom tonu koji ima veoma značajnu funkciju.U toku napjeva se rijetko pojavljuju skokovi i to u intervalu terce ili kvarte.Osnovni melodijski obrasci su, u svim zabilježenim uspavankama, oslobođeni dužih melizmatških grupa.Ne izbjegavaju se kraći ukrasi koji ne opterećuju osnovnu melodijsku liniju.Navedeni principi gradnje potvrđuju činjenicu da bogatstvo muzičkih oblika ne ovisi isključivo od obima tonskog niza, nego i od načina upotrebe cjelokupnog muzičkog sadržaja.

Važno je napomenuti da se javljaju slični ili isti napjevi u uspavankama sa različitim tekstovima.Postupak u stvaranju nove uspavanke se, dakle, može sastojati od uzimanja već poznatog melodijskog obrasca na koji se dodaje novi tekst.Većina etnomuzikologa se slaže sa konstatacijom da je tekst glavni cilj, a muzika sredstvo njegovog kazivanja.

Metro - ritmičke karakteristike

Svaka od uspavanki u sebi sjedinjuje tekst i napjev.Postojanje velikog broja tekstova različitih struktura i sadržaja kazuje o bogatstvu narodnog stvaralaštva. Pisane su u izometričkim stihovima:sedmercu (4, 3), Osmercu (4, 4) i desetercu (4, 6).Ovi stihovi odgovaraju fakturi naše narodne poezije.Tridesetih godina prošlog stoljeća, njemački slavist Gerhard Gesseman je konstatovao da je glavni konstrukcioni princip naše narodne poezije podjela stiha na članke.Članci se sastoje od stopa, najmanjih struktura po trajanju.Stope su zaokružene metrički i ritmički, a misaono nisu.U uspavankama zabilježenim u Zenici i okolini ritmički obrasci se sastoje od dvosložnih, trosložnih i četverosložnih stopa.Susreću se u različitim kombinacijama:

- procelematikus + procelematikus
- procelematikus + jamb
- procelematikus + jonikus a minore
- procelematikus + procelematikus + anapest
- procelematikus + peon IV.

Najčešći ritam uspavanke je ritam pokreta - giustosilabik. To je, zapravo, silabički organiziran ritam kod kojeg se na jedan slog pjeva jedan ton. Pridjev giusto znači da se radi o pokretnom ritmu koji nije narušen dužim trajanjima pojedinih tonova. Samo se na kraju napjeva mogu uočiti duža trajanja. Takva pojava je,

vjerovatno, nastala iz potrebe za jasnijim završetkom. Uspavanke su, inače, jedini oblik u kojima se ritam melodije podudara sa ritmom pokreta, odnosno sa ljuľljanjem bešike.

Kazivači

Durmo Zineta (1906) rođena u Poćulici, živi u Janjićima
Karalić Ševala r. Subašić (1925), rođena u Seocima, živi u Radinovićima
Međugorac Ijubica (1942), Čajdraš
Mujanović Fata r. Oruč (1909) Bistrice
Pejić Milena r. Nedić (1933) iz Drivuše
Suljić Nura (1868) Zenica
Trogrlić Zdravka (1945) Čajdraš
Špirić Stoja r. Jovanović (1911) Kovanička Rijeka

Literatura

Kuba Ludvig (1984): *Pjesme i napjevi iz Bosne i Hercegovine* (redaktor C. Rihtman), Svjetlost, Sarajevo
Rihtman Cvjetko (1974): *Dječije pjesme*, Zbornik napjeva iz BiH, ANUBiH, Građa – knjiga XIX, Odjeljenje društvenih nauka – knjiga 15, Sarajevo
Georgy H. Andrew (1999): *The roles of music in society: the ethnomusicological perspective in The Social Psychology of Music*, Oxford University Press

Summary

Lullabies are one of the most universal forms of traditional music are found in all cultures, obviously reflecting the universal need to calm infants in every society. Most of lullabies melodies are in the pentachordal line (VII-4). The melodies are diatonically types with half level on the second place above the tone at the and (g1). The acoustics measures are not proper to speed of intervals. Their melodies are in rising – falling line. Inside the melody there are not bigger jumps. The measures showed that the big number of the tunes have the common symmetric decasyllabic structures (4,6). Except that, there is heptameter (4,3), an octosyllabic verse (4,4) and (5,3).

KARALIĆ SEVALA
RADINOVICI 1954.

1. $\text{♩} = 60$
2/4
Xi - la bu - ba san te pre - va - ti - o, san te
ČAĐORAS 1954.
NEBOGOŠTAC 4.

2. $\text{♩} = 60$
2/4
Bu - ba li - la u no - voj be - ti - ci.
PEŽIĆ M.
DEVIŠA 1914.

3. $\text{♩} = 60$
2/4
Ua - vaj ti - me san te pre - va - ti - o, san te pre - va - ti - o,
SULIĆ NURA
DEVICA 1914.

4. $\text{♩} = 84$
2/4
Kad ja poj - doh u dta - mi - ju la - i - la - he il - al - lah
ŠTEPA GYRANDOUR 1954.

5. $\text{♩} = 60$
2/4
Pre - ti - me - me naš poj - gam - ber la - i - la - he il - al - lah,
HE - lah ja al - lah bu - ba na mo - ra ko - va - la,
Bu - ba ti - se

6. $\text{♩} = 78$
2/4
Ua - vaj ti - me me san te pre - va - ti - o.
ŠPIRIĆ STOJA
NEMIA 1914.

7. $\text{♩} = 54$
2/4
Li - la bu - ba u be - ti - ci no - voj ti - me
TROGRLIĆ R.
ČAĐORAS 1954.

8. $\text{♩} = 72$
2/4
Li - la bu - ba u no - ma - li be - ti - be - ti ti se
na mo - ra ko - va - la, ko - va - le je do ti bu - jiv -
diti - je.

NUJANOVIĆ FATA
BISTRICA 1914.

Muris Bajramović

KULTURALNI IDENTITETI U SIJARIĆEVOM ROMANU “KONAK”

Abstract

Pojam identiteta u (post)modernom svijetu je jako bitan. Na njemu se prelamaju čitavi teorijski stavovi brojnih autora. Iz priče o identitetu započinje i priča o subjektu, historiji, ideologiji, bitku. Ja sam se usudio da u ovom radu dam skromni doprinosu u novom (iš)čita(va)nju bosanskohercegovačke književnosti. Posebno zanimljiv roman na tom putu je „Konak“ Ćamila Sijarića. Ovo je interpretacija kulturalnih identiteta u tom romanu.

U (pre)čita(va)nju bosanskohercegovačke književnosti na specifičniji, postmodernistički način, uzimajući u obzir savremene književne teorije i filozofske misli, naišao sam na jednog autora koji me je prijatno iznenadio. Riječ je o Ćamilu Sijariću, i njegovom romanu «Konak», koji nije (pro)čitao kako mu dolikuje, kao što su to doživjeli i mnogi drugi bh. romani, o čemu je pisao Dr. Nedžad Ibrahimović, pišući o romanu «Sunce o desno rame» Alije Isakovića. O «Konaku» je veoma malo napisano. Svega jedan rad i to samo godinu dana nakon izlaženja romana 1971. god.¹, a i tu je esejistička studija Midhata Begića više modernistički determinirana, i zasnovana na recepciji moderne evropske estetike.² Sada nakon nekih trideset godina interpretiraću isti roman, u kojem se (pro)nalaze tragovi mnogih savremenih teorija.

Cijeli rad koncipiraću kao jedan intertekstualni zaplet, i pokušaću da vidim koje se to savremene književnoteorijske misli

¹ To je rad Bandić Miloša: Ćamil Sijarić, Konak, Ljetopis Matice srpske, CXLVIII/1972, CDX/3, 280-285.

² Midhat Begić, Sijarićevo umijeće, Život, Sarajevo, XXI/1972., 1-2, 3-14.

protežu kroz tekst, pa ponekad i jedva primjetno, kao tragovi misli ili tragovi kulture ili drugih tekstova.

Strukturalistički promatrano u «Konaku» pripovjedač je ovdje izjednačen sa glavnim likom- hadumom, koji je ni muško ni žensko, i muško i žensko, i već se na početku romana nameće pitanje njegovog identiteta, pitanja koje je jedno od ključnih u postmodernističkom svijetu. Da bi se egzistiralo, kako to kaže Kasim Prohić³, mora se zasnovati odnos prema Drugom, ili se mora djelovati da bi se egzistencija ostvarila. Na egzistenciju nas na kraju upućuje i Begićeva studija, kada on naglašava da modernost Sijarićevog romana «jeste misao i smisao egzistencije, datih kao književno-umjetničko estetsko uobličenje.»⁴ Ja u tom modernističkom egzistencijalnom potragom za vlastitim Bitkom, vidim pitanja identiteta koja se mogu i moraju razlučiti preko, gotovo filozofskih Prohićevih kategorija činjenja i bitka. Potraga za identitetom⁵ i pitanja identiteta u okviru društveno-političkih zbivanja ili zapravo, kako ću pokazati tragova identiteta, jedno je od ključnih mjesta u romanu.

O tragovima identiteta govorimo upravo zato što nijedan lik u romanu nema vlastiti izdiferencirani identitet niti osnovu za uspostavljanje razlike. U svima se nalaze tragovi bivših identiteta, tuđih identitea ili prisvojenih od nekoga, ili nečega, bez smisla i učinka, bez osnove za vlastito djelovanje. Kako bih to pokazao i na djelu dovoljno je prisjetiti se lika Kulaša, koji je duboko uronjen u ideologijsku misao nove Srbije, oslobođene od turske vladavine, ali još uvijek nemoćne da stane na vlastite noge. On je lik vlasti, izvršilac prljavih poslova, produžena ruka vlasti koja nije neposlušne, izvršilac kazne. Razlika koju on spominje⁶ jeste razlika «ko u rukama drži štap». No, niti on nema izgrađen identitet. On jeste ideološki lik koji vjeruje u ono što radi i koji dosljedno čini ono što mu je povjereno, no on sam svoj lik Kulaša suprotstavlja ideološkom liku:» Sve što im je od mene dobro im

³ Kasim Prohić, Činiti i biti, Svjetlost, Sarajevo, 1972.

⁴ Midhat Begić, Sijarićevo umijeće, Život, Sarajevo, XXI/1972.

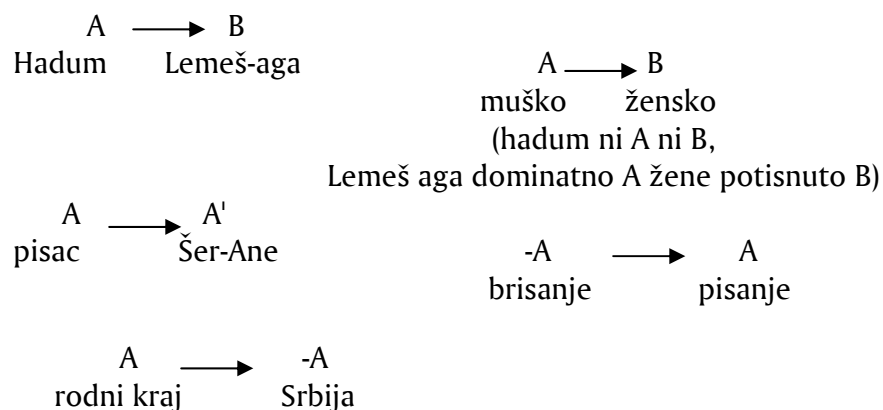
⁵ «gaziš duboko pod zvijezdama, u nekakvoj zemlji što se Srbijom zove, kroz nekakvu bašču koja se nikako ne zove- kao što se nikako sam ne zoveš, jer- u ovolikoj ovoj tihoj noći, od koje je još tiša pjesma ropkinja, izgubio si svoje ime- i glavu i pamet, i din, i glas, i nijem si... da bi za sobom čuo pjesmu.» («Konak», 52.)

⁶ Ćamil Sijarić, Konak, Veselin Masleša, Sarajevo, 1991. 93

je, zla im, gospodine od mene nema»⁷, i on smatra da ne udara on batine no vlast i da on nema ništa protiv bijenih, kao Kulaš.

Granica identiteta kod Lemeš-age je isto tako pomjerena, ni on sam više ne zna kuda i kako dalje, a ta granica dolaskom Kulaša se i dalje pomjera, za sve u konaku:» U našem je konaku sada sve drukčije, on više i nije naš konak- on je svačiji, on je kućerina u koju dolaze bezbrojni krivci kojima je sudio sud ili će im suditi...»⁸ a uz ovakva neriješena pitanja javljaju se i pitanja uspostavljanja legitimiteta u liotarovskom smislu, a zatim i uspostavljanje pitanja sistema vrijednosti, jer «ono što treba da je dolje sad je gore»⁹...

Glavni lik hadum ulazi u intertekstualni odnos i razgovor sa izvjesnim perzijskim Šer-Anom i piše ono što čitamo, u jednom ispovjednom tonu, koji ujedno promatra sam smisao pisanja i književnosti uopćeno. Njegov gospodar je nešto što on nije, njegova drugost. Njegova potraga je besmislena u političkoj situaciji preloma turskog Carstva, i željom da se identitet potvrdi tako što će se vartiti na njegove izvore u rodni kraj. Konak je tu samo prolazna stanica, i ujedno metafora za cijelo stanje u kojem se nalaze njegovi stanari, kao prvo metafora prolaznosti, jer na kraju romana likovi za koje smo se nadali da će završiti happyendigom ili završavaju kao mrtvi (Dženneta) ili se nagovješćuje njihovo ludilo kao kraj (Lemeš-age) ili jednostavno nestaju, odlaze u «nepoznatom pravcu sa nepoznatim licima» (žene iz harema). Dakle, strukturalistički imamo:

⁷ Ibidem, 95.

⁸ Ibidem, 98.

⁹ Ibidem, 99.

Uočljive su dakle binarne opozicije ili parovi u različitim odnosima. Postmodernistički pozicija Lemeš-age je pozicija gospodara u svim mogućim oblicima, pa čak i fizički. On je kao realizovana metafora gospodara, utjelovljena svojom pozicijom. Svi ostali su sekundarni, manje bitni i to se najbolje vidi u nesnalaženju kada se pozicija gospodara izgubi, kada nestane ta granica i kada se hadum, inače i sam potlačeni, obraća ženama nakon što ih njihov gospodar otpusti. Taj diskurs se znatno razlikuje od prethodnog kada se prema njima odnosio submisivno, izvršavajući svoje naredbe i naređujući im šta i kako da urade. Taj diskurs je diskurs poštivanja, govor slobodnog slobodnim, pa ženama, nenaviklim na takav način govora je čudan i ne razumiju ga. No i njegova pozicija, kao i pozicija gospodara slabi da bi se na kraju raspala, kada će jedna od žena, Urfa početi misliti na svoj način, što će dovesti do tragedije, jer njeno činjenje neće biti nimalo usklađeno sa bitkom koji je ona do tada poznavala i živjela.

Zatim je tu odnos pisca koji je ovdje izjednačen sa glavnim likom i pisca Šer-Ana, koji je izvjesni istočnjački mislilac pjesnik i koji je zapis(iv)ao mudre izreke. Te njegove izreke često čitamo na početku poglavlja što predstavlja više kao uvod, kao neka priprema za ono što slijedi ili misao vodilja koja će tekst bolje rasvijetliti, nego moto koji će kao lajt motiv objašnjavati tekst koji slijedi. Tako npr. u pojedinim poglavljima to je izreka Šer-Ana:» Tužio sam se da nemam obuće. Ali, prolazeći pored džamije vidjeh čovjeka koji nema nogu»¹⁰ koja nas dekonstruiše i promijeni odnose i sisteme vrijednosti na koje smo navikli pa se nađemo zatečeni u sveopćem reaktivizmu, u kojem se pitamo koje su to istinske vrijednosti kojima treba stremčiti. Takve vrijednosti niti likovi ne uočavaju tako da oni pokušavaju da riješe svoje identitarne pozicije. To su sada ljudi koji žele da se snađu u novoj Srbiji, da naprave novi konak, da stvore novi identitet ili ga barem uklope u stari, pa sve do tragova identiteta, koje preživljava Lemeš-aga sjećajući se nekadašnjeg zlatnog vremena vojevanja kada je on bio nešto (i ujedno razočarano sumnjajući i u tu vrijednost naivnog zanosa koji, kada je prošao, uviđa da su ono za koje je ratovao, da su ono za koje je osvajao njemu leđa

¹⁰ Ibidem, 16.

okrenuli). Poslije navedene izreke se možemo zapitati koje su to vrijednosti koje mogu održati naše identitete vrijednim i čitljivim?

Pored ovih izreka perzijskog pisca tu su izreke samog pripovjedača koji nas uvodi u radnju ili dočarava stanje ili situaciju: »Moj gospodar mi reče: O mojoj strehi govoriš, a ne vidiš da je posrnula i carska streha»¹¹, ili ulazi u komunikaciju sa svojim Šer-Anom: »Šer-Ane, da ti kažem: Najveće je bogatsvo imati jastuk da spustiš glavu; ostalo nek je po Božijoj volji»¹²; ili se oslika stanje: »Nesrećni se nadaju»¹³; »Koliko još ima ove noći»¹⁴; »Šutnja»¹⁵; ili je to neka poznatija izreka.

Jedina nada haduma je stići u svoje rodno Akovo i tu je još jedan opozicija zemlje kao negativne u kojoj se nalazi i one kojoj (ili u koju) teži.

Pripovjedač, hadum stvara, piše, ali ne vidi neki smisao u tome, pa onda to briše »pišem: znak po znak, Šer-Ane, riječ po riječ, Šer-Ane, pišem... pa brišem»¹⁶.

Ovdje se moram zaustaviti na znakovnosti koja se spominje. Shvatimo je sada kao znakovnost umjetničkog djela. Zapravo smatram da djelo, kada je jednom nastalo, preuzima znakovnu ulogu i šalje svoju »poruku». Naravno da nam tada autor nije bitan, na što je Barthes ukazao, ali ono što se može uočiti jeste to da strukturalisti nisu baš posvećivali naročitu pažnju komunikativnosti djela. Iako su ukazali na to da djelo može biti znak, u njegovom strukturalnom smislu, ipak nisu u potpunosti razjasnili pojam i proces umjetničke komunikacije.

Naime, semiotička estetika promatra umjetničko djelo kao znak, »koji se sastoji od čulnog simbola što ga je stvorio umjetnik, od značenja, smještenog u kolektivnoj svijesti, i od odnosa prema označenoj stvari, koji je usmjeren ka cjelokupnom kontekstu društvenih pojava.»¹⁷ Ako je umjetničko djelo znak, koji ima značenje, onda je nužno da se njegovo upisivanje u kolektivnu svijest jedne kulture vrši putem komunikacije, i to ne

¹¹ Ćamil Sijarić, »Konak«, Veselin Masleša, Sarajevo, 1991, 8.

¹² Ibidem, 13.

¹³ Ibidem, 183.

¹⁴ Ibidem, 79.

¹⁵ Ibidem, 197.

¹⁶ Ibidem, 5-

¹⁷ Jan Mukaržovski, Struktura, funkcija, znak, vrednost, Nolit, Beograd, 1987.

samo komunikacije unutar jedne umjetnosti u kolektivu već i komunikacije autora sa djelom, zatim recipijenta umjetnosti sa djelom i djelima međusobno unutar jedne epohe i šire. «Svaka riječ (svaki znak) nekog teksta vodi izvan svojih granica i svako razumijevanje jest stavljanje konkretnog teksta u odnos sa drugim tekstovima, (što eto već samo po sebi govori o dijaloškim etapama unutar tekstova i epoha-dodao M.B.)»,¹⁸ odnosno, za razumijevanje teksta potrebno je semantičko iskustvo prethodnog teksta na koji se ovaj naslanja ili iz kojeg je proizišao. A u slučaju «Konaka» pripovjedač ulazi u intertekstualno znakovno čavrljanje u obliku tragova teksta perzijskog pisca. On kroz knjige ulazi u komunikaciju, kroz knjige razgovara sa Šer-Anom. Kada se radi o mogućnostima intertekstualnosti, onda su one zaista velike. Umjetnik se tu nalazi pred čitavim prostorom pamćenja i kolektivne svijesti i sa tragovima umjetnosti. S kim će on stupiti u dijalog ovisi od njega samog i od sistema u kome se nalazi, tako da nije slučajna izbor perzijskog pisca, kao izvora mudrosti (perzijski jezik je u Bosni bio jezik mudrosti i filozofije), niti sistema vjere islama koja se naslućuje, jer često hadum spominje Boga i poziva na sabur, a sam djeluje tamo gdje mu nije mjesto ili djeluje nemudro i ishitreno, pogotvu tamo gdje je u mogućnosti da spriječi neku tragediju, umjesto da je svojom pasivnošću i nedjelovanjem izazove. Zapravo je njegovo djelovanje jedino na ravni ispraznog filozofiranja sa perzijskim piscem i sijanja mudrosti okolo, dok tamo gdje je potrebno djelovanje izostaje, pa je u prohićevskom smislu činjenje izostalo i Bitak se nije mogao potvrditi. Njegov jedini smisao je pisanje, pisanje pa brisanje.

A pisanje je ispovijedanje bez ikakve učinjene krivice ili osjećaja da se učinila krivica. To nije ona vrsta ispovijednog tona kao kod Ahmeda Nurudina, jer on osjeća breme krivnje pa želi da se ispovijedanjem i pričom iskupi za svoje (ne)djelovanje. Hadum se ovdje ispovijeda, naizgled zbog vlastite zabave, pa piše i briše, piše i briše, pa moli da napisano nikad ne bude izbrisano, nada se da pisanje neće biti i brisanje, pa onda opet piše i briše i sve tako

¹⁸ M. M. Bahtin, *Estetika slovesnoga tvorčestva*, Ured. Bočarov, Moskva, 1979, str 361-373. u: Zbornik «Intertekstualnost i Intermedijalnost», grupa urednika, Zvonko Maković, Magdalena Medarić, Dubravka Oraić, Pavao Pavličić, Zavod za znanost o književnosti, Zagreb, 1988.

u krug. Na kraju se zapitamo čemu onda takvo pisanje, bez smisla. Ali smo ipak uhvaćeni u mrežu smisla i tu je odmah na početku romana započeta jedna igra sa nama kao čitaocima da se zapitamo i sami kakva je funkcija pisanja, onoga što čitamo i same književnosti općenito. Prvo sam pomislio da se možda ne radi o pitanjima besmisla stvaranje, uzaludnosti stvaranja i kraja stvaranja i kraja književnosti kakve je znamo, jer ona više ne ispunjava nas same niti nam daje odgovore ili smisao. No, onda se u samom tekstu namtenuo odgovor. Na početku romana se nagovijestio a kasnije i potvrdio. Naime hadum kao takav lišen je svih erotskih, čulnih zadovoljstava, i po tome je on drugost svome gospodararu (ovo je već mreža odnosa primarno prvog i sekundarno drugog). Zadovoljstvo hadumna nije u ženama ili u tjelesnosti, on je lišen tjelesnog, već je njegovo zadovoljstvo u pisanju: »ja poznajem slast(..) iz knjiga»¹⁹ i ta je slast nagoviještena na početku a kasnije eksplicitno potvrđena: »Pisanje je velim moj rad, a njegov je to što čini sa svojim ženama»²⁰

Dakle, u direktnu vezu je dovedena slast koja je eto ista, jedna proizašla iz seksualnog zadovoljavanja sa ženom, a druga iz zadovoljavanja sa vlastitim tekstom. Kada se jednom doživi »tekstualni orgazam» taj tekst je onda istrošen, izlizan, nije više interesantan i kao takav može se slobodno izbrisati. »Pisanje je velim moj rad, a njegov je to što čini sa svojim ženama; niko ne može ništa da čini. Ne znam koliko slast dožive ljudi u tome šta čine; ja u pisanju doživim veliku- i ne bih se ni za cio svijet promijenio sa svojim gospodarom; a znam da ne bi ni on sa mnom- i najbolje je tako kako je; kako je kome sam Bog dao.(...) A muke i slasti su nam iste kad smo pri kalemima i pisanju; obojica od toga pogurili smo se.»²¹

Postmodernistički rekao bih - ovo je ništa drugo do zadovoljstvo u tekstu i pisanju. Ovo je uveo Roland Barthes da bi ukazao na »svijet od jezika» »čije brujanje osluškuje, podražava i prikazuje kao poližanrovske tekstualne forme»²² Zamisao »zadovoljstva u tekstu» je iskorak u tumačenju prirode književnog teksta u tekst koji ukida privilegije pisca i čitaoca, suočavajući ih

¹⁹ Ćamil Sijarić, Konak, Veselin Masleša, Sarajevo, 1991., 11.

²⁰ Ibidem, 54.

²¹ Ibidem, 54.

²² Miško Šuvaković, Postmoderna u 73 pojma, Alfa, Beograd. Također i Roland Barthes, Zadovoljstvo u tekstu, Niš, 1975.

sa radom želje, subjektivnosti zadovoljstva, koje je ovdje prisutno. Tekst koji hadum stvara kompenzacija je za nedostatak njegove seksualnosti, on taj tekst želi i njega tekst traži i po cijele noći on samo piše, a kad je zadovoljen napisano izbriše. I kad je noć život u konaku dobija puni smisao; hadum se izjednačava sa svojim gospodarom u potrazi sa slastima. U konaku žene iščekuju koja će noć provesti na dušek u sa gospodarom, a prava hanuma Lemeš-agina egzistira kao trag njegove žene i u noći čeka svoj kraj koji će se, na kraju i desiti u jednoj od noći.

No o priči i shvatanju priče u ovom romanu mogao bi biti napisan poseban rad. Priča je ovdje shvaćena kao laž, jer «laži su hadume za pričanje, a istina je za ćutanje»²³, kako nam to kaže ratnik Lemeš-aga. S druge strane imamo priču u kojoj pratimo sudbine i priču o komunikaciji sa prošlošću, sa tragovima drugih priča.

Na kraju priče nam se čini da je jedino hadum pripovjedač uspio izboriti svoj identitarni status. Lemeš-aga ostaje u konaku sa Urfom koja ga odbija, on je polulud i to samo nagovještavamo. Robinje su odkućile ostati robinje, dga li zbog toga što su navikle ili ne bi znale drukčije da žive ostaje upitno. Jedino hadum odlazi na izvore svoga identiteta nadajući se da će tu i skončati. U tom smislu se roman može promatrati u egzistencijalističkom svjetlu, kao priči o niz ljudi i njihovim bićima, koji se ne snalaze baš najbolje u životu.

Na kraju je ipak pobjednik pričanje i priča. Nije niti ratnik Lemeš-aga, niti ropkinje koje imale slobodu nego pripovjedač i njegova priča, koje i dalje ispreda. Pitam se, da li će neko jednog dana ući sa njim u komunikaciju? I gdje će ga ta priča odvesti?

Literatura

Bahtin, M.M.: Estetika slovesnogo tvorčestva, Ured. Bočarov, Moskva, 1979, str 361-373. u: Zbornik «Intertekstualnost i Intermedijalnost», grupa urednika, Zvonko Maković, Magdalena Medarić, Dubravka Oraić, Pavao Pavličić, Zavod za znanost o književnosti, Zagreb, 1988.

Bandić, Miloš: Čamil Sijarić, Konak, Ljetopis Matice srpske, CXLVIII/1972, CDX/3, 280-285.

Barthes, Roland: *Zadovoljstvo u tekstu*, Niš, 1975.

²³ Ibidem, 19.

Begić, Midhat: *Sijarićevo umijeće*, Život, Sarajevo, XXI/1972., 1-2, 3-14.
Mukaržovski, Jan: *Struktura , funkcija, znak, vrednost*, Nolit, Beograd, 1987.
Prohić, Kasim: *Činiti i biti*, Svjetlost, Sarajevo, 1972.
Sijarić, Ćamil: *Konak*, Veselin Masleša, Sarajevo, 1991.
Šuvaković, Miško: *Postmoderna u 73 pojma*, Alfa, Beograd.

Summary

In this paper author writes about postmodern interpretation of Ćamil Sijarić's novel „Konak“. It's about cultural identities in the novel, the subject, history, and it marks two (post)historical subjects and their identities: Lemeš-aga and Hadum. It questions the storytelling, literacy and meaning of literacy, and life in general. The author is writing an (post)structural interpretation of their fictional lifes, based on a historical facts.

Izet Pehlić

EVROPSKI SISTEM PRIJENOSA BODOVA – NAŠA SKORIJA REALNOST

Abstract

U radu je obrađen Evropski sistem prijenosa bodova. U procesu formiranja evropskog prostora visokog obrazovanja došlo se do zaključka da je potrebno da se uvede jedinstvena mjera opterećenja studenata koja se koristi za definiranje potrebnog rada u savladavanju jednog predmeta, jedne godine studija i cijelog studijskog programa.

Pored osnovnih pojmova i karakteristika ECTS-a, rad nudi odgovore na pitanja: Kako kursevima dodjeljivati ECTS bodove? Kojim kursevima bi trebalo dodijeliti ECTS bodove? Da li ECTS bodovi određuju nivo ili težinu kursa? Da li su ECTS bodovi u direktnoj vezi sa časovima nastave? Koja je razlika između dodjele bodova kursevima i dodjele bodova studentima? Šta raditi u slučaju da gostujući student ne može da izađe na ispit? Kako se ECTS bodovi prenose? Kako koristiti ECTS skalu ocenjivanja?...

Ključni pojmovi: ECTS, bodovi, opterećenje studenta, formular za prijavljivanje studenta, ugovor o studiranju, prijepis ocjena, informacioni paket, dodatak diplomi, priznavanje diploma

Uvod

Evropska zajednica kroz Bolonjski proces promovira međuuniverzitetsku saradnju kao moćno sredstvo za unapređenje kvaliteta obrazovanja, a mobilnost studenata i nastavnog osoblja predstavlja dominantan elemenat te međuuniverzitetske saradnje. Program Erasmus jasno pokazuje da studiranje u inozemstvu može biti naročito važno iskustvo, i to ne samo u smislu upoznavanja drugih zemalja, ideja, jezika i kultura, već i kao važan elemenat u ostvarivanju akademske i profesionalne karijere.

Priznavanje studiranja i diploma jeste preduvjet za kreiranje otvorenog evropskog obrazovnog prostora u kojem se studenti i profesori mogu kretati bez prepreka. Upravo iz ovih razloga razvio se Evropski sistem prijenosa bodova. To je u početku bio pilot-projekat 144 evropska univerziteta u okviru programa *Erasmus*, u cilju unapređenja priznavanja u inozemstvu diploma i dijelova studija okončanih u matičnoj zemlji. Ubrzo, *ECTS* je prestao da bude samo pilot-projekat, te je i uključivanjem većeg broja evropskih univerziteta dobio mnogo širu evropsku dimenziju. Univerziteti u Bosni i Hercegovini su bili izolirani od evropskih tokova u oblasti visokog obrazovanja, a danas se suočavaju sa izazovima koji im se nameću u prestrukturiranju čitavog sistema visokog obrazovanja u skladu sa evropskim tendencijama i izazovima koje im nudi moguće skoro uključivanje u programe kao što je *Erasmus*.¹ Korisne informacije mogu se naći na adresi: <http://europa.eu.int/comm/education/higher.html>.

Definiranje osnovnih pojmova

European Credit Transfer System, ECTS – evropski sistem prijenosa bodova/kredita osmišljen je kao jedinstven sistem koji omogućava lakšu prepoznatljivost i poređenje različitih obrazovnih programa na univerzitetima i drugim visokoobrazovnim institucijama u zemljama Evrope. Sistem je utemeljen na bodovima koji izražavaju opterećenje studenta u

¹ Evropska komisija je pokrenula novi program u području visokog obrazovanja pod nazivom «Erasmus Mundus» koji započinje 2004. kao pilot program. Osnovni cilj je promoviranje evropskog visokog obrazovanja i poticanje uspješne međunarodne saradnje s «trećim zemljama» (tj. zemljama koje nisu članice EU). Program se provodi stvaranjem centara izvrsnosti na visokim školama u zemljama Europske unije kroz zajedničke postdiplomske studije kojima se dodjeljuje certifikat «Erasmus Mundus Master Course», a finansira ih Evropska komisija. Certifikat «Erasmus Mundus Master Course» odobravat će se na osnovu prijedloga projekata u kojima sudjeluju najmanje tri univerziteta iz tri različite zemlje članice EU, a studenti će razdoblja studija provoditi na barem dva univerziteta. Međunarodna saradnja se ostvaruje kroz stipendije za studente i profesore iz «trećih zemalja» za postdiplomski studij s certifikatom «Erasmus Mundus». Stipendije se, također, dodjeljuju studentima i profesorima iz EU koji su uključeni u postdiplomski studij Erasmus Mundus, za razdoblje studija odnosno istraživanje u «trećim zemljama». Pored toga, svrha programa je da u zemljama članicama EU podupre reformu sistema visokog obrazovanja u skladu s Bolonjskim procesom.

savlađivanju određenog programa studija (60 bodova za akademsku godinu, 30 za semestar, 20 za trimestar). Primjena sistema *ECTS-a* u univerzitetškoj praksi doprinosi pokretljivosti studenata u evropskom prostoru visokog obrazovanja, uz mogućnost prijenosa i akumulacije bodova stečenih u različitim institucijama, pa time predstavlja i osnov kvalitetne međuuniverzitetske saradnje i studenata i nastavnika.

Credits - bodovi/krediti su ključni elemenat *ECTS-a*. Bodovi/krediti se dodjeljuju pojedinim kursevima/modulima/predmetima, kao i drugim oblicima savladavanja predviđenog programa studiranja (seminari, projekti, ispiti, rad na terenu, disertacije...). Oni predstavljaju kvantitativno mjerilo ukupno uloženog rada studenta u savlađivanju predviđenog gradiva i dodjeljuju se studentu nakon uspješnog okončanja određenog programa.

Student workload - opterećenje studenta u savlađivanju određenog programa/predmeta/kursa predstavlja relativno mjerilo ukupnog rada studenta koji podrazumijeva vrijeme provedeno na nastavi (predavanja, vežbe, seminari, konsultacije), kao i vrijeme provedeno u pripremi za nastavu, učenju, radu na projektima i u izradi seminarskih i drugih radova, praksi i dr. Opterećenje se iskazuje putem brojčane vrijednosti (broj bodova) u odnosu na ukupno opterećenje tokom akademske godine (60 bodova).

Student Application Form - formular za prijavljivanje studenta za studije na drugoj visokoškolskoj instituciji je dokument *ECTS-a* koji obuhvata osnovne podatke o studentu i matičnoj instituciji. Prijava se popunjava uz konsultacije sa *ECTS* koordinatorom matične institucije i uz nju se prilaže prijedlog ugovora o studiranju i prijepis ocjena.

Learning Agreement - ugovor o studiranju na nematičnoj visokoobrazovnoj instituciji je dokument koji definira program studiranja za svakog studenta, a potpisuju ga student, matična institucija i institucija-domaćin. Ovim ugovorom se obezbjeđuje priznavanje realiziranog programa na instituciji domaćinu od strane matične institucije. Sačinjava se kao preliminarni dokument i može se mijenjati tokom boravka studenta uz saglasnost svih potpisnika.

Transcript of Records - prijepis ocjena je dokument koji instituciji domaćinu pruža detaljne podatke o prethodno realiziranom obrazovnom programu na matičnoj instituciji

(iskazanom i putem *ECTS* bodova za svaki položen predmet/kurs) i postignutim rezultatima u njegovom savladavanju za studenta koji podnosi prijavu. Uspjeh studenta iskazuje se kako na bazi važećeg domaćeg sistema ocjenjivanja, tako i primjenom opće skale *ECTS* ocena.

Information Package - informacioni paket/informator o studijama predstavlja vodič kroz program i pravila studija na određenoj visokoškolskoj instituciji, koji daje kompletnu informaciju o obrazovnim profilima, predmetima/kursevima (obaveznim i izbornim) i sistemu studiranja. On obavezno mora da sadrži opis sadržaja predmeta, predviđenog opterećenja za njihovo savlađivanje (izraženo *ECTS* bodovima) i detalje o sistemu polaganja ispita i načinu ocjenjivanja. Istovremeno, ovaj vodič zainteresiranim studentima i akademskom osoblju treba da pruži informacije o samoj instituciji, uvjetima života (smještaj, osiguranje, medicinska zaštita) i ostalim aktivnostima na određenom univerzitetu, fakultetu i njegovim odsjecima.

Diploma Supplement - dodatak diplomi je dokument koji se prilaže diplomi ili drugom dokumentu o završenom određenom stepenu studija (certifikat, akademski stepen), s ciljem da pruži detaljniji uvid u nivo, prirodu, sadržaj studija, sistem i pravila studiranja na određenoj visokoškolskoj instituciji. Ovaj dokument sačinjava nacionalna visokoobrazovna institucija koja izdaje i diplomu, u skladu sa općim modelom ovog dokumenta koji je usvojen na evropskom nivou.

Recognition of Diplomas/Qualification - priznavanje diploma/kvalifikacija je postupak priznavanja određene kvalifikacije stečene u drugom obrazovnom sistemu, uz procjenu i utvrđivanje ekvivalenta diplome/akademske zvanja/kvalifikacije u odnosu na domaći sistem i važeću domaću nomenklaturu.

Osnovne karakteristike *ECTS-a*

ECTS je, prije svega, efikasan instrument za kreiranje transparentnosti programa koje nude visokoobrazovne institucije i diploma koje izdaju. *ECTS* gradi mostove među institucijama i time širi mogućnost izbora za studente. Sistem olakšava institucijama priznavanje rezultata studenata u savladavanju određenog programa studija putem upotrebe općeprihvaćenih mjera - bodova/kredita i ocjena - i obezbjeđuje jedinstven pristup

u tumačenju nacionalnih sistema visokog obrazovanja širom Evrope.

ECTS se zasniva na tri osnovna elementa:

1. na informacijama o visokoobrazovnoj instituciji koje daju uvid u nastavne programe i druge opće uvjete života i rada studenata potencijalnim partnerskim institucijama i zainteresiranim studentima;
2. na informacijama o studijskom programu koji je student pohađao i njegovom uspjehu u savladavanju programa;
3. na međusobnom ugovoru između partnerske institucije i studenta, čime se obezbjeđuje priznavanje programa studija koje je student uspješno okončao u određenoj instituciji.

Upotreba *ECTS* bodova omogućava procjenu ukupnog opterećenja studenta prilikom savladavanja nekog dijela studijskog programa, ali ne i toga kako je student savladao to gradivo. Ocjene, izražene paralelno primjenom lokalnog načina ocjenjivanja i kao *ECTS* ocjene (prema dogovorenoj jedinstvenoj skali *ECTS-a*) predstavljaju mjerilo postignutog uspjeha.

Šta su *ECTS* bodovi?

ECTS bodovi su brojčana vrednost (između 1 i 60) koja se dodjeljuje predmetima/kursevima da bi se opisao koeficijent opterećenja studenta prilikom savladavanja predviđenog gradiva. Oni oslikavaju količinu rada koju svaki predmet/kurs zahtijeva u odnosu na ukupnu količinu rada koja je potrebna da se završi cijela godina studija u određenoj instituciji, tj. predavanja, praktičan rad, seminari, konsultacije, rad na terenu, samostalno učenje – u biblioteci ili kod kuće – i ispite ili druge aktivnosti procjenjivanja postignutog uspjeha. Dakle, *ECTS* bodovi predstavljaju cjelokupan rad studenta, a ne samo vrijeme provedeno u nastavi.

Kako kursevima dodjeljivati *ECTS* bodove?

Prilikom izračunavanja broja bodova za određen predmet/kurs, treba uzeti u obzir dva polazišta i standarda:

1. jedna akademska godina nosi 60 bodova, jedan semestar 30, a trimestar 20 bodova;

2. student prilikom studiranja radi (učestvuje na nastavi i konsultacijama, priprema se za nastavu, uči, priprema seminarske radove, projekte i sl.), kao i svaki drugi radnik, ne više od 8 sati dnevno 5 dana nedjeljno, tj. ukupno 40 sati nedjeljno.

Kvantitativna procjena opterećenja studenta u savlađivanju određenog studijskog programa predstavlja jedan od najvećih izazova u primjeni sistema bodova, posebno ako se ovaj sistem primjenjuje u smislu akumulacije bodova tokom studija. Iako još uvijek ne postoji generalna saglasnost o kriterijima ove procjene, sljedeći primjeri mogu da posluže u orijentacionoj procjeni i početnom sagledavanju moguće raspodjele bodova u okviru određenog nastavnog programa.

Na većini evropskih univerziteta semestar (nastava + ispitni rokovi + praznici) traje 22,5 nedjelja, dok je obično svega 12 nedjelja nastava.

Ako to imamo u vidu, tada ukupan broj radnih sati studenta u semestru iznosi $22,5 \times 40 = 900$ sati. Broj bodova koji pripada jednom kursu u trajanju od jednog semestra (X) je direktno srazmjeran broju sati (Y) koje student provede na nastavi tog kursa, pripremajući se za nju, pišući referate, seminarske radove i sl. Na taj način može se postaviti proporcija:

$$X : 30 \text{ bodova} = Y : 900 \text{ sati}$$

Primjer: Ako se jedan kurs sastoji od 2 sata predavanja i 2 sata laboratorijskih vježbi nedjeljno, a institucija uz konsultaciju studenata ocijeni da je za jedan sat predavanja prosječnom studentu potreban još jedan sat učenja, a za jedan sat laboratorijskih vježbi 2 sata za pripremu i učenje nakon toga, onda do broja Y dolazimo na sledeći način:

2 sata nastave predavanja x 12 nastavnih nedjelja =	24 sata rada
2 sata nastave vježbi x 12 nastavnih nedjelja =	24 sata rada
2 sata učenja za predavanja x 12 nastavnih nedjelja =	24 sata rada
4 (2x2) sata pripreme za vježbe i učenja x 12 nastavnih nedjelja =	48 sati rada
ukupno:	Y = 120 sati rada

Kada se primijeni prethodno navedena proporcija, dobija se vrijednost od 4 boda za ovaj kurs.

Kvantitativna procjena potrebnog individualnog rada studenta za uspješan završetak određenog programa je

nesumnjivo najteži dio u primjeni ove procedure. Ona zavisi od naučne discipline i složenosti predviđenog programa. Pri tome, treba imati u vidu vrijeme potrebno za sakupljanje i odabiranje materijala u vezi sa temom i predmetom, za čitanje materijala, pripremu pismenog i usmenog dijela ispita, pisanje seminarskog (ili završnog) rada, nezavisni rad u laboratoriji. U procjenama je korisno primijeniti i globalna pravila o vremenu potrebnom za savlađivanje pisanog teksta:

- student prve godine može da pročita 4-5 strana u jednom satu, ukoliko pisan tekst nije previše kondenziran i/ili složen; ova procjena se odnosi na pripremu usmenog ili pismenog ispita, seminarskih i drugih radova;
- za studente viših godina studija broj strana po satu je 6-7;
- za pisanje jednog teksta (seminarski, završni rad itd.) potrebno je vrijeme koliko i za savlađivanje 50 strana teksta (monografije, naučni radovi, članci).

Proračun opterećenja studenta može se svesti i na školsku godinu studija. Ako se prihvati prosjek od 40 radnih nedjelja tokom jedne školske godine i opterećenje od 40 sati nedjeljno, tada se dobije ukupno 1600 radnih sati rada studenta tokom jedne školske godine. S obzirom da jedna školska godina nosi 60 bodova, proizilazi da jedan bod odgovara približno 27 radnih sati.

Student može da izabere kurseve u jednom semestru, uz konsultaciju sa koordinatorom matične institucije koji je zadužen za rad sa studentima, tako da se u načelu uklopi u 30 bodova po semestru. Uzimanje više ili manje kurseva, pa time i bodova, dozvoljeno je jedino uz odobrenje koordinatora na njegovoj instituciji.

Korištenje decimala u bodovanju (naprimjer, 1,82 boda) trebalo bi izbjeći ili barem ograničiti na polovinu boda. Iako korištenje decimala u bodovanju može biti matematički tačno, to može da stvori probleme, jer većina institucija ne smatra da je potrebna takva preciznost u dodjeljivanju bodova.

U modularnim programima u kojima svi kursevi nose istu težinu, ili tamo gdje postoji sistem bodovanja koji se zasniva na radu studenta, potrebno je izvršiti konverziju. Naprimjer, norveški sistem je modularan i zasniva se na bodovima, sa 20 bodova po godini studija. Da bi se norveški bodovi prebacili u

ECTS potrebno je samo pomnožiti njihovu vrijednost sa 3 i dobija se ekvivalentna vrijednost u *ECTS* bodovima.

Za ostale sisteme bodovanja koji se temelje samo na vremenu provedenom u nastavi konverzija u *ECTS* moguća je pod uvjetom da se uračunaju i ostali spomenuti aspekti rada studenta.

Ponekad se susreće nejednaka raspodjela koeficijenta opterećenja među semestrima u okviru jedne godine studija, no ovo ne bi trebalo da predstavlja veći problem ukoliko godina ukupno nosi 60 bodova. Ukoliko je takva situacija, napomena u informatoru spriječit će iznenađenja za studente koji sastavljaju program studiranja u inozemstvu koji uključuje kurseve sa različitih godina studija.

Opća filozofija *ECTS* je omogućavanje fleksibilnosti, i to se dosljedno primjenjuje i u slučaju dodjeljivanja bodova. Na institucijama ostaje da pokažu dosljednost u dodjeljivanju bodova sličnim programima studija.

Prema dosadašnjoj praksi, raspodjela *ECTS* bodova se može vršiti na dva načina: 1) polazeći od opterećenja studenta na određenom predmetu/kursu (odozdo na gore); 2) prema ukupnom opterećenju studenta za završetak čitavog programa (odozgo na dolje). Prema prvom načinu raspodjele bodova, središnje mjesto zauzima konkretan predmet/kurs kome se dodjeljuju bodovi, nezavisno od ostalih kurseva u okviru programa. U tome je i najveći nedostatak ovog metoda raspodjele bodova - nejasno je kakav je položaj određenog predmeta/kursa u odnosu na druge, kao i na opći plan studija. Često se događa da predmetni nastavnik precijeni ili potcijeni svoj predmet, što direktno utiče na procjenu potrebnog rada studenta. Praksa je pokazala da je drugi metod daleko bolji, iako možda na prvi pogled kompliciraniji. Polazna osnova ovog pristupa je cjelokupan nastavni program određenih studija, pri čemu se *krajnji rezultat nastavnog procesa* definira na tri nivoa:

- na nivou cjelokupnog programa na osnovu kojeg student dobija zvanje;
- na nivou svake godine studija u okviru tog programa;
- na nivou svakog predmeta/kursa/modula.

Pod pojmom *krajnji rezultat nastavnog procesa* podrazumijeva se stečeno znanje, analitičke vještine, praktične vještine itd. U sljedećem koraku se vrši procjena koliko je vremena potrebno da bi se postigao svaki od navedenih krajnjih

rezultata nastavnog procesa. Proračun se zasniva na pretpostavci šta jedan *prosječan student* može da uradi za određeno vrijeme. U slučaju da se ovaj proračun ne poklapa sa raspoloživim vremenom, neophodno je naćiniti kompromis između nivoa znanja i vještina prema predvićenim krajnjim rezultatima nastavnog procesa, s jedne strane, i raspoloživog vremena, s druge strane. To znaći da će se najverovatnije morati prilagoditi krajnji rezultat nastavnog procesa i realnije procijeniti ukupno trajanje studija za prosjećnog studenta. Ukoliko se ovaj proces izvede na pravi naćin znat će se koliko je vremena dovoljno za svaki predmet/kurs/modul i koliki broj bodova se tim jedinicama dodjeljuje.

Modularizacija nastave

U nekim obrazovnim sistemima programi studija podijeljeni su na cjeline - module. Cilj modularizacije nastave je bolje profiliranje nastavnih sadržaja i njihovo povezivanje usmjereno ka postavljenim ciljevima ukupnog nastavnog programa. U široj tematskoj oblasti bitnoj za određenu završnu kvalifikaciju, moduli obuhvataju blokove nastave i drugih aktivnosti studenata (praktićna nastava, terenski rad, rad na projektima, seminarski radovi) usmjerenih ka sticanju specifićnih znanja i vještina. Postoji više nivoa modularizacije nastave, pri ćemu je modul uvijek jedan zatvoreni dio neke cjeline (predmeta, grupe predmeta ili cijelog obrazovnog profila). Naćini modularizacije nastave veoma su razlićiti i ne mogu se dati opće preporuke. U nekim slućajevima modularizacija podrazumijeva grupiranje manjih nastavnih cjelina iz određene oblasti, a u drugim podjelu velikih blokova nastave na manje celine, pri ćemu je jedan od ciljeva i postizanje ravnomjernije raspodjele opterećenja studenata tokom studija. Moduli mogu biti obavezni i izborni, poželjno je da nose priblićno isti broj *ECTS* bodova, a njihovim kombiniranjem moće se obezbijediti raznovrsnost izlaznih profila.

Kojim kursevima bi trebalo dodijeliti ECTS bodove?

ECTS bodove trebalo bi dodijeliti svim kursevima - obaveznim i izbornim. Bodove treba dodijeliti i radu na projektima (naućnim i strućnim), radovima, disertacijama i

praktičnom radu, ukoliko su ove aktivnosti sastavni dio programa, kako na osnovnim tako i na postdiplomskim studijama.

Da li ECTS bodovi određuju nivo ili težinu kursa?

Ne. Nivo kursa ne može biti određen *ECTS* bodovima. Kurs koji je napredniji ili na višem nivou ne mora da nosi više *ECTS* bodova od kursa nižeg nivoa. U sistemu *ECTS* nivo kursa opisan je u informacionom paketu institucije. Tu su navedeni ciljevi kursa, nivo znanja koji je preduvjet za pohađanje kursa, metodi predavanja i učenja koji se koriste, način ocjenjivanja i opis sadržaja kursa. Ovi elementi se po potrebi dopunjuju u kontaktima među profesorima. Sve ovo pomaže studentu i koordinatoru matične institucije da procijeni podesnost određenog kursa za prijenos i nivo na kojem će biti priznat u programu u matičnoj instituciji.

Da li su ECTS bodovi u direktnoj vezi sa časovima nastave?

U najjednostavnijem slučaju da, ali treba ponovo naglasiti da se *ECTS* bodovi ne zasnivaju samo na časovima nastave (predavanja, seminari, vježbe, konsultacije), već na kompletnom radu koji ta nastava inicira. Kada se kurs od godinu dana u instituciji sastoji samo iz tradicionalnih predavanja, konsultacija i ispita, veoma je vjerovatno da je obim nastave u direktnoj vezi sa radom studenta, pa i sa *ECTS* bodovima kursa. Priroda ovog odnosa može da se mijenja kako se kurs razvija; ovo će biti očigledno ako uzastopne godine kursa imaju različit zbir sati nastave, a pri tome bi svaka godina trebalo da ima zbir od 60 bodova. Susjedne institucije koje podučavaju studente različitih sposobnosti mogu da izaberu različite strategije podučavanja. Jedna institucija, naprimjer, može da organizira kurs od 5 bodova u 24 sata predavanja, 6 sati konsultacija, 30 sati pripreme za nastavu i 60 sati učenja prije ispita, dok druga institucija može isti kurs da organizira u 24 sata predavanja, 36 sati konsultacija, 60 sati pripreme za nastavu i 30 sati učenja. Obje institucije postižu uporedive rezultate sa istim koeficijentom opterećenja i dodjeljuju isti broj *ECTS* bodova, iako su im rasporedi časova nastave veoma različiti.

Različiti tipovi nastave (predavanja, eksperimentalni rad, vježbe, terenski rad) podrazumijevaju različit rad i angažman

studenta, pa time i njihov tretman u izračunavanju ukupnog opterećenja mora biti različit. Naprimjer, jedan sat rada u laboratoriji mogao bi se vrednovati kao četvrt ili pola sata predavanja, u zavisnosti od prakse institucije. Kada je rad na projektu većim dijelom samostalan, treba poći od procjene koje je vrijeme u toku godine potrebno da se uz puno radno vrijeme projekat završi, to jest treba razmišljati u "nedjeljama", a ne u "satima".

Da li se izbornim kursevima dodjeljuju bodovi?

Kao što je rečeno, izbornim kursevima se moraju dodijeliti bodovi na isti način kao i obaveznim kursevima. Ono što je izborni kurs u jednoj instituciji može biti obavezan u drugoj. U nekim institucijama izborni kursevi nisu dio redovnog programa studija, već mogu da budu dodatna aktivnost. Ovakvim kursevima se dodjeljuju bodovi kao da su dijelovi redovnog programa.

Problem procjene formalne dužine studija

U nekim sistemima visokog obrazovanja prosječno vrijeme koje je studentima potrebno da završe studije duže je od propisanog vremena trajanja studija. *ECTS* bodove uvijek treba dodjeljivati propisanoj dužini studija, a ne prosječnom vremenu koje je lokalnim studentima potrebno da bi te studije završili.

Ovo može da stvori probleme gostujućim studentima, jer će za program studija koji nosi 60 bodova možda morati da ulože više rada od prosječnog lokalnog studenta.

U nekim institucijama, studentima je dozvoljeno da ispite podijele u više ispitnih rokova ili da ih odlože dok ne budu sigurni da će ih uspješno položiti. Gostujući studenti obično ne mogu da koriste ove pogodnosti, budući da svoje obaveze moraju da ispune na vrijeme, kako bi mogli da nastave školovanje u matičnoj instituciji u sljedećem semestru ili godini. U informatoru bi trebalo jasno naznačiti ovakve situacije, u kojima bi gostujući student mogao biti u nepovoljnijem položaju u odnosu na lokalne studente, što bi moglo da mu oteža postizanje uspjeha i dobijanje bodova. Tako bi student i koordinator mogli da sačine realan program koji gostujućeg studenta neće dovesti u nepovoljan položaj na ispitima.

Koja je razlika između dodjele bodova kursevima i dodjele bodova studentima?

ECTS bodovi namijenjeni su kursevima, ali student dobija bodove samo ako uspješno završi kurs, prema važećim kriterijima na instituciji gdje kurs pohađa. Drugim riječima, studenti ne dobijaju *ECTS* bodove samo za pohađanje nastave ili zbog boravka u inozemstvu ili na drugoj domaćoj instituciji. Oni moraju položiti ispite prema propisima institucije domaćina i time ispuniti ciljeve kursa koje propisuje program institucije.

Proces procjene uspješnosti studenta na pojedinim predmetima može da ima različite oblike: završne ili parcijalne, pismene i/ili usmene ispite, ocjene pismenih radova ili projekata u toku kursa, testove za provjeru znanja tokom nastave, prezentacije na seminarima i dr.; ovakve informacije trebalo bi da se nalaze u informacionom paketu institucije.

Šta raditi u slučaju da gostujući student ne može da izađe na ispit?

Neki programi sastoje se iz kurseva koji traju duže od jedne školske godine, uz različite prateće aktivnosti (seminarski radovi, kolokviji i sl.) čije uspješno okončanje predstavlja uvjet za izlazak na ispit. Takav sistem može uzrokovati probleme gostujućim studentima koji su proveli jedan semestar ili godinu na instituciji domaćina. Oni bi samo mogli da učestvuju u nastavi tog kursa, ali ne i da dobiju ocjenu i *prateće ECTS* bodove.

Institucije u ovoj poziciji, ako žele da koriste *ECTS*, mogu da prilagode svoje programe gostujućem studentu. U slučaju da zadrže *status quo*, preporučuje se prilagođavanje u smislu dodjeljivanja *ECTS* bodova različitim dijelovima kursa i organiziranju ispitivanja za pojedine dijelove kursa.

Dugoročno rješenje ovog problema je da institucije koje uvode *ECTS* prilagode koncept nastave tako što bi višesemestralne kurseve podijelili na više jednosemestralnih kurseva.

Problem različitog sadržaja i obima ispita na matičnoj instituciji i instituciji domaćinu

Kao što je rečeno, puno priznavanje podrazumijeva ne samo to da period studiranja na drugoj instituciji zamjenjuje

uporedan period studiranja na matičnoj instituciji, već i to da ispiti položeni na drugoj instituciji zamjenjuju ispite na matičnoj. Iskustvo programa *Erasmus* i *ECTS-a* pokazuje da je većina institucija u mogućnosti da garantira svojim studentima potpuno priznavanje. Ponekad, matični ispiti pokrivaju širi opseg predmeta i ne mogu biti formalno zamijenjeni. U tim slučajevima matična institucija mora studentu da pruži garanciju da će ispiti položeni u instituciji domaćinu biti uzeti u obzir na najbolji mogući način, npr. izuzimanjem odgovarajućeg dijela gradiva pri polaganju završnog ispita na matičnoj instituciji.

Kako se ECTS bodovi prenose?

Matična institucija i institucija domaćin pripremaju i razmjenjuju prijepise ocjena i drugih podataka za svakog studenta koji odlazi da studira na nematičnoj instituciji u zemlji ili inozemstvu i pri tome koristi *ECTS prije i poslije* perioda studiranja na nematičnoj instituciji.

Student ima pravo da dobije prijepis ocjena za svoje potrebe. Matična institucija priznaje broj bodova koje su njeni studenti stekli na partnerskoj instituciji u zemlji ili inozemstvu, tako da bodovi za položen predmet/kurs zamjenjuju bodove predviđene od strane matične institucije. Ugovor o učenju studentu unaprijed daje garanciju da će bodovi za odobren program studija biti preneseni.

Šta se dešava u slučaju neuspjeha na ispitu?

Dodjeljivanje bodova je odgovornost institucije domaćina i studenti se ponekad vrte kući sa nešto manje bodova nego što su očekivali. Ako institucija domaćin nudi svojim studentima drugu šansu prilikom procjenjivanja znanja, gostujući student bi trebalo da iskoristi tu mogućnost. Kada to nije moguće, pitanje daljnjeg napredovanja studenta ostaje na matičnoj instituciji, u skladu sa njenim pravilima. Uvijek postoji mogućnost da student u sljedećem semestru nadoknadi broj bodova nekim drugim kursom, kako bi mu konačan zbir bodova na kraju studija bio maksimalan.

U slučaju ozbiljnog neuspjeha student bi trebalo da ponovi period studiranja u matičnoj instituciji, produžavajući svoje studije. Bodove iz kurseva u kojima je student bio uspješan svakako bi trebalo prenijeti.

Na adresi <http://europa.eu.int/com/education/socrates/ectsfea.html> mogu se naći i druge korisne informacije o otvorenim pitanjima i dilemama na koje nailaze univerziteti Evrope pri uvođenju sistema ECTS.

ECTS skala ocjenjivanja

ECTS predstavlja podlogu za priznavanje studija u inozemstvu upravo zato što nudi jedinstvenu osnovu “mjerenja” i poređenja uspjeha studenata. *ECTS* skala ocjenjivanja razvijena je kao način jedinstvenog prikaza postignutog uspjeha studenata, čime se u dobroj mjeri prevazilaze izrazite razlike u sistemima ocjenjivanja u evropskim zemljama. Iskustvo u dosadašnjoj primjeni *ECTS-a* ukazuje da je upravo adekvatan sistem prijenosa ocjena jedan od ključnih problema studenata koji učestvuju u razmjeni.

ECTS skala ocjenjivanja sačinjena je sa ciljem da pomogne institucijama u adekvatnoj procjeni i prijenosu ocjena dobijenih u nekoj drugoj instituciji i u drugom sistemu ocenjivanja. Svaka visokoobrazovna institucija sama odlučuje o načinu “prevođenja” svojih ocjena na *ECTS* skalu, koristeći opća uputstva koja će biti prikazana. Pri tome treba naglasiti da *ECTS* ocjena ne zamjenjuje lokalnu ocjenu, s obzirom na to da se rezultati postignuti na ispitima iskazuju na oba načina.

Evropska “pomoćna skala” ocjenjivanja

Iz mnogih diskusija vođenih tokom razvoja *ECTS* sistema zaključeno je da bi se prijenos ocjena mogao uspješno sprovesti uz primjenu “pomoćne skale” koja bi bila razumljiva u svim evropskim zemljama. Koncept “pomoćne skale” utemeljen je na sljedećim postavkama:

- skala je dovoljno definirana kako bi je sve institucije mogle koristiti za utvrđivanje ekvivalentne *ECTS* ocjene za svoje predmete/kurseve;
- *ECTS* ocjena daje dodatne podatke uz ocjenu institucije, ali je ne zamjenjuje;
- *ECTS* skalu ocjenjivanja razumiju druge institucije, koje zatim mogu da daju odgovarajuću ocjenu na sopstvenoj skali svim studentima sa *ECTS* ocjenama.

Drugim riječima, ova “pomoćna skala” povećava transparentnost sistema ocjenjivanja, ali istovremeno ne

predstavlja smetnju niti eliminira daljnju primjenu skala ocjenjivanja prisutnih u praksi različitih zemalja.

ECTS skala ocjenjivanja/ECTS grading scale

ECTS Grade <i>ECTS ocjena</i>	% of successful students normally achieving the grade % studenata koji polože ispit sa određenom ocjenom	Definition Definicija
A	10	<i>EXCELLENT – outstanding performance with only minor errors</i> ODLIČAN – izuzetan uspjeh sa neznatnim greškama
B	25	<i>VERY GOOD – above the average standard but with some errors</i> VRLO DOBAR – iznad prosjeka, ali sa ponekim greškama
C	30	<i>GOOD – generally sound work with a number of notable errors</i> DOBAR – općenito dobar rad, ali sa dosta grešaka
D	25	<i>SATISFACTORY – fair but with significant shortcomings</i> ZADOVOLJAVAJUĆI – solidan, ali sa značajnim nedostacima
E	10	<i>SUFFICIENT - performance meets the minimum criteria</i> DOVOLJAN - zadovoljava minimalne kriterije
FX	–	<i>FAIL - some more work required before the credit can be awarded</i> NEDOVOLJAN - potreban dodatni rad za uspješno okončanje
F	–	<i>FAIL - considerable further work is required</i> NEDOVOLJAN - potrebno znatno više rada

U razvoju modela jedinstvene *ECTS* skale ocjenjivanja razmatrane su varijante zasnovane na strogo numeričkim vrijednostima, kao i one pretežno kvalitativnog karaktera, utemeljene na interpretaciji ključnih riječi kao što su “dovoljan”, “dobar”, “odličan”... Međutim, nijedan pristup sam po sebi nije davao zadovoljavajuće rezultate, pa je *ECTS* skala ocjenjivanja zasnovana na kombinaciji ključnih riječi i numeričkih vrijednosti.

Opredjeljenje za određen broj nivoa na *ECTS* skali uvijek predstavlja kompromis. Manji broj nivoa ocjenjivanja na skali daje premalo podataka za rangiranje postignutog uspjeha, dok veći broj podrazumijeva preciznost koja u praksi ne postoji. Prateće definicije, posebno za pet prolaznih ocjena, dodatno olakšavaju razumijevanje i primjenu ove skale.

Ako se student po svom uspjehu nalazi među prvih 10% u generaciji, njegov uspjeh se prema ovoj skali označava kao odličan, sa *ECTS* ocjenom A. Mnogo pažnje posvećeno je definiranju granice od 10%. Manji procenat bi bio suviše restriktivan, a veći bi umanjio značaj vrhunske ocjene za izuzetne rezultate. Slični argumenti mogu se postaviti i za ostale nivoe ocjenjivanja na *ECTS* skali, sa raspodjelom 10-25-30-25-10 koja je iskustveno odabrana.

ECTS skala olakšava prijenos ocjena datih prema lokalnim skalama ocjenjivanja, ali ih ne zamjenjuje.

Kako koristiti *ECTS* skalu ocjenjivanja?

Nije moguće definirati jedinstven odnos među skalama ocjenjivanja koje se primjenjuju u zemljama Evrope. U većini zemalja postoji opći sistem ocjenjivanja koji se primjenjuje u svim visokoškolskim institucijama, ali sa ipak mogućim razlikama u njenoj intepretaciji. Definicija donjeg praga prolaznosti može da varira među institucijama, a i korištenje cijele skale ocjena znatno varira od institucije do institucije, od godine do godine i od predmeta do predmeta.

Zbog toga je jedna od osnovnih pretpostavki adekvatne primjene *ECTS* skale ocjenjivanja njena dovoljna definiranost i razumljivost, što treba da omogući institucijama da same donose odluke o njenoj primjeni.

Uklapanje ocjene institucije u *ECTS* skalu ocjenjivanja obavlja se na sljedeći način:

- Institucija mora da raspolaže podacima o raspodjeli ocjena koje daje svojim studentima.
- Da bi se dobila raspodjela 10-25-30-25-10, granice među ocjenama trebalo bi postaviti na ukupno 10%, 35%, 65%, i 90% od ukupnog broja studenata koji su položili ispit. Nekada nije moguće precizno povući granicu od 10% za najbolju ocenu A, pa se zbog toga uzima u obzir opisna

ocjena odličnosti. Skala je umnogome utemeljena na statistici, ali statistiku bi trebalo kombinirati sa opisnim pristupom koji ova skala paralelno sadrži. Naprimjer, prilikom dodjeljivanja *ECTS* ocjene A, britanska institucija koja najvišu ocjenu dodjeljuje za 8% svojih studenata može da odluči da prihvati definiciju "odličnosti" predviđenu na *ECTS* skali, a italijanska institucija koja najvišu ocjenu dodjeljuje za 14% svojih studenata će vjerovatno morati da pravi razliku među svojim odličnim studentima. S druge strane, najviša ocjena se u španskim institucijama dodjeljuje za manje od 5% studenata, i zbog toga je suviše restriktivna u odnosu na definiciju odličnosti predviđenu *ECTS* skalom.

- Kada kurs pohađa vrlo mali broj studenata, stroga podjela po obrascu 10-25-30-25-10 nije moguća. Međutim, iskustvo je pokazalo da tada postoje dva moguća rješenja:
 - a) ocjene na nekoliko kurseva sličnog nivoa mogu biti uključene u jednu raspodjelu;
 - b) formiranje raspodele za period od pet godina pokazuje ujednačenije rezultate.
- *ECTS* ocene od A do E povlače za sobom dodjeljivanje bodova, dok se uz ocjene FX i F bodovi ne dodjeljuju. Međutim, razlika između ocjena FX i F može da utiče na određivanje budućeg programa studija manje uspješnih studenata. One institucije koje ne prave razliku među nivoima neprolaznosti koriste samo ocjenu F.

Može se zaključiti da postoji širok prostor za primjenu *ECTS* skale ocjenjivanja koji ostavlja značajnu slobodu obrazovnim institucijama. Ova fleksibilnost je razumljiva s obzirom na razlike u sistemima ocjenjivanja.

Umjesto zaključka

Opći zaključak, koji se može izvesti na osnovu analize koju je *Evropska asocijacija univerziteta (EUA)* sproveda u 30 evropskih zemalja, je da velika većina zemalja primjenjuje *ECTS* sistem, bilo kao jedini važeći sistem bodova, ili je u toku usvajanje ovakve regulative, ili kao sistem u mobilnosti studenata. U većini zemalja koje su ranije primjenjivale vlastiti sistem

bodova sada se paralelno primjenjuje i evropski *ECTS* sistem, sa trendom da ovaj sistem postane i nacionalni sistem bodovanja. Promjene strukture studija u smislu prihvatanja dvostepenih programa studija, preporučenih Bolonjskom deklaracijom, po pravilu su praćene prihvatanjem *ECTS* sistema. Uvođenje *ECTS* sistema je u nekim zemljama zakonski regulirano, dok je u drugim to prihvaćena praksa bez posebne zakonske regulative.

Promjena i harmonizacija programa studija u skladu sa osnovnim opredjeljenjima Bolonjskog procesa je u Evropi u toku i ovi procesi su usko povezani sa primjenom filozofije sistema *ECTS*. Pri tome su još uvek prisutne dileme u pogledu primjene dvostepenog principa nastave kao i u pogledu definiranja općih principa i usklađivanja programa na nivou pojedinih struka. Povezivanje i umrežavanje na nivou struke, koje je intenzivno u Evropi, od velike je pomoći u nalaženju rješenja koja bi imala jedinstvenu osnovu, ali sa dovoljnom fleksibilnošću koja poštuje autonomiju samih institucija u formuliranju studijskih programa.

Na osnovu analize primjene *ECTS* sistema na nivou Evrope mogu se izvući sljedeće opće konstatacije:

Postoji još uvek izražena raznovrsnost trajanja i strukture studija u evropskim zemljama, ali sa preovlađujućim trendom o prihvatanju 300 *ECTS* kredita kao općeg mjerila ukupnog programa na nivou magistarskih studija (*Master degree*). U praksi još postoje izvjesna odstupanja u smislu nešto kraćih i nešto dužih programa.

U nekim evropskim zemljama još postoje primjeri veoma dugih osnovnih, dodiplomskih studije od 5-6 godina, što nije u skladu sa međunarodnom definicijom “dodiplomskih” i “poslijediplomskih” studija. Može se smatrati da je sopstveni interes ovih zemalja da restrukturiraju ovakve programe i usklade nazive sa međunarodno prihvaćenom nomenklaturom.

U zemljama u kojima paralelno postoje dugi (270-300 bodova) i kratki (60-120 bodova) programi magistarskih studija (skoro polovina evropskih država) uglavnom se ne pravi razlika u njihovom akademskom vrednovanju. Smatra se da dodatak diplomi, kao već općeprihvaćeni prateći dokument u *ECTS* sistemu, u velikoj mjeri olakšava suštinsko vrednovanje programa studija i time

priznavanje odgovarajućih diploma i akademskih stepena.

Općeprihvaćen uvjet za upis magistarskih studija je prethodni završetak osnovnih studija na univerzitetskom nivou. Međutim, u porastu je broj zemalja koje dozvoljavaju prihvatanje i ekvivalentnih, često manje formalnih kvalifikacija prethodno stečenih u institucijama profesionalnog višeg obrazovanja.

Oblast medicine i srodnih nauka zahtijeva nešto drugačiju šemu u odnosu na druge oblasti visokog obrazovanja. Postoje primjeri (Danska) uvođenja dvostepenog programa studija i u oblasti medicine, pri čemu je zadržan ukupan broj 360 *ECTS* bodova, sa 180 na nivou magistarskih studija.

Više informacija na:

<http://europa.eu.int/comm/education/socrates/ectsfea.html>

<http://europa.eu.int/comm/education/socrates/ectswww>

<http://europa.eu.int/comm/education/recognition/diploma.html>

www.fsk.dk

www.minedu.fi/jalkaisut/Hep2001/

www.vpepth.gr

www.nqai.ie

www.minur.it/normative1.htm

www.apa.lv/socrates/erasmus/ects

www.vsnu.nl

<http://socrates.um.edu.mt/index.html>

<http://socrates.um.edu.mt/erasmus.html>

www.relint.deusto.es/rel/ingles/ects/001_ects.asp

<http://www.crus.ch/franz/lehre/bologna/index.htm>

ECTS – OUR NEAR FUTURE

Summary

This work treats European Credit Transfer System (ECTS). During the establishment of European higher education space it was concluded that it is necessary to form standards of students lading used as reference parameter for acceptance knowledge within one course, one academic year and entire curriculum.

Besides basic notions and characteristics of the ECTS, this work answers the following questions: How to grant courses with ECTS points? Which courses grant with ECTS points? Do ECTS points denote level of the course? Are ECTS points directly related to number of classes? What is the difference between granting the courses and granting students? What to do if visiting student has no right to pass the exam? How to transfer ECTS points? How to use ECTS scale?

Key words: European Credit Transfer System, Credits, Student workload, Student Application Form, Learning Agreement, Transcript of Records, Information Package, Diploma Supplement, Recognition of Diplonias/Qualification

Alica Arnaut

GENITIVNE SINTAGME BEZ PRIJEDLOGA I SA PRIJEDLOGOM OD ZA ISKAZIVANJE POSESIVNOG ZNAČENJA

Abstract

Cilj ovoga rada je da se sagledaju strukturne komponente genitiva u sintagmama bez prijedloga i sa prijedlogom od u semantičkom polju iskazivanja posesivnosti. Posmatrana građa u publicističkom časopisu Behar s početka dvadesetog stoljeća ukazuje na specifično profiliranje padežne paradigme bosanskoga jezika, osobito u veoma razvijenom spektru izražavanja posesivnosti genitivnim sintagmama. U radu se iznose rezultati strukturalne analize semantički različitim vrstama ovih genitivnih sintagmi.

O GENITIVU UOPĆE

Genitiv je jedna od sintaksičkih formi imenskih riječi. Po svome značenju on je najsloženiji, a po funkcijama najmnogoobuhvatniji padež. Termin genitiv potiče od latinske riječi *genitivus* – rodni, koji rađa, a što je pogrešan prevod grčke riječi *genikē* – opći, koji pripada rodu. Opće osnovno značenje genitiva jeste da on uvijek kazuje čega se nešto tiče odnosno na šta se odnosi pojam označen riječju uz koju genitiv stoji. Ticanje, kao opća karakteristika genitiva, čini i osnovu trojakah, danas najčešćih, značenja ovoga padeža:

- posesivno značenje – jedan pojam u potpunosti se tiče drugoga
- partitivno značenje – jedan pojam djelimično se tiče drugoga
- ablativno značenje – jedan pojam se drugoga tiče po porijeklu

Ova tri značenja se međusobno tijesno dodiruju i nije nimalo jednostavno odrediti u koje od njih možemo svrstati neki genitiv. Pošto se nalazi najčešće uz imenice genitiv ima službu nekongruentnog atributa i može se upotrebljavati sa ili bez prijedloga.

O posesivnosti

Već je rečeno da je jedno od tri najčešća značenja genitiva posesivnost. Posesivno odnosno prisvojno značenje može se izražavati na više načina i različitim sredstvima (npr. prisvojnim pridjevima, prisvojnim zamjenicama) a genitiv je samo jedno od njih. Kao što je već rečeno, posesivnost podrazumijeva da se jedan pojam potpuno tiče drugoga odnosno da jedan pojam pripada drugome odnosno da jedan pojam ima ili posjeduje drugi.

O posesivnom genitivu

Ako bismo jednu sintagmu označili sa AB, gdje je A upravni član te sintagme, a B njen zavisni član u genitivu, posesivnosti bi bilo u slučajevima kada bi bile moguće parafraze *B ima/posjeduje A* odnosno *A pripada B*.

U nastavku slijedi nekoliko definicija posesivnog genitiva.

Tomo Maretić: *Kad genitiv neke riječi zavisi o kojoj imenici, onda se tim obično izriče neko pripadanje, tj. da onome što stoji u genitivu pripada ono o čemu ona zavisi. Narav toga pripadanja može biti različna, ona izlazi iz značenja riječi koje se jedna na drugu protežu.*

Mihailo Stevanović: *Primjere genitiva što označavaju pripadanje pojmu koji se imenuje rečju, odnosno vezom reči u tome padežu zovemo prisvojnim (posesivnim) genitivom.*

Hrvatska gramatika: *Imenički atribut u genitivu kojim se izriče pripadnost po vlasništvu ili kakvu sličnom pravu i vlasti zove se posvojni genitiv ili genitiv posesivni.*

Gramatika bosanskoga jezika: *Nekongruentni atribut s posesivnim značenjem obilježava posjednika kojem pripada ono što je označeno upravnom supstantivnom riječju. Takav atribut može imati oblik besprijedloznoga genitiva i dativa, genitiva s prijedlozima u i kod, te lokativa s prijedlozima u i na.*

U većini slučajeva posesivni genitiv se može zamijeniti prisvojnim pridjevom:

Na čelu sjajnoj koloni bio je poglavar *zemlje*. (Željeznica Mostar – Trebinje – Dubrovnik, 127)

poglavar *zemlje* – *zemaljski* poglavar

On je išao (...) ulicama *gradova*. (Maksim Gorki, Mudrac, 442)

ulicama *gradova* – *gradskim* ulicama

Ipak, ima primjera posesivnoga genitiva gdje genitiv nije moguće zamijeniti prisvojnim pridjevom:

Cijelom svojom sadržinom vrijegaju vjerske osjećaje *drugih*. (Vamik, Papirnati križari, 121)

.., a svečani dani *otvorenja* nove željezničke pruge u južnoj Hercegovini

pokazaše, da je narodu više do napretka i rada... (Željeznica Mostar – Trebinje – Dubrovnik, 127)

Međutim, prilikom zamjene posesivnoga genitiva pridjevom, treba biti oprezan da ne bi došlo do promjene značenja. Tako je u nekim slučajevima bolje ostaviti posesivni genitiv, iako ga je moguće zamijeniti prisvojnim pridjevom.

No i to je promjena *zraka*, odmor *od posla*. (Edhem Mulabdić, Naše zdravlje, 190)

promjena *zraka* – promjena klime

zračna promjena – promjena unutar zraka

odmor *od posla* – odmor (bukvalno)

poslovni odmor – odmor uz posao (npr. poslovno putovanje)

Običaj mu je bio zatvorene velikaše osuditi na razne kazne, (...) , a nekoga na gubitak *života*. (H. A. Bušatlić, O pećkom Hasanagi, 263)

gubitak *života* – smrt

životni gubitak – najveći gubitak u toku životu

Naporedna upotreba prisvojnog pridjeva i posesivnoga genitiva u slučajevima kada je moguća, a da ne dovodi do promjene značenja, prisutna je kada genitiv nema neke atributske odredbe uz sebe. U slučajevima kada uz genitiv stoji bilo koja atributska odredba (kongruentni i nekongruentni atribut, atributiv), nije moguća upotreba prisvojnog pridjeva, jer se ne može tvoriti složen pridjev od genitivne sintagme.

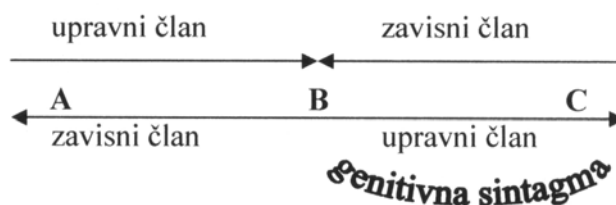
Sad nam još preostaje da spomenemo zadaću i namjeru *našeg lista*. (Uredništvo, 8) – (...), ali prečesta žega *stare Arabije* nanese im nekoliko gladnih godina. (Nasihudin Repovac, Baci niz vodu, naći ćeš uz vodu, 336) – Glavu *onog iza vrata* ujamila je moja žena i odnijela sobom. (Istočna pripovijetka, Temin padišah i njegov Gjul, 138) – Jučer su tu sjahali kićeni svatovi iz daleka kraja, a sad evo spremaju se, da vode mladu, neku rodicu *našeg druga Omera*. (E. Mulabdić, Bijela medžija, 11)

Ima slučajeva kada o nekoj imenici zavise dva ili više posesivnih genitiva. Takvi genitivi mogu ostati ili biti zamijenjeni prisvojnim pridjevima, ako je to moguće. I ovdje, naravno, treba paziti da ne dođe do promjene značenja.

(...), uspomene kog *rata ili junaka narodnog*, kako je narod sačuvao osobito treba da sabiramo. (Uredništvo, 8) – Beharu je naročita želja, da svoje čitatelje poduči znanjem i iskustvom *starijih i pametnih*. (Uredništvo, 9) Islam sam po sebi jest otvorena i neiscrpiva hazna *kulture i prosvjete*. (Načela Islama i naš zadatak, 15)

uspomene kog *rata ili junaka narodnog*
iskustvom *starijih i pametnih*
hazna *kulture i prosvjete* – kulturna i prosvjetna hazna

Sve što je do sada rečeno o posesivnom genitivu odnosilo se na proste sintagme tipa AB. Međutim, kada govorimo o posesivnom genitivu, u obzir treba uzeti i složene sintagme koje u sebi sadrže genitivnu sintagmu. To su sintagme tipa ABC, koje bi se mogle raščlaniti na dvije proste sintagme AB i BC, gdje je BC genitivna sintagma. To bi se moglo prikazati i grafički.

Iz grafičkog prikaza složene sintagme ABC može se zaključiti da je A upravni član u odnosu na B, B je zavisni član u odnosu na A, a upravni član u odnosu na C, dok je C zavisni član u odnosu na B.

Pripovijetke isto tako sadržaju mnogō zrnca *ljepote jezika, mišljenja i shvaćanja naroda našeg*... (Uredništvo, 8) – Fatime-

hanuma čekala u kakoj će se prilici pokazati sudbina *sugjenika kćeri njene*. (Riza-beg Kapetanović, Vračara, 16) – (...), a drugo da se vidi, kako su bili ograničeni i zamrzli mozgovi *evropejskih pisaca srednjega vijeka*. (Osman N. Hadžić, Muslimani, a ne muhamedanci! – Poslanik, a ne prorok i propheta! 45) – S toga je islamska i domovinska dužnost *svakoga našeg poznavaoa Istoka i istočne riznice*, da po svojim silama privredi koliko može za Behar (Zadaća Behara, 53) – To bi bilo u interesu *javnog morala i duševnog odgoja našeg naroda* uopće (Vamik, Papirnati križari, 121) – I zato nije čudo, da je ono pučanstvo onako iskreno i onako radosno učestvovalo u proslavi *otvorenja nove željeznice*. (Željeznica Mostar – Trebinje – Dubrovnik, 127) – Tako je eto svršila svečanost *otvorenja nove željezničke pruge*. (Željeznica Mostar – Trebinje – Dubrovnik, 128) – Ja sam kći *cara krajnje Indije*, koji vlada otokom Abanos. (Istočna pripovijetka, Hiljada i jedna noć, 178) – I tek eto u novije doba našlo se nekoliko hvale vrijednih orijentalista, naročito Franceza i Engleza, koji su u interesu *kolonijalne politike njihove države*, počeli proučavati Islam po vrelima. (Vamik, Turska žena, 207) – U ovom ćemo članku pokušati koliko bude moguće dokazati korist *čitanja valjanih knjiga*. (Sulejman Mursel, Čitanje knjiga, 229) – (...) 1860. vrati se u rodno mjesto, gdje je imenovan povjerenikom *gradnje nevesinjskoga grada*. (Osman N. Hadžić, Ibrahim-beg Redžebpašić-Bašagić, 233) – (...), izrekao krasnu hvalu *prošlosti Dubrovnika*. (Željeznica Mostar – Trebinje – Dubrovnik, 127) – (...) a svečani dani *otvorenja nove željezničke pruge* u južnoj Hercegovini pokazaše, da je narodu više do napretka i rada... (Željeznica Mostar – Trebinje – Dubrovnik, 127)

O funkciji posesivnoga genitiva

Već je u uvodu rečeno da je najčešća funkcija genitiva uopće, pa samim tim i posesivnoga genitiva, funkcija nekongruentnog atributa. Nekongruentni atribut izriče se funkcionalno preobraženim (adjektiviziranim) supstantivnim i rjeđe, adverbijalnim sintaksemama, koje ne prate gramatičke oznake roda, broja i padeža supstantivnih sintaksema uz koje stoje. Nekongruentni atributi stoje u postpoziciji odnosno iza upravne riječi u stilski neobilježenom izrazu. Oni mogu stajati i u prepoziciji, ali onda je to stilski obilježen izraz.

(...) ona uleti prije mene, te krilima ogrli nad ogledalom onog Arapa glavu. (Istočna pripovijetka, Temin padišah i njegov Gjul, 140)

Mogu se izdvojiti dvije skupine nekongruentnih atributa u zavisnosti od načina njihovog nastanka:

nekongruentni atributi uz konkretne imenice

nekongruentni atributi uz deadjektivne i deverbativne imenice

Nekongruentni atribut uz konkretne imenice nastaje u procesu preobražavanja predikativnih struktura u nepredikativne i taj proces se naziva *kondenzacija*.

Već se prihvatio basamaka *munare*. (Edhem Mulabdić, Prvi ezan, 248)

basamaci *munare* < basamaci *su munarini*

(...) i vi u više slučajeva bez zapovijedi *vašeg padišaha* prelazite ovamo. (Historijska crta, O pećkom Hasanagi, 263)

zapovijed *vašeg padišaha* < zapovijed *je vašeg padišaha*

Nekongruentni atribut uz deadjektivne i deverbativne imenice nastaje u procesu preobražavanja glagolskih struktura u imeničke i taj proces se naziva *nominalizacija*. Tri su načina nastanka nekongruentnih atributa u procesu nominalizacije:

1. Nominalizacijom veze glagolskog predikata sa subjektom nastaju supstantivne sintagme s nekongruentnim atributom koji se nalazi u obliku besprijedložnoga genitiva. Takve sintagme imaju subjekatsko značenje.

Što se tiče djelovanja *alkohola* na probavu, mogao bi on izostati. (Sulejman Mursel, Moderni alkoholizam, 28)

djelovanje *alkohola* < alkohol djeluje

2. Nominalizacijom veze predikata sa bližim objektom nastaju supstantivne sintagme s nekongruentnim atributom koji se nalazi u obliku besprijedložnog genitiva. Takve sintagme imaju objekatsko značenje.

(...) i podnese mu jednu cijelu osnovu o preuređenju države. (Male priče i dosjetke, Svak o svom zanatu, 46)

preuređenje države < preurediti državu

3. Nominalizacijom veze subjekta sa kopulativnim imenskim predikatom u čijem se leksičkom jezgru nalazi opisni pridjev nastaju supstantivne sintagme s nekongruentnim atributom koji se nalazi u obliku besprijedložnog genitiva. Takve

sintagme označavaju nosioca osobine obilježene nominaliziranim pridjevom.

(...) jer mu kratkoća *života* nije dala da dovrši započeto.
(Sulejman Mursel, Čitanje knjiga, 230)

kratkoća *života* < život je kratak

Potklasifikacija posesivnoga genitiva

U Maretićevoj definiciji posesivnoga genitiva gdje se navodi da je pripadanje njegova osnovna osobina kaže se još da “narav toga pripadanja može biti različna”, te da “ona izlazi iz značenja riječi koje se jedna na drugu protežu”. Tako bi posesivni genitiv u užem smislu podrazumijevao pravo imanje odnosno pripadanje nečega ili nekoga nečemu ili nekome. Međutim, ima primjera posesivnoga genitiva u kojima nema imanja u pravom smislu te riječi (posjedovanje nečega). Nadalje treba uzeti u obzir i činjenicu da se posesivno značenje prepliće sa partitivnim i ablativnim. Tako bi se u nekom širem smislu mogla izvršiti potklasifikacija posesivnoga genitiva, koja bi obuhvatila sva njegova moguća značenja. I u tim značenjima unutar samog posesivnoga genitiva ima preplitanja i preklapanja, ali neko od njih ipak dominira više od ostalih.

Dakle, posesivni genitiv u užem smislu označava pravo imanje što podrazumijeva odnos vlasnika prema onome što mu pripada:

Četrnaesto stoljeće teče od dana, (...), kada se je potresla palača *kralja Sasanovića Kosrua Nošerevana*...(Osman N Hadžić, Dolazak hadžija,28) – (...) zekan *našeg binbaše*, ama je on otuda iz daleka...(E. Mulabdić, Bez glave, 69) – Jednog dana hodao on po gradu (...) pa tako dogje pred kuću *jednoga siromaha*. (Narodna pripovijetka, Sve sve, al' zanat, 134) – Odma' s vrata Trebižata vidi se sred srijede stotinjak kmetovskih domova, kula opasana visokim bedemima *silnoga Ali paše Rizvanbegovića*. (Ata Nerćes, Pod kulom Ali paše Rizvanbegovića, 203)

Posesivni genitiv označava i pripadnost po stvarlaštvu što podrazumijeva odnos stvaraoca i djela koje je on napravio, napisao, stvorio i sl:

Po Islamu znamo i vjerujemo, da je jedan i jedinstven Bog (...) koji prosugjuje djela *ljudi* (Osman N. Hadžić, Načela Islama i naš zadatak,12) – (...), počeli se dizati velebni hramovi – remek

djela *islamskog genija*... (Osman N. Hadžić, Muslimani, a ne muhamedanci! – Poslanik, a ne prorok i propheta! 44) – Oslanjajući se na spise *starih* živo se dalje radilo. (Nazim, Sud evropskog učenjaka o islamskoj prosvjeti, 49) – (...) i neumrla djela *njihova genija* neoborivi su spomenici...(Zadaća Behara, 52) – Ko god je listao po arapskoj literaturi, bez sumnje je više puta nabasao na stihove *Ebul-alai Mearrija*. (Muhamed Seid Serdarević, Ebul-alai Mearri, 309)

Pripadnost po rezultatu neke radnje ili nekog posla koja podrazumijeva odnos vršioca te radnje ili posla i rezultata radnje, također se iskazuje posesivnim genitivom:

(...); mjesto krvi i pokolja, procvala ljubav i milosrdje; mjesto strasti i živinskoga nagona, zavladao zakon, razum i srdce: – prvi uspjesi *islamske civilizacije* (Osman N. Hadžić, Muslimani, a ne muhamedanci! – Poslanik, a ne prorok i propheta! 44) – Nego, ovaj silni i blagotvorni uspjeh *islamske nauke*, čini se da je u velike zabrinuo njegove neprijatelje (Osman N. Hadžić, Muslimani, a ne muhamedanci! – Poslanik, a ne prorok i propheta! 44) – Zašto su se tri mlada “pesnika” odlučila, da u zajednici izdadu plodove “*svoje*” muze, to nam nigdje ne kažu (Vamik, Pobratimstvo, 64) – Raspravljajući o ovom pitanju, treba znati, da je ovdje govor o knjigama kao o plodu *ljudskog umovanja*. (Sadik Ugljen, Imami Muhamed-Gazalija, 75) – (...) ovo je produkt *moždana*...(Vamik, Papirnati križari,120) – (...) držali smo za stalno, da će se naći koji osmanlijski pisac ili novinar (...) te dolično pobiti osude i podvale *nepoznatog francuskog fanatika*. (Vamik, Papirnati križari,158) – Kad bi vi samo mogli promisliti (...) kakvi su strašni plodovi *neznanja i neukosti*. (Znanje i kultura,164) – U zadnjih nekoliko brojeva iznesosmo rezultate *prošle školske godine* u našim srednjim zavodima (Na pragu školske godine, 304)

Posesivnim genitivom izražava se i pripadnost po nekoj rodbinskoj vezi:

Jučer su tu sjahali kićeni svatovi iz daleka kraja, a sad evo spremaju se, da vode mladu, neku rodicu *našeg druga Omera*. (E. Mulabdić, Bijela medžija, 11) – (...) to je domaćin, vezir, tvoj sugjeni, a do njega, sin mu, dragi *tvoje jedinice*. (Riza-beg Kapetanović, Vračara, 15) – Eto to su uglavnom stvari, na koje treba da pazi odgojiteljica majka *svoga sina*.(Sulejman Mursel, Odgoj djeteta, 194) – I ja i ostali, svi smo ja sinci, ja unučad *tih hajduka*. (Ata Nerćes, Pod kulom Ali paše Rizvanbegovića, 203) –

On je sin *Lufti bega Redžebpašića – Bašage...* (Osman N. Hadžić, Ibrahim-beg Redžebpašić – Bašagić, 233) – Rogjeno joj je ime Zubejda, kći *šejhul-islama Mehmed Esada*, unuka *šejhul-islama Ismajila* i sestra *šejhul-islama Mehmed Šerifa*. (Mirza Safvet, Stambolska pjesnikinja, 292)

Oblikom posesivnoga genitiva iskazuje se pripadnost po nekom drugom odnosu među ljudima osim rodbinskog (prijatelj, saradnik, službeni ili poslovni odnos, položaj u društvu i sl), koji je iskazan imenicom uz koju genitiv stoji:

Nosioći i prvi predstavnici *Islama* bili su ujedno vjestnici kulture i napredka. (Osman N. Hadžić, Načela Islama i naš zadatak, 13) – (...) kuda je stupao strogi i nada sve pravedni Faruk, gospodar *ogromna carstva*. (Osman N. Hadžić, Dolazak hadžija, 29) – (...) i od Abdullata postade Abdullah, pravi rob *pravog Boga jedinog*. (Fehim Spaho, Lejlei kadr, 68) – Krojač *Ljudevita XIV* uljegne jednoga dana kralju... (Male priče i dosjetke, Svak o svom zanatu, 46) – U Srbiji izlazi “Karadžić, list za srpski narodni život, običaje i predanje”, a ureguje ga Tih. R. Gjorgjević, profesor *aleksinačke učiteljske škole*. (Vamik, Papirnati križari, 120) – Na čelu sjajnoj kiti bio je ministar *zejedničkih financija* Kallay, poglavar *zemlje*, general *konjaništva* baron Ivan Appel, gardjanski doglavljenik baron Hugo Kutschera, predstojnici *vladinih odjelenja* za unutrašnju upravu i pravosugje... (Željeznica Mostar – Trebinje – Dubrovnik, 127) – Tu su svečani vlak iščekali načelnik stolački Halil-aga Šehić, upravitelj *kotara* Vagner i podnačelnik Vukasović. (Željeznica Mostar – Trebinje – Dubrovnik, 128) – U ovom vlaku iz Gruža stigli su austrijski ministri *željeznica* Dr. Wittek, zapovjednik *mornarice* baron Spaun, namjesnik *Dalmacije* David, (...), neki zastupnici *carevinskog vijeća*, predstavnici *stare plemenite bokeške mornarice*. (Željeznica Mostar – Trebinje – Dubrovnik, 128) – (...) došla dva poslanika *nekad slavne mletačke republike* da pregovaraju... (Male priče i dosjetke, Dobar odgovor, 195) – Malo za vrijeme postao je zamjenik *kajmekama* u Nevesinju. (Osman N. Hadžić, Ibrahim-beg Redžebpašić – Bašagić, 233) – On bijaše tvrdo uvjeren da su plemići bosanski branitelji *domovine i carstva*. (H. A. Bušatlić, O pećkom Hasanagi, 262) – Da je bila prava miljenica *Muza*, to joj pako “Divan” svjedoči. (Mirza Safvet, Stambolska pjesnikinja, 292) – Vlasnik *ove grobnice* bio je jedan pokriveni dragulj (Muhamed – Seid Serdarević, Ebil-alai Mearri,

310) – (...) bio je žestoki neprijatelj *vezira Mehmed – Emin Ali paše*. (Fakir, Diplomatski odgovor, 387)

Odnos pojma koji se nalazi u genitivu prema raspoloženju, osjećanju, znaku, osobini, svojstvu ili bilo čemu drugom što taj pojam može posjedovati kao neku svoju karakternu crtu, također se izražava posesivnim genitivom:

Beharu je naročita želja, da svoje čitatelje poduči znanjem i iskustvom *starijih i pametnih*. (Uredništvo, 9) – Napose smo malu pažnju posvećivali odgoju i prosvjetnom napretku *našeg elementa...*(Osman N. Hadžić, Načela Islama i naš zadatak, 12) – (...), leži žena, teška hasta, a dvori je dječak, sin, jedina utjeha *majke tužne*. (E. Mulabdić, Šehiti, 23) – (...) govorila sijelkinjama, a ove potvrgjivale mudrost *vračare* kimajući glavom (Riza-beg Kapetanović, Vračara, 16) – Eto tako Kremer letimice skicira glavne pojave *islamske prosvjete*. (Nazim, Sud evropskog učenjaka o islamskoj prosvjeti, 50) – (...) neborivi su spomenici i vječit dokaz *civilizatorne misije* (Zadaća Behara, 52) – Isto je tako dužnost vjerska i domovinska i *svakog drugoga inteligentna i naobražena čovjeka*, da svojim perom okiti koju stranicu našega Behara. (Zadaća Behara, 53) – Sve to Omer-beg zna, pa opet u “zanosu” *svoje srpske duše* obožava te junake (Vamik, Pobratimstvo, 65) – Zaista bi trebalo vještije pero, da ocrta kako valja život i djelovanje *ovog islamskog velikana*. (Sadik Ugljen, Imami Muhamed – Gazalija, 75) – Dobra sreća *naopakih ljudi*, zla nesreća *cijelog naroda*. (Iskrice hazreti Alije chalife IV, 81) – Poniznost *pravog siromaha* je veličajna kod Boga miloga. (Iskrice hazreti Alije chalife IV, 81) – Sva ostala djeca ostaju bez baštine i prepuštaju se milosti *najstarijega sina*. (Iz djela “Alemla islamijet”, Islamski običaji i čudorednost, 88) – Cijelom svojom sadržinom vrijegjaju vjerske osjećaje *drugih...*(Vamik, Papirnati križari, 121) - Ali sad se je mogao uvjeriti svatko, kakovo je duševno raspoloženje *našega naroda i najširih njegovih slojeva*. (Željeznica Mostar – Trebinje – Dubrovnik, 128) – A i šta je drugo, nego li vjerska nesnošljivost ići pretraživati stare revije i tražiti članke, kojima se vrijegjaju čuvstva i vjerski osjećaji *muslimana*. (Vamik, Papirnati križari, 159) – Tako ti Boga, amidža, ublaži tugu *svog srca*. (Istočna pripovijetka, Hiljada i jedna noć, 177) – Da je samo prejasna republika i posumnjati mogla, da se mudrost i želja *Vašeg Veličanstva* u tom sastoji, jamačno bi poslala dva dobro bradata jarca. (Male priče i dosjetke, Dobar odgovor, 195) – Ali to

su oni činili da sirotu utješe, a i za hatur *mrtva im druga i prijatelja*, čestitog mujezina. (E. Mulabdić, Prvi ezan, 248)

Posesivnim genitivom moguće je izraziti pripadanje prostoru, mjestu i vremenu:

(...), te se postavili temelji novoj epohi, epohi *islamske civilizacije*. (Osman N. Hadžić, Načela Islama i naš zadatak, 13) – (...) kada je svjetlo Islama obasjalo i rasvjetlilo zamračene krajeve *Azije i Afrike*...(Osman N. Hadžić, Muslimani, a ne muhamedanci! – Poslanik, a ne prorok i propheta! 44) – I zbilja razdoblje križarskih vojna (...) može se nazvati stoljećem *ratnih i literarnih navala* na Islam.(Osman N. Hadžić, Muslimani, a ne muhamedanci! – Poslanik, a ne prorok i propheta! 44) – (...) dozvolite i meni da progovorim koju ovom zgodom, kada Behar stupa u drugo polugodište *svoga života* (Zadaća Behara, 52) – Crna Gora, kako “pesnik” veli, to je slobodno gnijezdo *srpskih sokolova*, stan *junaka i hrabrih osvjetnika*. (Vamik, Pobratimstvo, 64) – (...) nema takogjer pocjepanosti i granica, koje danas vidimo, a koje su stvorene nezdravim prilikama *srednjega i novijega vijeka*. (Željeznica Mostar – Trebinje – Dubrovnik, 127) – Osim što je ova željeznica nova veza izmegju sjevera i krajnjega juga *monarhije*, (...), napose je ona za krajeve *Hercegovine* bila kao najpotrebnija korica kruha.(Željeznica Mostar–Trebinje–Dubrovnik, 127) – Stanje i društveni, obiteljski život i položaj muslimanske žene zanimao je učenici evropejski svijet još od prve polovine *trinaestoga stoljeća*.(Vamik, Turska žena, 206) – U prvoj četvrti *devetnaestoga stoljeća* skoro nije bilo dana, da na Krajini “krvavoj haljini” ne bi bilo okršaja.(H. A. Bušatlić, O pećkom Hasanagi, 262) – S obe strane *granice* postojale su četovogje. (H. A. Bušatlić, O pećkom Hasanagi, 262) – Kršćani s one strane za vremena pećkog Hasanage (...) počnu se skupljati u velikoj množini oko granice. (H. A. Bušatlić, O pećkom Hasanagi, 262) – Zamislimo čovjeka u prvo doba *njegova života*. (Mehmed Kozo, Tjelesna i duševna ljepota, 370) – Tako je nježno i slabašno tijelo nevinčeta još od prvih dana *svog života* od naravi upućeno na tuđe ruke. (Mehmed Kozo, Tjelesna i duševna ljepota, 370) – Eto još nekoliko časaka, pa će i mujezin s vite munare zaoriti svojim umilnim glasom i navijestiti doba *večernje molitve* (M. Mehmedbašić, Dječije suze, 391)

Posebna vrsta posesivnoga genitiva kojom se izriče odnos dijela i cjeline, i koja podrazumijeva pripadanje dijela cjelini (za

razliku od partitivnoga genitiva kojim se izriče pripadnost dijelu) naziva se genitivom cjeline. Ovaj genitiv ima više oblasti na koje se odnosi:

- materijalni predmet kome pripada neki njegov dio:

Naročito ovdje valja istaknuti, da se radovi pišu (...) samo na jednoj strani *papira*.(Uredništvo, 9) – I uistinu mora da bude duboko ganut svaki onaj kojemu je Bog dao te može vidjeti one svete zidove *hrama*.(Osman N. Hadžić, Dolazak hadžija,28) – Isto je tako dužnost vjerska i domovinska (...) da svojim perom okiti koju stranicu *Behara*.(Zadaća Behara, 53) – Pri kraju jednom *tekije stare* / Zidine tamne plameni ližu...(Riza-beg Kapetanović Ramazanija, 67) – (...) blage zrake *onog žarkog sunca* ipak bijahu prodrle...(Fehim Spaho, Lejlei kadr, 68) – Te večeri je Gruž i gruška luka bila čarobno rasvijetljena, gotovo kako su to bile rasvijetljene i svjetlom prelivene sure pećine i obale *šumne Neretve* u Mostaru. (Željeznica Mostar – Trebinje – Dubrovnik, 128) – Nije prošlo dugo, kad li car pošalje kralju jedan štap, da mu pogodi, koji je gornji kraj štapa. (Narodna pripovijetka, Ćelin san, 130) – Na dnu *Bazergjana* na debelom drvenom ćefenku sjedio omalešan pristar čovjek.(Ekrem, Na iftaru, 199) – (...) snopić sunčanih zraka prodrije preko suhoga krova *susjednoga dućana*. (Ekrem, Na iftaru, 200) – Po okrajcima *puta* skladno nasagjene aleje drveće sterahu pod sobom debeo hlad...(Ata Nerćes, Pod kulom Ali paše Rizvanbegovića, 202) – Pošto tutija izgovori riječ “dobro”, zakoprca se i pane na dno *kafeza* onesviješćena.(Abdurezak Hifzi Bjelavac, Tutija, 208) – Već se prihvatio basamaka *munare*.(E. Mulabdić, Prvi ezan, 247) – Dolje se u polutama vidjela samo dva ihtijara, a u tišini džamijskoj čula se samo zrnja *njihova tespiha*. (E. Mulabdić, Prvi ezan, 247) – Našoj će se mladeži otvoriti sada vrata *raznih naših učevnih zavoda*.(Na pragu školske godine, 304) – Na njihovu sreću spaze brzo na desnoj strani *puta* u blizini jednu pećinu.(Nasihudin Repovac, Baci niz vodu, naći ćeš uz vodu, 336) – (...), te se skotrlja i začepi ulaz *njihove špilje*.(Nasihudin Repovac, Baci niz vodu, naći ćeš uz vodu, 396) – U jednom kutu *Mešanove kafane* zbilo se nekoliko mladića i kartaju se (M. Mehmedbašić, Dječije suze, 391) – On je išao (...) ulicama *gradova*.(Maksim Gorki, Mudrac, 442)

- biće kojem pripada tijelo ili neki njegov dio:

(...) suzna oka poljubi zemlju, što je krila kosti *njegove majke*.(E. Mulabdić, Šehiti, 25) - I uistinu mora da bude duboko

ganut svaki onaj kojemu je Bog dao te može vidjeti one svete zidove *hrama*, koje je obasjavao nur sa lica *božijega Poslanika*.(Osman N. Hadžić, Dolazak hadžija,28) – Glas *mujezina* dolom se stere.(Riza-beg Kapetanović, Ramazanija, 67) – U času iskra tog žarkog svjetla rasplamti srce *Ebu Bekira*...(Fehim Spaho, Lejlei Kadr, 68) – U ranu zoru uzvišeni glas / *Mujezna* zove na Musallu nas.(Mirza Safvet, Na kurban-bajram, 76) – Svojim krasnim i zanosnim govorom osobito je osvojio srca *prisutnika*. (Željeznica Mostar – Trebinje – Dubrovnik, 128) – Glavu *onog iza vrata* ujagmila je moja žena i odnijela sobom.(Istočna pripovijetka, Temin padišah i njegov Gjul, 140) – (...) ona uleti prije mene, te krilima ogrli nad ogledalom *onog Arapa* glavu. (Istočna pripovijetka, Temin padišah i njegov Gjul, 140) – Tako je nježno i slabašno tijelo *nevinčeta* još od prvih dana svog života od naravi upućeno na tuđe ruke. (Mehmed Kozo, Tjelesna i duševna ljepota, 370)

predmet ili biće kojima pripada nešto što u užem smislu nije njihov dio:

(...), a svak će priznati, da je na pr. povijest *Islama*, život *pojedinih pejgambera*, život *imama* i *zaslužnih ljudi* za Islam kao i razna pitanja šerijatska bolje znati nego li ne znati i t.d.(Uredništvo,8) – Sad nam još preostaje, da spomenemo zadaću i namjeru *našeg lista* (Uredništvo, 8) – Prema našem malom narodu ogromno je naše narodno blago sačuvano u uspomenama *našeg islamskog naroda* (Uredništvo, 8) – (...) uspomene *kog rata ili junaka narodnog*,kako je narod sačuvao osobito treba da sabiramo. (Uredništvo, 8) – (...), vijugala se bijela cesta, tek malo ovlažena hladnom rosicom *proljetne noći*.(E. Mulabdić, Šehiti, 24) – Njega sirotana pritisle brige, on misli na patnje *svog srpskoga roda*.(Namik, Pobratimstvo, 64) – (...) blage zrake onog žarkog sunca ipak bijahu prodrle u najtamnije zakutke *srca i uma njegova*.(Fehim Spaho, Lejlei kadr, 68) – A gdje ćeš vidjeti te razlike u sudbini *ljudi* ako živiš u mjestu sa 2-3 hiljade duša. (Sulejman Mursel, Odgoj djeteta, 194) – Hod *svjetine* i nepravilnih koraka njihovih odzvanjao kroz tijesne sokake (E. Mulabdić, Prvi ezan, 247) – Pitanje odgoja i opće naobrazbe jest životno pitanje *svakog naroda*.(Na pragu nove školske godine, 304) – Stanje i društveni, obiteljski život i položaj *muslimanske žene* zanimao je učenici evropejski svijet...(Vamik, Turska žena, 206)

nešto što nije ni živo biće niti opipljivi materijalni predmet, a pripada mu neki dio:

Mnogi će nam napisati raspravu iz bilo koje grane *znanosti*...(Uredništvo, 8) – Najveličajni prizor, kada se toliki i toliki narodi *svieta* zajedno i jednako prostiru na svetom mjestu (Osman N. Hadžić, Dolazak hadžija, 28) – (...) čini se da je u velike zabrinuo njegove neprijatelje, “glavne stupove *srednjevjekovnog mračnjaštva*”, te su odmah odpočeli navale na njega...(Osman N. Hadžić, Muslimani, a ne muhamedanci! – Poslanik, a ne prorok i propheta! 44) – Veliki muževi islamske prošlosti i neumrla djela njihova genija neoborivi su spomenici i vječit dokaz civilizatorne misije, koju je Islam vršio u tri dijela *svieta*.(Zadaća Behara, 52) – U osvitlu *dana*, kano da hoće pokazati, da se iz mraka i noći vraćaju danu i svjetlu (Osman N. Hadžić, Dolazak hadžija, 28) – Noć, Kada je prava Istina poput sunca zasjala na sve četiri strane *svijeta*...(Fehim Spaho, Lejlei kadr, 68) – (...)na osvitku novoga našega doba, iz kojega izvodimo ishodište *našega života*, nema takogjer pocjepanosti i granica...(Željeznica Mostar – Trebinje – Dubrovnik, 127) – Na krasnom kolodvoru *Trebinja* sila božija svijeta iščekala svečani vlak... (Željeznica Mostar – Trebinje – Dubrovnik, 128) – Kako je ova besposlica nakon dvije godine zalutala u uredništvo “*Narodnih novina*”, to ne razumijemo.(Vamik, Papirnati križari, 158) – Na prvom koraku *života* objavljuje svoje negodovanje plačem.(Sulejman Mursel, Čitanje knjiga, 230) – Čim su ljudi izumili pismo, udaren je temelj *budućnosti*... (Sulejman Mursel, Čitanje knjiga, 230) – Baš u ovom leži onaj hitrokrili napredak u svim granama *čovječijeg znanja*.(Sulejman Mursel, Čitanje knjiga, 230) – (...) proširio je granice *arapske literature*. (Muhamed Seid Serdarević, Ebul-alai Mearri, 310) – Kad Kolumbo zaplovi na Zapad, za stanovnike zemlje širom se otvoriše vrata *nova svijeta*, a srednji vijek potonu u more. (Kolumbo, 357) – Dubrovnik, Makarska, Split i ostala mjesta i gradovi na moru bili su naravno luke *ovih zemalja*. (Željeznica Mostar – Trebinje – Dubrovnik, 127) – (...) nijesmo mogli vjerovati, da ima i jednog muslimana, koji bi se tako zaboravio te makar za volju čiju pogazio tradicije i svetinje *svoje vjere i svojega naroda* (Vamik, Pobratimstvo, 64) – Njegov spomenik u pameti *národā* nadvisuje sve prolazno i trajaće dok bude ljudstva i povijesti.(Kolumbo, 357) – Nu kako da on meće život *svoga prijatelja* na kocku?(Muhamed Hifzi Muftić, Prijatelji, 381) – On je išao putevima *svoje*

domovine...(Maksim Gorki, Mudrac, 442) – (...); njima su interesi *tuđina* preči nego interesi *ovih zemalja*. (Željeznica Mostar – Trebinje – Dubrovnik, 127) – Dugo je razmišljala, dok joj na jedan put sine misao i odgonetka *te čitave tajne*.(crtica, Ogledalo,183) – Bagdad nije bio samo prijestolnica *široke države*, nego takogje žarište svih znanstvenih nastojanja...(Nazim, Sud evropskog učenjaka o islamskoj prosvjeti, 49) – Što čovjek više posti, to mu uživanja *ovog svijeta* postaju odvratnija. (Fehim Spaho, Post, 62)

ono čemu pripada neki apstraktni pojam ili predodžba:

Mnogi će nam napisati raspravu iz bilo koje grane znanosti, naročito rasprave o životnim potrebama *našeg islamskog naroda*.(Uredništvo, 8) – (...) njezin blagotvorni i humani utjecaj, kojega je vršila u umnom i moralnom razvoju *čovječanstva*.(Zadaća Behara, 52) – (...)treba vrijeme cijeniti i upotrebit ga kako iziskuju potrebe *današnjice*.(Na pragu nove školske godine, 304) – To je ta druga potreba *nauke*.(Uredništvo, 7) – To je bivstvo i snaga *naše svete vjere*.(Načela Islama i naš zadatak, 13) – Ne znači živiti po načelima *Islama*, ako, zapuščajući njegovu suštinu i bitnost, ograničimo naše djelovanje samo na vanjske forme *njegove nauke*.(Načela Islama i naš zadatak, 14) – Na osnovima *islamske nauke* i prosvjete, moramo da učvrstimo islamsku obitelj...(Načela Islama i naš zadatak, 15) – Ptičiji cvrkut iz daleka prekidalo zvonce kiridžijsko, cestom se čuo stropot *teških kola*.(E. Mulabdić, Šehiti, 24) – U tijem a i u ostalijem djelima izlaže učenici pisac duboko poznavanje islama i islamskih naroda i raspršuje predrasude *zapadnog svijeta*.(Nazim, Sud evropskog učenjaka o islamskoj prosvjeti, 49) – Kroz čarobnu večer razliježali se mahalom mili zvuci *skladne pjesme*.(Riza-beg Kapetanović, U zgodan čas, 66) – Kume ti izabra sve lipote *ovoga svita*.(Narodne pošalice, 158) – On mi odzdravi i nazove mi dobrodošlicu, te me počne raspitivati za uzrok *mog putovanja*.(Istočna pripovijetka, Hiljada i jedna noć, 178) – No i to je promjena *zraka*, promjena *prilika*...(E. Mulabdić, Naše zdravlje, 190) – Po svršetku *nauka* godine 1860. vrati se u radno mjesto...(Osman N. Hadžić, Ibrahim-beg Redžebpašić – Bašagić, 233) – (...) odatle se izragjaju razne bolesti *uha*.(Sulejman Mursel, Moderni alkoholizam, 281) – Sjednice *vakufskog povjerenstva* trajale su koliko se nije ni očekivalo.(Vakufsko povjerenstvo, 317) – Ne znamo ništa, šta bi za povijest *ljudskog roda* bilo od tolike važnosti kao otkriće Amerike.(Kolumbo, 357) – (...), da je na pr. povijest *Islama*...

bolje znati nego li ne znati i t.d.(Uredništvo, 8) – (...)gradski načelnik Muhamed-beg Defterdarević pozdravio je gospodina ministra i njegove odlične goste uz oduševljeno klicanje *naroda*. (Željeznica Mostar – Trebinje – Dubrovnik, 128) – (...), šta ugodnije od čista mirisa *zraka* iz bujnih šuma i livada. (A. M, Naše zdravlje, 294)

Pripadanje pojma nekom određenijem sadržaju izražava se genitivom sadržaja koji je podvrsta posesivnoga genitiva. Ovaj genitiv upotrebljava se kao atribut u različite svrhe:

da bi se pokazalo kakav je neki oblik ili način:

Junačka srca kada se zbliže / Pleten je v'jenac *rumenih ruža*.(Riza-beg Kapetanović, Beharu, 9) – Islam je vjera *razuma*...(Načela Islama i naš zadatak, 13) – (...) ta se iskra *ljubavi i bratstva* razširila od indijskih gora do novoga svieta...(Osman N. Hadžić, Dolazak hadžija) – Ja sam grad *znanja*.(Hasan Nametak, Ili je bolje znati, ili imati? 62) – U času iskra *tog žarkog svjetla* rasplamti srce Ebu Bekira...(Fehim Spaho, Lejlei kadr, 67) – Jedni kroničari vele da je s početka bio pristao uz racionalističku sektu *Islama*.(Sadik Ugljen,Imami Muhamed – Gazalija, 75) – (...9 ovo je produkt moždana iz kojih je i zadnja iskra *razumnosti* ishlapila, ovakav kukavac spada u ludnicu a ne u krug *razumnih ljudi*.(Vamik, Papirnati križari, 120) – Na krasnom kolodvoru Trebinja sila *božija svijeta* iščekala svečani vlak.(Željeznica Mostar – Trebinje – Dubrovnik, 128) – Zato se spremi na put i ponese sa sobom bisage *dukata*.(Istočna pripovijetka, Temin padišah i njegov Gjul, 138) – Iza toga je neprestano razmišljao o slici *svoga oca* pa mu to zanjelo pamet.(crtica, Ogledalo, 182) – Iz kutije izvadi stakalce, pa ga uze razgledati, kad na jedan put opazi u njemu sliku *nekakve žene*. (crtica, Ogledalo, 183) – To joj pako "Divan", zbirka *pjesama* svjedoči.(Mirza Safvet, Stambolska pjesnikinja, 292) – (...) snopić *sunčanih zraka* prodrije preko suhoga krova...(Ekrem, Na iftaru, 200) – (...) tračak mu *smijeha* pregje preko podebelih usana. (Ekrem, Na iftaru, 200)

- uz imenice koje ne znače oblik nego apstrakciju, ako se upotrijebe u smislu sadržaja:

Dogji, o dogji, primi dar krasni / Od brata primi granu *Behara*...(Riza-beg Kapetanović, Beharu, 9) – I u istinu nije trebalo dugo da Arabija, koja do tada bijaše ognjište *zla i iskvarenosti*, zasine kao zvijezda danica.(Osman N. Hadžić, Nečela Islama i naš zadatak, 13) – I ondje, gdje je do tada vladalo najstrahovitije

neznanje i surovo divljačtvo, užgala se luča *prosvjete*, *milosrgja*, *znanja* i *uljudbe*... (Osman N. Hadžić, Nečela Islama i naš zadatak, 13) – (...) u prvome redu nastojeći i težeći sama sebe očuvati u istini, na putu *plemenitosti*, *dobra* i *krieposti*. (Osman N. Hadžić, Nečela Islama i naš zadatak, 13) – Svaki iole razboriti čovjek znade, da se ne smije nijedna vjera prikazivati i prosugjivati po pripovijedanju baba i prostih fanatika, nefo po bitnim činjenicama njezine prošlosti i po glavnim ustanovama *njezine nauke*.(Nazim, Sud evropskog učenjaka o islamskoj prosvjeti, 49) – Moral je baza, podloga *ljudskoga društva*, a izvor *morala* i *svake plemenitosti* jest vjera. (Zadaća Behara, 52) – Živjeti prema ustanovama *vjere* (...) znači živjeti moralno. (Zadaća Behara, 52) – (...) dnevnicе niču na polju *srpske literature*.(Vamik, Pobratimstvo, 64) – U toj pustinji *nijeme noći* bdile su samo dvije duše.(Fehim Spaho, Lejlei kadr, 67) – (...) kada Bog otvori vrata *svoje neizmjerne milosti*. (Fehim Spaho, Lejlei kadr, 68) – Cijelom svojom sadržinom (...) pljuju u lice *morala* i *etike*.(Vamik, Papirnati križari, 121) – Na prvi mah kad je čovjek gleda, odaje ti lice nekad *moći* i *slave*.(Ata Nerćes, Pod kulom Ali paše Rizvanbegovića, 202) – Bijaše drugih netaknutih naroda, da stupe u prazninu i podignu bajrak *prosvjete*, koji je u obamrlog naroda klonuo.(Sulejman Mursel, Moderni alkoholizam, 281) – Fitnet je prava rijetkost na polju *lijepe knjige*.(Mirza Safvet, Stambolska pjesnikinja, 292) – Danas će se mnogi odlučiti da svom djetetu otvore vrata *prosvjete*.(Na pragu nove školske godine, 304) – Zar ne bi bio toga i dostojan onaki genij, koji je na polju *kulture* onoliko poradio i koji je bio izvorom *onih misli* i *onih ideja*, koje se pojavljuju u novim vremenima.(Muhamed Seid Serdarević, Ebul-alai, Mearri, 310) – Ovaj zatvor *čitavog kulturnog života* u Evropi dovede do one unutarne i duševne jačine, iz koje proklija preporod naroda.(Kolumbo, 357) - Zdravlje je najveće blago *ovoga svijeta*.(Mehmed Kozo, Tjelesna i duševna ljepota, 370) – Ko čita i ko je čitao vidi se, da mu čitanje valjanih knjiga (...) razširuje krug *znanja*.(Sulejman Mursel, Čitanje knjiga, 230) – Čim su ljudi izumili pismo, udaren je temelj *budućnosti*, na komu će ona sagraditi divne dvore.(Sulejman Mursel, Čitanje knjiga, 230)

uz imenice koje znače neki apstraktni oblik:

(...), a udaljiti od niskoga stanja *izkvarenosti*, *neistine* i *duševnoga propadanja*.(Osman N. Hadžić, Načela Islama, 13) – Ako dakle zanemarujemo i zapušćamo temeljne osnove, ni vanjština

naših djelovanja ne pomaže. (Osman N. Hadžić, Načela Islama, 13) – (...), makar da o odgoju i stepenu *obrazovanosti* ovisi obstanak *pojedinca i naroda*. (Osman N. Hadžić, Načela Islama, 14) – (...), to budi naš program, naše geslo, cilj i svrha *našega rada*... (Osman N. Hadžić, Načela Islama, 15) – (...) da se iz mrtvila i tmine *duše* dižu k svjetlu *Islama*.(Osman N. Hadžić, Dolazak hadžija, 28) – Nu duh *historije* nije mogao tu naravnu jedinstvenost izbrisati.(Željeznica Mostar – Trebinje – Dubrovnik, 127) – (...), osim što je ona od velika znamenovanja za razvitak *trgovine i prometa* u Bosni i Hercegovini...(Željeznica Mostar – Trebinje – Dubrovnik, 127) – Ko nije bio u onim stranama taj i ne zna kako se pučanstvo bori sa nestašicom *vode* i drugim brigama.(Željeznica Mostar – Trebinje – Dubrovnik, 127) – To joj priječi da se razvija i da napreduje u duhu *vremena*.(Vamik, Papirnati križari, 158) – Uzgoj je dakle dvostruk: uzgoj tjelesni, i uzgoj *duše i srca*.(Znanje i kultura, 164) – Sad još bršljanom okićena, štiti možda koje divlje zvijeri, a nama kazuje, kako je prolazna slava *svijeta*.(Ata Nerčes, Pod kulom Ali paše Rizvanbegovića, 203) – O razvitku *znanosti ili kakve umjetnosti* nije bilo ni govora, jer mu kratkoća *života* nije dala da dovrši započeto.(Sulejman Muresel, Čitanje knjiga, 230) – Pa ipak je ovaj čovjek našao nov svijet i razviću *evropskog ljudstva* pokazao nove svrhe,(Kolumbo, 357) – Ovaj zatvor čitavog kulturnog života u Evropi dovede do one unutarne i duševne jačine, iz koje proklja prepород *naroda*.(Kolumbo, 357) – I baš radi toga, što nismo pronikli u temeljne istine *naše vjere* (...) vidimo u svakidanjem životu strahovitih i užasnih primjera...(Osman N. Hadžić, Načela Islama i naš zadatak, 14)

uz imenice koje označavaju apstraktan predmet:

Na polju pravne i upravne znanosti i financija mogu se dokazati zanimljivi tragovi *uzvišenog kulturnog pokreta*.(Nazim, Sud evropskog učenjaka o islamskoj prosvjeti, 50) – (...) četrnaest je vjekova, kako je došla objava *Islama*.(Osman N. Hadžić, Dolazak hadžija, 28) – Bagdad nije bio samo prijestolnica široke države, nego takogje žarište *svih znanstvenih nastojanja*...(Nazim, Sud evropskog učenjaka o islamskoj prosvjeti, 49) – Raspravljalo se o biću i životnim pitanjima *države*. (Nazim, Sud evropskog učenjaka o islamskoj prosvjeti, 49) – Svaki iole razboriti čovjek znade, da se ne smije nijedna vjera prikazivati i prosugjivati po pripovijedanju baba i prostih fanatika, nego po bitnim činjenicama *njezine prošlosti*... (Nazim, Sud evropskog učenjaka o

islamskoj prosvjeti, 50) – I kao što blago proljetno sunce iza zimnjega mrtvila razgrijava i oživljuje primrle damare *prirode*, tako zdrava i korisna lektira oživljuje čovječja čuvstva.(Zadaća Behara, 52) – Bog je dakle odlikovao Ramazan najvećim dokazom *Svoga božanstva*.(Fehim Spaho, Post, 63) – Kako u razvodu braka tako i u drugim prilikama su prava *ženidbe* i življenja žene na istoku više zajamčena nego prava žena na zapadu.(Islamski običaji i čudorednost, 88) – Ovo je moglo niknuti samo u glavi čovjeka, u kojem je izumro i zadnji spomen *ljudskoga ponosa*...(Vamik, Papirnati križari, 120) – Hrana, čistoća *tijela* i odmor važne su stvari.(Odgoj djeteta, 194) – Ljudi, koji zamjernom tačnošću ispituju tajne *svemira*, (...) teško su se odlučili, da po vrelima i na izvoru istinski i objektivno prouče propise i ustanove *jedne vjere*. (Vamik, Turska žena, 207) – (...) tada on u normalnim prilikama pokazuje sve znakove *života i osjećaja ljudskog*...(Mehmed Kozo, Tjelesna i duševna ljepota, 370)

Kada se posesivni genitiv i imenica uz koju on stoji odnose na isto, jer posesivni genitiv služi samo kao dodatno objašnjenje imenici uz koju stoji, govori se o još jednoj podvrsti posesivnoga genitiva, o objasnidbenom odnosno eksplikativnom genitivu. Ovaj genitiv često dolazi uz imenice sa prenesenim značenjem da bi objasnio na šta se odnosi to značenje:

(...) šta ti je slagje od *sna kratke ljetne noći*...(A. M, Naše zdravlje, 294) – Oni su nekad bili zgodni ljudi, ali prečesta žega *stare Arabije* nanese im nekoliko gladnih godina...(Nasihudin Repovac, Baci niz vodu, naći ćeš uz vodu, 336) – Nosioc i prvi predstavnici Islama bili su ujedno vjestnici *kulture i napredka*.(Osman N. Hadžić, Načela Islama i naš zadatak, 13) – Ezan se čuje s vitih munara / Muslime zove, u njima budi / svijest i ponos *islamskog žara*...(Riza-beg Kapetanović, Beharu, 9) – Islam sam po sebi jest otvorena i neiscrpiva hazna *kulture i prosvjete*.(Osman N. Hadžić, Načela Islama i naš zadatak, 15) – Četrnaesto stoljeće teče od dana, kada je tamo na dalekom Istoku u sretnoj Arabiji zasinulo prvo svjetlo *ljubavi, milosrdja i jednakosti*...(Osman, N. Hadžić, Dolazak hadžija, 28) – (...), jer “kano sinovi *mraka i tmine*, bojali su se svjetla”.(Osman N. Hadžić, Muslimani, a ne muhamedanci! – Poslanik, a ne prorok i propheta! 44) – (...) kriv je pop *benediktinskog reda* po imenu Sergius. (Osman N. Hadžić, Muslimani, a ne muhamedanci! – Poslanik, a ne prorok i propheta! 45) – Čudnovato da se baš oni,

koji bi htjeli da budu nosioci i pioniri *kulture i modernog duha*, još ne mogu da otresu sredovječnog fanatizma i barbarskih navika! (Osman N. Hadžić, Muslimani, a ne muhamedanci! – Poslanik, a ne prorok i propheta! 44) – Dok se carević malo otriježni, zahvali Bogu što je vidio tu “mor-ružu” *ovoga svijeta*.(Ata Nerćes, Dilber djevojka, 51) – Veliki muževi *islamske prošlosti* i neumrla djela njihova genija neoborivi su spomenici...(Zadaća Behara, 52) – (...), a imanje je miras *Karuna, Šedada, Firauna i drugih asija (silnika)*.(Hasan Nametak, Ili je bolje znati, ili imati? 62) – Postom dogje čovjek u red *pobožnih ljudi*. (Fehim Spaho, Post, 62) – (...) bilo je shodno, da ga još odlikuje i jednim od najvećih znakova *našeg robovanja* Njemu.(Fehim Spaho, Post, 63) – Aferim nesretni sine *zemlje Hercegovce*.(Namik, Pobratimstvo, 65) – (...) pa mogahu i mačem u ruci odbijati navale *bijesnih mušrića*.(Fehim Spaho, Lejlei kadr, 68) – Bog je milostiv, On će uslišati molbe *svojih vjernih*. (Fehim Spaho, Lejlei kadr, 68) – i u drugim prilikama su prava *ženidbe* i življenja žena na istoku više zajamčena nego prava žena na zapadu.(Islamski običaji i čudorednost, 88) – Molimo ga i molitvom slavimo dan *njegova poslanika*.(Osman N. Hadžić, Mevludu – šerif, 124) – (...); njima su interesi tugjina preči nego interesi *ovih zemalja*.(Željeznica Mostar – Trebinje – Dubrovnik, 127) – To su bili gosti i pozvanici, kojima je u čast preuzvišeni gospodin Kallay, ministar *zajedničkih financija* (...) dao gozbu. (Željeznica Mostar – Trebinje – Dubrovnik, 127) – Od uvijek i svagdje, mladež je bila i jest uzdanica *roda i doma*.(Zadaća Behara, 53) – Za tim se vratismo doma i nijesmo pravo ni sjeli, kad se oćutiše bubnjevi i talambasi, huka *ratnika*...(Istočna pripovijetka, Hiljada i jedna noć, 177) – (...) proučavao sam knjige *svake nauke* pred prvim naučenjacima. (Istočna pripovijetka, Hiljada i jedna noć, 177) – Golem je zadatak ljudski na ovom svijetu, težak je poziv *čovječanstva i pojedinca*.(Gajret, 216) – E je žešći udarac jezika, nego rana *koplja ubojita*.(Iskrice hazreti Alije chalife IV) – O teža je uvreda od druga, već udarac *ljutog dušmanina*. (Iskrice hazreti Alije chalife IV) – (...) imajući pri ruci dosta junaka *krvave zemlje*...(Ata Nerćes, O pećkom Hasanagi, 263) – Gore na Čatinom brijegu prava vrema *djece*, igra je i galama, a blizu do njih kolo *djevojaka*.(Mujo, Slikar, 264) – Najbolje ćemo se o ovoj žalosnoj pojavi izraziti ako navedemo govor *austrijskog ministra*.(Sulejman Mursel, Moderni alkoholizam, 281) – U toj zbirci imade gazela, koji se kako tvrde dobri poznavaoči *turske književnosti* Kemal i

Zihni uveliko cijene u učenom svijetu.(Mirza Safvet, Stambolska pjesnikinja, 292) – On se rugao svijetu koji se moli za vladara ne s toga, što je bio anarhista, nego s toga, što je bio protivnik *apsolutizma* i želitelj *slobode i narodnog napretka*.(Muhamed Seid Serdarević, Ebul-alai Mearri, 310/311) – Misli su mu dakle iste one, koje su u Evropi nikle među genijalnim filozofima *novih vjekova*. (Muhamed Seid Serdarević, Ebul-alai Mearri, 311)

Pripadanje radnje njenom vršiocu iskazuje se subjekatskim genitivom kao posebnom vrstom posesivnoga genitiva. Ovaj genitiv nastaje u procesu poimeničenja, preobrazbom predikata u glagolsku imenicu, dok subjekat iz nominativa prelazi u genitiv.

Svaki iole razboriti čovjek znade, da se ne smije nijedna vjera prikazivati i prosugivati po pripovijedanju *baba i prostih fanatika*...(Nazim, Sud evropskog učenjaka o islamskoj prosvjeti, 50) – Otac mu je bio vrlo pobožan čovjek, uvijek je pristajao za učenim ljudima iako sam nije bio učen, te bi prisustvovao predavanjima *tadašnjih učenjaka*.(Sadik Ugljen, Imami Muhamed – Gazalija, 75) - i u drugim prilikama su prava ženidbe i življenja *žena* na istoku više zajamčena nego prava *žena* na zapadu.(Islamski običaji i čudorednost, 88) – (...) na osvitku novoga, našega doba, iz kojega izvodimo ishodište našega života, nema takogjer pocjepanosti... (Željeznica Mostar – Trebinje – Dubrovnik, 127) – (...)ministar Kallay obavio svečano otvorenje nove željeznice i uz urnebesnu pratnju *prisutnika i mnogobrojnog naroda*, uskliknuo... (Željeznica Mostar – Trebinje – Dubrovnik, 127) – (...) ministar Wittek dalmatinsko parče željeznice predao prometu govorom, u kome istače poziv *Dubrovnika* u trgovini... (...)ministar Kallay obavio svečano otvorenje nove željeznice i uz urnebesnu pratnju *prisutnika i mnogobrojnog naroda*, uskliknuo... (Željeznica Mostar – Trebinje – Dubrovnik, 128) – U tom se oču otključavanje i otvaranje džamijskih vrata, a ujedno i razgovor *ljudi*.(Muftić Hazim, Fala Bogu, kad je san, 196) – Po okrajcima puta skladno nasagjene aleje drveća sterahu pod sobom debeo hlad, da je čisto mamio vitlanje *vjetrića*.(Ata Nerćes, Pod kulom Ali paše Rizvanbegovića, 202) – (...) misliš, da naše žene i nijesu insani, (...), da bezuslovno vrše despotičke zapovijedi *muža*.(Vamik, Turska žena, 207) – (...) malo je koji utjecaj *prirode* na slabašno njegovo tijelo ugodan.(Sulejman Mursel, Čitanje knjiga, 230) – (...) a iz druge sobe neprestano dopirao jauk i plač *majke*.(E. Mulabdić, Prvi ezan, 248) – Pečki

Hasanag vazda je bio spreman na poziv *Krajišnika* srnuti u boj... (H. A. Bušatlić, O pećkom Hasanagi, 262) – Zulum i pustošenje *vaših ljudi* sakupilo nas je ovdje. (H. A. Bušatlić, O pećkom Hasanagi, 263) – Došli smo ovamo bez ćesarske zapovjedi (...) kao što i vi u više slučajeva bez zapovjedi *vašeg padišaha* prelazite ovamo. (H. A. Bušatlić, O pećkom Hasanagi, 263) – Kako je ljetni dan, svud vrema i galama, vriska *momaka* i pjesma *djevojaka*. (Mujo, Slikar, 264) – Što se tiče djelovanja *alkohola* na probavu, mogao bi on izostati, jer veće količine priječe izlučivanje želučanog soka. (Sulejman Mursel, Moderni alkoholizam, 281)

I pripadanje radnje njenom objektu iskazuje se posebnom vrstom posesivnoga genitiva, koji se u tom slučaju naziva objekatski genitiv. I on nastaje poimeničenjem, odnosno preobrazbom predikata u glagolsku imenicu, dok objekat iz svoga padeža prelazi u genitiv.

(...)ministar Kallay obavio svečano otvorenje *nove željeznice* i uz urnebesnu pratnju prisutnika i mnogobrojnog naroda, uskliknuo... (Željeznica Mostar – Trebinje – Dubrovnik, 127) U tom se oču otključavanje i otvaranje *džamijskih vrata*, a ujedno i razgovor ljudi. (Muftić Hazim, Fala Bogu, kad je san, 196) – Opis kog kraja, (...), kako je narod sačuvao osobito treba da sabiramo. (Uredništvo, 8) – (...) šalju svoje vruće molitve svevišnjem Allahu za spas *duše svoje*. (Osman N. Hadžić, Dolazak hadžija, 28) – Krojač Ljudevita XIV uljegne jednoga dana kralju i podnese mu jednu cijelu osnovu o preuređenju *države i državnoga ustava*. (Male priče i dosjetke, Svak o svom zanatu, 46) – Putovanje na Meku, produženje *naučnih studija na visokim školama i akademijama* (...) poticale su izmjenjivanje misli... (Nazim, Sud evropskog učenjaka o islamskoj prosvjeti, 49) – I teško odijelo smeta slobodnom prirodnom razvitku *tijela*. (Odgoj djeteta, 194) - Pećki Hasanag vazda je bio spreman na poziv *Krajišnika* srnuti u boj za odbranu *mile otadžbine i uzvišenog dina*. (H. A. Bušatlić, O pećkom Hasanagi, 262) – Običaj mu je bio zatvorene velikaše osuditi na razne kazne, nekoga na gubitak *imanja*, a nekoga na gubitak *života*. (H. A. Bušatlić, O pećkom Hasanagi, 263) – Ne znamo ništa, šta bi za povijest ljudskog roda bilo od tolike važnosti kao otkriće *Amerike*. (Kolumbo, 357)

Ovo bi bila jedna od mogućih klasifikacija posesivnoga genitiva. U literaturi se one razlikuju od autora do autora, pa se tako neke od podvrsta genitiva posmatraju kao sasvim odvojene

vrste genitiva sa funkcijom nekongruentnog atributa. Ipak, kakva god da je klasifikacija, primjeri za pojedine podvrste veoma su šaroliki. To je prvenstveno zbog velike isprepletenosti podvrsta posesivnoga genitiva, kao i samih vrsta genitiva. Tako se za rijetko koji primjer može sa stopostotnom sigurnošću reći da pripada nekoj podvrsti posesivnoga genitiva, a za mnogo njih i da pripadaju posesivnom genitivu uopće. Mnogi od naprijed navedenih primjera mogli bi se naći barem u dvije podvrste, ali ipak su mjesto zauzeli u onoj čije značenje ponajviše poklapa njihov sadržaj.

Posesivni genitiv sa prijedlogom *od*

Kada je u pitanju posesivni genitiv sa prijedlogom *od*, situacija je veoma nejasna..Iako se ovaj prijedlog upotrebljava u velikom broju službi, njegovo opće značenje je značenje poticanja, odnosno ablativno. Na to nas upućuje i njegova etimologija, jer prijedlog *od* vrlo precizno označava poticanje odnosno udaljavanje od pojma koji se nalazi u genitivu. Zato se on najčešće upotrebljava uz glagole. Upravo zbog toga sasvim je malo primjera upotrebe genitiva sa prijedlogom *od* u posesivnom značenju. U starijoj epohi razvoja našeg jezika nešto je frkventnija upotreba ovog prijedloga uz posesivni genitiv nego što je to slučaj danas. Evo nekih primjera takve upotrebe:

(...) sve je to naše, naš amanet *od očeva*...(Uredništvo, 8) – Ali rad *od nepoznata čovjeka* bez imena, ili pod krivim imenom ne možemo donijeti. (Uredništvo, 9) – Na našem tlu je rasla i cvala / Nama je miraz *od našeg roda*...(Riza-beg Kapetanović, Beharu, 9) – Znanost je miras (baština) *od pejgambera (božjih poslanika)*.(Hasan Nametak, Ili je bolje znati, ili imati? 62) – O teža je uvreda *od druga*, već udarac ljutog dušmanina.(Iskrice hazreti Alije chalife IV, 82) – Pred njom jeste srčali bešika, / Na bešici jorgan *od behara*.(Narodne umotvorine, Kuna Hasanaga, 134) – Kad mladić progleda, ali tuj bijaše vrijeme *od večere*. (Istočna pripovijetka, Temin padišah i njegov Gjul, 138) – Ovo mi je prsten *od moje matere*. (Narodna pripovijetka, Arzikamberov zanat, 149) – (...), a svijet se napuni tutnjavom i prašinom *od konjskih kopita*.(Istočna pripovijetka, Hiljada i jedna noć, 177) – Kad muž dogje u večer s rada, ona ga ne dočeka po svom običaju na vratima od kuće. (crtica, Ogledalo, 183) – No i to je promjena zraka, promjena

prilika, odmor *od posla*.(E. Mulabdić, Naše zdravlje, 190) – On je sin Lufti bega Redžebpašića – Bašage, age *od Zaloma*. (Osman N. Hadžić, Ibrahim-beg Redžebpašić – Bašagić, 233) – Osim toga zamoljena je takogjer zemaljska vlada, da oprosti vakufu porez *od kirije*...(Vakufsko povjerenstvo, 317) – Od prevelike kiše i bure otisne se strašna jedna stijena *od nekog brijega*... (Nasihudin Repovac, Baci niz vodu, naći ćeš uz vodu, 336) – (...) nehotice pomislih na onu “sjajnu zvijezdu”, koju tamom zastriješe riječi *od oca*. (Fadil Kurtagić, Otac, 379) – Princ *od Egipta* Mustafa Fadil paša, negdašnji predsjednik državnog savjeta u Turskoj bio je žestoki neprijatelj vezira... (Fakir, Diplomatski odgovor, 387) – Mjesečeve su trake dopirale i do prozora *od Mešanove kafane*. (M. Mehmedbašić, Dječije suze, 391)

U svakom od navedenih primjera, naravno u onima u kojima je to moguće, danas bi umjesto posesivnoga genitiva sa prijedlogom *od* stajao isti bez prijedloga. Pa tako bi umjesto *rad od nepoznata čovjeka* stajalo *rad nepoznata čovjeka*, ili umjesto *vrijeme od večere* bilo bi *vrijeme večere*, kao i stijena *nekog brijega* umjesto *stijena od nekog brijega*.

Ima i primjera genitiva koji u sebi uz nijansu ablativnog značenja sadržavaju i posesivno značenje. Ovakvi primjeri ustvari označavaju pripadanje nekoj grupi odnosno poticanje nekoga iz neke skupine.

Kad se već dobro zanoćilo, jedan *od one trojice* zaspao.(Muftić Hasan, Fala Bogu, kad je san, 196) – (...) a eto svakako jedan *od živih* kod njega spava. (Muftić Hasan, Fala Bogu, kad je san, 196) – Tako ovaj prvi *od ove trojice* završi svoje pripovijedanje. (Nasihudin Repovac, Baci niz vodu, naći ćeš uz vodu, 336)

Kod Minovića se izdvaja genitiv materije u kome preovladava ablativno značenje, ali ima i nijansa posesivnog značenja, jer ako nešto od nečega potiče ono tome, u određenom smislu, i pripada.

(...) Saraceni su počeli graditi njegovu priliku (kip) *od zlata, srebra, drveta i zemlje*. (Osman N. Hadžić, Muslimani, a ne muhamedanci! – Poslanik, a ne prorok i propheta! 45) – A malo da nije poludio siromašni Tankred, hodajući po hramu i videći na sve strane razne kipove idola Magumeta, Te razne posude *od srebra i zlata*... (Osman N. Hadžić, Muslimani, a ne muhamedanci! – Poslanik, a ne prorok i propheta! 45) – Otac mu Muhamed bio

vrlo siromašan čovjek, bavio se zanatom t.j. preo vunu i tkao tkanine *od vune*. (Sadik Ugljen, Imami Muhamed – Gazalija, 75)

Zaključak

Dakle, jedno od osnovnih značenja genitiva jeste posesivno značenje, kojim se izražava pripadnost nekome ili nečemu. Ima više načina te pripadnosti, pa se može izdvojiti više podvrsta posesivnoga genitiva u zavisnosti od pripadanja vlasniku nečega, vršiocu neke radnje, osobini, sadržaju, prostoru, vremenu, funkciji, radnji, cjelini itd. Postoje dvije vrste sintagmi u kojima možemo pronaći konstrukcije posesivnoga genitiva. To su proste i složene sintagme u kojima imamo i jednu genitivnu sintagmu. U većini slučajeva posesivni genitiv se može zamijeniti prisvojnim pridjevom, osim u slučajevima kada se uz njega nalazi neka atributska odrednica ili kada bi ta zamjena dovela do promjene značenja. Kada je u pitanju funkcija posesivnoga genitiva, to je funkcija nekongruentnog atributa, koji nastaje u procesima sintaksičke kondenzacije i nominalizacije.

Posesivni genitiv upotrebljava se sa i bez prijedloga. Kada je u pitanju upotreba ovoga genitiva sa prijedlogom *od*, ona je danas prisutna većinom samo u primjerima u kojima je neophodna i nezamjenjiva posesivnim genitivom bez prijedloga ili prisvojnim pridjevom.

Literatura

- Behar, List za pouku i zabavu, Izbor, god. I – XI (1900 – 1911), Sarajevo, 1990.* (izvorna građa)
- Čedić, Ibrahim: *Osnovi gramatike bosanskog jezika*, Institut za jezik, Priručnici, knjiga 4, Sarajevo, 2001.
- Grupa autora: *Hrvatska gramatika*, Školska knjiga, Zagreb, 1995.
- Jahić, Dž, Halilović, S. i Palić, I: *Gramatika bosanskoga jezika*, Dom štampe, Zenica, 2000.
- Maretić, Tomo: *Gramatika hrvatskoga ili srpskoga književnog jezika*, treće izdanje, Matica hrvatska, Zagreb, 1963.
- Minović, Milivoje: *Sintaksa srpskohrvatskog – hrvatskosrpskog književnog jezika za više škole*, Svjetlost, Sarajevo, 1987.

Radovanović, Milorad: *Spisi iz sintakse i semantike*, Izdavačka knjižarnica Z. Stojanovića, Sremski Karlovci – Dobra vest, Biblioteka Theoria, Novi Sad, 1990.

Stevanović, Mihailo: *Savremeni srpskohrvatski jezik II*, Naučna knjiga, Beograd, 1974.

Vajzović, H. i Zvrko, H: *Gramatika bosanskog jezika*, I. – IV. razred gimnazije, R BiH, Ministarstvo obrazovanja, nauke i kulture, Sarajevo, 1994.

Vuković, J. i Šipka, M: *Gramatika srpskohrvatskog jezika* za osmi razred osnovne škole, Zavod za izdavanje udžbenika, Sarajevo, 1965.

GENITIVE SINTAGMAS WITHOUT PREPOSITION AND WITH PREPOSITION *OF* FOR EXPRESSING POSSESSIVE MEANING

Summary

One of main genitive meaning is possessive meaning which is used to express membership to someone or something. There are many ways of that membership, so it could be separated more categories of possessive genitive. In many cases possessive genitive could be replaced with possessive adjective, except in cases when he is with some attribute or when that replacement would bring to change of meaning. Funktion of possessive genitive is funktion of unkongruent attribute, which begin in proceses of syntactical kondenzation and nominalization. There are simple and composed sintagmas of possessive genitive. Possessive genitive is used with and without prepositiones. Usage of this genitive with preposition *of* today is present in cases in which is indispensable and unreplaceable with possessive genitive without preposition or possessive adjective.

Prikazi

Akademik Franjo Šanjek

SALIH JALIMAM: «DJELATNOST DOMINIKANACA U SREDNJOVJEKOVNOJ BOSNI»

Tuzla, 1999.

Knjiga *Djelatnost dominikanaca u srednjovjekovnoj Bosni* koncipirana je logički, tekst je protočan, čitljiv i bez suvišnih ponavljanja, kritički aparat odmjeran i pisan prema načelima povijesne metodologije. Iz obilja navedenih izvora i objektivne analize povijesne literature razvidno je da Jalimamova knjiga predstavlja novost u historiografiji Bosne i Hercegovine, što je garant napretka u (povijesnoj) znanosti.

U uvodnom poglavlju autor daje iscrpnu analizu izvorne građe i znanstvene literature o dominikancima u srednjovjekovnoj Bosni. Jalimam s pravom upozorava na poteškoće u potrazi za novom arhivskom građom, jer postojeća je odveć skromnih razmjera a nerijetko i nedostupna istraživačima. Treba imati na umu da Dubica i Bihać, lokaliteti u kojima dominikanci imaju samostane značajnog opsega i aktivnosti nisu u sastavu srednjovjekovne Bosne.

Autor s pravom ističe da dominikanci u srednjovjekovnoj Bosni, između 1230-ih i 1330-ih godina «nisu bili samo inkvizitori» kao što neki, poput Miroslava Krleže u «Republici») rado naglašavaju nego ostavili «snažni pečat u duhovnom i kulturnom životu bosanskog srednjovjekovlja». Ne treba ni previše apostofirati antagonizam dvaju prosjačkih redova, koji će dominikance i franjevence početkom XIV. Stoljeća dovesti pred papinsko sudište u Avignonu.

Drugo poglavlje sadrži «opšte podatke o dominikancima». autor vrlo minuciozno, uz pomoć brojnih literarnih navoda, pokušava čitatelju predstaviti Red braće propovjednika ili dominikance, koji će u dva stoljeća svoje djelatnosti u Bosni ostaviti snažan pečat na duhovni i intelektualni aspekt razvoja bosanskoga društva. Na str. 20-21

Jalimam tvrdi da je Dominik de Guzman, utemeljitelj Reda koji nosi njegovo ime (dominikanci) uvidio kako se katarima i sličnim sektašima može doskočiti «samo u jevanđeoskom propovijedanju». Katari su prihvaćali jedino novozavjetne knjige: četiri evanđelja, katoličke poslanice i Knjigu otkrivenja ili apokalipsu, pa je Dominik jedini efikasan odgovor mogao naći u propovijedanju evanđelja. Na str. 22 autor s pravom naglašava da dominikanci otpočetak djeluju «naročito u gradskim sredinama te su odmah pridobili epitet gradskog reda». Oni se, kao i franjevci rađaju s europskim gradovima i djeluju u urbanim sredinama, za razliku od monaških benediktinskih i cistercitskih zajednica, čije je djelovanje vezano uz ruralne sredine. Na str. 23 ističe se da su dominikanci «pored propovijedi (bili) obavezni da se bave proučavanjem teoloških i filozofskih disciplina, pa su se uskoro pročuli i na pojedinim katedrama zapadnih univerziteta, primjera radi u Parizu». Konstatacija je i više nego točna, ali je trebalo naglasiti da su dominikanci studirali da mogu efikasnije propovijedati (uzrok i posljedica!). Trebalo je naglasiti da je Red braće propovjednika ustrojen po uzoru na (zapadna) sveučilišta. Njihov vrhovni starješina nosi sveučilišnu titulu magister (generalis). Po pridjevu «generalis» prozvat će ga jednostavno «general» iako mu je službeni naslov «Vrhovni naučitelj»-Magister generalis. Izborni sustav, rotacija dužnosnika na delegatskim principima, podjela provincija na «nationes» (nacije) itd. također su preuzeti iz srednjovjekovnog sveučilišnog sustava. Uostalom i sam naziv «univerzitet» vezan je za dominikance, kojima korporacija Pariškog sveučilišta 1219. daruje livade uz ulicu sv. Jakova i istoimena južna gradska vrata, potpisujući se kao «Universitas magistrorum et studentium Parisiis commorantium»-Zajednica (ili Udruženje) pariških profesora i studenata. Zbog samostana uz ulicu sv. Jakova prozvali su ih «Jakobincima» naziv koji u vrijeme Francuske revolucije nose radikalni revolucionari koji su imali «glavni štab» u rekviriranom dominikanskom samostanu sv. Jakova.

U trećem poglavlju, posvećenom «dolasku i početnoj djelatnosti dominikanaca u srednjovjekovnu Bosnu» pisac istančanim osjećajem za mjeru prati implantaciju i razvoj dominikanskih aktivnosti na bosanskom prostoru. Njegove analize su odmjerene, iz pronađene skromne građe stvara hipoteze i zaključke, ne zaključujući više nego što mu to navedeni

izvori i povijesna literatura dopuštaju. Ne promatra srednjovjekovno bosansko (i europsko) kršćanstvo samo vjerski nego i šire- kao civilizacijski fenomen. U svojim sudovima i zaključcima vrlo je odmjeren a literatura mu je redovito ažurna.

Vrlo zanimljivu konstataciju autor iznosi u pogledu benediktinaca, koji su se na našim prostorima, ali i na širem europskom planu zastupnici knjiške kulture i «Čuvari slavenske knjige». Nesporno jer da su benediktinci bili promotori glagoljice, ali većina njih njeguje latinsku knjigu, dok su zastupnici narodne književnosti, pisane glagoljicom i bosančicom, ponajprije popovi glagoljaši! Na str. 66 Jalimam raspravlja o postanku Dalmatinske dominikanske provincije. Dosadašnja jedinstvena Ugarska provincija još je polovicom XIII. stoljeća bila podijeljena na «nationes»-ugarsku, slavonsku, transilvansku (Erdelj) dalmatinsku i albansku. I ovdje je u pitanju sveučilišni ustroj. Podsjetimo se da je Pariško sveučilište djelovalo u okviru četiriju «nacija»-francuske, pikardske, normanske i anglonjemačke, dok je Pariško sveučilište podijeljeno na češku, poljsku, bavorsku i sasku naciju. Razlika je u tome što su u Parizu tri od četiri nacije pripadale francuskom narodu, dok su u Pragu, jasno, Česi bili u manjini, što će se vrlo negativno odraziti u vrijeme Jana Husa i husijske krize. Posljedice tog nesrazmjera lako je shvatiti.

Slično je bilo i u ustroju redovničkih zajednica, pa su se od jedinstvene dominikanske provincije u Ugarskoj i Hrvatskoj odcijepili Dalmatinci, koji su s Albancima a pod pokroviteljstvom tada moćne Mletačke republike 1378-1380. osnovali zasebnu «Dalmatinsku dominikansku provinciju» u koju su bili uključeni samostani u Ulcinju i Draču. Na str. 74 autor spominje «križarski rat» protiv Bosne, koji, kao i u Južnoj Francuskoj, osim vjerskih (borba protiv heretika) ima i političkih konotacija (slavonski herceg Koloman križarskom vojnom želi Bosnu podložiti Arpadovićima).Upozorio bih Jalimam da Petar, prior samostana u Bordogu (danas Sarospatak u Mađarskoj a ne Subotica! Nije napisao nikakvu kroniku nego je auctor Kratkog pregleda o postanku Ugarske dominikanske provincije, koji je prije 1259. uključen u povijest prvih pola stoljeća djelovanja dominikanskog reda u cjelini. Izvještaj Petra iz Bordoga očito je zakasnio, jer ga je redaktor Etienne de Salanhac dodao na kraju spomenutog projekta.

U raspravama s dualističkim i evangelističkim sektašima dominikanci se, kao i ovi, najčešće koriste novozavjetnim tekstovima, ali i sami sastavljaju sažet izbor biblijskih i patrističkih citata, koji su im bili dragocjena pomoć u tim raspravama. Ti «antiheretički priručnici» se nazivaju «Summae auctoritatum» i njihova raširenost u nas sasvim je prirodna. I jedan od naših dominikanaca, Pavao Dalmatinac, profesor prava i teologije na sveučilištu u Bologni, napisao je oko 1250. sličan priručnik pod nazivom: «Omnia puncta principalia et auctoritates extracte de disputatione inter christianum romanum et patarenum bosnensem». Djelo sadrži i dragocjenih podataka s terena opisujući život tada još uvijek proganjanih pripadnika heterodoksne «Crkve bosanske». U dominikanskim knjižnicama uz obalu nalazimo na slične tekstove. Tako knjižnica dubrovačkih dominikanaca sadrži enciklopedijski tekst Monete iz Cremeone: «Adversus catharos et valdenses» (1241) dok zagrebačka Metropolitanska knjižnica čuva zanimljiv zbornik o različitim heretičkim sljedbama među kojima i Sacconijevu «Summa de catharis et leonistis seu pauperibus de Lugano» (1250) koji je u Zagreb donio trogirski dominikanac i zagrebački biskup Augustin Kažotić (1303-1322).

Četvrto poglavlje «Dominikanci bosanski biskupi» vrlo je koncizno i sadrži niz zanimljivih podataka o bosanskoj katoličkoj biskupiji i njezinim predstojnicima. Nije jasno što je autor na str. 102 htio izraziti rečenicom «porijeklo velikog broja biskupa iz redova katoličkih biskupa»?!. Kada na str. 104 govori o instrukcijama pape Grgura IX svom legatu Jakovu kardinalu od Preneste da smijeni bosanskog (katoličkog) biskupa i prostranu bosansku dijecezu podijeli između dva do četiri biskupa, trebalo je povezati s izvješćem papinog legata Ivana de Casamare, koji je isti prijedlog podastao rimskoj kuriji još 1203. godine. Međutim, ni jedan ni drugi prijedlog nisu bili ozbiljno shvaćeni. Jalimam veliku pažnju posvećuje sadržajnoj analizi dokumenata (povelja) ali se stječe dojam da nedovoljno razlikuje poruku teksta od diplomatske frazeologije (ars dictandi). Rečenicu iz str. 106 da je «Bosna preplavljena krivovjercima i to toliko da čitava zemlja izgleda kao pustinja i šikara, puna trnja i kopriva te je postala leglo guja» iščitava se vrlo često u papinskim pismima iz XII. i XIV. Stoljeća. S tim da umjesto Bosne govori o Lombardiji, južnoj Francuskoj i drugim zemljama u kojima je bilo heretika. Na

str.109 autor govori «da izvori ništa određeno ne kazuju o tome šta jeuticalo na biskupa (Ivana iz) Wildeshausena da se već 1235. godine odrekao biskupskog dostojanstva». Bosanski biskup s kojim počinje latinizacija kršćanstva u Bosni izričito kaže da ga «ratne prilike teško pritišću!». Njegov nasljednik, ugarski dominikanac Ponsa isposlovat će od Rima izuzimanje bosanske biskupije ispod nadležstva dubrovačke metropolije i podrediti je jurisdikciji kaločkih nadbiskupa, a sam će se do 1252. svoje sjedište iz Vrhbosne prenijeti u prekosavsko akovo.

U petom poglavlju Jalimam analizira «Spor dominikanaca i franjevaca u srednjovjekovnoj Bosni». Riječ je o sadržajno dorađenom tekstu koji je autor pod istim naslovom objavio na stranicama časopisa Croatica christiana periodica, XII(23,(1989).Šesto poglavlje analizira djelovanje dominikanaca u Bosni u XIV i XV stoljeću. Autor ukazuje na Kažotićevu prisutnost u Bosni i prema nekim hipotezama» koje nikad nitko ničim nije pokrijepio. Kažotić «nije posjedovao i jedan kodeks zagrebačke metropolitanske knjižnice» nego su njegovi kodeksi došli u posjed Metropolitane. Kažotić je ne samo organizator nego i utemeljitelj Katedralne škole u Zagrebu, prvog višeg studija u Hrvatskoj, koji nije izravno namijenjen «za odgoj sveštenika» nego je otvoren svakome. Prvo «sjemeništa» ili zavode namijenjene odgoju klera propisao je Tridentski koncil (1545-1563). Izvršni su dijelovi poglavlja posvećeni poznatim dominikancima Stojkoviću, Uljareviću, Constantiniju i Tommasiniju s izvornom građom do koje je autor došao marljivim istraživanjem dubrovačkih arhiva.

Ne manje zanimljivo je i sedmo poglavlje u kojima Jalimam raspravlja o «Dominikacima trebinjsko-mrkanskim biskupima». U zaključku autor predstavlja rezultate svoje knjige dokazujući na temelju arhivske građe i ozbiljnih historiografskih studija da su dominikanci «bili i ostali nezaobilazna činjenica u istoriji vjerskih odnosa srednjovjekovne Bosne».

Uprkos nabrojanih nedostataka knjiga dr. Saliha Jalimam predstavlja napredak u proučavanju povijesti srednjovjekovne Bosne i nesumnjiv doprinos razvoju znanosti na ovim prostorima. Autor jasno luči izvore prve ruke od povijesne literature ne poklanjajući pažnju publikacijama vulgarizatorskog karaktera. Neki dijelovi knjige, poput onog u kojem pomno prati misiju papinog legata Tome Tommasinija, sredinom XV stoljeća u Bosni, mogli bi se objaviti u formi zasebne studije.

Doc. dr. Dževad Zečić

SALIH JALIMAM: «VRANDUK»

Pedagoški fakultet u Zenici
Zenica 2004.

Knjiga: *Vranduk*, Saliha Jalimama, ima 274 stranice sitnog proreda, opremljena je podložnim napomenama sa ponuđenim mišljenjima iz aktuelne literature i pozivanja na određene historijske (objavljene i neobjavljene) izvore. Popis izvora i literature je impozantan sa popisom svega onoga što je autor koristio prilikom pisanja ove studije. U tehničkom smislu su priložene i brojne fotografije, faksimili fotografija tako da je ukupan utisak potpun.

Prije donošenja ukupne ocjene o ponuđenoj knjizi potrebno je ukazati na dvije karakteristične činjenice u funkciji njene ocjene.

Pisanje o pojedinim historijskim događajima, pojavama i sl. nije privilegija i obaveza samo profesionalnih historičara. Mnogo je primjera u bogatoj historiji historiografije Bosne i Hercegovine da su ključne studije i knjige pisali historičari bez formalnog historijskog obrazovanja, što samo po sebi ukazuje da su zainteresovani i znatiželjni (spac. Dž. Zečić) a često i ključni faktori koji postižu pisanje.

U historiji historiografije ne postoje tzv. lokalne teme niti marginalne pojave, obrnuto, na svakom se dešavanju koje ima «evidenciju i kritiku» mogu objasniti historijske zakonitosti i zakonomjernosti. Tako i ovom prigodom ponuđeni rukopis bavi se jednim zanimljivim i posebnim, čak dragocjenim segmentom historije dešavanja a to je grad i utvrda Vranduk i njegova skoro milenijska prošlost.

Napisano u ovoj knjizi ima za cilj da ukaže na temeljne fenomene historije jednog grada da se kroz njegovu prošlost, prepoznaju i identificiraju svi aspekti života na ovom prostoru.

Autorovo stručno i naučno obrazovanje je historičar – mediavelist to mu nije nimalo kompleks, nego obrnuto, to mu je pojačalo interes i znatiželju da se bavi cjelokupnom historijom ovog grada od najstarijih vremena do 1890. godine, koje, na žalost, često nema u novije vrijeme posebno kada je riječ o brojnim fenomenima historije Bosne i Hercegovine, te pojačanim naporom i željom za interesantnom temom pokazao da posjeduju zavidnu rutinu koja svakom dobronamjernom imponira, a njega samog odlikuje izuzetnim kvalitetom da u moru historijskih nepoznanica vidi temeljnu historijsku pretpostavku i osnovu za jedno novo tumačenje historije Vranduka..

U knjizi *Vranduk* primjetljiva su pedantna i iscrpna traganja za mnoge vrste historije koje više skoro nigdje nema, autor se koristio već poznatom upornošću da sazna, ili dođe u posjed svega onoga što je bilo od pomoći za poznavanje historije ovog vrijednog i zanimljivog kraja. Dodati su putopisi i putopisne bilješke koji slikaju grad Vranduk na svoj neobičan i specifičan način..

Knjiga *Vranduk* zanimljiva je i sa stručnog stanovišta: to je prvi put u novijoj bosanskohercegovačkoj historiografiji da se jednom, alternativnom dijelu historije uslovno malom prostoru ponudi cjelovit, baš u pravom smislu te riječi totalan pogled na sve zanimljivosti, vrijednosti i karakteristike grada i njegovog okruženja u dugom vremenskom periodu od nekoliko vjekova.

Preporučujući knjigu *Vranduk*, autora Saliha Jalimama za čitanje treba reći da se radi o izuzetnom tekstu koji ima svoju vrijednost, težinu i tematsku raznovrsnost. Pojavom ove knjige znanja o ovom bosanskohercegovačkom gradu će biti popunjena jednim bitnim njenim sastojkom, i bez pretencioznosti, njime historija kao nauka, dobija siguran vodič i parametar jednog vrijednog i zanimljivog zanosa.

Salih Jalimam

KEMAL BAŠIĆ-MIDHAT SPAHIĆ: «ZNAMENITI TUZLACI»

Tuzla, 2005.

Knjiga »*Znameniti Tuzlaci*« autora Kemala Bašića i Midhata Spahića ima 136 stranica sitnog proreda. U shematskom pregledu ima kraći predgovor, tematski tekst: Tuzla i pisana riječ kroz historiju, biografije i bibliografije 30 znamenitih Tuzlaka i popis literature koji broji 51 bibliografsku jedinicu, podijeljena je na Izvore i literaturu.

Autori Kemal Bašić i Midhat Spahić, mladi i revnosni istraživači u publicistici, su već odavno prisutni brojnim tekstovima, studijama, raspravama i zasebnim publikacijama o raznoraznim problemima, posebno iz starije historije. Iako je stručno-historijsko obrazovanje autora ove knjige još na početku, to im nije nimalo bio kompleks, nego obrnuto, to im nije nimalo umanjilo interes i znatiželju, koje, na žalost, često nema u novije vrijeme, te pojačanim naporom i željom za interesantnim temama historije već posjeduju zavidnu rutinu, koja svakom dobronamjernom imponuje, a njih same odlikuje izuzetnim kvalitetom da u moru historijskih nepoznanica vide temeljnu historijsku pretpostavku i osnovu.

Kao autori Kemal Bašić i Midhat Spahić javljaju se u periodici, javnim nastupima na brojnim naučnim skupovima u samoj Tuzli, Sarajevu i mnogo šire kao i što je slučaj sa Midhatom Spahićem, koautorom udžbenika Historija za V razred osnovne škole, što samo ukazuje na širok krug interesovanja, predanost historiji, ali i kvalitetno napisanom tekstu.

U knjizi »*Znameniti Tuzlaci*« autori su evidentirali, prikupili i popularizirali životopise i bibliografije 30 znamenitih Tuzlaka i kroz njih objasnili brojne fenomene historije i otvorili brojna zapretana pitanja. Kroz pojedine ličnosti (npr. Tajib Okić, Alija

Sadiković, Šaban Hodžić i tsl.) vidljivo je posebno interesovanje Kemala Bašića i Midhata Spahića za kulturnu baštinu, životopis znamenitih Tuzlaka iz skoro svih oblasti društvenog života, te se u mnogim svojim dijelovima prepoznaje ovaj rukopis kao panoptikum znanja o duhovnom životu Tuzle u posljednjih tri vijeka života.

Knjiga *«Znameniti Tuzlaci»* zanimljiva je i sa stručnog stanovišta: to je prvi put u novijoj bosanskohercegovačkoj historiografiji da se jednom, uslovno nazvanom mikroprostoru ponudi cjelovit, baš u pravom smislu te riječi totalan pogled na život, djelo i rad ponekad skoro nepoznatih i zaboravljenih Tuzlaka a evo ovom knjigom uviđamo koliko se toga ne zna i isto tako još manje poštuje.

Treba ponoviti knjiga je *«preboljela»* još jednu bosanskohercegovačku bolest, opremljena je i stručnim potvrdama, mišljenjima kvalifikovanih historičara, arheologa i njihovim knjigama, koje su rezultat samostalnog istraživanja, kao i temeljnim provjerama svega što je bilo tajanstveno i nepoznato na širem tuzlanskom kraju.

Otvarajući prostor mnogim pretpostavkama (posebno iz rada i djela pojedinih znamenitih Tuzlaka , moguće je govoriti o odnosima i relacijama u društvu Tuzle u posljednja tri vijeka.), Bašić i Spahić bez kompleksa ispravljaju mnoge, ranije nanose, netačnosti, često i zlonamjerenosti, suvereno vladaju činjenicama, slažu ih hronološki, tačno i precizno. Pravo je zadovoljstvo čitati životopise ljudi za koje se sve do pojave ovog rukopisa tako, ili skoro ništa nije znalo, često njihovo grandiozno djelo je zabravljeno, te ih autori nude kao argument u tekstu, ne kao porugu grješki prethodnika, nego, obrnuto, kao rezultat novih viđenja historijskog procesa , njihovih mijena te ističu kvalitet dešavanja.

U cjelini, knjiga *«Znameniti Tuzlaci»* autora Kemala Bašića i Midhata Spahića u potpunosti zadovoljava mnoge imperative, prije svega podsjećanje i ukazivanje na brojne ranije propuste, daje određene relevantne sudove o brojnim ličnostima, ali često i o vremenu u kojem su živjeli i nužno je potvrditi da se radi o izuzetnom tekstu koji ima svoju vrijednost, težinu i zahtjevnost.

Pojavom ove knjige znanja o jednom značajnom bosanskohercegovačkom toposu će biti potpuna, bez pretencioznosti, njime historija kao nauka, ali i brojne druge

društvene nauke dobijaju siguran vodič i parametar jednog vrijednog i zanimljivog zanosa.

I na kraju, pravo je zadovoljstvo čitati ovaj vrijedan doprinos historiji Tuzle, koji će sigurno naći svoje čitaoce, kritičare i «negatore», te ga toplo preporučujemo za čitanje.

SENAD MIČIJEVIĆ: «BLAGAJ»

Mostar, 2004.

Knjiga »Blagaj« autora Senada Mičijevića ima 72 stranice sitnog proreda, opremljena je brojnim podložnim napomenama (ukupno 92) sa ponuđenim mišljenjima iz aktuelne literature i pozivanja na klasične historijske izvore. Popis literature broji 51 bibliografsku jedinicu, uz opasku da nije napravljena podjela na izvore i literaturu. U tehničkom smislu tu su brojne fotografije, faksimili dokumenata, tako da je i ukupan utisak potpun.

Prije donošenja ukupne ocjene o ponuđenoj knjizi potrebno je ukazati na dvije karakteristične činjenice u funkciji ocjene ovog rukopisa.

1. Pisanje o pojedinim historijskim događajima, pojavama i sl. nije privilegija i obaveza samo profesionalnih historičara. Mnogo je primjera u bogatoj historiji historiografije Bosne i Hercegovine da su ključne studije i knjige pisali historičari bez formalnog historijskog obrazovanja, što samo po sebi ukazuje da su zainteresovani i znatiželjni (spac. S. Jalimam) a često i ključni fakotri koji podstiču pisanje.
2. U historiji historiografije ne postoji tzv. lokalna historija niti marginalne pojave, obrnuto, na svakom se dešavanju koje ima «evidenciju i kritiku» mogu objasniti historijske zakonitosti i zakonomjernosti.

Napisano ima za cilj da ukaže na temeljne fenomene historije, kontinuitet i identitet, potvrdi evidentne napore da se u monografskom zahvatu prepozna i identifikuje višemilenijska prošlost, historija i povijest Blagaja u najpoštenijem i najzahvatnijem njenom poimanju. Autor Senad Mičijević, trenutno student historije Fakulteta humanističkih nauka na

mostarskom Univerzitetu u publicistici je već odavno prisutan, evidentirao je, prikupio i popularizirao brojne fenomene historije i otvorio brojna zapretana pitanja. Iako je autorovo stručno obrazovanje historičara još na početku to mu nije nimalo bio kompleks, nego obrnuto, nije nimalo umanjilo interes i znatiželju, koje, na žalost, često nema u novije vrijeme, te pojačanim naporom i željom za interesantnim temama (vjera, politika, društvo, historija) već posjeduju zavidnu rutinu koja svakom dobronamjernom imponuje, a njega samog odlikuje izuzetnim kvalitetom da u moru historijskih nepoznanica vidi temeljnu historijsku pretpostavku i osnovu.

Treba posebno potcrtati ovu «neobičnu» zanesenost i opsjednutost Mičijevića starijom historijom, što je od izuzetne pomoći i njemu kao predestiniranom historičaru-istraživaču kao i samom gradu Blagaju, čiji je evo postao historičar.

Kao autor Senad Mičijević javljao se i javlja u periodici (znamo za njegove tekstove u «Kabesu», «Slovu Gorčina», «Mostu», «Hercegovačkim novinama» etc.), javnim nastupima na brojnim naučnim skupovima u samom Mostaru i mnogo šire kao i zasebnoj publikaciji «Živčići», što ukazuje na širok krug interesovanja, predanost historiji, ali i kvalitetno napisanom tekstu.

U ponuđenom rukopisu «Blagaj» vidljiva su posebna interesovanja Mičijevića za kulturu baštinu, građevinsko-arhitektonsko nasljeđe, ali i prirodne rijetkosti, floru, faunu, zanimljive ličnosti, narodne običaje etc., te se u mnogim svojim dijelovima prepoznaje ovaj rukopis kao panoptikum znanja o Blagaju.

Knjiga «Blagaj» zanimljiva je i sa stručnog stanovišta: to je prvi put u novijoj bosanskohercegovačkoj historiografiji da se jednom, uslovno nazvanom mikroprostoru ponudi cjelovit, baš u pravom smislu te riječi totalan pogled na sve zanimljivosti, vrijednosti i karakteristike u najmanje dva milenija prošlosti ovog lijepog, a do ove publikacije zagonetnog grada.

Treba ponoviti knjiga je «preboljela» još jednu bosanskohercegovačku bolest, opremljena je i stručnim potvrdama, mišljenjima kvalifikovanih historičara, arheologa i njihovim knjigama, koje su rezultat samostalnog istraživanja, kao i hodološkim provjerama svega što je bilo tajanstveno i nepoznato na širem blagajskom kraju.

Otvarajući prostor mnogim pretpostavkama (posebno iz najstarije i starije historije, odnosima i relacijama u društvu Blagaja od najstarijih vremena do danas) Mičijević bez kompleksa ispravlja mnoge, ranije nanose, netačnosti, često i zlonamjerenosti, suvereno vlada činjenicama, slaže ih hronološki, tačno, precizno, nudi ih kao argument u tekstu, ne kao porugu grješki prethodnika, nego, obrnuto, kao rezultat novih viđenja historijskog procesa, njihovih mijena te ističe kvalitet dešavanja.

Preporučujući knjigu «Blagaj» autora Senada Mičijevića za čitanje treba reći da se radi o izuzetnom tekstu koji ima svoju vrijednost, težinu i zahtjevnost. Pojavom ove knjige znanja o jednom značajnom bosanskohercegovačkom toposu će biti potpuna, bez pretencioznosti, njime historija kao nauka, ali i brojne druge prirodne i društvene nauke dobijaju siguran vodič i parametre jednog vrijednog i zanimljivog zanosa.

Salih Jalimam

**DŽENANA ČAUŠEVIĆ: «PRAVNO - POLITIČKI RAZVITAK
BOSNE I HERCEGOVINE» (DOKUMENTI SA
KOMENTARIMA)**

«Magistrat», Sarajevo 2005.

Da bi se došlo do saznanja o nekom događaju u prošlosti, koriste se sistematska i druga historijska istraživanja. Međutim, potrebno je posvetiti pažnju, odnosno koristiti historijske izvore i podatke, van oficijelnih historijskih kategorija. Podaci iz ovih, uvjetno nazvanih pomoćnih historijskih oblasti, mogu i trebaju upotpuniti stvarnu sliku relevantnog predmeta, teme, zadatka. Ti i takvi historijski izvori, kao dragocjeni podaci, nalaze se, između ostalog u raznim arhivskim zbirkama, zbornicima historijskih dokumenata, bilješkama, zapisima u putopisnoj i memoarskoj literaturi, koja je na žalost tipološki i esnafski podređena historiji književnosti, uopće literaturi, koju historičari, često ne poznaju, ponekad podcjenjuju ili nikako ne vrednuju i ne čitaju. Ustvari, sve ono što govori o mjestu i vremenu, događaju kao historijskoj kategoriji, o čemu se želi načiniti historijska slika, treba da bude u pažnji i opservaciji historičara, ili onoga koji se bavi ovim teškim, ali dragocjenim zanatom.

Hronični nedostatak pisanih historijskih izvora opteretio je historičare do toga stepena da, često, potcjenjuju sve ono što je izvan standardnih i shematskih mišljenja, da ponekad i skoro uvijek padnu u jednu već nostrificiranu apatiju, čime štete i sebi i sredinama u kojima žive i djeluju. Takav, skoro omamljiv osjećaj vidi se, prepoznaje i prisutan je kao već određen i tačan sindrom, koji se uvijek pokazuje za te sredine kao «pravo» rješenje što nema nikakve veze sa naukom, znanošću, a pogotovo sa stvarnim stanjem na terenu.

Pravo je zadovoljstvo pisati o jednom izuzetnom naučno-istraživačkom poduhvatu, knjizi koja na izuzetan i nemilosrdan, ali tačan i precizan način govori o historiji Bosne i Hercegovine, ovom prigodom kroz zbornik dokumenata. Riječ je o knjizi koja se dugo, skoro jedan vijek očekivala, ali je sada pred nas stigla iz pera ugledne profesorice Pravnog fakulteta Univerziteta u Bihaću dr. Dženane Čaušević. Činjenica da se pojavila kao univerzitetski udžbenik kazuje kome je namijenjana, ali širem čitalačkom krugu treba da se preporuči i kao dobrodošao pojmovnik ključnih dokumenata hiljadugodišnje historije

U knjizi «Pravno- politički razvitak Bosne i Hercegovine» autorice prof. dr. Dženane Čaušević obimom, strukturom i priloženim dokumentima s pravom govori se o hiljadu godina države Bosne i Hercegovine. Tu se nalaze historijski dokumenti, koji svojim ukupnim iskazom, često puta nadilaze čak i primarne historijska izvore. U historiji historiografije Bosne i Hercegovine nemamo takvih primjera tako da je ovo prvi zbornik historijskih dokumenata od «De administrando imperio» Konstantina Porfirogenita do Dejtonskog sporazuma, tako da se ovom knjigom otvaraju mnoga pitanja i nameću brojne dileme. Treba ukazati da se ovom knjigom naša skromna znanja o historiji Bosne i Hercegovine nadopunjuje i daje precizniju sliku historije Bosne i Hercegovine kroz niz poznatih historijskih izvora u dugom historijskom nizu.

Čitajući knjigu «Pravno- politički razvitak Bosne i Hercegovine» autorice prof. dr. Dženane Čaušević barem donekle smo ohrabreni naporom koji je autorica, učinila da javnost upozna sa onim što se smatra temeljem historijske, pravne i političke nauke da se reprezentativnim izborom pokaže sve vrijednosti historijskog, pravnog i političkog razvitka Bosne i Hercegovine kroz dugi niz historijskog razvoja.

U shematskom pregledu knjiga: «Pravno-politički razvitak Bosne i Hercegovine « pored Predgovora, Indeksa ličnih imena, Indeksa geografskih pojmova i Bilješke o autorici sastavljena je od šest poglavlja: Srednjovjekovna (feudalna) bosanska država (str.15-58), Bosna pod osmanskim vlašću (str.59-186), Bosna i Hercegovina za vrijeme Austro-Ugarske uprave (str.187-254), Bosna i Hercegovina u zajedničkoj jugoslavenskoj državi 1918-.1941. (str.255-368) Bosna i Hercegovina za vrijeme rata 1941.-

1945.(str. 369-497) i Bosna i Hercegovina kao samostalna država 1991.-1995.(str. 499-528)

Kada se pregledaju i pročitaju svi dokumenti (ukupno su priložena 122 dokumenta) ponuđeni na 538 stranica ove knjige, utisak koji nastaje ne može se izraziti jednom rečenicom. Isto tako nužno je kazati da poštujući napor i zalaganje autorice ove knjige evidentno je da je trebalo puno toga učiniti da se rukopis dovede u ovu formu u kojoj se sada čita.

Fascinantni su brojni primjeri skoro zaboravljenih historijskih dokumenata, vrijedna je prava niska historijskih izvora, iz kojih se dalje nižu vrlo zanimljivi, vrijedni i upečatljivi komentari koji su sami po sebi jedna sumarna historija Bosne i Hercegovine. Svaki pažljiv čitalac može na skoro svakom dokumentu prepoznati historijsko biće ovih prostora, ali i ići dalje otkrivati mnoge zanemarljive, skoro nepoznate segmente prošlosti Bosne i Hercegovine. Rijetko se na jednom uslovno nazvanom malom prostoru kakva je Bosna i Hercegovina tako oslikavaju brojni procesi i daje mu se život, slikaju se protekla vremena i sve je to na tragu događajne historije. Svakako da treba nastaviti sa prikupljanjem dokumenata, treba dalje istraživati, interpretirati i svemu tome davati naučno-istraživačke okvire.

Ovom knjigom otvara se zatomljeni prostor da se na jednom mjestu, najzad i konačno nađu svi relevantni dokumenti iz pravne i političke historije Bosne i Hercegovine koji su do sada davani na kašičicu ili «žrtvovani» inercijom, nesistematičnošću, ali i nekim jačim, planskim razlozima. To nas nimalo ne amnestira da se u bavljenju i pisanju historije zatvorimo i prepustimo slučaju.

Potrebno je na kraju reći i sud o ukupnom projektu: «Pravno - politički razvitak Bosne i Hercegovine» kao i njegovom doprinosu našim znanjima o prošlosti Bosne i Hercegovine u dugom nizu od hiljadu godina. Treba reći da je riječ o zanimljivim, ponekad dragocjenim historijskim dokumentima, svjedočanstvima u kojima se otkrivaju presudni pravno-politički procesi, ali zašto ne napisati neki od ponuđenih historijskih dokumenata bogati su vrijednim opisima čovjeka, ljudi i područja, mnogi bude sjetu, ponekad izriču prijekor, ali u svakom dijelu dokumenata ove dragocene knjige riječ je o jedinstvenom zanosu da se ostavi traga o prohujalim vremenima u dugom vremenskom intervalu od hiljadu godina.

Preporučujući knjigu «Pravno-politički razvitak Bosne i Hercegovine» autorice prof. dr. Dženane Čaušević za čitanje nadamo se da će biti svjež i drag primjer konkretizacije jednog evidentnog napora da se slika prošlosti Bosne i Hercegovine predstavi putem sigurnih potvrda ovom prigodom zbirkom historijskih dokumenata.

Mišljenja smo da se ovom knjigom otvara jedno zanemareno područje u okvirima historijske nauke Bosne i Hercegovine (objavljivanje historijskih dokumenata), da se složenost istraživanja historijskih procesa ovim pojačavaju i podstiču, te historija kao nauka o prošlosti dobija svoj pravi lik i oblik, a knjiga *Pravno-politički razvitak Bosne i Hercegovine* na pravom je putu.

Salih Jalimam

**MR. SAKIB KURTIĆ: «ADEM-AGA MEŠIĆ U SVOM
VREMENU»**

Tešanj, 2004.

U bogatoj historiji historiografije Bosne i Hercegovine, kroz brojne knjige, rasprave, studije i članke vidljivo je da su istraženi, proučeni i interpretirani brojni problemi i pitanja iz njene prošlosti, prema naučnim i stručnim standardima vremena u kojima su nastajali. Istovremeno, potreba da se pojedine teme iz historije Bosne i Hercegovine reinterpretiraju su i zahtjev vremena, promjene društvenih odnosa kao i novopronađenih historijskih dokumenata. U dosta složenoj historijskoj praksi skoro da je jedna velika tema ostala zaobiđena, kao da je čekala da se pronikne u njenu strukturu, da se postavi kao naučno-istraživački problem u jednom teškom i mučnom vremenu ali i brojne druge okolnosti su određivale njenu realizaciju. Riječ je o pojedinim ličnostima, koje su «sticajem» okolnosti, jednostavnije rečeno sklonjeni sa historijske pozornice, prije svih iz političkih i ideoloških razloga, kojima kao kulturnoj, društvenoj, ekonomskoj i socijalnoj kategoriji treba nešto napisati, ali u dosadašnjim panoramama bosanskohercegovačke historije, ili zasebnim studijama samo uzgredno pisalo.

Knjiga *Adem-aga Mešić u svom vremenu*, mr. Sakiba Kurtića, popunjava veliku prazninu u historiji historiografije Bosne i Hercegovine, posebno što je fokusirana na vrijeme burnih i velikih promjena dolaskom austrougarske vlasti (1878.-1918.) kao i periodom do kraja Drugog svjetskog rata 1945. godine.. Radi se o uspješno odbranjenom magistarskom radu koji je pisan prema svim raspoloživim historijskim izvorima (neobjavljenim i objavljenim) iz dva dominantna arhivska centra Arhiv Bosne i Hercegovine i Arhiv Gazi Husrev-begove biblioteke i 24 zbirke

objavljenih historijskih izvora te i impresivnom kolekcijom historijske literature koja broji 43 bibliografske jedinice kao i 324 napomene. Autor je imao donekle pripremljen teren, naučno se više desetina godina raspravlja o Ademagi Mešiću, ali sa ideološki potpuno negativne strane, u sklopu tema o ličnostima «neprijateljima» komunističkog sistema, njihovom historijskom trajanju i mjestu u društvu, ali bilo je neophodno napraviti potpun i temeljan uvid u sve njihove probleme, identifikovati brojne probleme sa kojima su se susretale pojedine ličnosti, njihov historijat, mjesto u društvu i evidentirati njihove kulturne, političke i ideološke domete.

Treba napomenuti da je hronični nedostatak pisanih historijskih izvora ili već stvorena ideologijska slika o nekom događaju ili ličnosti dovoljno opteretila historičare i to do toga stepena da često, potcjenjuju sve ono što je izvan standardnih i shematskih mišljenja, da ponekad ili skoro uvijek padnu u jednu vrstu nostrificirane apatije, čime štete i sebi i sredinama u kojima žive i djeluju. Takav, skoro omamljiv osjećaj vidi se, prepoznaje i prisutan je kao već određen i tačan sindrom, koji uvijek pokazuje se za te sredine kao «pravo» rješenje, što nema nikakve veze sa naukom, znanošću, a pogotovu sa stvarnim rezultatima arhivskih istraživanja.

Pred nama je knjiga *Adem-age Mešić u svom vremenu*, pisana o jednoj osobenoj ličnosti koja je skoro paradigma mnogih naših stečenih navika, zabluda, neznanja i ideologijskog «prepariranja» historijskog dešavanja, što se dugo vremena nosilo i prenosilo i došlo do samog paradoksa. Ličnost i djelo Adem-age Mešića je slika i prilika našeg odnosa prema prošlosti, njegovom burnom, često nepoznatom životu, dilemama, problemima kao i mjestu u ukupnom historijskom razvoju Bosne i Hercegovine krajem XIX i u prvoj polovini XX vijeka.

Posao i zadatak mr. Sakiba Kuzrtića bio je težak, nezahvalan i često bezizalazan, da se napravi red u moru bespotrebno signiranih konstatacija o životnim i političkim mjenama Adem-age Mešića, da se utabane staze i gotova mišljenja oslobode crno-bijele sheme i politički, kulturni i sveukupni aktivitet ovog značajnog Bošnjaka prevrednuje i postavi u ravan znanja zasnovanog na historijskim dokumentima. I gle čuda, umjesto klasičnih tvrdnji čitamo stranice i stranice ove knjige o ulozi Adem-age Mešića u brojnim procesima Bosne i

Hercegovine, saznajemo o njegovom nemnjerljivom, radu, doprinosu svemu onome što je krajem XIX i početkom XX vijeka značilo u životu Bosne i Hercegovine i Bošnjaka na skoro svim poljima djelovanja. Samo nizanje tih činjenica obezbjeđuje Adem-agi Mešiću izuzetno mjesto u starbnom političkom, kulturnom i ekonomskom životu kao i u ukupnim političko-kulturnim relacijama.

U shematskom pregledu knjiga «Adem-aga Mešić u svom vremenu mr. Sakiba Kurtića, pored uobičajenog uvoda, zaključnih razmatranja, popisa literature, sastoji se od četiri glave, hronološki poredane, s ciljem rasvjetljavanja ishodišta političke i historijske uloge Adem-age Mešića krajem XIX i u prvoj polovini XX vijeka.

Prije nego što je dao historijat političkog mišljenja Adem-age Mešića u prvom dijelu knjige mr. Sakib Kurtić pravi inventuru svega onoga što je u dosadašnjoj historijskoj literaturi o ovom fenomenu pisano. Utvrđuje i cilj da u kontekstu promatranja razvoja bosanskohercegovačkog društva u austrougarskom razdoblju odredi mjesto i ulogu Adem-age Mešića u političkom, kulturnom i privrednom životu. Dalje su date natuknice o brojnim, često kontraverznim mišljenjima o Adem-agi Mešiću u paleti mišljenja su i tvrdnje historičara, književnika, pravnika ali i putopisaca, političara što samu temu usložnjava a problem postavlja u onu ravan iz kojeg se mogu nazrijeti određeni rezultati. Autor nudi princip kojeg i poštuje u cijeloj knjizi da historijskom metodom ustanovi politički razvoj i kredibilitet ove zanimljive ličnosti da je treba posmatrati u kontekstu vremena 1878.-1918. godina. Tu se naglašava da je riječ o nizu izazova kada se otvara život i djelo Adem-age Mešića, autor je prisiljen da primijeni interdisciplinarni metod, u kojem je u osnovi historijsko dešavanje, ali i sociološko, politološko, etnološko, kulturološko. Da bi evidentne poteškoće i probleme jasno dijagnosticirao, te prepoznao pravi, siguran argument da ne povrijedi historijski dokument, ali da u svakom dijelu ove knjige nametne čist i seriozan odnos prema pitanju ličnosti o kojoj se govori, kao i događajima koji su se paralelno dešavali.

Primjetljiv je kritičko-istraživački metod, evidentan je napor da se Adem-aga Mešić prepozna u određenim historijskim dešavanjima, da seo njemu i njegovom djelu ne sudi po principu naknadne pameti i saznanja, da se jedan period (angažman

1941-1945. godina) koji je na kraju života i stavlja se u ravan cijelog njegovog doprinosa. Vidljivi su naučni mehanizmi i argumenti, često su to i suprotna mišljenja, osporavanja veoma relevantnih istraživača, koji su se bavili ili bave političkim organiziranjem Bošnjaka u prvoj poliovinu XX vijeka.

Autor sa mnogo sigurnih pokazatelja proniče u samu bit problema, daje mu snagu i argumentaciju koja u mnogim dijelovima teksta imponuje. Znački, uz obilatu historijsku dokumentaciju (prije svih prvorazrednih historijskih izvora) pronalazi dovoljno prostora da identifikuje cijelu skalu političkog i kulturnog angažmana Adem-age Mešića, pronalazi njihovu historijsko-pravnu osnovu te stvarnu historijsku validnost.

U najobimnijem dijelu knjige autor je dokumentovano analizirao politički, kulturni i spisateljski angažman Adem-age Mešića, njegove zemljišne posjede u vremenskom intervalu 1878.-1945.godina. Radi se o malom studijskom istraživačkom poduhvatu, da se prema raspoloživim historijskim izvorima pronikne u suštinu nastanka, ali i prisutnosti ovog uglednog Tešnjaka, Bošnjaka a po mnogim potvrđenim konstatacijama i kosmopolite.

U ovom dijelu jasno se prepoznaju historijske okolnosti njegove prisutnosti, ali i što je još važnije, ekonomski i društveni status koji je, zahtjevno vremenu u kojem je Adem-age Mešić djelovao vremenom i oscilirao. Posebno se izdvaja odjeljak o pokretanju kulturnog časopisa «Behar» kojem je Adem-age Mešić, pored materijalnih sredstava, udahnuo dušu.

Riječ je o rijetko uspjelom pogledu na život, djelo, doprinos i učešće jedne osobene i osebujne ličnosti, koja je po prvi put u historiji historiografije Bosne i Hercegovine dobila svoju pravu atribuciju. Uspjelim naučno-istraživačkim mehanizmima mr. Sakib Kurtić je prevazišao ambicije i ponavljanja o stereotipima, te na metodološki i znanstveno korektan način, bez ideoloških naboja, političkih i politotikantskih ocjena, cjelovito, a ne fragmentarno proučio i ponudio djelo (političko, kulturno, historijsko) o Adem-agi Mešiću.

Na kraju ovog kraćeg osvrta na knjigu *Adem-age Mešić u svom vremenu* mr. Sakiba Kurtića potrebno je ukazati da se ovom i njoj sličnim knjigama vraća povjerenje u historijsku nauku u Bosni i Hercegovini, da se može teškim, samoprijegornim radom, istraživačkom i interpretativnom metodom postići određeni

rezultat. Čitajući ovu knjige to se u potpunosti i potvrđuje. Preporučujući je za čitanje naučnoj i stručnoj javnosti, ali i širem krugu čitateljstva mora se naglasiti da je nastajala u jednom vrlo teškom vremenu ali je puna zanimljivih opažanja, vrijednih, novih saznanja o cijelom nizu mijena ovog velikog Bošnjaka i mecene te će vjerovatno biti osnov za nove, potrebnije knjige o nizu njemu sličnim ličnostima, njihovoj historijskoj ulozi, društvenom položaju, političkom mišljenju, kao i ekonomskoj moći. Knjiga *Adem-aga Mešić u svom vremenu* mr. Sakiba Kurtića će svakom budućem istraživaču pružiti dovoljno inspiracije i istraženih fenomena da je i kao takvu treba i prihvatiti.

Izet Pehlić

**DR. EDINA VEJO: «PRIRODA PORODIČNOG ODGOJNOG
UZORA KOD BOŠNJAKA»**

Islamska pedagoška akademija
Zenica, 2003.

Islamska pedagoška akademija u Zenici izdala je krajem februara 2003. godine knjigu 'Priroda porodičnog odgojnog uzora kod Bošnjaka', autorice dr. Edine Vejo, docenta na predmetu Pedagogija na Akademiji. Riječ je o štampanoj doktorskoj disertaciji odbranjenoj na Filozofskom fakultetu u Sarajevu u junu 2002. godine.

Recenzenti knjige su prof. dr. Mujo Slatina i prof. dr. Adila Pašalić-Kreso.

Strukturu knjige čine:

IDEARIJ

SMISAO I ITINERARIJ ISTRAŽIVANJA

Značaj istraživanja i metodološke karakteristike

ODGOJNI UZOR U BOŠNJAČKOJ PORODICI

Uzor u odgoju

Uzor u tradicijskoj odgojnoj praksi

Odgoj ozorom u suvremenoj pedagogiji

TRADICIJSKE VRIJEDNOSTI PORODIČNOG ODGOJA
KOD BOŠNJAKA

O pojmu vrijednosti

Određenje tradicijskog

Bošnjačke tradicijske odgojne vrijednosti

Tradicijske intelektualne vrijednosti porodičnog
odgoja kod Bošnjaka

Tradicijske afektivno-konativne vrijednosti
porodičnog odgoja kod Bošnjaka

Tradicijske estetske vrijednosti porodičnog odgoja
kod Bošnjaka
Bošnjačka usmena poezija: Odgojne vrijednosti
utemeljene u bošnjačkoj tradiciji
ZNAKOVI VREMENA RELEVANTNI ZA PROFILIRANJE
PORODIČNOG ODGOJNOG UZORA KOD BOŠNJAKA
EMPIRIJSKI UVID U PRIRODU ODGOJNOG UZORA
Rezultati posmatranja u porodici i njihova
interpretacija
Intervjui sa bošnjačkim intelektualcima i njihova
interpretacija
Metodološka dimenzija osmišljavanja razgovora
Interpretativna razina intervjua
Literarne projekcije mladih
Interpretacija literarnih projekcija mladih
PRIRODA PORODIČNOG ODGOJNOG UZORA KOD
BOŠNJAKA
REZIME
INDEX
LITERATURA

Knjiga sadrži rezime na njemačkom, arapskom i engleskom jeziku. Detaljan index pojmova knjizi je dao dodatnu vrijednost. U literaturi je autorica istakla da je konsultirala 145 bibliografskih jedinica.

Knjiga predstavlja doprinos sagledavanju odgoja u bošnjačkoj porodici inspirirajući nas, Bošnjake, za najotvoreniju i najozbiljniju nadnesenost nad sobom u traženju odgovora na porodična odgojna nesnalaženja, protivrječnosti, propuste, sve do skoro mentalitetskih posrnuća. Skoro preskriptivno svakoj bošnjačkoj porodici biva veoma ubjedljivo ponuđen odgojni orijentir: poznavanjem, respektom i nadahnjujućim odnosom prema svojoj tradicijskoj konstituenti umjeti se imponirajuće susretati sa izazovima ovog vremena.

Šta ovu knjigu čini osobenom u pedagoškoj i uopće intelektualnoj javnosti kod nas? Sigurno i to što se autorica ne zadovoljava samim uvođenjem tradicijskog u perceptivno polje ovovremenih izazova, već i što poseže za suvremenim istraživačkim dizajnom i primjenom kvalitativnih metodoloških

postupaka oslonjenih na hermeneutiku u istraživanju bošnjačke porodice.

Radi se o jednom vrlo interesantnom i u nas rijetkom pokušaju da se da doprinos etno i kulturalno-pedagoškim istraživanjima, danas sve traženijim i u naučno-istraživačkom smislu, sve cijenjenijim... U centru istraživanja Edine Vejo su: odgojni uzor, porodica i Bošnjaci. Edina Vejo se uspješno nosi sa ovako postavljenim zadatkom. Ona se ne rasplinjuje, a mogla bi, ona ne luta po jednoj široko razuđenoj kulturi, a moglo joj se to lako desiti, ona ne teoretizira niti akademizira nepotrebno, a mogla je zapasti i u tu zamku. Edina Vejo, uglavnom, zna pronaći pravu mjeru u traganju za onim što je postavila pred sebe kao zadatak, zna se uspješno pridržavati i slijediti osnovnu nit koju je uspostavila, a znala je i uspješno razriješiti metodološka pitanja bez kojih ne bi mogla dokučiti činjenice i saznanja za kojima je tragala.

Metodološki put koji je autorica odabrala pri izradi ovog rada je upravo njegova posebna vrijednost. Radi se o jednom od najzanimljivijih postupaka kvalitativne metodologije o hermeneutici, koja nudi šanse za najpotpunije razumijevanje tuđeg doživljajnog iskustva i otkrivanja njegovog smisla (intervjui sa bošnjačkim intelektualcima, literarne projekcije mladih...).

Knjiga zadovoljava visoke standarde grafičkog oblikovanja i njena poruka i na razini likovnog izraza plijeni originalnošću.

Za očekivanje je da ova knjiga zaintrigira bosanskohercegovačku intelektualnu javnost, ali i šire od toga. Bilo bi uputno da svaka bošnjačka porodica posjeduje ovu knjigu u svojoj biblioteci, jednako kao i institucije koje se bave odgojem i obrazovanjem mladih, ali i one institucije koje znanstveno-stručno propitkuju probleme odgoja, obrazovanja, socijalizacije, pa i kulture uopće.

Izet Pehlić

**PROF. DR. DŽEVAD ZEČIĆ: «FRAGMENTI IZ POVIJESTI
MATEMATIKE»**

Pedagoški fakultet u Zenici
Zenica, 2003.

Pedagoški fakultet u Zenici je na kraju 2004. godine izdao knjigu *Fragmenti iz povijesti matematike*, autora prof. dr. Dževada Zečića, vanrednog profesora na Mašinskom fakultetu Univerziteta u Zenici i nosioca predmeta *Filozofija matematike i prirodnih nauka i Matematika II* na Pedagoškom fakultetu u Zenici.

Knjiga je štampana u formatu A5 sa mehkim povezom na 164 stranice. Autor je knjigu podijelio u tri glavne cjeline: iz antičke srednjovjekovne matematike, iz moderne matematike i bosanskohercegovačka moderna matematike. Glavne cjeline sadrže određeni broj njima pripadajućih tema (u prvoj cjelini njih šest, u drugoj sedam i u trećoj jednu). Na kraju svake tematske cjeline autor navodi i konsultiranu literaturu. Tako u izradi ove knjige autor je konsultirao i navodi 64 bibliografske jedinice, nekoliko njih navedenih u fusnotama i nekoliko posjećenih web-stranica koje su bile izvor informacija.

Odabir fragmenata iz povijesti matematike određen je izvjesnim idejama i temama koje su ušle u ovaj hronološki poredani izbor. Kako i sam autor u uvodu kaže, radi se o racionalnoj rekonstrukciji tih tema i ideja koje započinju sa starim istokom, a dosežu do događaja iz matematike koji su se zbili u najbližoj prošlosti.

Autor u ovoj knjizi, u prvoj cjelini, odabire i razrađuje matematiku starog Istoka, indijsku matematiku i arapsku srednjovjekovnu matematiku. Rekonstruira i interpretira nove uvedene metode i tehnike matematičkog računanja i ukazuje na

bitne odrednice matematike koje će bitno utjecati na daljni razvoj matematike.

U drugoj tematskoj cjelini, gdje koristi prethodno razrađene činjenice, će predstaviti način prenošenja arapskih znanosti u latinsku Evropu i prihvatanje arapske matematike u Evropi. U toj cjelini razmatra Bosnu i Hercegovinu, kao dio orijentalno-civilizacijskog kruga, u kojem se dešava arapska srednjovjekovna znanost. Autor je predstavio popis orijentalnih matematičkih rukopisa koji se čuvaju u Gaz Husrev-begovoj biblioteci u Sarajevu. Objašnjava načine i oblike pisanja cifara, a što predstavlja tekovinu koju smo mi prihvatili i počeli koristiti u matematici. Time u Evropi započinje usavršavanje matematičkih tehnika računanja, a samim time i nagli razvoj matematike.

Slijedeća tematska cjelina sadrži teme iz moderne matematike kao što su: otkriće infinitezimalnog računa, Booleova formalna logika, neprebrojivost kontinuuma, Godelov teorem o nepotpunosti, pa sve do Posljednjeg Fermatova teorema. Uz to, uzima jednu temu koja spada u područje filozofije matematike, a što ima veze sa prethodnim temama, gdje ukazuje na okvire u kojima je matematika izvjesna znanost.

Posljednje poglavlje se odnosi na Bosanskohercegovačke matematičare iz XX stoljeća, gdje su prezentirani naučni doprinosi tih matematičara, a na neki način i razvoj matematike u Bosni i Hercegovini u XX stoljeću. U dva vremenska perioda Bosne i Hercegovine pominje se razvoj matematike, i zato ova knjiga može poslužiti kao začetak pisanja bosanskohercegovačke povijesti matematike.

S obzirom da je ovo kod nas, do sada, prva štampana knjiga ovoga tipa i imajući u na umu zanimljivost razrade pojedinih problema, knjigu *Fragmenti iz povijesti matematike* autora prof. dr. Dževada Zečića preporučujemo našoj čitalačkoj javnosti.

Hasnija Muratagić-Tuna

DŽEVAD JAHIĆ: «VITORIN VRIJES»

Društvo pisaca BiH, Podružnica HNK
Mostar, 2004.

Knjiga koju nam je ponudio Dževad Jahić nužno iziskuje žanrovsko određenje. Prema tehnici pisanja mogli bismo reći da su to lirski intonirani zapisi (tako stoji i u podnaslovu) sa elementima pjesama u prozi. Podijeljena je u pet ciklusa (*Naronska djevica*, *Unski misal*, *Zapisi sa ovoga svijeta*, *Šehidske baklje* i *Uzvodnica*), a na početku i kraju stoji po jedna sasvim odvojena pjesma, kao pristupni i odstupni zapis. Prva nosi simboličan naslov *Drumovi*, a posljednja *Duša selica*. Ova posljednja je potresan i neminovan epilog, iza nje su još samo imena tri grada (*Sarajevo-Bihać-Mostar*) i tri godine u kojima su se pjesme rađale (2001. -2003.).

Poezija za Jahića očito nije samo plemenita i potrebna ukrasna razonoda ljudskog života. Ona je impregnacija misli što se u pjesme pretaču u gluhim noćnim satima, ili izranja u uzanim, lijepim i toplim, lirskim mlazevima iz svijetlih jutara djetinjstva. Gotovo sve pjesme su nastale iz autorovog iskustvenog sublimiranja. U njima je dat metaforično i simbolično svijet, vrijeme, život i čovjek kojima je pjesnik bio obuzet. One su, jednostavno, velika ispovijest pjesnika. Jahićeve pjesme karakteriše jedinstven emotivni ton i duševna blagost, a njegovo suptilno estetsko osjećanje daće im poseban umjetnički kvalitet. To su pjesme koje ispod jednostavnosti i prividne smirenosti kriju dinamiku pjesnikove duhovne drame. Zato su one prirodne; nostalgija, radost i bol prožimaju se i suprotstavljaju sa gotovo ditirambskim zanosom. Jahić se pokazuje kao ozbiljan i snažan pjesnik, kao potpuni individualist, pun želje za unutrašnjim uzdizanjem i samotničkim traženjem istine o smislu življenja.

Jahić je tragalac istinskoga smisla, pa kad ga pronađe, piše i živi istovremeno s pjesmom u pjesmi, jer smisao doživljava jedino u njegovoj pjesmi može da traje.

Ritam je nešto razdešeniji, ali ton ovih pjesama karakteriše šira univerzalnost misli. Pjesme imaju specifičan intelektualni ton praćen lirskim poletom. Karakteriše ih emocija kao dubinska projekcija opažanja i doživljavanja, odnosno čulni refleks kultiviran umjetničkom Jahićevom prirodom. One su uvijek doživljaj i igra duha. Jahić uživa u bogatstvu prirodnih čan, osjeća sve melodije i mirise prirode, on je gleda i sluša u jasnim slikama i zvucima. Blago i mehko boji pejzaže za jedno uzbudljivo trajanje. Veliki broj pjesama nam se pokazuje kao niz utisaka ovoga, našega podneblja, koji se otkriva kao neki lirski putopis. Jahićeve pjesme su divna svjedočanstva duhovne i moralne historije njegovog života povezanog sa životom svoga zavičaja, svoga naroda i svoga vremena. Čulne senzacije se prenose iz sfere duše, pjesmu stvara kao umjetničku sliku, ali je uvijek temelji na osjećanju i poetskom otkrovenju.

Jahićeva poezija se svojom narativnom strukturom doživljava kao autentičan dokaz njegovih dodira s čovjekom i prirodom. Njegove pjesme su svjedočanstvo, jer opisuje stvarnu zemlju i pjeva o stvarnim ljudima, onim od krvi i mesa. Pjeva gordo, ponosno i lijepo, ponekad i s gorčinom teške sudbine bosanskog čovjeka.

Pjesme su svježije i aktuelne. Neke su i izraz našeg vremena. Iz stihova se jasno vidi da Jahić višestruko dijeli sudbinu svoga naroda u vremenu nesigurnosti i bespomoći. U ovoj prefinjenoj poeziji tople osjećajnosti steklo se i toliko događaja iz duboko lične pjesnikove sudbine, što je iskazano na snažan pjesnički način. Ovim pjesmama se otkriva ljudski i nadasve emotivni svijet Dževada Jahića, sa bogatstvom tjelesnih i duševnih karakteristika i preliva.

Ovaj pjesnik se svojski povjerava nacionalnom biću, svojoj zemlji bosanskoj, ali bez molbenih tonova. Bosna se iz Jahićevih stihova pojavljuje u najljepšim bojama, puna ljepota, bistrih voda, divnih staza, modrog neba, zelenog ljeta, kasne jeseni, zimske bjeline, šumora lišća, tišine greblja, polja i planina božanske ljepote, pa pjesme u kojima pjeva o beskrajno široko) bosanskoj ljepoti odišu svježinom, bojama i predivnim slikama, koje zrače iskrenošću Jahićeve ljubavi prema rodnoj zemlji. Magijsku ljepotu

Neretve, Igmana, Drine... Jahić je doživio kao najljepši dar prirode Bosni. Ushićenje pitomom prirodom dolazi otuda što mu ona razgaljuje tijelo, ali dušu još i više. Zapaža detalje koje običan svijet ne može zapaziti, uspostavlja veze s tim pojedinostima, jer ima onu nemirnu, osjetljivu i tanahnu dušu svojstvenu samo pravim umjetnicima, koje ne nosi samo stvaralački čin. On vidi savršenstvo u realnoj prirodi koja je vječna i samodovoljna - ona je dokaz da postoji Bog. Jahić je sav predan svom govoru duše sa prirodom, a tada prestaju da važe svi zakoni - postoji samo jedan - pretakanje ljepote prirode u vječnu umjetničku ljepotu.

Jahić želi da udaljeni svijet prirode približi čovjeku koji za taj svijet kao da više nema vremena, i da time prevlada tragiku izgubljenosti i bespomoćnosti čovjeka našega vremena. Slika je najčešće Jahićevo poetsko sredstvo. Ali, kako Jahić žudi za punoćom impresija, u pitoresknu osnovu unosi i zvučne elemente, pa slika nikada nije nijema. Leksičkim, slikarskim i tonskim kvalitetom Jahić stvara nove akorde i nove bogato nijansirane slike u kojima je vještina opisa dovedena do savršenstva, artistički čista i vrlo sugestivno melodijski ostvarena. Svaki podatak o eksterijeru je zapravo transponovana impresija, produženo trajanje slike, rafinirano stiliziranje stvarnosti. Jahićev izraz je proširen mnogoznačnošću njegovih toplih lirskih boja i slika, poetski strukturiranih, gipke i mehke zvučnosti, ali i metaforikom simbolikom koja iz nje isijava. U ovoj poeziji zvuk i slika nadopunjuju jedna drugu, čak dotle da se otjelovljuje glas iz prirode koji se u riječi zgušnjava, muzika se urezbaruje u sazvučja čitavih rečenica, ili navire iz glasovnog sklopa izabranih jezičkih jedinica. Smisao cijele zbirke obogaćen je muzičkom pratnjom. Bez obzira na to da li je glasna ilijedvaosjetnih vibracija, čujna ili nagovještajna, ona ima određeno značenje i određenu emocionalnu ulogu u kompleksnom doživljavanju Jahićevog pjesničkog svijeta. A on zvuči punim i plemenitim zvukom istinske umjetnine.

Ponekad Jahić ne razvija sliku do kraja, samo je nagovijesti, pa ipak bljesne kao minijaturist koji ljepotu daruje malim stvarima.

Iako su pjesme u ovoj zbirci sadržajem heterogene, često ih u akord povezuje pjesnikovo raspoloženje. A Jahić je pjesnik koji ne stoji, on je putnik po različitim predjelima: duše, tijela i prirode.

Jahić je je ponesen ljepotom prirode, naročito vode, ali i ljepotom žene. Pjesme o ženi odišu vrhunskom nježnošću. Njegova žena uvijek zrači ljepotom pokreta i tijela. Jahić bilježi te upečatljive trenutke, jer oni uznemiruju dušu i tijelo, ali izazivaju i vatru čežnje. U njegovim ljubavnim pjesmama prisutne su lijepe sentimentalnosti svih vremena. Ovog pjesnika uzbuđuje žena lijepog oka i pogleda, lijepe kose u lokne savijene.

Pjesme nove zbirke Dževada Jahića Azizova izvanredno su zanimljive i dirljive originalne meditacije. U njima se osjeća patina prohujalih vremena što se jedino vraćaju u sjećanju. Istovremeno, ona nas približava onostranom svijetu tajanstva. Pjesnik nas podsjeća da život promiče i nestaje s lukavstvom i slučajnošću kojima ljudi nikada i nikako ne mogu stati u kraj.

Ova zbirka predstavlja novo poetsko razdoblje Dževada Jahića. U njoj je više uznemirenosti i straha i one zabnnute zapitanosti o tajnama života i smrti. To su meditacije o mogućnoj i bliskoj smrti, ali i strasne želje da se sve zgode ujednom danu, da nestanu starost i smrt. Otuda u njoj nalazimo drugačija umjetnička sredstva, trope i figure, opću intonaciju, pomalo tamniji tonaliteta, drugačiju atmosferu.

Ton, ritam, leksika i sve druge jedinice ovih stihova po mjeri su čisto estetički. Dovoljno je uputiti samo na neke naslove i vidjeti koliko su spojevi riječi svježiji i iznenađujuće efektni, i kako trepere poetskim, fluidnim tonovima: *Djevojački trk*, *Ahirska rosa*, *Grobljansko cvijeće*, *Drijenov san*, *Svjetlo saburovo*, *Belenzukov zveket*, *Sinovska suza*, *Zemlja taksirata*, *Mostarski haremi*, *Unski misal*, *Slovo pustoslovo*, *Krilato džemre*, *Krajiška skica*, *Očinska vaktija*, *Zavičajno runo*, *Očev kažiput*, *Varalica rima*, *Nebeska svrtica* itd. (Zbirka inače ima sedamdeset sedam pjesama, najveći broj naslova je dvokomponentno strukturiran, tačnije, pedeset i jedan.) Može se reći da je cijela zbirka zapravo mejdan raznovrsnih poetskih tkanja, uspjelih metafora i drugih stilskih figura koje potvrđuju pjesnika žive riječi dubokog smisla, zaljubljenika u arhaične riječi, filigrana bosanskog jezika, koji mu je sudbina.

U ovoj poeziji ima dosta asocijacija na sevdalinke (riječ je o intertekstualnosti), one se odlično uklapaju u idejno-tematsku građu pjesama, dodatno ih aktueliziraju, čak univerzaliziraju.

Jahić se dugo bavi poezijom, njegova poetska riječ mnogima je prepoznatljiva po tome što on uspješno spaja jedan

osebujan pjesnički vidokrug, specifičnog temperamenta i onaj vječiti pjesnički trougao: priroda, žena i ljubav, koji za njega jesu polazište i ishodište, ali uvijek samosvojne i neponovljive, izvorne i plastične u pjesničkoj slici prepoznatljivoj po toplini i intenzitetu doživljaja. One će čitaocu istančanog pjesničkog ukusa pružiti i zadovoljstvo i radost. To su pjesme koje poetsku riječ približavaju ljubiteljima lijepe nječi.

Ova zbirka ima karakter jednog izuzetno zrelog djela i pjesničkom formom i misaonim sadržajem. U tom umjetnički složenom i misaono slojevitom opusu, i pored tematske raznovrsnosti, postignuto je potpuno jedinstvo cjeline, neka samosvojna veza filozofskih, književnih i umjetničkih previranja u Jahiću — pjesniku, koji dokazuje da piše umom i srcem istovremeno, jer ispod uma postoji duša koja posjeduje sopstveno božanstvo, supstancijalna i besmrtna.

Za najveći broj pjesama može se reći da su biseri Jahićevog stvaranja.

Poslije čitanja ove zbirke, čak i najveći skeptici moraju priznati da je Dževad Jahić Azizov rijedak i izuzetan talenat, neiscrpni stvaralac lirskih minijatura i posve netipičnih pjesama u prozi. Pred sobom imamo jedno umjetničko djelo, umjetničku orkestraciju moderne poezije bošnjačke, imamo razastrte poetske prostore Jahića pjesnika. Zato se treba prepustiti utisku pjesama koje su rođene iz nadahnuća i uživati u autentičnoj poetici koja će se, apsolutno vjerujemo, uvijek čitati sa zadovoljstvom.

SADRŽAJ

UVODNA RIJEČ	7
<i>Mujo Slatina</i> IGRA I SLOBODNO VRIJEME U KONFLUENTNOM OBRAZOVANJU	11
<i>Željko Škuljević</i> GRČKA I POČECI RENESANSE	35
<i>Dževad Zečić</i> FILOZOFIJA MATEMATIKE I PRIRODNIH ZNANOSTI U NASTAVI TEHNIČKIH I PRIRODNO - MATEMATIČKIH FAKULTETA.....	43
<i>Salih Jalimam</i> DJELATNOST TOMA TOMASINIJA U SREDNJOVJEKOVNOJ BOSNI	59
<i>Salih Jalimam</i> ZENICA UOČI 1900. GODINE.....	89
<i>Šefket Goletić</i> ISTRAŽIVANJE JAVNOG MNIJENJA O OKOLIŠU	109
<i>Damir Kukić</i> VIRTUALNE UTOPIJE.....	119
<i>Faruk Kozić</i> RELIGIJA I LJUDSKA PRAVA.....	131
<i>Đorđe Slavnić</i> PORATNI PERIOD ILI DOBA SOCIJALISTIČKOG REALIZMA (BOŠNJAČKA DRAMA 1945-1955)	149
<i>Muhamed Arnaut</i> LINGVOSTILISTIČKE KARAKTERISTIKE JEZIKA MUHAMEDA SEIDA SERDAREVIĆA.....	167
<i>Nihad Suljičić</i> EFEKTI PROGRAMIRANE NASTAVE MATEMATIKE U NIŽIM RAZREDIMA OSNOVNE ŠKOLE	193

<i>Hazema Ništović</i> LINGVISTIČKI PROGRAM PRAŠKE ŠKOLE.....	225
<i>Dženan Skelić</i> EMOTIONAL INTELLIGENCE AS A DETERMINANT OF TRAUMA EXPERIENCE PROCESS.....	243
<i>Dženan Skelić</i> IMPACT OF ACTIVE SPORT INVOLVEMENT ON PROCESSING OF TRAUMATIC EXPERIENCES WITH WAR DISABLED PERSONS.....	255
<i>Amel Alić</i> OSOBE POSEBNIH POTREBA IZMEĐU MEDICINSKOG I SOCIJALNOG MODELA.....	267
<i>Memnuna Hasanica</i> FRAZEOLIZMI U NJEMAČKOM I BOSANSKOM, HRVATSKOM, SRPSKOM JEZIKU.....	285
<i>Mirjana Mađarević</i> RAZVOJ PSIOMOTORIČKIH SPOSOBNOSTI KOD DJECE 7-11 GODINA.....	291
<i>Samir Lemeš</i> DIGITALIZACIJA KULTURNOG NASLJEĐA.....	323
<i>Esad Delibašić</i> KONCEPCIJA OTVORENOG DRUŠTVA KARLA POPPERA.....	333
<i>Jasmina Talam</i> USPAVANKE U NARODNOJ MUZIČKOJ TRADICIJI ZENICE I OKOLINE.....	341
<i>Muris Bajramović</i> KULTURALNI IDENTITETI U SIJARIĆEVOM ROMANU “KONAK”..	347
<i>Izet Pehlić</i> EVROPSKI SISTEM PRIJENOSA BODOVA – NAŠA SKORIJA REALNOST	357
<i>Alica Arnaut</i> GENITIVNE SINTAGME BEZ PRIJEDLOGA I SA PRIJEDLOGOM OD ZA ISKAZIVANJE POSESIVNOG ZNAČENJA	377

PRIKAZI

Akademik Franjo Šanjek

SALIH JALIMAM: «DJELATNOST DOMINIKANACA U
SREDNJOVJEKOVNOJ BOSNI» 405

Doc. dr. Dževad Zečić

SALIH JALIMAM: «VRANDUK» 410

Salih Jalimam

KEMAL BAŠIĆ-MIDHAT SPAHIĆ: «ZNAMENITI TUZLACI» 412

Salih Jalimam

SENAD MIČIJEVIĆ: «BLAGAJ» 415

Salih Jalimam

DŽENANA ČAUŠEVIĆ: «PRAVNO - POLITIČKI RAZVITAK BOSNE I
HERCEGOVINE» (DOKUMENTI SA KOMENTARIMA) 418

Salih Jalimam

MR. SAKIB KURTIĆ: «ADEM-AGA MEŠIĆ U SVOM VREMENU» 422

Izet Pehlić

DR. EDINA VEJO: «PRIRODA PORODIČNOG ODGOJNOG UZORA
KOD BOŠNJAKA» 427

Izet Pehlić

PROF. DR. DŽEVAD ZEČIĆ: «FRAGMENTI IZ POVIJESTI
MATEMATIKE» 430

Hasnija Muratagić-Tuna

DŽEVAD JAHIC: «VITORIN VRIJES» 432